

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

На правах рукопису

Головко Микола Леонтійович

УДК 94 (477) + 329 (477) + 94 (100) “1939-1945”

Суспільно-політичні організації та рухи України в період

Другої світової війни. 1939-1945 рр.

СПЕЦІАЛЬНІСТЬ 07.00.01. – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Київ - 2005

ЗМІСТ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ	1
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	14
1.1. Характеристика, класифікація джерельного комплексу	14
1.2. Стан наукової розробки теми: вітчизняна та зарубіжна історіографія	33
1.3. Методологія та методика дослідження	81
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1939– 1941 рр.	95
2.1. Радянізація західноукраїнського регіону. Нова суспільно-політична ситуація в краї.....	95
2.2. Трансформації в українському національно-визвольному русі Західної України під впливом подій 1939-1941 рр.	128
РОЗДІЛ 3. ПОЧАТОК НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ Й УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	144
3.1. Поразки Червоної армії та моральні настрої населення республіки	144
3.2. Роль громадських об'єднань в евакуації населення й матеріальних ресурсів України на схід	158

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АКРЖ – Антифашистський комітет радянських жінок
АКРМ – Антифашистський комітет радянської молоді
АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
БГПО – Будь готовий до праці та оборони
БГПХО – Будь готовий до протиповітряної та хімічної оборони
БГСО – Будь готовий до санітарної оборони
Виконком – виконавчий комітет
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ – Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді
ВПК – військово-промисловий комплекс
ВТКЗ – Всесоюзне товариство культурних зв'язків з закордоном
ВУАМЛІН – Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів
ВУНР – Всеукраїнська Національна Рада
ВФДМ – Всесвітня федерація демократичної молоді
ВЦРПС – Всесоюзна Центральна Рада Професійних Спілок
ГВШ – Головний військовий штаб
ГК – Головна команда
ГПО – Готовий до праці та оборони – комплекс вимог до фізичних кондицій молоді та юнацтва допризовного й призовного віку
ГУТАБ – Головне управління таборів
ГСО – Готовий до санітарної оборони
ДАРФ – Державний архів Російської Федерації
ДКО – Державний Комітет Оборони
ДТСААФ – Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту
ЄАК – Єврейський антифашистський комітет
„Ікор” – Товариство сприяння землевлаштуванню євреїв
КК – Контактний комітет
КІМ – Комуністичний інтернаціонал молоді

КоДУС – Комісія допомоги українському студентству
КПЗУ – Комуністична партія Західної України
ЛКСМУ – Ленінська Комуністична Спілка Молоді України
МК ЛКСМУ – Міський комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України
МК КП(б)У – міський комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
МОДР – Міжнародна організація допомоги революціонерам
МТС – Машино-тракторна станція
Наркомторг УРСР – Народний комісаріат торгівлі УРСР
НВРО – Народно-визвольна революційна організація
НЕП – нова економічна політика
НКВС УРСР – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР
НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки
НСДАП – Націонал-соціалістична німецька робітничка партія
НТШ – Наукове товариство ім. Т. Шевченка
ОВК – обласний виконавчий комітет
ОК ЛКСМУ – обласний комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України
ОУН – Організація українських націоналістів
ОУН(Б) – Організація українських націоналістів (Бандери)
ОУН(М) – Організація українських націоналістів (Мельника)
ПКНВ – Польський комітет національного визволення
ПУН – Провід українських націоналістів
РДАЕ – Російський державний архів економіки
РДАСПІ – Російський державний архів соціально-політичної історії
РКП(б) – Російська Комуністична партія (більшовиків)
РНК УРСР – Рада Народних Комісарів УРСР
РНК СРСР – Рада Народних Комісарів СРСР
РПЦ – Російська православна церква
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

СБ ОУН – Служба безпеки Організації українських націоналістів
СВБ – Спілка воєвничих безбожників
СКВ – Самооборонні кущові відділи
СОС – Соціальна організація суспільства
СРП – Спілка радянських письменників
СУЗ – східноукраїнські землі
СЕФ – суспільно-економічна формація
ТОСВОД – Товариство спасання на воді
Тсоавіахім – Товариство сприяння авіації та хімічній обороні (надалі
перейменовано на ДТСААФ)
ТЧХіЧП – Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця
УПАЦ – Українська православна автокефальна церква
УГВР – Українська головна визвольна рада
УГКЦ – Українська греко-католицька церква
УГРК – Українська генеральна рада комбатантів
УДА – Українська допомогова акція
УДК – Український допомоговий комітет
УНАКОР – Український народний козацький рух
УНДО – Українське національно–демократичне об’єднання
УНК – Український національний комітет
УНКА – Українська національно-комуністична армія
УНО – Українське національне об’єднання
УНП – Українська народна партія
УНР – Українська Народна Республіка
УТКЗ – Українське товариство культурних зв’язків з закордоном
УОТ – Українське освітнє товариство
УПА – Українська повстанська армія
УСДП – Українська соціал-демократична партія
УСРП – Українська соціалістично-радикальна партія
УСС – Українські січові стрільці

УЦК – Український центральний комітет

УЦР – Українська центральна рада

УШПР – Український штаб партизанського руху

ФНЄ – Фронт національної єдності

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЦК КПРС – Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ЦК ЛКСМУ – Центральний комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України

ЮВС – „Юний ворошиловський стрілець”

ВСТУП

Актуальність теми. Рівень розвитку людської спільноти залежить не тільки від ефективності діяльності державних структур, яким делеговано владні повноваження, а й від наявності розгалуженої мережі громадських установ, що виявляють себе в усіх галузях суспільного життя. Оптимальне поєднання можливостей державного апарату з ініціативою та масовою самодіяльністю широких верств населення дозволяє забезпечити використання творчого потенціалу суспільства, його історичний поступ. Порушення такого співвідношення спричиняє деформації в його розвитку, що досить часто завершуються кризовими явищами, революціями, громадянськими війнами.

У тоталітарній державі можливості громадського впливу на державні функції максимально обмежені. Більше того, громадські за походженням і призначенням інституції не лише інтегруються в державний апарат, а й стають з часом невід'ємною його частиною, навіть вирішальними елементами. Саме так було в гітлерівській Німеччині, де НСДАП посіла домінуюче місце в довоєнному німецькому суспільстві. Свою специфіку мала італійська модель суспільства, що базувалася на засадах корпоративізму. Ще рельєфніше ця тенденція виявилася в Радянському Союзі, де Комуністична партія перетворилася на універсальний, абсолютний інструмент влади партійної еліти величезної країни. За зразком ВКП(б) будувалися й усі інші громадські об'єднання, які функціонували за схожим алгоритмом. У результаті відбувся процес, у ході якого поступово атрофувалися або ж видозмінювалися деякі специфічні риси кожної з конкретних громадських організацій. В той самий час вони набували інших не властивих їм повноважень, стаючи ланками державного механізму, а ініціатива й самодіяльність населення спрямовувались у вигідне русло, пригнічувались і набували потворних форм „добровільно-примусової” обов'язковості.

Як радянська влада, так і німецько-румунський окупаційний режим намагалися контролювати будь-які вияви самоорганізації українського народу,

вбачаючи в ній потенційну небезпеку опозиційності. Та навіть в умовах тоталітаризму не вдалося остаточно ліквідувати всі справді добровільні вияви громадянської самодіяльності, зокрема у сфері доброчинності, взаємодопомоги, релігійному житті.

Особливості цих процесів за умов війни комплексно не досліджувалися.

Недостатньо вивченим залишається питання щодо ставлення німецької та румунської окупаційної влади до громадських об'єднань на зайнятій території України.

З'ясування механізмів взаємодії громадських організацій з державними структурами й окупаційною адміністрацією, визначення основних тенденцій і форм волевиявлення різних верств населення, оцінка ролі й місця недержавних установ у суспільних процесах дозволять адекватно відтворити події Другої світової війни в Україні.

Діяльність Комуністичної партії, профспілок, комсомолу, інших радянських громадських організацій в доперебудовний період висвітлювалася в ідеологізованому ключі. Чимало громадських об'єднань перебувало в „тіні” дослідницького інтересу або ж під забороною. Нинішній статус історичної науки дозволяє вивчати й об'єктивно розкривати аспекти суспільного життя в Україні воєнної доби.

Крім наукової актуальності обрана для дослідження тема має й суто суспільну. Історичні уроки мають стати в нагоді нині, адже в суверенній Україні твориться новий, демократичний устрій. Пізнання основних закономірностей формування й функціонування громадських об'єднань, вироблення відповідного правового поля їхньої діяльності, розмежування повноважень між державними й недержавними органами – все це актуалізує досвід минулого, дозволяє давати гідну відповідь на виклики часу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну працю виконано в рамках планових тем відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України: на 1998–2000 рр. „Суспільно-політичне життя України. 1939–1950 рр.” (номер держреєстрації –

01984000868), на 2001-2003 рр. – „Трансформація суспільно-політичних, економічних та культурних процесів в Україні під впливом воєнних подій. 1939 – середина 40-х років” (номер держреєстрації – 0101U000624). Обраний в дисертаційній роботі напрям дослідження органічно доповнює наукову тему „Соціальна держава: історичний досвід та реалії України”, яка розробляється в Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України (протокол № 5 вченої ради від 13.02.2003).

Об’єктом дослідження обрано суспільно-політичні процеси на території України в роки Другої світової війни.

Предмет дослідження становлять: діяльність радянських громадських організацій на різних етапах війни; спрямування й зміст суспільно-політичних рухів в українському суспільстві; акції недержавних установ, що перебували на окупованій німецько-румунськими військами території; заходи різних політичних режимів щодо українських громадських об’єднань національної орієнтації. Під суспільно-політичним рухом розуміються консолідовані дії значної частини громадян країни чи окремого регіону для досягнення певної мети в політичній, економічній, соціокультурній, релігійній сферах, що мають загальнодержавне, загальнонаціональне значення, відповідну ідеологічну атрибутику, символіку та організаційні форми.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної праці полягає в з’ясуванні основних закономірностей, форм і методів функціонування громадських інституцій та суспільно-політичних рухів України за умов частотої зміни політичних режимів під час Другої світової війни.

Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких наукових завдань:

- з’ясувати витоки й шляхи формування сталінської моделі організації суспільства, місця та ролі в ній громадських об’єднань і рухів;
- реконструювати архітектуру субординації та стосунків державних органів і громадських установ, показати засоби одержавлення останніх;

– розкрити методи радянзації західноукраїнського регіону в 1939–1941 та 1944–1945 рр. і формування в результаті цього нової суспільно-політичної ситуації в краї;

– показати напрями перебудови роботи громадських організацій в умовах воєнного стану, а також у ході евакуації промислових, сільськогосподарських об'єктів, установ і населення;

– розглянути морально-психологічний стан населення України в залежності від зміни політичних режимів і перебігу подій на фронтах;

– проаналізувати характер радянських патріотичних рухів та їх реальний вплив на зміцнення обороноздатності країни;

– простежити трансформації та основні тенденції в національно-визвольному русі на різних етапах війни;

– висвітлити основні напрями суспільної активності громадсько-політичних інституцій, а також соціально-політичне становище населення на окупованих українських землях;

– дати характеристику діяльності партизанів і підпільників як політичних представників радянської влади на окупованій території;

– відтворити ретроспективу участі громадських об'єднань у відбудовних процесах республіки та основні форми їхньої суспільно-корисної роботи;

– дослідити алгоритм діяльності легітимних і неофіційних громадських організацій, встановити відмінності у формах і методах їхньої роботи.

Наукова новизна одержаних результатів. У результаті дисертаційного дослідження сформульовано низку положень, що визначають наукову новизну праці, подано дефініцію суспільно-політичних рухів як специфічної форми самоорганізації людських спільнот.

Розгляд причин, які запрограмували деформації суспільної свідомості та психології радянських громадян передвоєнної і воєнної доби, як основні дозволив виділити такі: відсутність демократичних традицій; брак досвіду громадської самодіяльності, корпоративної та індивідуальної відповідальності й ініціативи серед різних верств населення; поєднання й переплетіння

феодалних рудиментів з самодержавною формою правління, що підготувало підґрунтя для сталінської моделі суспільства і культу особи.

Дисертант спробував простежити процес вироблення нових підходів і політичного інструментарію сталінського режиму стосовно недержавлених громадських установ, які виявили лояльність до радянської влади. В праці розкриваються особливості технології взаємин владних структур і громадських інституцій в екстраординарних умовах війни.

Співставлення суспільно-політичних моделей німецько-румунського окупаційного і сталінського режимів дало можливість виявити кардинальні відмінності у їх підходах до обмеження компетенції громадських організацій.

У дисертації акцентовано увагу на тому, що основним параметром, який визначив місце й роль тієї чи іншої громадської інституції в роки війни, стали належність їх до певного політичного табору та апологетика ними відповідної ідеологічної платформи.

Крім того здобувач зосередився на поглибленому дослідженні впливу українських громадських установ самостійницької орієнтації на суспільно-політичні процеси не лише в західному, а й в інших регіонах України та боротьби за вплив на свідомість широких верств населення.

Залучення значного масиву оригінального архівних джерел, ознайомлення з новітніми здобутками вітчизняної й зарубіжної історіографії дозволило вийти на авторські теоретичні міркування, узагальнення, сформулювати аргументовані висновки.

Нарешті, слід зазначити, що дисертація є однією з перших спроб комплексного вивчення діяльності громадських об'єднань різної політичної та функціональної приналежності на території України в період Другої світової війни.

Практичне значення отриманих результатів. Виявлені, нагромаджені й опрацьовані здобувачем у процесі підготовки дисертації архівні документи і матеріали, а також вміщені в ній та в публікаціях автора теоретичні положення й узагальнення використовуються для читання лекційного курсу з історії

України в Академії праці і соціальних відносин. Окремі документи і матеріали передано викладачам профспілкового руху та соціально-трудова дисциплін для підготовки стендів Музею історії профспілок України, відповідних лекційних курсів, оформлення навчальних кабінетів, аудиторій цього вищого навчального закладу, 12-ти обласних навчально-методичних центрів підвищення кваліфікації профспілкових працівників.

Монографії автора „Громадські організації та рухи України в роки Другої світової війни: вітчизняна і зарубіжна історіографія” та „Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.”, навчальний посібник „Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 рр.” (у співавторстві з О.Є.Лисенком), колективна монографія „Нариси історії професійних спілок України” рекомендовано студентам для підготовки до семінарських занять.

Окремі фрагменти дисертаційного дослідження можуть бути використаними для написання історії галузевих професійних об’єднань, профспілкового руху в різних регіонах України, а також з метою підготовки індивідуальних і колективних монографій відповідної тематики.

Особистий внесок здобувача. Основні положення й висновки дослідження викладено в публікаціях автора загальним обсягом понад 45 др. арк., у тому числі в 2 монографіях, 6 книгах і навчально-методичних посібниках, 20 статтях у фахових виданнях ВАК України та 10 статтях в інших наукових виданнях.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження фрагментарно висвітлено під час 12 наукових конференцій, круглих столів, зокрема таких, як: п’ята Всеукраїнська конференція „Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (жовтень 1991 р.), – К.; Кам’янець-Подільський, 1991; Наукові записки. Матеріали звітної-наукової конференції викладачів Київського державного інституту ім. М.Драгоманова за 1991 рік. – К., 1992; 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Матеріали наукової

конференції „Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності”. – К., 1996; круглий стіл в Інституті історії України НАН України до 60-річчя визволення Києва від гітлерівських загарбників (6 листопада 2003 р.), м. Київ; щорічні звітні наукові конференції викладачів Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України на тему „Соціальна держава: історичний досвід та реалії України” (за 2000–2004 рр.), м. Київ; міжнародна науково-практична конференція, присвячена 100-річчю профспілкового руху Білорусі (22-23 квітня 2004 р.), м. Мінськ; XI Всеукраїнська конференція „Велика Вітчизняна війна: маловідомі імена, події, факти” (жовтень 2004 р.), м. Хмельницький; міжнародна науково-практична конференція „60-річчя визволення України від фашистських загарбників: внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни” (27 жовтня 2004 р.), м. Київ; міжнародна наукова конференція „Незабутні сторінки воєнної історії нашого народу” (до 60-річчя звільнення України від гітлерівських загарбників), 17 грудня 2004 р., м. Київ.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Характеристика, класифікація джерельного комплексу

Характер джерельної бази обумовлюється метою і завданнями дисертаційного дослідження, специфікою та колом проблем, на яких зосереджується головна увага в праці.

Археографічна практика радянської доби супроводжувалась дозованим, ідеологічно вивіреном введенням до наукового обігу документів, які мали „обслуговувати” визначену історичну концепцію. Тому при зовні великих обсягах публікування в той час матеріалів практично всі вони доволі однобокі, хоча й дають уявлення про окремі напрями діяльності громадських організацій у Радянському Союзі. Разом з тим документальні збірки зовсім обходили увагою або ж вони містили тенденційний підбір документів, що стосувалися не радянських чи налаштованих антикомуністично громадських об'єднань.

Основний масив документів залишився недосяжним для більшості науковців, а це збіднювало джерельну та методологічну палітру історичних студій.

Після розпаду СРСР суспільствознавці отримали можливість більш вільного доступу до архівних фондів і колекцій, які до того в читальні зали не видавалися. Щоправда, на той час вітчизняна археографія переживала не кращі часи і в кінці 80-х та в 90-ті роки помітних публікацій документів з'явилося мало.

Вказані обставини спонукали дисертанта до опрацювання саме архівних джерел і побудови наукової роботи на цьому фундаменті.

Основний масив документів, залучених до написання праці, зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Враховуючи місце більшовицької партії в суспільно-політичній системі СРСР, підвищена увага приділялася вивченню матеріалів ЦК КП(б)У. Протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У та матеріали до них (Фонд 1. Центральний Комітет Компартії України. Протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У. Оп.6. Особливий сектор. Протокольна частина) дозволили виявити особливості й деталізувати деякі аспекти діяльності партійних органів у 1939 – першій половині 1941 р., а також у 1942–1944 рр., у ході звільнення території республіки від загарбників. Поряд з директивною частиною вони мають суттєве інформаційне наповнення, причому більша частина цих матеріалів використовується в дисертаційних дослідженнях уперше. Здебільшого це – маловідомі спільні постанови партійного центру й республіканського уряду, які містять статистичні дані й охоплюють різні сфери діяльності партії.

Матеріали зазначеного Опису дозволили проаналізувати механізми, за допомогою яких партія проводила свою лінію у вищих законодавчих і виконавчих органах влади та громадських організаціях, з'ясувати, яким чином здійснювалась кадрова політика в самій партії та інших суспільних інституціях, на яких організаційних та ідейно-політичних засадах функціонувала така структурна вертикаль. Крім того виявлені документи дали можливість розглянути низку практично не висвітлених у літературі питань, наприклад, практику затвердження членами ВКП(б) вихідців з інших партій, в яких вони перебували за революційної доби та в перші роки радянської влади (див. протокол і постанову ЦК КП(б)У від 10 січня 1940 р. та інші), чи технологію підбору, перевірки й затвердження кандидатур на керівні посади в органах державної влади й управління, профспілках, комсомолі, інших громадських об'єднаннях (довідки на них, протоколи голосування і т. ін.). Оскільки деякі архівні фонди, сформовані до початку німецько-радянської війни, було знищено або вони пропали за певних обставин, документи Опису певною мірою заповнюють джерельну лаку по темі. Наявний у них фактаж використано для написання підрозділу про радянізацію західноукраїнського регіону 1939–першої половини 1941 рр.

Архівні справи організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У (Опис 22 того ж Фонду) містять звіти обкомів партії про організацію підпільної боротьби у ворожому тилу, а також доповідні записки, донесення, рапорти 40-го відділу НКВС УРСР та уповноважених на адресу опергрупи ЦК КП(б)У при Військовій раді Південно-Західного фронту (від листопада 1941 р. і до початку травня 1942 р.) тощо. На відміну від суто партійних матеріалів, позначених рапортоманією, перебільшенням реального розмаху та успіхів комуністичного підпілля, доповідні записки опергруп НКВС вирізняються критичними оцінками радянського Руху Опору в 1941–1942 рр., численними фактами саморозпуску партизанських загонів і підпільних груп, поспіхом створених партійними комітетами, пасивності й переходу в розташування радянських військ багатьох із цих формувань.

Дещо під іншим кутом на проблему організації спротиву окупантам дозволяють поглянути документи Фонду 166 (Оп. 3), основу якого становлять матеріали Українського штабу партизанського руху. Контактуючи з органами НКВС, відповідними фронтовими й армійськими структурами, керівники УШПД відтворювали доволі повну картину того, що відбувалось у ворожому тилу, і могли співставляти її з інформацією, одержаною від командування партизанських загонів і з'єднань. Цінність цих документів полягає в тому, що вони нерідко виходять за межі суто військової справи й подають зріз морально-психологічної, соціально-економічної ситуації на окупованій території України.

Із інформації та донесень начальника УШПР Т.Строкача на адресу головнокомандувача партизанського руху К. Ворошилова, П. Пономаренка, інших керівників рельєфно проступають недоліки організаційного, матеріально-технічного, кадрового забезпечення партизанських загонів, а отже, й причини невдач і досить значних втрат.

Одним із найбільш насичених подієвим, фактологічним, статистичним матеріалом, що стосується теми дисертації, є Опис 23, ч. I, II Фонду 1. За тематичним спрямуванням він охоплює практично всі аспекти діяльності громадських об'єднань періоду Другої світової війни: партійну, профспілкову,

комсомольську роботу; зусилля Тсоавіахіму, Червоного Хреста, МОДРу, спортивних товариств, спрямовані на зміцнення військового потенціалу країни; роль громадських організацій у розгортанні змагання, впровадженні нових форм організації праці на виробництві та відбудові; морально-психологічний стан різних категорій населення (мешканців окупованих земель, партизанів, червоноармійців, української інтелігенції, евакуйованих у східні райони СРСР); самостійницький рух; інші суспільно-політичні, соціокультурні та економічні явища.

Значний пізнавальний потенціал мають донесення оперативних груп НКВС з ворожого тилу, в яких характеризуються окупаційний режим, настрої мешканців зайнятих ворогом територій, діяльність органів місцевої адміністрації (місцевих управ, старост), громадських інституцій, різних релігійних громад.

Незважаючи на специфіку походження наявного блоку джерел, за умови критичного підходу до їх осмислення вони здатні забезпечити розкриття багатьох питань і напрямів дослідження.

Якщо першу оперативно зібрану інформацію про ситуацію на щойно визволеній території України керівництво Радянського Союзу отримувало по лінії НКВС, то надалі функції відновлення мережі державних і громадських структур, налагодження мирного життя брали на себе вже партійні комітети. Система звітності, що склалася ще в довоєнний період, забезпечувала практично абсолютний контроль за всіма явищами політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього, релігійного життя визволених земель. Опис 46 (оргінструкторський відділ) охоплює масив звітів, довідок, політінформацій, доповідних записок, у яких знайшов відбиток процес організаційно-масової політичної роботи КП(б)У на місцях, зокрема в західних областях республіки, відродження партійних, комсомольських, профспілкових осередків в установах і на підприємствах, другої радянзації Західної України.

Архів відділу пропаганди й агітації (опис 70) наповнено документами, пов'язаними з ідейно-політичною роботою партійних організацій у громадських об'єднаннях, діючій армії, на виробництві, в державних установах.

У 83-му Описі зібрано стенограми республіканських і міжреспубліканських нарад голів обласних комітетів Товариства Червоного Хреста й Червоного Півмісяця, звіти, інформації, довідки про роботу низових ланок цієї організації, їхній внесок у справу зміцнення обороноздатності країни та подолання наслідків війни.

Опрацювання Фонду ЦК ЛКСМУ (Особливий сектор) дозволило відтворити об'єктивну картину участі комсомолу республіки в патріотичних акціях і захисті батьківщини, шефській роботі, відбудові зруйнованого господарства. Описи 2, 3, 10, 12 цього Фонду дають уявлення про особливості комсомольської роботи в Закарпатті та інших областях південно-західного регіону України.

Дисертаційне дослідження значною мірою базується на документах, виявлених в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. У Фонді Р-2 (Управління справами Ради Народних Комісарів) увагу здобувача привернули відомості про патріотичні рухи, надходження коштів у фонд оборони, стенограми нарад у Раді Народних Комісарів, листування з ЦК ВКП(б) і т. ін.

Узагальненні дані про матеріальні витрати громадських об'єднань містяться у Фонді 3538 Української республіканської комісії з обліку збитків та злодіянь, завданих німецько-фашистськими загарбниками (Описи 1, 2, 6), а також у Колекції документів з історії Великої Вітчизняної війни (Фонд 4620, Оп. 3).

У Фонді 4648 (Уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР по Українській РСР) зберігаються справи, з яких можна дізнатися про участь релігійних громад і духовенства в патріотичних рухах, спрямованих на підтримку радянських збройних сил; тут містяться списки священнослужителів, нагороджених медаллю „За трудову

доблесть у Великій Вітчизняній війні”, а також інформація про ліквідацію греко-католицьких інституцій.

Однією з небагатьох громадських організацій, архів якої зберігається в концентрованому вигляді (Фонд 5110), стало Українське товариство культурних зв'язків з закордоном. Не в останню чергу це сталося завдяки тому, що в 1941 р. його штатні співробітники переїхали до Саратова й Уфи, а в Україну повернулися після вигнання гітлерівців. Листування з громадськими організаціями та провідними діячами інших країн, видавничі плани УТКЗ, інформація про акції солідарності зарубіжної громадськості з українським народом, що боровся проти нацизму, реферати, огляди українських і зарубіжних політичних та громадських діячів – усе це демонструє досить високу активність Товариства, що відіграло роль своєрідного репрезентативного форпосту української культури і радянських цінностей за кордоном.

Правове поле „нового порядку” простежується через матеріали Опису 1 Фонду КМФ-8, у якому згруповано документацію німецьких адміністративних установ директивно-розпорядчого спрямування (донесення, матеріали нарад, звіти, списки, листування). Менш інформативні з огляду на тему дисертації документи Опису 2 – накази, розпорядження, рапорти, плани, журнали бойових дій, схеми й карти армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів на окупованих східних територіях.

Окремий блок джерел містить Фонд 3206 – Рейхскомісаріат „Україна”. У „Вісниках розпоряджень рейхскомісара України”, „Центральному віснику наказів”, обіжниках рейхсміністра внутрішніх справ і рейхскомісара, „Організаційних розпорядженнях рейхскомісара України”, звітах закладено ту організаційно-правову базу, на якій функціонувала окупаційна адміністрація в більшій частині України. В Справі 77 подається список членів Української Національної Ради – громадсько-політичної інституції, яка була покликана репрезентувати позицію самостійницьких сил поміркованої орієнтації, а також текст меморандуму до керівників Третього рейху.

Як відомо, Штаб імперського керівництва (рейхсляйтера) А. Розенберга для окупованих східних областей (Фонд 3676) крім усього іншого слугував інструментом виявлення, вилучення й вивезення культурно-історичних цінностей з України до рейху. В Справі 24 підшито текст наказу на передачу командуванням і штабами вермахту всіх архівів, бібліотек, музеїв та інших державних і громадських культурно-освітніх закладів у розпорядження Штабу А. Розенберга.

Загальну картину окупаційної політики доповнюють матеріали Фонду 4398 – Командувач поліції безпеки і СД у Києві.

У фондах, створених на основі німецьких документів, можна виявити скупку інформацію про діяльність українських громадських інституцій в період окупації.

Окремий блок архівних джерел розкриває особливості самостійницького руху в період Другої світової війни.

Бюлетені Головної управи Українського національного об'єднання в Німеччині (Спр. 118) та Українського інформаційного бюро для Фінляндії і Скандинавії, кореспонденції Української пресової служби проливають світло на позиції частини української політичної еміграції в Німеччині та її ставлення до агресивного політичного курсу Берліна. Певною мірою саме в цьому можна знайти витoki й підстави співпраці багатьох громадських і політичних діячів української еміграції з німецькими властями в роки війни. У Фонді містяться відомості й про інші українські громадсько-політичні організації, що діяли на території Третього рейху.

Багатогранну діяльність ОУН розкривають документи Фонду 3833 – Крайовий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях. За змістом, призначенням і походженням ці документи різноманітні. Значна їх частина присвячується програмним засадам, структурі, методам і формам боротьби ОУН за суверенну національну державність, містить пропагандистський матеріал. Серед них звертає на себе увагу „Нарис проекту основних законів (конституції) Української держави” (Спр. 7), автором якого,

на думку фахівців, є М. Сціборський. Зведені відомості, листи, звернення учасників з'їзду української політичної еміграції в Кракові (22 червня 1941 р.), звіти про національні збори українців у Львові (30 червня 1941 р.) та про створення адміністративних націоналістичних установ у західних і деяких інших областях Великої України, інші документи вказують на напрями, в яких працювала найбільш потужна самостійницька політична організація в роки війни.

Разом із тим міжпартійна конфронтація, розбрат і непримиренність у самій ОУН, що спричинили її розкол, різні підходи до тактики й стратегії боротьби за відродження української державності визначили тенденційність, заангажованість, суб'єктивність багатьох матеріалів ОУН.

Фонд 4628 утворила колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів і керівників УПА з гітлерівськими окупантами в 1942–1944 рр. Однак тематично вони виходять за межі історії самостійницького руху, оскільки багато справ містять матеріали про колаборацію в цілому, а також особові справи й документи тих представників української громадськості, які свідомо пішли на співпрацю з ворогом. Авторство більшості матеріалів Фонду належить німецьким військовим чинам, здебільшого польовому командуванню частин і з'єднань вермахта й СС. Це наклало своєрідний відбиток на їх зміст і стиль викладу, однак дає підстави ставитися до описуваних подій як вірогідних.

Значною мірою конкретизували події досліджуваного періоду фонди державних архівів Київської (Ф. 5 – матеріали засідань бюро Київського обкому КП(б)У), Львівської (Ф.Р. 119 – матеріали засідань обласної ради депутатів трудящих; Ф. 5001 – матеріали засідань бюро обкому КП(б)У), Одеської (Ф.Р. 6570 – матеріали обласного відділу народної освіти; Ф.Р. 1438 – матеріали обласного виконкому депутатів трудящих), Харківської (Ф. 2 – матеріали засідань бюро обкому КП(б)У) областей, де висвітлено факти військової підготовки, суспільно-політичної діяльності студентської молоді, специфіку

ідеологічної роботи серед населення західних областей, відбудовних процесів після звільнення територій від фашистів.

Дисертантом опрацьовано також фонди трьох російських архівів. У Російському державному архіві соціально-політичної історії велика добірка справ зберігається у Фонді 17 – ЦК ВКП(б). Широке коло питань дозволяють висвітлити матеріали сектора інформації місцевих органів 1938–1955 рр. (Опис 88), у яких ідеться про ідейно-політичну та культурно-освітню роботу партійних і комсомольських організацій України, моральний стан населення щойно визволених районів республіки, профспілкову роботу, хід реалізації III Державної позики, реакцію віруючих на різні події суспільного життя, громадсько-політичні рухи, спрямовані на прискорення перемоги над ворогом, зміцнення оборонної могутності країни, підготовку виборів до Верховної Ради СРСР. В Описі 8 зосереджено значний масив інформації про розгортання стахановського руху, змагання передових форм організації праці, новаторства і раціоналізаторства.

Діяльність комсомолу України знайшла відображення в справах Опису 122. Окремі свідчення про воєнний період у діяльності таких громадських організацій, як МОДР, ВТКЗ, ТОСВОД, антифашистських комітетів (Всеслов'янського, радянських вчених, радянських жінок, радянської молоді, Єврейського) можна віднайти в Описі 125 – Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б). Той факт, що діяльністю вказаних громадських об'єднань займався партійний агітпроп, засвідчує їх призначення, головну мету й магістральне спрямування публічних акцій. В цьому описі виявлено значну кількість матеріалів, пов'язаних з діяльністю українського й польського націоналістичного підпілля в Західній Україні. Окремі справи цілком присвячено настроям і поведінці української інтелігенції (Спр. 181, 293), проблемам релігійного життя, антунітній акції (Спр. 313).

В Описі 130 – ЦК МОДР зосереджено документи, в яких висвітлюються основні напрями діяльності цієї громадської інституції, залучення до її роботи комсомольської молоді та профспілок, організаційні зусилля, спрямовані на

підтримку політичних емігрантів, що перебували на території республіки в першій половині 40-х років. Матеріали про міжнародні зв'язки радянських профспілок протягом 1943–1945 рр., ініціативи та проекти документів, підготовлені ВЦРПС до Всесвітньої конференції профспілок (Фонд 17, Опис 3), показують, яким чином Сталін прагнув використати міжнародну ситуацію для встановлення контролю над профспілковим рухом у світі.

Помітну роль у фізичній, моральній реабілітації поранених і хворих радянських воїнів відіграли широкі кола громадськості. Координував цю роботу створений у жовтні 1941 р. Всесоюзний комітет допомоги по обслуговуванню хворих і поранених бійців та командирів Червоної армії. У Фонді 603 сконцентровано документацію цієї організації про діяльність її республіканських та обласних філій, шефство української громадськості над госпіталями, а також над інвалідами Великої Вітчизняної війни.

Осібнo слід сказати про Фонд 69 – Центральний штаб партизанського руху при Ставці Верховного Головнокомандування. Більшість документів сприймається як об'єктивна, підкріплена реальними фактами й аналітичними підходами оцінка цього складного, часом суперечливого явища. Разом з тим документи, в яких характеризуються дії ОУН та УПА, пронизуються ідеологічними нашаруваннями, що зменшує їх наукову цінність.

Специфіку релігійного життя як важливого сегмента громадсько-політичних рухів розкривають документи Фонду 89 РДАСПШ, а також Фонду 5407 (Центральна рада Спілки воюючих безбожників СРСР) Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ).

Українські сюжети в діяльності Всесоюзного товариства культурних зв'язків з закордоном простежуються за Фондом Р–5283 – ВТКЗ у ДАРФ.

Історія антифашистського руху, задокументована в матеріалах Всеслов'янського комітету (Фонд 6646), Комітету радянських жінок (Фонд 7928), Єврейського антифашистського комітету (Фонд 8114) та інших подібних об'єднань, показує, якого значення надавало керівництво країни

засобам „народної дипломатії” в досягненні власних зовнішньополітичних цілей.

Документи Фонду 9501 – Виконком Товариства Червоного Хреста й Червоного Півмісяця СРСР насичені інформацією про цей важливий напрям патріотичної роботи широких кіл громадськості в роки війни.

Основні напрями й форми діяльності найбільш масової громадської організації – профспілок досліджувалися на підставі матеріалів Фонду 5451 (ВЦРПС). Вони охоплюють різноманітний спектр питань: заробітна плата, охорона праці і техніка безпеки на виробництві, нормування робочого дня, забезпечення матеріально-побутових і культурних потреб працівників, їхнього відпочинку та оздоровлення, спортивно-масова робота, підготовка робітничих кадрів, організація стахановського та інших рухів новаторів на підприємствах і транспорті, поширення прогресивних методів роботи, винахідництва тощо.

Окремі дані про участь духовенства РПЦ та віруючих у патріотичних акціях виявлено у Фонді 6991.

Опрацьовуючи фонди Російського державного архіву економіки (РДАЕ), дисертант зосередив увагу на матеріалах, інструкціях, циркулярних листах профспілкових центрів з приводу охорони праці на промислових підприємствах (Фонд 8115 – Відділ охорони праці ВЦРПС), а також підготовки робітничих кадрів у школах та училищах трудових ресурсів східних областей УРСР (Фонд Р-5283 – Наркомат вугільної промисловості).

Загалом архівні документи, виявлені й залучені здобувачем до написання дисертації, різні за походженням, евристичним потенціалом, ступенем вірогідності, об’єктивності й повноти висвітлення тих чи інших аспектів проблеми. Частину з них уведено до наукового обігу вперше. Враховуючи справді неосяжні обсяги архівних джерел, безпосередньо чи опосередковано дотичних до теми дослідження, дисертант прагнув скористатися в основному тими, що найбільш адекватно відбивали основні тенденції життєдіяльності українського суспільства в цілому і громадських об’єднань зокрема в період Другої світової війни.

У праці використано також матеріали археографічних видань. Складну архітектуру та субординацію фактично одержавлених (а юридично громадських) інституцій, їх статус, компетенцію, реальний вплив на суспільні процеси неможливо осягнути без аналізу офіційних програмно-директивних документів, опублікованих у радянські часи, резолюцій та постанов з'їздів, конференцій, пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, ВЛКСМ і ЛКСМУ, ВЦРПС, творчих спілок, інших громадських організацій [1].

Спеціально воєнному періоду присвячено підбірку документів про діяльність ВКП(б) у роки Великої Вітчизняної війни [2].

У 60-ті роки в усіх областях Української РСР було підготовлено збірники документів і матеріалів з історії Великої Вітчизняної війни. Попри певний наліт кампанійщини, ідеологізований зміст і шаблонність вони стали помітним кроком в археографічному освоєнні тематичної „цілини” і заклали підґрунтя для наступних, більш вагомих кроків у цьому напрямі. Та цього не сталося з кількох причин, головною з яких було небажання ідеологічного апарату знайомити громадськість з усією палітрою документів, що могло похитнути сформовану концепцію війни. Крім того археографічні пошуки не вважалися перспективним напрямом розвитку радянської історичної науки. Так на довгі роки і залишилася єдиною в своєму класі фундаментальна збірка „Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні”, що вийшла в світ ще 1963 року.

Невідрадну картину не могли істотно змінити російські видання матеріалів Нюрнберзького процесу і документів про політику нацистів на окупованій території СРСР [3].

Лише в середині 80-х років українські науковці отримали можливість підготувати збірник документів на рівні існуючих тоді стандартів. У 1985 р. широкі читацькі кола змогли ознайомитися з ґрунтовним 3-томним документальним збірником „Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.” [4]. Слід віддати належне великому колективу упорядників, архівістів, академічних учених, які створили вартісну працю в

межах, визначених тогочасною ідеологічною парадигмою. Тритомник побудовано за хронологічно-проблемним принципом, і він містить тематичні розділи, наповнені документальним матеріалом відповідно до офіційної концепції Великої Вітчизняної війни. Серед них чимало тих, які стосуються громадських патріотичних рухів, діяльності громадських організацій у різних сферах життя – політичній, соціокультурній, економічній. У кожному томі крім документів подано ґрунтовний довідковий матеріал, дані про керівний склад радянських збройних сил, іменний та географічний покажчики. Донині це фундаментальне видання залишається єдиною узагальнюючою археографічною працею з історії України воєнної доби.

У 70–80-ті роки з'явилося кілька тематичних документальних збірників, серед яких варто звернути увагу на ті, де йдеться про суспільно-політичне, соціально-економічне, культурне життя України в цілому та її західного регіону, радянські патріотичні рухи, діяльність громадських організацій в роки війни [5].

Епоха „гласності і плюралізму” започаткувала новий період археографії Другої світової війни. В другій половині 80-х років науковці отримали можливість ознайомитися з багатьма новими документами (однак далеко не всіма) й частину з них опублікувати.

У вересні 1987 р. було створено комісію Політбюро ЦК КПРС для додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних із репресіями періоду 30–40-х і початку 50-х років, яку з 1988 р. очолював О.Яковлев. Результатом її роботи став вихід 1991 р. збірника документів „Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов” [6], де знайшли виклад також і події в Україні.

На відміну від попереднього видання 3-томний збірник „Так это было. Национальные репрессии в СССР. 1919–1952 годы” [7] далекий від офіційних канонів. У ньому суміщається багато документів, історичних свідчень, спогадів, і все це спрямовано на об'єктивне зображення репресивної політики сталінського режиму, зокрема й на території УРСР.

Фундамент нової археографії на пострадянському просторі закладали й інші праці, зокрема збірник „Канун и начало войны. Документы и материалы” [8], що вийшов у 1991 р. в Ленінграді. В ньому поєднуються публікації воєнної пори, спогади й документи відомих радянських і зарубіжних політиків, воєначальників, громадських діячів, учених, а також матеріали, з яких незадовго до того було знято гриф „цілком таємно”.

Російські науковці скористалися лібералізацією, більш відкритим доступом до фондів і зуміли підготувати ще кілька фундаментальних праць.

Окремо слід сказати про вражаючий уяву археографічний проект Інституту воєнної історії Російської Федерації під загальною назвою „Русский архив: Великая Отечественная война”, 20-й том якого присвячено проблемам радянського Руху Опору, а 25-й – організації тилу Червоної армії в роки Великої Вітчизняної війни [9].

Цікаву підбірку документів початкового періоду Другої світової та німецько-радянської війн здійснили упорядники двох інших вагомих видань – „Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне” та „Россия. XX век. 1941 год” [10].

У всіх російських науково-документальних виданнях можна віднайти матеріали, що стосуються суспільно-політичного життя в Україні, однак вони епізодичні й не виділяються в окремі тематичні блоки.

Порівняно з російськими колегами українські науковці помітно відстають у публікації документальних збірників з історії Другої світової війни. У 90-ті роки та на початку нового століття з’явилися тільки вузько тематичні видання: в одних період війни становив лише певну частину матеріалу, інші присвячувалися окремим аспектам воєнної доби [11].

Так уже склалося, що найбільш помітні зрушення в справі публікації названого періоду сталися в тому тематичному сегменті, який у радянські часи належав до найбільш фальсифікованих і замовчуваних.

Учені української діаспори, колишні учасники самостійницького руху в Україні у різний спосіб знайомили громадськість із програмними й конкретно-

історичними матеріалами про боротьбу українців за відродження української державності в роки Другої світової війни [12].

Та найбільш масштабним археографічним проектом зарубіжної україністики стало унікальне 32-томне видання „Літопис Української Повстанської Армії”, в якому окрім іншого вміщено матеріали про різні організаційні форми самостійницького руху, діяльність Української Головної Визвольної Ради, структуру, географію та епізоди бойових буднів УПА [13]. Однак розпорошеність джерел, недоступність тих масивів, які зберігалися в архівосховищах Радянського Союзу, не дозволили упорядникам однаково в повній мірі висвітлити всі аспекти проблеми.

Свій внесок у цю справу зробили й інші українські фахівці за кордоном – Т.Гунчак, Р.Сольчаник [14], В.Косик [15]. При всій повазі до пошукових зусиль істориків українського зарубіжжя слід зазначити, що на рівні підбору й компонування документального матеріалу деякі з них керуються власними політичними симпатіями й антипатіями, що суттєво зменшує наукове значення таких публікацій.

Перші підбірки документів з історії ОУН та УПА в періодичних виданнях України з’явилися на початку 90-х рр. зусиллями В. Сергійчука, М.Коваля, В.Гриневича [16]. Наукова громадськість із цікавістю сприйняла ґрунтовну 2-томну комплексну працю І.Біласа „Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953”, другий том якої склали документи [17].

Слід згадати й про доробок колективу львівських науковців, що підготували дві книги „Літопису нескореної України” [18].

Результатом багаторічної пошукової роботи В.Сергійчука стала поява двох змістовних збірників документів „ОУН–УПА в роки війни” та „Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 рр.” [19].

Та справді фундаментальною за масштабом і характером джерельної бази стала нова серія „Літопису УПА” [20], ініційована колективом Інституту української археографії НАН України. На сьогодні вийшло 7 її томів, які містять маловідомі документи вітчизняних архівів.

Не оминули цієї дражливої теми й російські історики. В 1991 р. в Москві з'явився друком тематичний збірник з красномовною назвою „Обвиняет земля. Организация украинских националистов” [21], матеріали якого вибудовано тенденційно, в суто звинувачувальному ключі.

Окремі відомості й оцінки щодо суспільно-політичної ситуації в Україні воєнної доби містяться в офіційних документах і листуванні зі своїм урядом посольства США в СРСР, видані окремими збірниками [22].

Серед розмаїття джерел по темі дисертації свої місце посідають спогади безпосередніх учасників досліджуваних подій. Цей джерельний пласт настільки насичений, що в дисертації доведеться обмежитися згадкою лише про найбільш змістовні й вагомні публікації.

Усю літературу цього жанру можна умовно поділити на три великі групи: мемуари радянських керівників, воєначальників, командирів і комісарів партизанських загонів; спогади лідерів та безпосередніх учасників самостійницького руху в Україні; зарубіжна мемуаристика.

Звісно, рівень достовірності цього пласту джерел нерідко на порядок нижчий від архівної інформації. Він часто хвибує суб'єктивністю, упередженістю, замовчуванням одних явищ та гіперболізацією інших. Водночас подані в спогадах події набувають нових, часто несподіваних рис, сповнюються людського звучання, дозволяють зрозуміти мотивацію тих чи інших вчинків, а отже, й змісту прийнятих рішень і методів впровадження їх у життя.

Радянська мемуаристика [23] позначається певною тенденційністю: позитивні епізоди й сторінки війни подають на передньому плані, в той час як недоліки, злочинна недбалість ретушувалися або згадувалися скоромовкою. Втім, навіть ця обставина не заважає прискіпливому досліднику побачити крізь „віхолу слів” справжню архітектоніку радянської суспільної системи, в якій кожна громадська інституція посідала відведене їй місце і виконувала задалегідь визначені функції. До першої групи можна віднести спогади української інтелігенції (літераторів, учених, митців), а також воїнів радянських

збройних сил, організаторів профспілкового та партійно-комсомольського будівництва [24]. Лише зрідка, як, скажімо, в щоденникових записах О.Довженка, проступає неприхований біль від кривд, яких зазнав народ України в роки війни. І тоді ці думки звучать у реєстрі справжньої трагедійності, громадського сумління та відповідальності.

Зарубіжна україністика самостійницького руху з історії періоду Другої світової війни значною мірою формувалася як спогади безпосередніх учасників тих подій [25]. Цим і визначається не лише велика кількість публікацій, але й їх виразна політична спрямованість. На сторінках таких видань можна зустріти апологетику політичної платформи бандерівської та мельниківської ОУН, уряду УНР в екзилі (бульбівців), прихильників гетьмана П.Скоропадського та інших політичних груп. У спогадах В.Кубійовича, К.Паньківського, їхніх колег по УЦК міститься детальна інформація про всі сфери діяльності найбільшої легальної громадської інституції в окупованій Україні. Значна частина публікацій належить колишнім дивізійникам.

Цікаві сюжети зустрічаються в спогадах тих, хто тривалий час перебував на окупованій території [26].

Окремі відомості по темі дисертаційного дослідження епізодично трапляються в спогадах зарубіжних політичних і військових діячів – У.Черчілля, Д.Ейзенхауера, Ш. Де Голля, В.Габсбурга, Й.Геббельса, А.Шпеєра, В. Шелленберга, Ф.Гальдера та інших [27]. Вони розширюють загальне уявлення про події Другої світової війни, дозволяють урахувати впливові зовнішні чинники в суспільно-політичному житті України.

Дисертант звертався до численних довідково-енциклопедичних видань, що вийшли в Україні й за кордоном [28].

Окремий сегмент джерельної бази дисертаційного дослідження становить періодична преса. За своїм походженням вона поділяється на кілька груп: а) радянська преса; б) періодичні видання окупаційної адміністрації; в) націоналістична преса; г) газети й журнали різних політичних і релігійних об'єднань. Періодика воєнної доби є досить цінним джерелом інформації про

різні аспекти життєдіяльності українського соціуму в роки війни, громадську активність населення й суспільні рухи. Незважаючи на те, що партійна, радянська, комсомольська, профспілкова преса фактично виконувала роль офіціозу, подаючи суворо дозовану й відповідним чином препаровану інформацію, зміст публікацій, зміна акцентів і тональність у них, характер і спосіб подачі тих чи інших матеріалів дозволяють уважному досліднику простежити, як газети й журнали виконували мобілізаційно-пропагандистські функції, формували запрограмовані владою стереотипи суспільної свідомості та моделі поведінки радянських людей.

У періодиці, що виходила під контролем гітлерівських окупантів, рельєфно простежуються дві тенденції: перша – це виконання політичного замовлення нових „господарів” (як правило, переконлива за формою та змістом) і друга, яка визначалася спробами тієї частини громадськості, що усвідомлювала свій суспільний і національний обов’язок, захистити населення від винищення, економічного пограбування й духовного занепаду, поширити ідеї національно-релігійного відродження, стимулювати прояви самоорганізації в усіх сферах життя. В багатьох виданнях окупованих теренів України, особливо Правобережжя, відчувався ідейний та організаційний вплив членів похідних груп обох ОУН, що не зник навіть після тотальних репресій проти них нацистських спецслужб.

Власне націоналістична преса і „летючки” містили здебільшого агітаційно-пропагандистський матеріал або знайомили з програмними засадами самостійницького руху.

Крім традиційних дисертант використав епістолярні, усні джерела, відкриті в пошукових експедиціях, інтерв’ю ветеранів Другої світової війни та свідків воєнної пори, виявлені в музейних фондах та експозиціях.

Загалом багатопланова, різна за походженням і науковою цінністю джерельна база дозволила (хоча й не рівною мірою) простежити основні напрями, зміст, форми й методи діяльності громадських організацій та рухів,

з'ясувати закономірності, найбільш впливові тенденції, проаналізувати особливості їх проявів у різних регіонах України воєнного періоду.

1.2. Стан наукової розробки теми: вітчизняна та зарубіжна історіографія

Історія суспільно-політичних об'єднань і рухів України завжди перебувала під увагою науковців. Евристичний потенціал даної теми приваблював можливістю з'ясування мотивації, механізмів суспільної організації, творчої самодіяльності, світоглядних орієнтирів різних груп і категорій населення, політичних тенденцій, що виявилися в різних формах та обставинах.

Але особливо актуальною ця проблематика стала в радянські часи. Творці принципово нової, соціалістичної (насправді – більшовицької) моделі суспільства постійно потребували наукоподібної апологетики теорії і практики державного будівництва за комуністичними ідеалами. Як стрижнева лінія всієї агітаційно-пропагандистської роботи (а їй надавалося, можливо, навіть більше значення, ніж економічним і соціокультурним перетворенням) обґрунтування тези про найвищий у порівнянні з усіма відомими до того типами держав і суспільств рівень демократизму в Радянському Союзі стало головним завданням історичної науки. В цьому була своя внутрішня логіка: чим менше ті чи інші експерименти більшовиків відповідали загальноцивілізованим тенденціям і закономірностям історичного поступу, тим більше партійний апарат вимагав вишуканої їх аргументації від учених-суспільствознавців.

Для характеристики історіографічної спадщини радянської доби доцільно виділити окремі періоди у висвітленні даної тематики, аби позначити основні віхи її розвитку. Умовно слід виділити три періоди: 40-ві – середина 50-х років; друга половина 50-х – середина 80-х років; друга половина 80-х – початок 90-х років.

Перший період у висвітленні суспільно-політичних процесів і діяльності громадських організацій під час війни позначений жорстким впливом догм сталінської доби, суворим лаконізмом та аксіоматичними підходами до обґрунтування тих чи інших положень, бідною джерельною базою. Виконуючи

переважно ідеологічну функцію, публікації 40–50-х років за незначним винятком фактично були розширеними до формату статей, брошур і книг за рахунок фактажу й агітаційно-пропагандистських матеріалів.

Евакуйовані вглиб країни українські вчені протягом усієї війни активно працювали в цьому руслі. Вже 1942 року в Уфі видано збірку статей „Боротьба українського народу проти німецьких загарбників”. Протягом 1942–1943 рр. опубліковано праці К. Дубини, А. Чеканюка, О. Глухого, Л.Новиченка, в яких міститься характеристика гітлерівського окупаційного режиму, розповідається про мобілізацію народу на відсіч ворогу [29]. Питанням організації радянського Руху Опору присвячено публікації керівників партизанської боротьби й комуністичного підпілля, партійно-державних діячів М. Бурмистренка, А. Зленка, Т. Строкача [30] та інших. Відразу після розформування партизанських загонів, з’явилися книги-спогади відомих партизанських вождів С. Ковпака, О. Федорова, В. Бегми [31].

У роки війни внесок громадських організацій в розгром ворога розглядався в загальному контексті подій. Виділялася хіба що роль партійних комітетів та політорганів, їхня агітаційно-масова робота у військах і серед цивільного населення [32].

На завершальному етапі війни з’явилися перші праці, в яких висвітлювалась участь громадськості у відбудові України, внесок українських учених у зміцнення обороноздатності країни та перемогу над агресором [33].

Слід відзначити одну з особливостей тогочасних публікацій: значна їх частина належала перу партійно-державних працівників різних рангів, відомих вченим (причому не тільки історикам), письменникам і публіцистам. Як правило, це були рефлексії з приводу щойно пережитих подій, з сильним емоційним запалом і патріотичним пафосом [34].

Історіографічний доробок українських учених у роки війни становили близько 50 книг, брошур, збірників статей, а також півтори тисячі наукових і науково-популярних статей. В цілому вони виконали своє соціальне

призначення, забезпечивши ідеологічну підтримку політиці партії та уряду, а також військовим зусиллям народу.

Джерелознавчу базу майбутніх досліджень мала закласти Комісія по вивченню історії Великої Вітчизняної війни, створена при АН УРСР у 1942 р. Показово, що очолив її секретар ЦК КП(б)У К. Литвин. Тільки-но запрацювавши, Комісія в 1949 р. припинила свою діяльність: у Кремлі не бажали, щоб на місцях поширювалась інформація, котра могла бодай опосередковано зашкодити іміджу системи. Це пригальмувало, але не зупинило пошукових зусиль, тим більше, що концептуальні вектори не змінилися і в повоєнний період. Тому праці цього часу методологічно майже не відрізнялися від публікацій воєнної доби, хіба що більш виразним стало їх історико-партійне спрямування. Втім, і ця наскрізна ідея проводилася здебільшого декларативно, підкріплюючись переважно цифровими показниками. Основними тематичними напрямками в цей час стали висвітлення ролі партії у відбудові сільського господарства й промисловості [35], організація збройних зусиль українського народу проти агресорів [36], а також антифашистського Руху Опору [37]. Українські сюжети можна зустріти в російських виданнях [38]. У 1947 р. відділ агітації і пропаганди ЦК ВЛКСМ підготував книгу „Боевой путь Ленинского комсомола”, в якій викладено історію спілки з часу заснування до 1946 р. Ця праця стала першим навчально-пропагандистським посібником у повоєнній історіографії комсомолу. В 50-ті роки спостерігається сплеск інтересу до комсомольської тематики. В дисертаціях В. Білана, В. Клименка, В. Мороза, С. Хвостенка, монографії В. Яценка висвітлюються різноманітні напрями діяльності ЛКСМУ в роки війни [39]. Зусиллям українського жіноцтва у відбудові республіки присвячено кандидатську дисертацію М.Лукіної [40]. Те, що значну частину цих праць було виконано в формі дисертацій, надавало їм більш солідного статусу, підвищувало їх науковий рівень.

У 50-ті роки закладено фундамент цілого напрямку історіографії, пов'язаного з критикою „українського буржуазного націоналізму”. Воєнні події дали поживне підґрунтя адептам цього швидше ідеологічного, ніж наукового

спрямування, а партійне керівництво – карт-бланш на використання будь-яких засобів у „викритті” й очорненні всього, що стосується українського національно-визвольного і самостійницького руху в першій половині ХХ ст.

Своєрідною „методичкою” для них стала праця тогочасного наркома закордонних справ Української РСР Д. Мануїльського „Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистській Німеччині” (1945 р.) [41]. У публікаціях В. Беляєва, М. Рудницького, В. Дудикевича, Я. Вітошанського, В. Маланчука, О. Полторацького, А. Шиша, М. Хвостіна [42] та інших український націоналізм трактується винятково як реакційне явище, а всі політичні сили, що стояли на платформі відродження суверенної української державності, – як „запроданці” чи „найманці” імперіалізму, „зрадники”, колабораціоністи. Слід, однак, зазначити, що в цих і подібних брошурах, книгах наводилось чимало правдоподібних фактів, які в певному ідеологічному обрамленні творили довкола цього явища різко негативний стереотип.

1956 р. став рубіжним в історії радянського суспільства: „хрущовська відлига” обіцяла поряд з десталінізацією широку демократизацію та оновлення всіх сфер життя. Проте було б помилковим вважати, що ХХ з’їзд партії дав старт використанню принципово нових технологій в історичній науці. За вже традиційною, апробованою в 30-ті роки схемою особу Сталіна перенесли з „п’єдесталу” на „лаву підсудних”, інкримінуючи йому всі вади соціалістичного ладу, помилки й викривлення партійної лінії. Персоніфікація недоліків і поразок у війні проти гітлерівської Німеччини та її союзників стала чи не головною ознакою літератури 50-х – середини 60-х років. Крім цього її зміст і характер практично не відрізнялися від того, що було написано до смерті вождя.

У цьому розумінні праця М. Супруненка „Україна в Великій Отечественной війне” [43] символізувала перехід від однієї епохи до іншої. На широкій джерельній базі вчений спробував вибудувати нову концепцію війни, вільну від сталіністських шаблонів і догм. Провина за невдачі початкового етапу війни покладалася на Сталіна, який зосередив у своїй руках усі важелі

влади, водночас роль партії та інших державних і суспільних інституцій зводилось до слухняного виконання його волі. Разом з тим автор відзначає “високу готовність трудящих України піднятися на захист Батьківщини” та внесок громадських організацій у перемогу над ворогом. У цілому ж стилістика й лексика цієї та інших праць залишалися попередніми, хіба що цитати з праць Й. Сталіна замінилися цитуванням М. Хрущова.

У 60-ті роки відбувається структуризація досліджень воєнної проблематики в окремі тематичні напрями. Провідним, як і раніше, залишається історико-партійний напрям. За орієнтир виступали фундаментальні видання на кшталт 6-томної „Истории Великой Отечественной войны Советского Союза”, підготовленої російськими істориками, а також праці, безпосередньо присвячені діяльності партійних організацій та керованих ними громадських об’єднань на фронті і в тилу [44].

Напрацювання українських істориків знайшли висвітлення в масштабному 26-томному проекті „Історія міст і сіл Української РСР” і двотомниках з історії робітничого класу та селянства [45]. До написання цих праць було залучено величезний за обсягом фактологічний масив, що збагатило джерельну базу дослідження з історії війни загалом і громадських організацій та суспільних рухів зокрема.

Історико-партійна тематика домінує в працях І. Богодиста, М. Буцька, М. Данилюка, П. Денисенка, Є. Сафонової, С. Кириченка та інших дослідників [46]. Частина видань присвячено трудовим зусиллям населення України в роки війни та в відбудовний період [47]. У 60-ті роки з’являються монографічні дослідження В. Полозкова, В. Хорошайлова про діяльність партійних організацій окремих регіонів та областей у період Великої Вітчизняної війни [48].

Серед найважливіших напрямів діяльності партійних, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій у початковій фазі війни стала евакуація матеріальних і людських ресурсів у східні райони країни. Крім перелічених монографічних праць дана проблематика розглядалася в статтях і

розвідках українських учених М. Данилюка, М. Погребінського, С. Саженьюка, В. Мазила, М. Ковалюка та інших [49]. Та якщо процес вивезення обладнання, сировини, матеріалів з підприємств та установ, матеріально-технічної бази МТС, колгоспів і радгоспів, культосвітніх закладів висвітлювався в досить великому обсязі, то евакуації цивільного населення не було присвячено жодної спеціальної праці. Боротьба за збереження матеріальних та історико-культурних цінностей набула рис всенародного руху, тим часом як самі люди (за винятком наукової, творчої еліти, номенклатурних та інженерно-технічних працівників, кваліфікованих робітників) фактично виявилися кинутими напризволяще. Існують істотні розбіжності в оцінках кількості евакуйованих громадян УРСР: якщо М.Данилюк називає цифру понад 4 млн. осіб [50], то автори 2-томника „Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.” (Т. 1 – С. 287) – не менше 3,5 млн. осіб.

Одним із ключових важелів формування громадської думки керівництво країни вважало позицію інтелігенції. Утримання вчених, літераторів, митців, працівників вищої та середньої школи, закладів охорони здоров'я, службовців різних рангів у орбіті власних політичних розрахунків перебувало серед пріоритетних завдань діяльності партійних органів. Звичайно, історики радянської доби з відомих причин не могли проаналізувати всі технології цього складного процесу, тому на сторінках їхніх публікацій відбито лише зовнішні його вияви – участь у зміцненні обороноздатності країни, зіркових патріотичних акціях, масових кампаніях і рухах, у відбудовних процесах [51]. Окремі видання присвячено ролі соціалістичної культури в перемозі над гітлерівськими загарбниками [52], рухові „радянський тил – фронту”. В усіх публікаціях з цієї теми, в тому числі й спеціальних розвідках [53], вказується на те, що ініціатива різних патріотичних акцій і масових рухів належала здебільшого партійним, профспілковим і комсомольським організаціям, а їхні безпосередні учасники – багатомільйонні маси трудящих – виявили високий рівень свідомості, почуття громадського обов'язку, дисципліну, готовність до самопожертви і звитяжної праці в ім'я спільної перемоги над ворогом. Цілком

відповідало дійсності й те, що досить часто почини трудових колективів, бригад, а то й окремих виробничників підхоплювали цілі галузі та працівники інших галузей промисловості, транспорту й сільського господарства. Проте нерідко саме партійні центри директивними розпорядженнями насаджували в примусовому порядку різні форми соціалістичного змагання й організації виробництва, а добровільні акції набували характеру обов'язкових, про що в ті часи історики, звичайно ж, писати не могли.

Серед інших слід виділити дисертацію І. Стафійчука „Комсомол – помічник партії в політичній роботі серед населення окупованих районів України (1941–1944 рр.)”, в якій розкриваються форми участі молоді в антинацистському Русі Опору та впливу на морально-психологічні настрої мешканців зайнятої ворогом території республіки (за допомогою преси, радіопередач, усної пропаганди тощо).

Історіографія 70–80-х років буквально перевантажена публікаціями, присвяченими різним аспектам діяльності ВКП(б) у період війни. Якщо літературу 40–60-х років значною мірою було позначено креном у бік ідеологічної агітаційно-пропагандистської роботи парторганізацій на фронті і в тилу, то в наступні десятиліття партійні історики виходять на новий рівень узагальнення глибини аналізу ролі й місця більшовицької партії в суспільно-політичних процесах.

В історіографії 70-х років продовжувалась традиція повної ідентифікації партійного будівництва з організаційно-партійною роботою. З таких позицій написано 6-томну історію КПРС (1970), нариси історії партійного будівництва [54], низку індивідуальних монографій та дисертацій [55].

У 1986 р. побачила світ єдина донині узагальнююча праця з історії партійного будівництва періоду Великої Вітчизняної війни московської дослідниці Г. Морьохіної [56], в якій ці два поняття розведенно. Висвітлення історії більшовицької партії в роки війни здійснювалося в кількох напрямках: діяльність ВКП(б) на рівні вищих органів влади й управління; робота партійних комітетів у територіальних організаціях прифронтових і тилкових районів;

організаційні заходи компартійних структур у громадських об'єднаннях; діяльність політорганів у радянських збройних силах; партійна робота в партизанських формуваннях і підпіллі.

Та якщо роль партії в профспілковому й комсомольському будівництві з'ясовано доволі повно (хоча й під ідеологічним кутом), то взаємини партійних органів з громадськими інституціями і на сьогодні залишаються дослідженими фрагментарно.

Недостатньо вивчено проблеми специфіки діяльності територіальних та армійських партійних органів, а також особливості розвитку організаційної структури, форм і методів роботи на всіх етапах війни та в різних регіонах України.

У роки війни одним із найбільших актуальних і гострих для більшовицької партії стало кадрове питання, адже за 6 років змінилися майже всі секретарі, завідувачі відділів та інструктори ВКП(б), причому в Україні такі ротації відбувалися неодноразово. Механізм і технологія кадрової політики радянських лідерів (у роки війни – персональної парафії Сталіна) завжди залишалися таємницею за сімома печатками. Видима частина цього феномену з її різноманітними, нерідко парадоксальними виявами не завжди точно відбивала глибинні мотиви і спрямування кадрової лінії ЦК ВКП(б). Аби не нівечити таку привабливу й імпазантну ідеологему про демократичний централізм і керівну й спрямовуючу (а не директивно-примусово-контрольну) роль партії, над цією тематичною нішею спорудили фігуру мовчання.

Існує ще один напрям, поданий істориками партії винятково в позитивістському ключі. Маються на увазі стиль і методи партійної роботи в різних умовах, компетенція наркоматів, функції позастатутних інститутів, власне „образ існування” партійних органів.

Дисертаційні проекти залишалися однією з основних форм вивчення історії громадських організацій періоду Другої світової війни і в наступні десятиліття. Однак напрями досліджень, коло питань, які вони опрацьовували, характер і спрямування викладу залишали їх у тому методологічному полі, що

його виробила історіографія радянської доби. Та все ж дисертації, які захистили О. Гордеєв, П. Добров, І. Дробот, Р. Киричок, В. Микульчик, М. Михайлуца, Є. Цимбал [57] та інші українські історики, дозволили створити ґрунтовну емпіричну базу для подальшого осмислення ролі Комуністичної партії в мобілізації радянського суспільства на відсіч ворогу. Питанням висвітлення зусиль партії в піднесенні трудової активності робітничого класу та організації спротиву окупантам присвячено дисертації В. Дрожжина й О.Красюка [58].

Досить плідними виявилися напрацювання дисертантів, які обрали об'єктом вивчення різні форми діяльності комсомолу республіки: А. Бількевича, Л. Будьонної, В. Гайбонюка, О. Перехреста, А. Щура, Л. Мельничука, В. Попової, Н. Пушкаренка та інших [59]. Суспільно-політичній діяльності різних категорій населення присвятили свої дисертаційні праці О. Байраківський і Т. Вронська [60].

Одним із наріжних каменів політичної доктрини Кремля стала теорія „дружби народів” і „пролетарського інтернаціоналізму”. Особливо гостро це питання стояло в період Другої світової війни, коли цілі народи „випали” зі сталінської „моделі” міжнародних стосунків і національної ієрархії, були звинувачені в зраді ідеалам соціалізму. Зокрема західних українців покарали за підтримку самостійницьких сил і співпрацю з ними.

Та в публіцистиці й науковій літературі все „звалили” на ОУН, дивізійників „Галичини” та Греко-католицьку церкву. А реальний перебіг у регіоні залишався „terra incognita” для дослідників, оскільки писати про національну політику Москви дозволялося винятково в позитивному плані. Саме в такому методологічному ключі виконано дисертації В. Чумака „Діяльність партійних організацій підпілля і партизанських формувань по інтернаціональному вихованню і згуртуванню населення тимчасово окупованих районів України в період Великої Вітчизняної війни” та Н. Індутної „Роль громадських організацій Української РСР і Польської Народної Республіки у зміцненні радянсько-польської дружби (1944–1946 рр.)”.

Апологетика „керівної і спрямовуючої ролі” Комуністичної партії стала магістральною лінією історіографії 60-х – середини 80-х років. Саме в цей час з’являються такі фундаментальні видання, як 6-томна „История Коммунистической партии Советского Союза” (один із томів присвячено періоду Великої Вітчизняної війни), „История второй мировой войны” у 12-ти томах та „История второй мировой войны” у 6-ти томах, що довгі роки слугували концептуальним орієнтиром усім історикам Радянського Союзу. В цьому ряду стоять ще кілька колективних праць, виданих в РРФСР [61] та УРСР [62]. Основну їх частину присвячено історико-партійній тематиці. Крім того популярними темами тогочасної історіографії стали економічні заходи ВКП(б) і радянського уряду в роки війни, роль комсомольських організацій у відбитті нацистської навали та відбудовних процесах [63], зусилля робітників і селянства, спрямовані на зміцнення обороноздатності країни [64]. У єдиній узагальнюючій праці з історії профспілок, виданій у цей період, вміщено розділ, у якому розкриваються особливості діяльності найбільш чисельної громадської організації України в період війни [65]. Однак він дає тільки загальне уявлення про напрями діяльності професійних об’єднань республіки, оминаючи увагою труднощі профспілкового будівництва, соціальну, кадрову та інші проблеми.

У 70–80-ті роки з’являється кілька помітних праць з історії професійних спілок воєнної доби, що належали перу І. Белоногова, С. Калитко, П. Чернеги, А. Шаблія [66]. Найбільш повним викладом питань, пов’язаних із діяльністю професійних об’єднань на території республіки, відзначається праця П. Чернеги. В ній окреслено їхню участь у переведенні економіки на військові рейки, евакуації матеріальних ресурсів углиб країни, організації трудових колективів на створення нової промислової бази на сході СРСР, а пізніше – на відбудовні роботи, підтримання та розвитку трудових ініціатив і патріотичних рухів для зміцнення обороноздатності країни, підготовку робітничих кадрів, задоволення нагальних соціальних потреб трудящих. Водночас як у цій, так і в інших тогочасних публікаціях поза увагою залишилися функція соціального

захисту, яка має бути визначальною в діяльності профспілок, а також питання профспілкового будівництва в західноукраїнському регіоні.

Захоплення історико-партійною тематикою, діяльністю комсомольських, профспілкових організацій у роки війни спричинило недостатнє висвітлення зусиль інших громадських об'єднань, спрямованих на відсіч гітлерівським загарбникам. Тому як доречний виняток можна сприймати появу в 1976 році нарисів з історії ДТСААФ, яке в роки війни мало назву Тсоавіахіму. Тут один із розділів присвячено воєнному періоду в діяльності товариства. В книзі розкривається роль Тсоавіахіму в організації всеобучу, місцевої протиповітряної та протихімічної оборони, формуванні частин народного ополчення, винищувальних батальйонів і партизанських підрозділів, охороні тилу діючої армії, розмінуванні визволених територій, участь у патріотичних акціях тощо. Хоча автори й не акцентують на цьому увагу, з тексту видно, що на Тсоавіахім, що залишався громадською організацією, покладалися явно непосильні завдання. Він через брак дублювання й переплетіння його функцій з повноваженнями державних структур, зокрема Управління всеобучу, військкоматів та інших не завжди успішно виконував статутні функції [67].

Офіційну версію антинацистської боротьби в тилу ворога містив двотомник „Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине”, одну частину якого присвячено комуністичному підпіллю, а другу – партизанському рухові. Авторський колектив, до якого увійшли тогочасні провідні фахівці по тематиці Руху Опору П. Тронько, М. Коваль, В. Нем'ятий, В. Замлинський, В. Кучер, Д. Григорович, створив багатопланову працю, насичену масивом нових архівних матеріалів, уперше введеним до наукового обігу. Характеристика окупаційного режиму супроводжується описом безбройних форм боротьби населення проти соціально-економічних заходів нацистів (експлуатації трудових ресурсів, промислового й сільськогосподарського потенціалу, примусового вивезення українських громадян на роботи до Німеччини тощо), показом методів політичної роботи партійних органів на окупованих територіях, їхніх зусиль, спрямованих на налагодження

громадсько-політичного життя в партизанських краях і зонах, протидію гітлерівській пропагандистській машині. Видання містить чимало фактів успішної боротьби народних месників проти окупаційної влади. Разом з тим праці бракує критичних оцінок тодішньої практики організації партизанського руху партійними комітетами, яка спричинила провали, втрати, саморозпуск загонів, правдивості висвітлення проблем, організації зв'язку та постачання тощо. В руслі існуючої традиції перебільшуються кількість партизанів і підпільників, їхні реальні досягнення в боротьбі з ворогом.

Особливе місце серед узагальнюючих, багатопланових праць посідає фундаментальне 3-томне видання „Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу у 1941–1945 рр.” [68], перевидане російською мовою в 1975 році. До виконання цього проекту було залучено кращих фахівців республіки. Все це дозволило доповнити зміст величезним і різноманітним фактологічним, ілюстративним матеріалом. Саме це й стало ознакою праці. В концептуальному ж плані її було виконано в традиційному руслі радянської доперебудовної історіографії. Провідні сюжетні лінії пов'язувалися з керівною роллю комуністичної партії в тилу й на фронті, бойовим і трудовим героїзмом радянських людей, їх морально-політичною єдністю. Крізь цю призму подається участь інших громадських організацій у патріотичних рухах, діяльність партизанських загонів і підпільних груп у ворожому тилу, роль різних соціальних груп у зміцненні обороноздатності країни. В негативному плані висвітлюються історія самостійницького руху і зусилля „українських буржуазних націоналістів”. Та якими б не були оцінки цього видання з позицій сучасної історичної науки, вітчизняним історикам поки що не вдалося створити подібної масштабної, комплексної праці, в якій би містився аналіз усіх виявів війни в Україні.

У 1973 році з'явилася 2-томна колективна монографія „Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР” [69], перший том якої містить розділ про Велику Вітчизняну війну. В праці розкривається діяльність політичних і громадських організацій на відсіч ворогу, ратна й трудова звитяга

комуністів, комсомольців, характеризуються основні форми прояву радянського патріотизму, політичні кампанії тощо.

Основні тенденції висвітлення подій воєнної доби в комплексних узагальнюючих працях певною мірою виявились і в індивідуальних монографіях. Суспільно-політичну проблематику в найбільш концентрованому вигляді репрезентовано працями М. Ковалю [70]. В цей час один із провідних вітчизняних фахівців з військової історії зосередився на дослідженні питань, пов'язаних із заходами окупаційної адміністрації в масово-політичній та культурно-освітній сферах, „ідеологічних диверсій” нацистів, опору гітлерівському режиму, трудової активності радянських людей. У монографії висвітлюється діяльність не лише Компартії, а й громадських об'єднань – профспілок, комсомолу, Тсоавіахіму, Червоного Хреста, а також суспільних патріотичних рухів на допомогу радянським збройним силам, пораненим червоноармійцям, родинам військовослужбовців, інвалідів, сиріт та іншим категоріям населення, які найбільше постраждали від війни. Автор аналізує технологію організації політичних кампаній, які перетворювалися на „школу виховання суспільної активності трудящих”, форми й методи антифашистської роботи партійних, радянських і комсомольських органів, їхню боротьбу за вплив на маси. Окремі параграфи присвячено засобам стимулювання політичної активності населення західноукраїнського регіону і зарубіжним зв'язкам громадськості УРСР. В інших працях відомого вченого висвітлюються різноманітні вияви суспільної активності населення України в роки війни, спрямовані на розгром агресорів [71].

Про форми й методи партійного керівництва процесом створення й діяльності масових організацій трудящих у західних областях УРСР протягом вересня 1939 року – червня 1941 року йдеться в статті М. Тесленка [72]. Однак матеріал подано в традиційному для радянської історіографії концептуальному руслі, що знижує його наукову цінність.

Діяльність профспілкових організацій України на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни розглядається в дослідженнях Ю. Киричука, К. Кондратюка, Т. Марсикевича [73].

Серед найважливіших векторів діяльності партійних комітетів у роки війни був ідеологічний. У працях російських та українських істориків висвітлюється партійно-політична робота в радянських збройних силах, на фронті, в партизанських загонах, серед населення окупованих територій [74].

За популярністю ця тема резонувала з іншою, присвяченою інтернаціональному єднанню народів Радянського Союзу в боротьбі з фашизмом. Цілком зрозуміло, що висвітлювалася вона в позитивно-глюорифікаційному ключі, а це виключало будь-які спроби критичного осмислення цих складних і суперечливих подій. Історики радянської доби не могли ставити питання про розмежування таких явищ, як реальна воєнна і трудова співпраця представників народів у боротьбі з загарбниками і національна політика Кремля, що мала свою стратегічну мету і не завжди виправдані методи.

Та найбільше праць у 70 – 80-ті роки було присвячено антифашистській боротьбі радянських партизанів і підпільників. У монографіях В. Клокова, В. Нем'ятого, П. Денисенка, Д. Григоровича, М. Загорулька, Ю. Зінченка, В. Кучера, Г. Горобця, І. Слинька, М. Ковалю, Л. Кондратенко, А. Юденкова [75], знайшли віддзеркалення різноманітні форми опору гітлерівським загарбникам: диверсії на комунікаціях ворога, терористичні акти проти представників окупаційної адміністрації та її службовців з місцевого населення, бойові сутички з підрозділами противника, агітаційно-пропагандистська робота. Дослідження архівних документів дозволило уточнити кількість “народних месників”. У праці Д.Григоровича, В.Замлинського, В.Нем'ятого наведено нові дані про динаміку зростання партизанських загонів і з'єднань, які діяли на території України: у 1941 році – 28100 осіб, 1942 році – 76745, 1943 році – 301565, 1944 році – 95342 [76]. Однак варто зауважити, що це були

цифри, які відбивали звітну статистику, зазвичай перебільшену, формальну, що не враховувала реального стану справ.

Саме з вивченням історії партизанського руху, слід зазначити, пов'язуються спроби віднайти нові методологічні підходи, а подібне не так уже й часто траплялось у радянській історіографії. Досліджуючи участь радянських людей в боротьбі проти нацизму на території інших європейських країн, В. Клоков констатував наявність загальних закономірностей, спільних форм і методів цієї боротьби, що стало для нього підставою пропонувати радянським науковцям користуватися загальноприйнятою в Європі дефініцією „Рух Опору”. Водночас такий крок не супроводжувався переглядом усталених концептуальних установок, в основі яких – керівна і спрямовуюча роль комуністичної партії та єдність керівництва і народних мас, про що „в капіталістичних країнах не могло бути і мови” [77]. Крім того один із провідних фахівців цієї теми наголошував, що форми спротиву окупантам залежали від конкретних умов: партизанська боротьба розгорталась у лісистій місцевості, а в степових районах і містах найбільш ефективним виявився саботаж.

М. Коваль, Л. Кондратенко, В. Нем'ятий показали особливості боротьби населення окупованої території з економічними заходами ворога [78].

Поява значної кількості публікацій на дану тему, однак, далеко не вичерпала її науково-пізнавального потенціалу. Поза увагою залишилися проблеми й труднощі початкового періоду партизанської та підпільної боротьби, ефективність діяльності загонів і груп, створених обласними, районними комітетами партії, рівень постачання й оснащення, кількісний і якісний склад, втрати „народних месників”.

Якщо діяльність радянських партизанів і підпільників подавалась у винятково позитивному ключі, то про ОУН та УПА, „антинародну діяльність уніатської церкви” писали в негативному плані. Кількість праць на дану тему, науковий статус авторів переконують у тому, що цей напрям вважався ідеологічно найважливішим в „українській”, так би мовити, тематиці Другої світової війни. У працях С. Білака, С. і П. Возняків, К. Дмитрука,

В. Добрецової, С. Даниленка, В. Замлинського, А. Мазанька, В. Масловського, Ю. Римаренка, Р. Симоненка, Ю. Сливки, Н. Софронової, В. Шевцова, А. Шиша, М. Хвостіна [79] та інших міститься чимало задокументованих фактів колаборації українських націоналістів з гітлерівцями, невинуватих терористичних актів проти цивільного населення регіону і прибулих „східняків”, взаємних усобиць між представниками мельниківського й бандерівського напрямів. Та все ж у більшості праць емпіричний матеріал підібрано і подано тенденційно, інколи з перекрученням, а то й фальсифікацією подій, суб’єктивними оцінками. Самостійницький рух подається як інспіроване зовнішніми силами явище, що не мало соціальної бази і підтримки на західноукраїнських землях і було чужим корінним інтересам місцевого населення. В подібному ракурсі подавалася суспільна діяльність Греко-католицької церкви, яка звинувачувалась у прислужництві Ватикану та окупаційній адміністрації. Недвозначна, принципова позиція А.Шептицького та уніатського єпископату і рядового кліру в питаннях про антиукраїнську політику окупантів, єврейський холокост, усобиці в самостійницькому таборі, стосовно моралі воєнної доби (відозва А. Шептицького „Не вбий!”), численні інтерпеляції з цих причин до вищих німецьких урядовців залишилися ніби непоміченими. Згадана література виконала своє призначення: у свідомості радянських людей міцно закріпився стереотип сприйняття оунівців, вояків УПА, інших збройних формувань, духовенства УГКЦ як „ворогів народу”, „реакціонерів”, „колаборантів”. До справді наукового осмислення цих суперечливих і неоднозначних явищ не дійшло, та по-іншому й не могло бути – надто вже високим був градус ідеологічного протистояння, що й надалі став емоційною основою пролонгації „холодної війни” в інформаційному просторі.

Період демократизації і „гласності”, започаткований М.Горбачовим, доволі специфічно вплинув на вітчизняний історіографічний процес. „Кинуті напризволяще” ідеологічною цензурою історики й публіцисти поринули в пошук сенсаційних матеріалів, акцентуючи увагу на недоліках. Суцільну глорифікацію комуністичної суспільної організації змінило її очорнення. Та, як

це завжди буває в перехідні епохи, поряд із стихією розкріпачення відбулося усвідомлення інтелектуальної свободи, що супроводжувалося серйозним і глибоким вивченням архівних документів, до яких, нарешті, відкрився більш широкий доступ. У результаті з'являються публікації, що містять спроби переосмислення методологічних підходів, нову постановку досліджуваних проблем, а також позбавлену політичних на шарувань інтерпретацію подій Другої світової війни.

Незважаючи на „дитячі хвороби” становлення історіографії на пострадянському просторі, знайшлися професіонали, які гідно прийняли виклик часу і протягом 90-х років продемонстрували високий рівень осмислення воєнних подій. Враховуючи об'єктивну ситуацію і те, що основні архівні матеріали зберігаються в Москві, не дивно, що саме російські історики задали тон у цій справі. З'явився цикл праць, у яких аналізується природа, механізми й технології ленінської, а потім і сталінської моделей суспільного устрою, причини трансформацій політичної лінії, сильні й слабкі сторони вождівського режиму, процес і наслідки репресій 30-х років, складання й функціонування номенклатурної системи та інші проблеми [80]. Серед них особливо слід виділити воєнно-історичні нариси „Великая Отечественная война” в 4-х книгах, де по-новому висвітлюються не лише суто воєнні питання, а й стан суспільства, державних і громадських інституцій, Рух Опору тощо [81].

Крім узагальнюючих праць у Російській Федерації з'явилося чимало монографічних досліджень, які торкаються проблем дисертаційної теми. Своєрідним прологом стала праця Д. Волкогонова, виконана в жанрі політичного портрета [82]. І хоча в центрі дослідження перебуває Й. Сталін, Д. Волкогонов торкається різних подій, у тому числі воєнної доби. Особливий інтерес викликають сюжети, де розкриваються настрої радянських людей – червоноармійців, цивільного населення, керівництва країни, вищого командного складу збройних сил, а також функціонування суспільного організму, різних його елементів за екстремальних умов війни.

По суті першою спробою наукової реконструкції формування й функціонування специфічно радянського соціального прошарку – номенклатури слід вважати солідну монографію М. Восленського [83]. Називаючи її „пануючим класом” у СРСР, автор аналізує технологію відбору, підготовки, ідеологічного виховання, ротації партійно-радянських кадрів, які фактично володіли всіма важелями влади й виконували управлінські функції в партійно-державних і громадських інституціях.

Окремі фрагменти, присвячені періоду війни, містить праця відомого історика й публіциста Р. Медведєва „Н.С. Хрущев. Политическая биография” [84]. Об’єктивний портрет одного з керівників України, що діяв у вищому ешелоні влади притаманними їй засобами і водночас був людиною з усіма іманентними рисами, сильними і слабкими виявами, – таким постає ця неоднозначна фігура, через призму якої проступають тогочасні події.

Визнаний російський інтелектуал Р. Піхоя здійснив аналітичний зріз історії влади в Радянському Союзі [85]. Оскільки її стрижнем протягом багатьох десятиліть залишалася Комуністична партія, автор зосереджує увагу на засобах реалізації програмних положень цієї організації, що на практиці переросла рамки політичної організації класичного типу і перетворилася на своєрідний номенклатурний орден.

Особливості прийняття і втілення в життя політичних рішень у роки війни охарактеризував у своїй монографії В. Секістов [86]. А однією з перших на пострадянському просторі до проблем психології війни звернулася О. Сенявська [87]. На ексклюзивній джерельній базі дослідниця простежує морально-психологічний стан різних категорій населення в умовах війни, формулює певні закономірності й особливості, робить цікаві теоретичні узагальнення.

До початку перебудови в науковій літературі не висвітлювалися масові депортації населення, що були однією з форм репресій сталінського режиму. В працях В. Парсаданової вперше, на підставі різноманітних документів розкриваються підготовка й хід депортацій з території Західної України і

Західної Білорусії, які стали засобом радянзації краю, упокорення його населення і придушення „українського сепаратизму” [88].

У 90-ті роки в Російській Федерації з’явилося кілька праць, присвячених діяльності антифашистських комітетів у Радянському Союзі. Це насамперед кандидатська дисертація С. Пономарьова „Антифашистский комитет советской молодежи” [89] та монографія Н. Петрової „Антифашистские комитеты в СССР: 1941–1945 гг.” [90]. Якщо в дисертаційному дослідженні сказано про те, що антифашистський комітет радянської молоді було створено для обслуговування насамперед зовнішньополітичних інтересів Кремля, то праці Н.Петрової бракує критичного ставлення до зображуваних подій.

Розпад СРСР і поява незалежних держав на пострадянському просторі поставили українську історичну науку перед пошуком нових методологічних концептуальних засад. Якщо мати на увазі більш-менш оформлену тенденцію до розвитку сучасної вітчизняної історіографії, то її можна пов’язати з україноцентризмом, спробами поглянути на події війни з точки зору інтересів українського народу, визначити його місце й роль у складних військово-політичних, економічних, соціокультурних процесах доперебудовного періоду.

У цьому сенсі найбільш продуктивними й науково оформленими виявилися методологічні шукання М. Ковалю, який виклав погляди у кількох працях [91]. В невеликій брошурі „Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.): Спроба концептуального бачення” вчений проголошує власні погляди на методологію дослідження подій війни, наполягає на відмові від ідеологічних штампів і стереотипів, оновленні термінологічного апарату. Автор закликає до переосмислення ролі особистості в історії, оскільки в марксистській історіографії вона трактувалася з відомих позицій, вивчення суспільствознавчих аспектів війни, особливостей взаємин між державно-партійними структурами і народними масами.

Піддаючи критиці одну з головних тез радянської історіографії про „всенародний характер партизанського руху в Україні у 1941–1944 рр.”, науковець зауважує, що ця „аксіома” не підтверджується демографічними,

соціальними та етнічними показниками, оскільки дані про 500 тис. партизанів і 100 тис. підпільників у республіці – це директивно закріплені в літературі цифри, визначені з політичних міркувань.

Своєрідним підсумком багаторічних творчих пошуків провідного в Україні фахівця з історії Другої світової війни стала його монографія „Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)”. Ніби й не претендуючи на всеосяжність, М.Коваль розставив акценти, простежив головні тенденції кожного помітного явища, доленосних для народу подій. Вчений, як завжди, виважений в оцінках комуністичного Руху Опору й діяльності ОУН та УПА, віддає належне ефективності організованих партійними комітетами патріотичних акцій, здатності радянських людей до звитяги й самопожертви на фронті і в тилу. Водночас він принципово оцінив нездатність лідерів країни змінити морально-психологічний клімат у суспільстві, забезпечити дотримання соціальних стандартів щодо пристойного рівня життя пересічних громадян.

Коли йде мова про пошук нових методологічних засад вітчизняної історичної науки в 90-ті роки ХХ ст., слід сказати і про доробок В. Ткаченка. В брошурі „Україна: історіософія самоорганізації” та інших працях, написаних у співавторстві, вчений викладає власне бачення основних засад і механізмів функціонування суспільного організму, аналізує такі соціокультурні засоби його регуляції, як традиції, мораль, право, релігія, ідеологія, що, постаючи „специфічною динамічною підсистемою”, забезпечує необхідний рівень контролю, обмеження й координації по-різному спрямованої активності елементів суспільства.

У 90-ті роки з’являється низка праць співробітників Інституту історії України НАН України, які окреслюють горизонти історичного пошуку на перспективу. Кілька з них стосуються теми цієї дисертації. В. Клоков розмірковує про стратегію й тактику радянських партизанів і підпільників, вказуючи причини невдач і втрат антифашистського Руху Опору [92]. Разом з тим без авторських коментарів залишаються цифрові показники: кількість з’єднань, загонів, груп та бійців у них, втрати в живій силі тощо.

У монографії Т. Вронської та О. Лисенка [93] розкриваються особливості контактів міжнародної громадськості з народом України, що боровся проти гітлерівської навали, форми солідарності й допомогових акцій, спрямованих на його підтримку, напрями діяльності громадських організацій УРСР, зокрема Українського товариства культурних зв'язків з закордоном (УТКЗ).

Праця Т. Першиної присвячена практично недослідженій проблемі – формуванню й функціонуванню господарської номенклатури в Україні [94]. В монографії аналізуються практика партійного керівництва кадровою політикою, здобутки, прорахунки командно-адміністративної системи в цілому і механізму управління економічними процесами, запущеного на початку відбудовних робіт.

У ґрунтовній, доповненій солідними коментарями книзі О. Рубльова і Ю. Черченка розкриваються суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Західній Україні [95], в тому числі й під час першої радянізації краю 1939–1941 рр.

Участь молоді України в радянських патріотичних рухах, спрямованих на зміцнення обороноздатності країни, відбудови республіки після її визволення висвітлюється на сторінках депонованої праці Т. Вронської та Г. Денисенко [96].

Помітним здобутком науковців Інституту історії України стала підготовка кількох узагальнюючих видань і тематичних збірників статей. У 1994 році вийшли “Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)” у 3-х книгах [97]. У 5-му й 6-му розділах другої книги викладено умови життєдіяльності даної категорії громадян республіки в період Другої світової війни. Матеріал, підготовлений М. Ковалем, висвітлював різноманітні форми суспільної активності української інтелігенції: зміцнення обороноздатності країни, патріотичні акції, участь у боротьбі проти ворога в лавах діючої армії, в партизанських загонах і підпільних групах, евакуації

матеріальних і людських ресурсів, агітаційно-пропагандистських кампаніях тощо.

У квітні 1994 року в Інституті історії України відбувся науковий семінар з нагоди 100-річчя від дня народження М. Хрущова, матеріали якого видано окремою збіркою [98]. Книга відтворює своєрідний портрет М. Хрущова на тлі епохи. Окремі доповіді присвячено воєнному періоду діяльності одного з керівників республіки, його рішенням і діям, які й донині неоднозначно сприймаються істориками.

Ще один збірник матеріалів міжнародної наукової конференції „Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20 – 80-ті роки” вийшов друком у 1998 році [99]. Частина їх стосується воєнної доби, причому акценти робляться на примусово-каральній політиці сталінського режиму та її наслідках для українського суспільства.

Репресії як суспільно-політична практика тоталітарної системи досліджуються авторами колективної монографії „Жертви репресій” [100].

До літератури даного тематичного напрямку слід віднести видання „Депортації українців та поляків: 1939 – початок 50-х років” [101] і „Політичний терор і тероризм в Україні” [102], які дозволили з нових позицій висвітлити низку суспільно-політичних явищ України воєнного часу.

Серед узагальнюючих праць особливе місце посідає заключний том серії „Книга Пам'яті України” – „Безсмертя” [103]. Незважаючи на різні концептуальні орієнтири авторів, що долучилися до її написання, книга містить чимало цікавих матеріалів про стан українського суспільства в роки Другої світової війни, роль громадських об'єднань у всенародній боротьбі проти гітлерівських загарбників, узагальнюючі дані про масштаби участі громадян у радянських збройних силах і антифашистському Русі Опору, внесок нашого народу в перемогу над ворогом, його матеріальні й людські втрати.

У книзі „Подвиг на віки”, присвяченій місту-герою Києву, поряд із списком військових втрат киян опубліковано аналітико-документальний матеріал про героїчних оборону міста восени 1941 року, спротив нацистським

окупантам, визволення столиці України, внесок мешканців міста в перемогу над ворогом [104]. Інший том – „Книга Скорботи України” – містить узагальнюючі матеріали про втрати цивільного населення Києва в період німецької окупації та киян, що загинули в неволі (примусово депортованих) [105]. Автори праці неординарно підійшли до висвітлення історії антинацистського підпілля в місті, зібрали й систематизовано виклали унікальний матеріал про місця й факти, пов’язані з діяльністю радянських патріотів.

2003 роком датована „Політична історія України. XX століття” у 6-ти томах, до створення якої долучилися кращі науковці Києва. Четвертий том цілком присвячено періоду Другої світової війни [106]. Його автори – В. Коваль, В. Кучер, В. Гриневиц – зуміли охопити значне коло питань військово-політичної історії України, дати нові оцінки відомим подіям і висвітлити малодосліджені сторінки. В розділах, написаних В. Кучером, ідеться про характер окупаційного режиму, соціокультурне й релігійне життя, Рух Опору, національно-визвольний рух ОУН та УПА.

Власними концептуальними підходами позначився матеріал В. Гриневица, який простежує еволюцію сталінської національної політики, особливості радянзації західноукраїнського регіону та його інкорпорації в загальносоюзне суспільне тіло, стосунки партократії та інтелігенції на фоні утвердження „українського радянського патріотизму”, засоби легітимізації сталінського режиму і т. ін.

У 2001 р. група львівських науковців підготувала „Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–XX ст.)” [107]. У розділі 6-му („Партійно-тоталітарна система в СРСР (1939–1953)” висвітлюється процес приєднання західноукраїнських земель до СРСР і утвердження тоталітарного режиму, який супроводжувався ліквідацією багатопартійної системи, арештами керівників УНДО, УСДП, колишніх послів Польського Сейму, відомих громадських діячів, тотальними репресіями. Автори

характеризують особливості діяльності громадсько-політичних інституцій на зайнятій окупантами території України, розвитку самостійницького руху.

„Репресивну” тематику продовжують праці І. Біласа [108] та І. Винниченка [109]. З огляду на обсяг і новизну залучених документів, всеукраїнський масштаб досліджуваних проблем ці книги входять до числа тих, які засвідчують досить вагомі результати наукових напрацювань у даному тематичному полі.

Регіональний зріз даної проблематики подано в публікаціях, присвячених суспільно-політичним заходам сталінського режиму в південно-західних областях республіки [110]. Низку статей і монографій виконано на матеріалах різних регіонів України й етнічних українських територій – Галичини, Холмщини, Підляшшя й інших [111]. Суспільно-політичні процеси на території західноукраїнських областей у 1944–1945 рр. дослідив у своїй дисертації В.Ткачук [112].

Незважаючи на загальний спад інтересу до історії радянського Руху Опору, у 90-х роках вийшло кілька праць А. Чайковського [113], які базувалися на багатьох нових документах і власних міркуваннях та оцінках автора. Чи не вперше в вітчизняній історіографії відкрито сказано про недоліки в організаційних заходах партійних органів, що спричинили невдачі, провали й втрати серед особового складу партизанських загонів і підпільних груп.

Наступним кроком у вивченні цієї теми став вихід із друку науково-довідкового видання „Україна партизанська. 1941–1945”, підготовленого за документами ЦДАГО України [114]. В передмові автори-упорядники виклали власну концепцію комуністичного Руху Опору, цілковито позбавлену будь-яких уподобань і політичної орієнтації. Керуючись винятково наявними документами, вони показують основні етапи розвитку Руху, місце партійних і силових структур у формуванні партизанських загонів, диверсійно-розвідувальних груп тощо, трансформацію керівних структур, національний і суспільний склад, умови боротьби. Книга містить інформацію про нелегальний ЦК КП(б)У, УШПР та представництва при військрадах фронтів, обласні штаби

партизанського руху, а також про партизанські з'єднання та загони, які виникли й діяли на території республіки.

Останнім часом з'явилося кілька праць з історії профспілкового руху, які охоплюють, між іншим, і період війни. „Очерки истории профсоюзов Харьковщины” перервали тривалу перерву в розробці цієї теми [115].

Помітною подією став вихід фундаментального видання „Нариси історії професійних спілок України” [116], в одному з розділів якого розкрито форми діяльності профспілок в умовах війни. Того ж 2002 року в доповненому вигляді цей матеріал з'явився у вигляді монографії [117]. Поряд з відомими напрямками участі спілок у зміцненні оборонної спроможності країни та вирішенні соціально-економічних завдань у праці міститься матеріал про міжнародні контакти радянських профспілкових органів із зарубіжними професійними об'єднаннями, прагнення радянських лідерів нав'язати міжнародному профспілковому рухові вироблені в Москві статутно-програмні документи й рішення міжнародних форумів. Окремі аспекти профспілкового руху воєнного періоду розглядаються в публікаціях С. Бабенко, П. Чернеги та автора цієї дисертації [118].

Пострадянський період у вітчизняній історіографії характеризується підвищеною увагою до історії національно-визвольних змагань українського народу, зокрема в період Другої світової війни. Аби не „потонути” в вирі друкованої продукції, зупинимося лише на характеристиці основних підходів у висвітленні цієї проблематики вітчизняними вченими. За підрахунками О. Лисенка й О. Марущенко, лише протягом п'яти років (1998–2002) з'явилося понад 1400 публікацій, в тому числі 27 дисертацій з даної теми [119]. Щоб дати пояснення цій „зливі” статей, брошур, монографій, слід припустити, що переважну їх частину було написано з кон'юнктурних міркувань, на вимогу часу.

Певною ідеалізацією діяльності ОУН та УПА, акцентуванням на двофронтівій стратегії боротьби позначаються публікації інших авторів [120]. У пізніших статтях і монографіях М. Ковалю зустрічаємо вже більш виважені

оцінки цього явища, співставлення позитивних і негативних моментів, причому наголос робився на тому, що об'єктивно наміри націоналістів і повстанців полягали у створенні незалежної України [121].

Нового поштовху науковим розвідкам у цьому напрямі надала наукова конференція (Київ, 1992 рік), у якій взяли участь вітчизняні й зарубіжні дослідники (серед них – Є. Стахів, М. Прокоп, Р. Зварич). Саме у виступах останніх простежуються напрями еволюції українського націоналізму від авторитарних і тоталітарних концепцій до демократичних програмних засад.

Окремі розділи монографій П. Брицького [122], М. Ковалю [123], О. Лисенка й І. Муковського [124] присвячено перипетіям боротьби ОУН та УПА проти двох тоталітарних режимів, стосункам між бандерівцями і представниками інших напрямів самостійницького руху.

Одним із перших вітчизняних науковців дослідив програмні положення й документи українських націоналістів через призму трансформацій та еволюції поглядів на них чільних діячів ОУН та УПА В.Кучер [125]. У його працях співставляється вплив зовнішньо- і внутрішньополітичних об'єктивних і суб'єктивних чинників на вектори діяльності цих структур.

Відсутність у вітчизняній історіографії узагальнюючої праці з історії ОУН певною мірою компенсувала серія книг, підготовлених А.Кентієм [126]. Розглядаючи становлення й розгортання діяльності організації, дослідник на унікальній джерельній базі, основу якої склали документи так званого „празького архіву”, характеризує її в контексті військово-політичних і дипломатичних факторів, контактів з різними політичними силами, урядовими й громадськими діячами та організаціями, викладає мотивацію представників самостійницьких сил і взаємин між окремими його таборами, показує їхній вплив на перебіг німецько-радянської війни, польсько-українські стосунки та українське суспільство. У двох книгах простежуються процес формування збройних організацій націоналістичного підпілля, Української повстанської армії з особливостями та еволюцією її тактичних дій, зв'язок з місцевим населенням і реальні результати боротьби. На сьогодні вказаний цикл

монографій можна вважати одним із найбільш вдалих проектів останнього десятиліття з даної теми.

Спробу створити попередню історичну довідку про діяльність ОУН і УПА здійснили члени робочої групи, створеної з метою підготовки наукового висновку для урядової комісії з вивчення історії цих інституцій [127]. У кожному з п'яти розділів аналізуються особливості еволюції українського націоналістичного руху з 20-х до першої половини 50-х років. Якщо С. Кульчицький головну увагу приділив висвітленню ідеології та практики націоналістів у довоєнний період, то А. Кентій і О. Лисенко – тактиці і стратегії боротьби ОУН і УПА з осені 1941 року до весни 1945 року, а В. Сергійчук – проблемі протистояння українських самостійників і радянської влади у повоєнний час.

Невщухаючий інтерес істориків до цієї тематики засвідчує постійне виконання й захист дисертаційних робіт, у яких розглядаються різні аспекти суспільно-політичної та військової діяльності ОУН, УПА, інших збройних формувань самостійницького спрямування. Лише протягом кількох останніх років такі праці підготували І. Патриляк [128], О. Озимчук [129], Г. Стародубець [130], В. Деревінський [131], М. Нагірняк [132], В. В'ятрович [133]. Вказані дослідження не рівноцінні за рівнем і глибиною теоретичного осмислення подій, в деяких фрагментах переповідають попередні праці, однак у сукупності дають уявлення про основні напрями й специфіку діяльності ОУН та УПА в різних регіонах, періодах і за різних режимів.

Серед останніх помітних праць слід відзначити монографії Ю. Киричука [134], А. Русначенка [135], І. Андрухів та А. Француза [136], В. Нікольського [137].

Найбільш ґрунтовним дослідженням вважається книга Ю. Киричука, який спробував висвітлити всі аспекти діяльності Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. А. Русначенко здійснив перше компаративне дослідження історії визвольних рухів в Україні, Білорусії та Прибалтиці. І. Андрухів та А. Француз подали історико-правовий і суспільно-

політичний аналіз становища на Станіславщині в період 1939–1959 рр. на фоні боротьби сталінського режиму проти національно-визвольних зусиль ОУН та УПА. Надто малодосліджену сторінку діяльності ОУН в Донбасі розкриває монографія В. Нікольського.

Окремі аспекти суспільної активності українських державницьких, національно-демократичних сил висвітлено в монографіях Г. Стародубця [138], В. Трофимовича [139] та І. Патриляка [140].

В історії визвольного руху в Україні воєнної доби помітне місце посідає постать Т.Бульби-Боровця і створеного ним збройного формування УПА – „Поліська Січ”. Історіографію цього питання репрезентують статті А. Жуковського, В. Михальчука, І. Миткалика, А. Кентія [141]. Та найбільш ґрунтовно й результативно опрацював цю тему В.Дзьобак, котрий крім статей захистив кандидатську дисертацію та видав брошуру і монографію [142]. Дослідник прискіпливо реконструює кожен етап діяльності отамана, його політичну орієнтацію, стосунки з німцями, бандерівцями, радянськими партизанами, місцевим населенням. І попри неоднозначні кроки Т.Бульби-Боровця автор зазначає, що створена ним УПА – „Поліська Січ” „виступала в ролі продовжувача традиції української національно-визвольної боротьби”.

Окремі напрями діяльності українських політичних і громадських сил, спрямовані на створення національних збройних сил, розглядаються в працях А. Боляновського [143].

Осібне місце в сучасній вітчизняній історіографії посідає проблематика українсько-польських стосунків під час Другої світової війни.

Гострота сприйняття українсько-польського протистояння в обох країнах спонукала вчених шукати неординарні форми ведення наукової полеміки і поступового зближення позицій. З цією метою було проведено 10 спільних зустрічей польських і українських фахівців, за результатами яких видано 8 томів матеріалів (5 українською і 8 польською мовами) [144].

Крім доповідей на конференціях, статей та окремих розділів узагальнюючих праць, власне монографічних досліджень безпосередньо

стосовно даної теми не так уже й багато. На матеріалах Тернопільщини побудовано науково-популярне видання, підготовлене місцевими науковцями О. Гайдаєм, Б. Хаварівським та В. Ханасом [145], а також книгу С. Ткачова [146], присвячену польсько-українському трансферу населення 1944–1946 рр.

У 1997 р. вийшла друком монографія О. Буцько „Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов” [147]. Хоча дослідниця спеціально не ставила за мету простежити українсько-польське протистояння в роки війни, однак на підставі аналітичних підходів з’ясовує, яким чином боротьба українських і польських підпільних інституцій і збройних формувань між собою, а також з радянською владою викликала масштабні переселення українського і польського цивільного населення протягом 1944–1947 рр.

Не можна обійти увагою появу книги, автором якої виступає спікер Верховної Ради України В. Литвин [148]. Відомий вчений історіософськи осмислює минуле двох народів і об’єктивно оцінює складні, суперечливі сторінки їхньої спільної історії. Автор підтримує твердження більшості польських науковців про те, що дії ОУН спричинили фізичне винищення цивільних мешканців у вигляді „етнічних чисток”. Крім того він вважає: діючи партизанськими методами, і Армія Крайова, і Українська повстанська армія рівнозначно чинили військові злочини, створивши прецедент взаємної помсти.

Помітний внесок у вивчення цієї проблематики зробив В.Сергійчук [149], який займає звинувачувальну позицію щодо політики польської сторони відносно українців. З ним полемізує І. Ільюшин [150] – на наш погляд, один із найбільш виважених фахівців у цій царині. Він не погоджується з тим, що причини зіткнення поляків та українців пов’язані з розгортанням антинімецької боротьби ОУН і УПА, оскільки до початку 1943 року Революційний провід вважав виступ проти німців передчасним і таким, що суперечив інтересам місцевого населення. Ще одну причину конфлікту В. Сергійчук вбачає в тому, що поляки „допомагали як німцям, так і радянським партизанам у геноциді українців” [151]. Натомість І. Ільюшин вважає, що цивільні поляки (не поліцаї) не були причетними до геноциду

українців так само, як і радянські партизани. Антипольська акція, за його словами, „носила масовий характер”, доказом чого може слугувати хоча б факт нападу загонів УПА лише протягом 11–13 липня 1943 р. майже одночасно на півтори сотні польських поселень [152]. Фактично цю акцію було сплановано штабом Р. Шухевича.

Як бачимо, тематика національно-визвольної боротьби й міжнаціональних стосунків на території України продовжує залишатися полем наукових та ідеологічних дискусій. У полемічному запалі історики, політики, журналісти, громадські діячі не завжди дотримуються засад неупередженості й аполітичності. Однак незаперечним залишається факт про поживавлене вивчення „білих плям” і зближення протилежних точок зору. Очевидно, саме цим історична наука і виконує своє суспільне призначення.

Зарубіжна історіографія досліджуваних дисертантом проблем відзначається надзвичайним тематичним розмаїттям, різними методологічними позиціями, ґрунтовною джерельною базою, теоретико-аналітичними підходами.

У 50-ті роки вийшли у світ праці німецьких генералів, і частину їх пізніше було перевидано російською мовою в Радянському Союзі. Йдеться про книги, які лише частково відносяться до жанру мемуарної літератури, оскільки в них подано детальний аналіз військово-політичних і суспільних подій періоду Другої світової війни, зокрема на німецько-радянському фронті.

Протягом трьох повоєнних років полонені американцями й англійцями генерали вермахта Гальдер, Гудеріан, Блюментрітт, Хойзінгер, Гот, Крайпе, Бутлар, Варлімонт, Вестфаль, Манштейн, Ціммерман, Тіппельскірх, контрадмірал Ассман, використовуючи документи Генштабу та інші матеріали, писали історію Другої світової війни [153]. Враховуючи статус авторів та їхнє бажання нівелювати злочини військової машини Третього рейху, зазначені праці не можна вважати об'єктивними, однак вони містять чимало цікавої інформації та оцінок перебігу війни. Звичайно, в переважній частині текстів описуються суто бойові дії та оперативно-стратегічна діяльність штабів різних рівнів і військово-політичного керівництва Німеччини. Водночас у цих книгах

можна зустріти характеристику політичної системи СРСР, морально-психологічних настроїв бійців, командирів Червоної армії та цивільного населення окупованих територій.

У середовищі англомовних авторів аполітичною, справді науковою позицією вигідно відрізнялася книга колишнього англійського кореспондента в Москві А. Верта, перевидана в СРСР 1967 року російською мовою [154]. Автор приділяє увагу не лише суто військовим питанням, але й стану суспільства, самосвідомості, виявам патріотизму й героїзму радянських людей, іншими словами – простежує, як взаємно діяли соціалістична система і народ у надзвичайно складних умовах війни.

Французькі й італійські вчені в 50-ті роки присвятили свої праці історії Другої світової війни та антинацистському Руху Опору в своїх країнах, тому лише епізодично торкаються подій на Східному фронті.

У США певний час домінувала своєрідна „змова мовчання” стосовно ролі радянського народу в боротьбі проти наці-фашизму.

Гіперболізація військових, зовнішньополітичних, дипломатичних, економічних чинників війни залишила на узбіччі дослідницького інтересу цілу низку питань, пов'язаних з функціонуванням політичної системи, органів влади, громадських об'єднань у Радянському Союзі, організацією відсічі агресорам, морально-психологічною ситуацією в радянському тилу й на окупованій території. Винятком стали хіба що праці англійських учених А. Верта, Н. Дінерстайна та французьких Л. Перре, Ф. Шампенью [155], в яких сталінський режим подавався в пом'якшених і навіть дещо рожевих тонах.

Натомість їх англійський колега Л. Шапіро у монографії „Комуністична партія Радянського Союзу” [156] вдався до більш різкої характеристики діяльності ВКП(б) в радянській системі владних структур, аналізу її політичних методів. Поряд із позбавленим аргументації твердженням про відсутність „будь-якої любові й віри до партії” він робить досить точне застереження, що в момент найбільшої небезпеки Кремль вдався до заміни партійно-комуністичних гасел в офіційній риторичі й пропаганді на патріотичні та націоналістичні

(с. 444, 497). Відмовляючи компартійним органам в авторитеті, Л. Шапіро відносить патріотичне піднесення радянських людей на рахунок нерозважливої політики окупантів.

Цікаво, що останнє питання дістає дещо іншу інтерпретацію в книзі американських істориків, присвяченій партизанському рухові, а радянський патріотизм асоціюється з „аполітичною гордістю” [157]. І навпаки, канадський вчений А. Мазур оцінює даний феномен як поєднання ненависті до нацифашистів з „культивованою гордістю” і панславізмом [158].

Серед найбільш цікавих праць, що з’явилися у 50–60-ті роки в західноєвропейських країнах з проблем комуністичного Руху Опору, слід назвати монографію Г. Діксона, О. Гейльбрун, А. Фурньє та кілька колективних праць, у тому числі фундаментальний том під редакцією Дж. Армстронга [159].

Вважаючи ідейно-політичне спрямування радянської „партизанки” підґрунтям для його підтримки з боку місцевого населення, авторський колектив на чолі з Армстронгом віддавав їй належне, як дійовому чиннику боротьби проти окупантів. Водночас американські вчені констатують значне поширення антирадянських настроїв серед мешканців окупованих районів, що важко заперечити.

У зв’язку з прорадянським характером антигітлерівського Руху Опору, зокрема на території України, зарубіжними вченими активно дискутуються причини, що його викликали. Американські вчені А. Даллін [160], І. Каменецькі [161] обстоюють точку зору, згідно з якою масовий збройний спротив викликала жорстока, непродумана й неперспективна політика окупаційної адміністрації та військових властей, якби нацистські верховоди проводили відповідний місцевим умовам і традиціям курс, вони могли б дістати підтримку корінних мешканців. Ця теза набула значного поширення в зарубіжній історіографії, однак далеко не всі вчені її беззастережно підтримують. Так, англійський історик Дж. Рейтлінгер піддав сумніву можливість уникнення дій „народних месників”. Він висловив упевненість, що

„навіть набувши зразково ліберальних форм, німецька окупація була приречена на зіткнення з партизанською війною” [162].

У 60-ті роки з’явилися книги Р. Колковича, Р. Гартова, М. Макінтоша, в яких розглядаються принципи партійного керівництва військовим будівництвом, взаємини партійно-політичних органів і радянських збройних сил [163]. У праці Р. Колковича проводиться думка про те, що в армії завжди існувало прагнення звільнитися від диктату ВКП(б), дистанціюватися від політичних інтриг і військової некомпетентності.

У цей же час вийшла друком ціла низка праць, присвячених соціальним, політичним, військовим, правовим аспектам боротьби населення окупованих територій Радянського Союзу проти гітлерівських загарбників [164]. Частина істориків у цілому об’єктивно оцінює передумови, характер і ефективність підпільного й партизанського руху. Але група авторів, насамперед колишніх військовослужбовців вермахта (Рендулич, Мантейфель, Міддельдорф, Ределіз), перебільшує вплив антинацистського Руху Опору в ході подій на німецько-радянському фронті, намагаючись тим самим поставити в залежність від них невдачі й поразки Німеччини та її союзників.

У більшості праць питання спротиву гітлерівським окупантам займають помітне місце. Так, у монографії одного з провідних західнонімецьких учених Г.-А. Якобсона „Шлях до поділу світу” цій проблемі присвячено два спеціальні розділи [165]. Автор проводить паралелі радянського Руху Опору з європейським і знаходить багато аналогів.

На відміну від німецької, в історіографії США і Великобританії досить значного поширення набула теза про партизанський рух як „фантом” [166]. Німці нібито перебільшували роль і розмах боротьби, скрізь бачили „мареву партизанів”, інколи спекулювали на уявній загрозі, вимагаючи від Берліна підкріплень і виправдовуючи цим невдачі окупаційної політики.

Натомість у німецькомовній літературі спостерігається інша крайність, що виявляється в апологетиці тези про невикористаний „російський шанс”,

нібито більш поміркована окупаційна політика дозволила б повернути на свій бік місцеве населення і суттєво ослабити соціальну базу Руху Опору [167].

Одна з принципово важливих думок, яку проводять помірковані німецькі історики, полягає в тому, що радянські партизани своїми діями „перш за все безпосередньо зміцнювали волю радянського населення до спротиву” [168]. А автор однієї з небагатьох спеціальних праць із цієї теми Е. Хессе [169] зазначив, що „заклик радянського керівництва розгорнути партизанський рух знайшов живий відгук серед населення, яке продемонструвало волю до спротиву”.

У багатьох працях із зазначеної теми дискутується питання про роль Комуністичної партії в розгортанні спротиву гітлерівським окупантам. Англійський історик Дж. Лукас переконаний, що реакція населення окупованих областей на заклик Сталіна „створити нестерпні умови для ворога” була слабкою до кінця 1942 року, тому „у німецькому тилу було спокійно”, там панувала „мирна атмосфера” [170]. Західнонімецький професор К.-Х. Рурфман стверджує, що на загарбаній німцями території спротив окупантам набув форми „анархо-визвольного руху”, який було поставлено під контроль Комуністичної партії лише до літа 1943 року [171].

Натомість ізраїльський вчений В. Лейкер визнає роль Комуністичної партії в керівництві Рухом Опору, хоча й піддає сумніву правильність лінії керівництва СРСР [172].

Американські дослідники Д. Маккензі й М. Карран підтримують версію, що радянський Рух Опору виник швидко, але стихійно, за повної відсутності керівництва ним з боку Комуністичної партії та радянських органів влади [173].

Один з авторів колективної монографії „Спротив у Європі (1939–1945)” Р. Уайт вважає справжнім мотивом участі населення в Русі Опору не вірність ідеалам соціалізму, а бажання вижити, вигнати агресорів з власної землі. Однак це не завадило йому визнати „видатну роль Комуністичної партії в Радянському Союзі, оскільки вона була реальним чинником, який стимулював усі сфери життєдіяльності суспільства, в тому числі й боротьбу в тилу противника” [174].

Схожу позицію займає американський дослідник К. Мексі, автор книги „Партизани Європи у другій світовій війні” [175].

У зарубіжній літературі особлива увага акцентувалася на ставленні населення до Комуністичної партії та радянської держави в роки війни, активних і пасивних формах волевиявлення різних його категорій, природі й характері суспільних рухів. Так, західнонімецький історик У. Шмідерер заперечує тезу про „згуртованість радянського народу навколо Комуністичної партії” [176]. Його співвітчизник І. Неандер стверджує, що у радянських громадян було досить підстав аби „критикувати й відкидати державний лад” [177]. І. Хоффман (ФРН) і Г. Петчер (США) солідаризуються в тому, що мільйони радянських людей бажали звільнення від радянської влади і „готові були вітати” її ворогів [178]. Аналогічну думку висловлює Д. Треагольд, який вбачає в невдачах першого періоду війни кризу радянського суспільства. Одним із виявів реакції населення на початок вторгнення вермахту стали факти зустрічі німців „як визволителів”. Закономірність такого явища автор вбачає в тому, що соціалістичні перетворення викликали „внутрішні потрясіння” в Радянському Союзі [179].

Як відомо, в ході війни було сформовано кілька надзвичайних органів воєнного часу, серед яких – Ставка Верховного Головного Командування, Державний Комітет Оборони та інші. Цей факт, а також помітний перерозподіл функцій та повноважень між партійними, державними і надзвичайними структурами дав підстави окремим західним дослідникам говорити про встановлення в Радянському Союзі „авторитарного режиму”, що спричинив у період війни падіння ролі партійного керівництва країною. Так, німецький радянолог Х. Брам висловився з цього приводу категорично: „Немає навіть натяку на те, що ЦК під час війни був важливим керівним органом”. Політбюро ж „брало участь у прийнятті рішень лише з правом дорадчого органу” [180].

Більшість німецькомовної літератури про Другу світову війну позначена германоцентризмом. На цьому фоні власним дослідницьким кредо вирізняється професор Бохумського університету Б. Бонвеч, який 1984 року видав книгу

„Велика Вітчизняна війна: від німецького нападу до радянської перемоги” [181]. Нашу зацікавленість викликав третій розділ книги „Політична система випробовується війною”, де автор дає оцінки „патріотичній мобілізації” населення, організаторській ролі більшовицької партії, розглядає участь у боротьбі з ворогом різних народів СРСР, у тому числі й українського, позицію Православної церкви. Окремі матеріали торкаються перебудови економіки на військовий лад, перебазування продуктивних сил на схід, постачання населення.

Автор зазначає зокрема, що „відсутність ентузіазму населення” в захисті батьківщини „не підтверджується джерелами”, а соціалістична система стала „одним з факторів перемоги”. У кількох розділах („Партія і держава”, „Партія й армія”) Бонвеч показує зростання ролі партійних органів „у всіх галузях суспільного життя” – на фронті, в економіці, суспільній сфері. Характеризуючи місце ВКП(б) в організації антинацистського Руху Опору, вчений стверджує: „Партизани до кінця залишалися в першу чергу інструментом партії”. Ці висновки наводимо ще й тому, що вони підтверджують власні спостереження й оцінки дисертанта.

Окремо слід сказати про творчий доробок одного з визначних лідерів німецького цеху військових істориків – Г.-А. Якобсена [182]. Його праці позначаються новими на той час методологічними підходами. Визначаючи свої власні книги (як і публікації інших своїх колег) такими, що обмежувалися лише військовим і державно-національним принципами висвітлення історії війни, Якобсен виступив за універсалізацію цих засад. Дослідник виділив п’ять принципів інтерпретації подій 1939–1945 рр. у світовій історіографії: 1) військовий, 2) національно-державний, 3) регіональний, 4) з точки зору світової історії, 5) ідеологічний. Критикуючи чотири з них, Якобсен обстоює пріоритет „методу світової історії”, „глобального принципу”, який, на його думку, міг забезпечити найбільш повну, об’єктивну та всебічну реконструкцію всіх подій воєнної доби. Концептуальні засади німецького вченого було

розвинуто в працях інших істориків не лише в Німеччині, а й в інших країнах світу.

Помітивши симптоматику трансформацій у національній доктрині партійно-радянської верхівки, зарубіжні історики визначили її як перехід від марксизму-ленінізму до російського націоналізму. Професор Кельнського університету Б. Майстер так пояснював цей феномен: „Якщо новий суспільний устрій витримав під час війни перевірку на міцність, то не в останню чергу завдяки заклику до російського націоналізму, який в оболонці радянського патріотизму більше, аніж соціалізм, відповідав рівню свідомості інтелігенції і всього народу” [183].

Західні автори, які уважно вивчали трансформацію сталінської національної доктрини в роки війни, констатують зміну ідеологічних акцентів. Так, американський аналітик К. Болен писав, що „війна стимулювала у всій Європі, включаючи Радянський Союз, почуття націоналізму”, а радянський уряд „у своїй воєнній пропаганді сильно натискав на національні почуття, і радянська преса практично виключно відображала російський націоналізм” [184].

Антисталінській позиції в радянському суспільстві присвячено працю американського дослідника Д. Фішера, в якій розкриваються причини й форми спротиву більшовицькому режиму, його вплив на масову свідомість [185].

Витоки, ідейні джерела, причини самостійницького руху на території України в період Другої світової війни, його організаційні форми та реальні результати стали предметом спеціального дослідження багатьох зарубіжних дослідників, а праці П. Альтера [186], Б. Андерсона [187], Д. Армстронга [188], Ф. Баркгорна [189], Д. Марпліса [190], Р. Салліванта [191], Х. Сетон-Вотсона [192], Е. Сміта [193] стали класичними. Та якщо дослідження П. Альтера і Е. Сміта мають переважно теоретичний характер, то всі інші апелюють до конкретно-історичної тематики. Саллівант і Марпліс показують, яким чином більшовицька політика в Україні вплинула на деформацію суспільної свідомості, звертаючи увагу на „сепаратистські тенденції”, які

придушувалися жорсткими репресивними методами. Глибока за аналізом теоретичних підвалин українського націоналізму, його організаційної структури, еволюції ідеологічних і програмних засад, практичної діяльності праця Д. Армстронга – перша і єдина в своєму роді спроба комплексного дослідження цього історичного феномену в зарубіжній історіографії. Об'єктивна реконструкція подій, аналітичні, неупереджені підходи забезпечили не лише високий науковий рейтинг дослідження, але й переведення „українського питання” з політичної в суто дослідницьку площину.

Ознайомлення з працями А. Авторханова [194], Р. Арона [195], З. Бжезінського [196], Е. Гобсбаума [197], Н. Дейвіса [198], Е. Каннетті [199], Р. Конквеста [200] дало можливість простежити взаємозв'язок між різними чинниками суспільного розвитку і реальний зміст таких понять, як „народ”, „влада”, „режим”, „партії”, „суспільні рухи”, „громадські об'єднання”, а також з'ясувати необхідний мінімум умов для суспільної самодіяльності й різних форм волевиявлення населення, здатність реально впливати на ті чи інші явища й процеси.

До проблеми українського національно-визвольного руху зверталися також історики сусідніх держав, на території яких діяли осередки ОУН та підрозділи УПА. Проте якщо в Румунії та Угорщині на дану тему є всього кілька помітних публікацій, то в Чехії [201], Словаччині [202], а особливо Польщі написано значно більше. Звичайно, праці останнього часу істотно відрізняються від тих, що з'явилися за комуністичного режиму і виконували скоріш ідеологічну, а не наукову функцію.

Цілу історіографічну нішу названа проблематика займає в Польщі. Це пояснюється гостротою українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни, протидією українського й польського націоналістичних рухів в ареалах спільного проживання – Холмщині та Підляшші, Надсянні, Волині, Галичині. Оскільки йдеться про величезний масив літератури, зупинимося лише на тих, які ілюструють основні тенденції польської історіографії.

Публікації з даної теми з'явилися ще за часів Польської Народної Республіки, і серед перших стала тепер загальновідома, а тоді вилучена з наукового обігу книга А. Щесняка і В. Шоти „Дорога в нікуди”. Заслугою авторів було відтворення основних напрямів діяльності Організації українських націоналістів та Української повстанської армії, констатування їхньої співпраці з польським пролондонським підпіллям. Однак це не завадило авторам дати різко негативну оцінку обом інституціям [203].

Згідно з установками тодішнього керівництва країни польські історики замовчували факт, що самостійницький рух в Україні, спрямований проти нацистських окупантів і більшовицького режиму, мав на меті відродження суверенної державності. Натомість на передній план висувалися факти колаборації та нищення польського населення підрозділами УПА. Найбільш типовими в цьому плані стали праці Е.Пруса [204], які не лише визначали історіографічні орієнтири, але й відповідним чином формували громадську думку в „народно-демократичній” Польщі.

Зміна політичного курсу в країні позитивно відбилася на підходах польських істориків до висвітлення теми, сприяла подоланню ідеологічних пріоритетів, псевдопатріотичних мотивів, якими продовжувала користуватися частина вчених, публіцистів, громадських і політичних діячів. Першими „ластівками” оновленої наукової літератури стали монографії А.Зеби [205], Т.Ольшанського [206], Б.Скарадзинського [207]. Виникла навіть так звана група „ревізіоністів”, праці яких демонстрували прагнення відійти від усталених стереотипів і стати на суто наукову методологію дослідження процесів польсько-українських стосунків періоду Другої світової війни. До цієї когорти належать Г. Грицюк [208], З. Ковалевський [209], Г. Мазур [210], В. Менджецький [211], Г. Мотика [212], А. Сова [213], Т. Стриєк [214] та інші вчені.

Традицію об'єктивної, виваженої, документально підкріпленої інтерпретації подій у польсько-українському прикордонні заклав „старійшина” польської історіографії Р. Тожецький, праці якого вважаються класичними в

обох країнах [215]. Характерною ознакою творчої школи цього дослідника стала відсутність кон'юнктури, будь-яких уподобань і спроб перекласти провину за міжнаціональний конфлікт на одну з сторін, прагнення побачити в цих стосунках позитивні й конструктивні моменти.

Серед польських авторів багато тих безпосередніх учасників і свідків подій, які якраз і виступають із звинувачувальних позицій стосовно ролі ОУН та УПА в міжнаціональній різанині. В цій групі слід назвати Є. Венгерського [216], В. Романовського [217], Є. і В. Семашків [218], А. Перетятковича [219], Ч. Піотровського [220], В. Філяра [221]. Базуючись лише на показаннях учасників, свідків і жертв з польської сторони, названі автори (особливо це стосується праці Є. і В. Семашків) не користуються джерелами іншого походження, а тому приходять до тенденційних узагальнень і висновків. Більш того, без жодних документальних підтверджень Семашки „закидають” українським націоналістам співпрацю з нацистами у нищенні поляків протягом усієї німецької окупації.

І „ревізіоністи”, і „традиціоналісти” трактують дії ОУН та УПА щодо польської людності як злочинні, хоча перші визнають помилкову національну політику польського уряду в міжвоєнний період, антиукраїнські акції Армії Крайової, а також надмірність дій польських властей, пов'язаних із виселенням цивільного українського населення під час операції „Вісла”. „Традиціоналісти” вважають депортацію української меншини у північно-західні регіони Польщі та її асиміляцію вимушеним кроком, виправданим попередніми подіями.

Осібну позицію займають польські історики українського походження. В працях Р. Дрозда [222], Є. Місила [223], В. Мокрого [224], М. Сивицького [225] ОУН та УПА постають як військово-політичні репрезентанти тієї частини українського народу, яка боролася за суверенну національну соборну державу. Якщо на Волині націоналістичні боївки сповідували здебільшого наступальну тактику, то в Закарпатті вони вели оборонні бої проти комуністичної влади, яка прагнула розв'язати „українське питання” методами своїх довоєнних попередників – ендеків. Вказані автори

виступають проти насадження стереотипу про вину самих українців за вчинені польською владою утиски й моральне виправдання цих заходів, вважаючи операцію „Вісла” акцією колективної відповідальності українців, що було порушенням міжнародного права.

Інші сюжети про Україну цього періоду знаходимо в численних загальних працях, спогадах, збірниках статей [226]. Однією з книг, що містить погляд польського інтелігента на події війни, зокрема першої радянзації Західної України, є праця письменника Є. Путрамента. Вона містить цікаві спостереження й доволі точні оцінки ситуації, що складалася в суспільстві після „золотого” вересня 1939 р., сприйняття нових реалій різними категоріями населення краю [227].

Окремий блок літератури з досліджуваної проблематики становить зарубіжна україністика, видання авторів українського походження, учасників і свідків воєнної доби. В своєму середовищі політична українська еміграція завжди активно відгукувалась на будь-які події в Україні. Та особливо активізувались ці зусилля в повоєнний період, коли виникла нагальна необхідність осмислення характеру й основних віх українського самостійницького руху, наслідків та уроків Другої світової війни, успіхів і невдач визвольних змагань національно-державницького табору.

Серед перших слід назвати працю М. Лебеда „Українська Повстанська Армія”, де викладено бандерівську концепцію самостійницького руху в роки Другої світової війни. Як один з провідників ОУН(Б), М. Лебедь дав негативну оцінку всім іншим політичним силам, у тому числі ОУН(М), Т. Бульбі-Боровцю, вважаючи бандерівське крило Організації українських націоналістів єдиним повноважним політичним репрезентантом українського народу [228]. За словами Лебеда, УПА не брала в руки владу, вона стримувала стихію, не давала їй вилитися в загальноукраїнське повстання і вбачала можливості розбудови Української самостійної соборної держави тільки після розпаду СРСР силами всіх народів, що входили до його складу, з російським включно.

У двох невеликих брошурах О. Шуляка [229] й Г. Полікарпенка [230] викладено мельниківську концепцію визвольних змагань українського народу. Полемізуючи з бандерівцями, автори відстоюють власні позиції, піддають критиці дії Революційного проводу ОУН за крайній радикалізм, насильство щодо представників інших політичних течій і небажання об'єднатися з ними заради спільної мети.

Перенесення протистояння між бандерівцями й мельниківцями на сторінки численних періодичних видань, спогадів і наукових видань оформилось у два виразно конфронтаційні історіографічні напрями. Мельниківську традицію продовжували праці З. Книша [231], З. Городиського [232], М. Капустянського [233], В. Вериги [234]. Автори не змогли утриматися від перенесення відповідальності за невдачі національно-державницького руху в Україні на своїх політичних опонентів, заперечення співпраці з окупаційною адміністрацією, гіперболізації ролі ОУН(М) та її збройних формувань і похідних груп, Української Національної Ради в Києві в розгортанні цього руху, звинувачень (не завжди документально підтверджених) бандерівців у терорі проти своїх супротивників з-поміж українців. Більш виважену позицію зайняв М. Капустянський, який подав опис подій на західноукраїнських землях до 1941 р. з точки зору фахівця військової справи.

Після М. Лебеда бандерівську концепцію визвольного руху обстоювало багато обдарованих публіцистів і дослідників, серед яких і П. Мірчук. Базуючись на оригінальних документах він ще 1953 р. видав книгу з історії УПА 1942 – 1952 рр., фундаментальний 2-томник „Революційний змаг за УССД”, а також праці, присвячені С. Бандері та Р. Шухевичу [235]. Інформативно насичуючи свій доробок, П. Мірчук виступає відвертим апологетом партійної лінії ОУН(Б), звинувачуючи мельниківців у співпраці з гітлерівськими спецслужбами й окупаційними органами, результатом чого стали арешти бандерівців та фізична ліквідація їх, а також невмінні відбудувати стратегічну лінію та обрати тактичні засоби відповідно до обставин, що змінювалися.

У 1981 р. в Нью-Йорку вийшла праця А. Бердія „Українська держава, відновлена Актом 30 червня 1941 року”, перевидана згодом українською мовою в Києві [236]. В цій та інших своїх працях автор на фоні діяльності українських націоналістів у довоєнний та воєнний періоди торкається питань їхніх стосунків із німецькими військовими політичними чинниками, вказує на причини розриву з ними ОУН(Б) та її переходу до нелегальних форм роботи. Як і П. Мірчук, А. Бердій дещо однобоко висвітлює цілий ряд подій, глорифікуючи історію бандерівської ОУН.

На підставі документальних джерел П. Содоль створив довідник про Українську повстанську армію, де головна увага зосереджується довкола військових аспектів, внутрішньої організації збройної боротьби українських патріотів [237]. Однак автор свідомо обійшов увагою діяльність військових формувань ОУН(М) і Т. Бульби-Боровця.

Із широким історичним розмахом аналізується самостійницький рух у працях В. Косика [238]. Увівши до наукового обігу значний масив німецьких архівних документів, дослідник простежує діяльність українських національно-державницьких сил від Української революції до завершення Другої світової війни. Автор розглядає суспільно-політичні процеси в усіх регіонах України і за різних політичних режимів – польського, німецького, радянського, дає характеристику основних політичних і громадських інституцій, що діяли тут у роки війни, показує їх вплив на перебіг подій. В. Косик доводить, що за умов, які створили сталінський і гітлерівський тоталітарні режими, українські націоналісти змушені були обрати адекватні форми боротьби заради збереження генофонду нації та відродження національної держави. Він не замовчує діяльності мельниківської ОУН, однак вважає, що реальний спротив обом тоталітарним системам чинила винятково ОУН(Б). В інших публікаціях ученого висвітлюється роль „Поліської Січі” Т. Бульби-Боровця в українському самостійницькому русі та формуванні УПА, особливості „національного руху опору” [239].

Однією з найбільш цитованих серед дослідників тем залишається праця Л. Шанковського „Українська Повстанська Армія” [240]. Аналізуючи негативні наслідки розколу ОУН, автор дає високу оцінку обом відділам організації, яка незважаючи на розкол, виконала свою місію. В книзі розкриваються основні етапи еволюції та бойової діяльності УПА, збройних відділів Т. Бульби-Боровця та ОУН(М), характеризується перебіг українсько-польського конфлікту. Дві інші праці Л. Шанковського присвячено історії створення Української головної визвольної ради та похідним групам ОУН у центральних і східних районах України [241].

Низка публікацій з історії українського визвольного руху належить відомому представнику мельниківської ОУН Я.Гайвасу [242].

Праця П.Балея „Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р.” виконана в гострому полемічному стилі, що загалом притаманне партійно заангажованим історикам української діаспори. Подаючи історичну ретроспективу українського націоналізму, автор зупиняється на вузлових моментах діяльності окремих діячів ОУН, ролі Р.Ярого та С.Бандери в розколі ОУН і негативних політичних наслідках цього акту [243]. До періоду війни дослідник звертається епізодично, причому практично не використовує документів, а цитує інших авторів. Однак і ця обставина не заважає читачеві зрозуміти складну інтригу взаємин у націоналістичному таборі, перипетії та боротьбу амбіцій, роль зовнішніх чинників у становленні й діяльності ОУН.

Проблемі створення й діяльності Української головної визвольної ради присвячено статтю одного з найбільших активних діячів ОУН(Б) о. Івана Гриньоха [244] та відомого історика М. Прокопа [245]. В матеріалі обґрунтовуються передумови й обставини переходу до нового етапу боротьби за українську державність, трансформація організаційних форм самостійницького руху. В інших публікаціях М. Прокопа аналізуються роль III Надзвичайного великого збору ОУН у боротьбі за суверенну державу, а також місце в цій боротьбі Української повстанської армії [246].

У працях С. Мечника міститься характеристика політичних і військових зусиль українських націоналістів, спрямованих на відродження власної держави [247]. Відомий дослідник А. Камінський зосередив увагу на соціальних чинниках конфліктних ситуацій в націоналістичному русі, теоретичних питаннях „української революції” та пошуках адекватних організаційних форм [248].

Одну з небагатьох спеціальних монографій про Фронт української революції – військово-політичної організації самостійницького спрямування – підготували К. Гірняк та О. Чуйко [249].

Значну частину публікацій представників зарубіжної україністики присвячено питанням ідеології ОУН, еволюції організаційних і програмних засад самостійницького руху. Це, насамперед, праці провідників і активних діячів самостійницького руху С. Бандери [250], Т. Бульби-Боровця [251], О. Дяківа (Горнового) [252], Д. Мирона (М. Орлика) [253], Л. Ребета [254], Я. Стецька [255], М. Сціборського [256], а також теоретиків українського націоналізму і його дослідників М. Міхновського [257], Д. Донцова [258], Ю. Бачинського [259], Ю. Вассяна [260], І. Лисняка-Рудницького [261], М. Прокопа [262], П. Потічного [263], П. Полтави (П. Федуна) [264], С. Рудницького [265], Р. Шпорлюка [266], Р. Зварича [267], Ю. Липи [268] та інших.

Цікаві теоретичні міркування висловлюють автори статей, що увійшли до збірників „Причинки до суспільного мислення” [269] і „Політична думка українського підпілля 1943–1951” [270].

Характеристика зарубіжної україністики була б неповною без згадки про публікації В. Поліщука, який негативно оцінює діяльність українських націоналістів у роки Другої світової війни з політичної та історичної точок зору. Їхні програмні засади він вважає утопічними й позбавленими здорового глузду, а методи втілення їх у життя – жорстокими й злочинними [271].

В узагальнюючих працях П. Добрівлянського [272] й К. Паньківського [273] розкриваються особливості перебігу воєнних подій на території України, діяльність громадських і політичних інституцій періоду нацистської окупації.

Характер окупаційного режиму, встановлений нацистами в Україні, цілковито виключав можливості легальної політичної діяльності будь-яких громадських інституцій. Політичний терор гітлерівців на захоплених українських землях і його наслідки для суспільно активної частини української спільноти стали предметом досліджень М. Марунчака [274].

Національна політика Кремля щодо України в роки радянської влади аналізується в працях В. Дмитришина [275], М. Прокопа [276], Б. Кравченка [277], І. Майстренка [278], Я. Сулими [279], причому окремо розглядаються особливості періоду Другої світової війни.

Голова Українського центрального комітету професор В. Кубійович залишив значну наукову спадщину не лише як географ, а й як історик. Окрім популярної у нинішніх шанувальників історії „Енциклопедії українознавства” він став автором публікацій, в яких висвітлюється діяльність УЦК та інших суспільних інституцій на території Генерального Губернаторства. А його ілюстрована й документована книга „Українці в Генеральній губернії. 1939–1941” донині залишається найбільш ґрунтовною працею з історії УЦК [280]. Науковій, культурній та суспільній ролі Наукового товариства імені Т. Шевченка присвячується також праця В. Дорошенка [281], який подає характеристику діяльності комітету, визначаючи його користь українству на переломі історії.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури на тему дисертаційного дослідження дозволяє зробити деякі узагальнення та висновки:

1. Публікації радянської доби дозволили нагромадити базу для наступного, якісно вищого в теоретичному плані етапу осмислення емпіричного матеріалу. Відповідно до ідеологічної доктрини історичний процес відтворювався таким чином, що в центрі всіх суспільних явищ перебувала Комуністична партія. Та навіть наявна література не розкриває багатьох

важливих аспектів життєдіяльності провідної громадсько-політичної організації УРСР (кадрова політика і практика, реальний вплив на комуністичний Рух Опору та його організаційні засади, взаємини партійців і безпартійних, співвідношення різних форм і методів реалізації політичної лінії партії на місцях тощо). Повною мірою це стосується й таких громадських об'єднань, як комсомол, професійні спілки, Тсоавіахім, Червоний Хрест та інші.

2. Зарубіжна наукова література значно менше політизована й заідеологізована. Навіть з поправкою на певну антирадянську упередженість деяких західних вчених і публіцистів у їхніх працях превалюють критичні оцінки суспільної моделі більшовицького зразка, зокрема в тій частині, що стосується діяльності громадських інституцій та масових рухів, прагнення максимально наблизитись до розуміння глибинних суспільно-політичних процесів, досягнути їх механізм і технології, простежити причинно-наслідкові зв'язки. Разом з тим відсутність доступу до радянських архівів тривалий час не дозволяла спертися на повноцінну джерельну базу, від чого найбільше потерпають праці істориків української діаспори.

3. Сучасна вітчизняна історіографія перебуває в стані пошуку нових парадигм і переживає своєрідний етап, який дістав назву „націоналізації”. Прагнення більшості дослідників працювати в малодосліджених тематичних напрямках (історія ОУН та УПА, окупаційний режим, карально-репресивні акції радянських силових структур) залишає без належної уваги ряд важливих суспільних процесів. До таких крім уже перелічених слід віднести питання суспільної самоорганізації та самодіяльності населення. Як феномен, іманентний будь-якій консолідованій етнічній спільноті, цей процес на матеріалах України не вивчався. Практично у всіх випадках, коли науковці зверталися до цих проблем, народ виступав об'єктом, а не суб'єктом історичного дійства, його волевиявлення й засоби його реалізації залишалися або нерозкритими, або значною мірою сфальсифікованими.

4. Практично малодослідженими залишаються такі питання, як ефективність і реальний вплив на цивільне населення агітаційно-

пропагандистських акцій Компартії, комсомолу, підпільно-партизанських формувань, окупаційних ідеологічних структур, пропагандистських референтур ОУН і відповідних підрозділів УПА. Залишається відкритим питання про співвідношення добровільних і примусових, насаджених парткомами ініціатив і патріотичних рухів, а також про ставлення мешканців різних регіонів до комуністичного партизанського руху, партійно-комсомольського підпілля, самостійницького руху.

Наведенні міркування надали підстави для дисертаційного дослідження такої актуальної та значущої проблеми.

1.3. Методологія та методика дослідження

Важливою складовою є теоретико-методологічні основи дослідження. Пострадянська історіографія позначена спробами пошуку нових методологічних парадигм. На рубежі 80-90-х років цей процес відбувався як антитеза марксистській методології, що, здавалося, не лише вичерпала себе, але й вела суспільствознавців манівцями до спрощених істин і схематичного уявлення про оточуючий світ. Та як це часто буває на зламі епох, її ініціатори, учасники й спостерігачі доволі умовно уявляли обриси принципів, на яких базуватимуться історичні дослідження в найближчій перспективі. Тривалий період ізоляції від інформаційного поля, в якому творила світова наукова спільнота, дався взнаки. На освоєння здобутків наукових шкіл, що продуктивно діяли за кордоном, необхідний час. За сучасних соціально-економічних умов браку розгалужених комунікаційних систем та інформаційних банків, відсутності системного обміну літературою цей процес розтягнувся на десятиріччя. Ще якийсь час потрібен для того, щоб освоїти передові методики історичних досліджень та інтегруватися в світовий науковий процес будучи вже не початківцями, а на правах „майстрів” дослідницького цеху.

Очевидно, що нині про це зарано говорити.

Широко декларований методологічний плюралізм у більшості випадків є не що інше як неусвідомлений еkleктизм і відсутність чіткої орієнтації в розмаїтті концепцій та підходів.

Та було б несправедливим подавати характеристику стану сучасної вітчизняної історичної науки лише в негативному ключі. Перехідний період насичений багатьма проявами і тенденціями, які дозволяють з оптимізмом дивитися на її майбутнє.

Нині не відкидається ні формаційний, ні цивілізаційний підходи, що дозволяють відтворювати об'єктивну картину історичного процесу, його механізмів. Адепти формаційного підходу тяжіють до вивчення т.зв. „пікових” точок в історії суспільства, у „вертикальних” вимірах, домагаючись

формалізованої градації завершених, самодостатніх систем і встановлення причинно-наслідкових зв'язків між ними. Прихильники цивілізаційного підходу заглиблюються в вивчення „горизонтального” виміру історії, в центрі якого перебуває людський фактор в усіх багатоманітних проявах.

Удосконалення, оновлення дослідницького інструментарію та історичних знань у світовій і вітчизняній науці простежується в зміщенні центра ваги з вивчення питання політичної, економічної історії на опрацювання проблем соціокультурного середовища, демографії, етноконфесійного життя, морально-психологічної сфери, мотиваційних чинників тощо.

Дослідницьке поле широко поповнюється новим фактологічним матеріалом. При цьому його джерелом стають не тільки архіви, а й альтернативні шляхи нагромадження матеріалу – соціальний моніторинг, усні інтерв'ю, пошукова діяльність. Це дозволяє вести дослідницько-аналітичну роботу на базі документів, що мають різне походження, інформативну цінність, а також відображають „поліфонічність”, складну внутрішню структуру й динаміку досліджуваних явищ.

Теоретичне підґрунтя дисертаційної праці – полісемантичне і базується на творчій спадщині видатних представників суспільствознавчої думки – М. Бердяєва, П. Сорокіна, А. Тойнбі, М. Вебера, К. Ясперса, С. Франка, Е. Канетті, Г. Зіммеля, Ортеги-і-Гассета, Р. Конквеста, інших філософів, істориків, соціологів.

Прагнучи з'ясувати „смысл і призначення” (за К. Ясперсом) історичних процесів у доволі короткому хронологічному проміжку й територіальних межах, дисертант обрав позитивістські підходи, які дозволили відтворити і до можливого рівня пояснити технологію взаємодії комплексу „державна – громадські організації – суспільні рухи – громадяни”.

Осмислення всіх елементів суспільного організму, які, власне, і приводять його в рух, надають йому певного сенсу і спрямування, спонукало звернутися до історіософських концепцій. Здобувач поділяє твердження про те, що суспільні процеси визначаються дією внутрішньо притаманної суспільству

духовної стихії (своєрідної вітальної енергії), яка слугує одночасно рушійною силою динамічного потенціалу суспільства і базовою інфраструктурою його самоорганізації та самозбереження. За словами українського вченого В. Ткаченка, самоорганізація – це „шлях становлення урбанізованої цивілізації з вільною ринковою економікою, правовою державною і міською культурою”. В процесі самоорганізації людей у переломні моменти буття вирішальну роль відіграють два фактори – усвідомлення історичного досвіду та правильне розуміння суспільного інтересу.

Серед соціокультурних заходів регуляції суспільних відносин виступають мораль, ідеологія, право, традиції, релігія, економічні важелі. Необхідний рівень контролю, обмеження й координації по-різному спрямованої активності елементів людської спільноти забезпечує „соціальна організація суспільства” (СОС). За цих умов особливого значення набуває адекватність форм і методів механізму СОС традиційному типу соціокультурного розвитку суспільства [282].

Розглядаючи становлення й особливості функціонування суспільно-політичної системи в Радянському Союзі, дисертант переконався в тому, що СОС 20-40-х років виростала з усього попереднього історичного розвитку й політичного досвіду дореволюційної Російської імперії. Аморфність громадських інституцій, незначна їх реальна роль в житті країни, відчуженість влади від широких мас населення, квалітет демократичних атрибутів створили умови для жовтневого перевороту 1917 року та формування „азійської” форми тоталітаризму.

Ще 1948 р. К. Ясперс у праці „Витоки історії та її мета”, визначаючи систему координат, у якій мають існувати людина, суспільство і держава, писав, що „людина має два прагнення: 1) на захист від насильства; 2) на значущість своїх поглядів і своєї волі. Захист може забезпечити правова держава, а значущість поглядів і волі – демократія. Свобода може бути завойованою тільки в тому випадку, коли влада долається правом. Свобода бореться за владу, яка служить праву.

...Свобода індивідуума гарантована як свобода особистості, недоторканість майна, особи. Серед непорушних прав людини особливе місце посідає її право брати участь у житті суспільства. Тому свобода можлива лише за демократії, коли існує можливість для всіх брати участь у житті суспільства.

Захисту окремої людини від насильства і сваволі відповідає захист всіх від влади окремої людини. Внаслідок цього навіть найбільші заслуги однієї людини перед державою не є підставою для її недоторканості. Навіть найкращі з людей можуть стати небезпечними, якщо їх влада не стримується певними обмеженнями” [283].

Розмірковуючи про умови й механізми виявлення, К.Ясперс наголошує, що воля формується в рішеннях, прийнятих у ході співбесіди, обговорення. Це у свою чергу вимагає свободи преси, зборів, слова, „вільної конкуренції” у пропаганді. При цьому „політичний противник не стає ворогом”.

Нарешті, обов’язковим атрибутом демократії є політичні партії. „У вільному суспільстві обов’язково існує кілька партій, принаймні дві. Партія за самим своїм поняттям і словесним значенням є частина. У вільному суспільстві зазіхання партії на те, щоб бути єдиною, виключене. Партія з претензією на тоталітарність суперечить свободі” [284].

Накладаючи цю концептуальну матрицю на радянські реалії 20 – 40-х років, бачимо повну невідповідність основних параметрів політичної і суспільної системи СРСР вимогам демократії. Зневажання свободою й недоторканістю людини в усіх сферах життя відкидало більшовицьку систему на кілька століть назад, хоча за формальними ознаками (наявність Конституції, парламенту, загального виборчого права, органів влади у формі рад, громадських об’єднань тощо) вона претендувала на те, щоб вважатися найбільш демократичним устроєм світу.

Для встановлення реальної ролі мас і громадських інституцій в організації суспільства певний інтерес викликають такі міркування К.Ясперса: „Маси стають вирішальним фактором. Окрема людина... член маси, що є складовою „ми”, нібито набуває волі.

Однак ця воля не може виникнути всередині анонімної маси. Її пробуджує і спрямовує пропаганда. Масам потрібні вистави й гасла. Їм має бути сказане те, чого вони хочуть... Державний діяч повинен звертатися до сил маси, якщо він хоче здійснювати якийсь вплив... Для провідних діячів суспільства характерне, на які прагнення, оціночні судження і пристрасті вони орієнтуються... Вони є виразниками волі мас, коли не стають диктаторами, які керують рабськими масами". Між поняттями „маса” і „народ” існує істотна відмінність. Якщо маса – це вся сукупність натовпу з усіма іманентними рисами і психологією натовпу, то народ є структурованою спільнотою, що усвідомлює себе в своєму життєвому укладі. “Народ – це дещо субстанційне і квалітативне, в його співтоваристві є певна атмосфера, людина з народу володіє особистими рисами характеру також завдяки силі народу, яка слугує йому гідною основою.

Маса, навпаки, не структурована, не володіє самосвідомістю, однорідна і квалітативна, вона позбавлена будь-яких відмітних властивостей, традицій, ґрунту – вона пуста. Маса є об’єктом пропаганди і навіювання, не знає відповідальності й живе на самому низькому рівні свідомості.

Маси виникають там, де люди позбавлені свого істинного світу, коріння і ґрунту, де вони стали керованими і взаємозамінними” [285].

Навіть враховуючи певну відносність дефініцій „маса”, „народ”, „публіка”, слід все ж зазначити, що їх стратифікація дозволяє простежувати дію факторів, які забезпечують „перетікання” української спільноти з однієї якості в іншу. Стосовно дисертаційної проблематики це важливо з огляду на те, що її автор прагнув з’ясувати, в якій мірі ідеологічні зусилля різних політичних сил (у першу чергу Комуністичної партії та українського самостійницького табору) вплинули на суспільну активність громадян України, спонукали їх до вибору тих чи інших форм волевиявлення, політичних орієнтацій, засобів самоорганізації.

В іншій площині звертається до цих питань один із найбільш яскравих представників російської філософської школи С.Франк. У праці „Духовні

основи суспільства”, що публікується з підзаголовком „Вступ до соціальної філософії”, видатний мислитель, окреслюючи онтологічну природу суспільства, розглядає проблему „загального” й „одиночного” стосовно суспільного життя. Він наголошує, що суспільство є „більшим, ніж єдність у розумінні однаковості життя; воно становить єдність і спільноту в сенсі об’єднаності, спільності життя, його впорядкованості як єдиного цілого. З іншого боку, ця єдність є не лише єдністю однорідного, але і єдністю різнорідного в людях та їхньому житті. Будь-яке суспільство засноване на поділі праці, взаємному відтворенні й узгодженні різнорідного... Те ж саме ми маємо в суспільній об’єднаності різних класів, верств, професій і т.п. Суспільство є конкретним цілим як єдність різнорідного, а тому і з цього боку бачення реальності суспільної єдності в одній лише реальності „загального”, як такого, недостатнє” [286].

Останнє твердження дає ключ для розуміння того, що формальна наявність спільної ідеї та структурних елементів суспільства (партій, громадських організацій тощо) ще не означає органічної його єдності, коли мова заходить про його радянську „версію”. Прагнення більшовиків до максимальної уніфікації, насадження ортодоксальної ідеологічної доктрини й однопартійної системи створювали тільки зовнішній „ореол” єдності радянського суспільства, яке насправді „консолідувалося” засобами насильства, примусу, залякування. Перебуваючи між двома тоталітарними системами – нацистською та комуністичною, українські націоналісти частково перейняли їх радикалізм в ідеологічній та практичній діяльності. Щоправда, вже в роки війни навіть у бандерівському провіді ОУН прийшли до усвідомлення необхідності відходу від постулатів „інтегрального націоналізму” та відповідних змін у своїх програмних документах.

Зарубіжні дослідники, аналізуючи природу соціалізму, скрупульозно вивчали всі її характеристики – загалом, декілька або один із параметрів. Кілька цікавих праць розкривають вплив тотального планування не лише на економічні, а й на всі інші суспільні явища й процеси. До речі, книга В. Ліпмана вийшла друком у 1937 р., а праці Ф. Хайєка і В. Рьопке – відповідно у 1944 і

1942 рр. [287]. В. Липман вважав, що спроби ліквідувати анархію і злиденність з допомогою тотального планування в дійсності збільшують і те й інше. Спрямоване на подолання хаосу насильство врешті-решт викликає ще більший хаос. Тиск, який чинять державні організації, переростає в терор, оскільки вибух визріваючого невдоволення може бути попереджений лише шляхом посилення тиску. В плановому абсолюті заключаються тенденції, які, виходячи за його межі, ведуть до змін усього людського існування, навіть його духовного світу, тенденції, приховані від ініціаторів тотального планування [288].

Пояснюючи цей феномен, Ф. Хайек розкрив названі тенденції, одну з них стисло виклавши так. Тотальне планування висуває на владні та управлінські посади людей без особливих ділових якостей, адже тоталітарна дисципліна вимагає одноманітності. Підходящу людину легше за все знайти на нижчих рівнях морального і духовного життя. Найнижчий спільний знаменник охоплює найбільшу кількість людей. Перевага надається слухняним і легковірним, чий туманні уявлення легко можуть бути змінені в потрібному напрямі, чий пристрасті легко можуть збуджуватися. Особливо придатними для цього суспільства люди дисципліновані, енергійні й безжальні, які безумовно підкоряються начальству, постійно готові до самопожертви і виявлення фізичної сміливості. Непридатними і „зайвими” виявляються люди помірковані, які з повагою ставляться до інших переконань, духовно незалежні, непохитні, здатні відстоювати власні переконання, володіють громадянською мужністю і зневажають безконтрольну силу, тобто, люди, наділені внутрішньою свободою. Ще одна тенденція виявляється в тому, що тотальне планування потребує значних пропагандистських зусиль, які витісняють із суспільства істинне розуміння речей. Люди, перетворені на засоби реалізації певних ідей, повинні повірити в поставлену мету. Повідомлення й погляди, що формуються під їхньою дією, попередньо препаруються. Повага до істини, більше того, сама істина, підлягають знищенню. Теорії, які відповідають вимогам і призначення яких полягає в тому, щоб служити постійному самовиправданню й виключати всі інші теорії, неодмінно спричиняють параліч духовного життя [289].

Останнє міркування Хайєка перегукується з концептом політичного філософа Л. Колаковського, який вважав однією з характерних рис сталінського режиму „тотальну брехливість”. При цьому розмежування між „коректним і правдивим розмилося настільки, що вже самі апологети і провідники вірили часом у зовсім абсурдні речі, що виголошувалися й підводилися під ранг незаперечних істин. Ще однією рисою радянського суспільства стало всевладдя партії, яка й створила тоталітарну державу, що не визнавала жодних меж своєї влади” [290].

Та якщо партія мала реальну владу, то клоновані нею громадські об’єднання (комсомол, профспілки, творчі спілки, спортивні та оборонні товариства), за визначенням Р. Конквеста, стали „фантомними інституціями, які були цілком підпорядковані партії і не мали організаційної самостійності” [291].

Більшовики та їхні вожді широко використовували масові символи з метою викликати сплеск патріотичних, піднесених почуттів у ставленні до себе, підштовхнути людей до трудового подвижництва і ратної звитяги. Яким чином виникають та діють масові символи на людську свідомість, у який спосіб цим користуються державні харизматичні лідери, розмірковує Е.Каннеті в праці „Маса і влада”. Масові символи, за словами автора, „можна ... віднайти в уявленнях та почуттях, які мають про себе й до себе нації, але ці символи ніколи не з’являються голими, ніколи не виступають самі собою: представник нації завжди бачить сам себе на свій лад організованим, міцно пов’язаним із певним масовим символом, що набув для його нації найбільшої значущості. В його регулярному поверненні, в його появі тоді, коли цього вимагає момент, полягає спадкоємність національного почуття” [292].

Представники сингуляризму – напряму соціальної філософії та історіософії, який базувався на твердженні про соціальний атомізм і виходив із раціоналістичного індивідуалізму XVIII ст., вважали, що єдність суспільного життя можлива лише в результаті свідомої, добровільної угоди між окремими людьми. Маючи власні інтереси, члени співтовариства домовляються про

дотримання певних норм співіснування, правил поведінки, які не завдаватимуть шкоди іншим. Натомість представники іншої течії сингуляризму, погляди яких репрезентовані „Соціологією” Г. Зіммеля, стверджують, що єдність та спільність в суспільному житті виникають не в результаті взаємовигідних умов, а стихійного схрещення волі і прагнень окремих індивідів. На відміну від сингуляристів, апологети „метафізичного реалізму” (до них належав С.Л. Франк) вважали визначальним фактором провіденційну ірраціональну природу суспільної консолідації. Власну теорію організації людської спільноти виробив марксизм. Сповідуючи формаційний підхід, теоретики марксизму виділяють в кожній суспільно-економічній формації (СЕФ) базис і надбудову. При цьому характер елементів надбудови – державні та правові інституції, політичні партії, громадські об’єднання, ідеологія, наука, мистецтво тощо – визначається базисом, який, в свою чергу, зазнає певного впливу з боку надбудови.

Як бачимо, жодна з означених течій сама по собі не може бути універсальним інструментом пізнання. Тільки поєднання методологічних підходів і методик різних наукових дисциплін здатне забезпечити найбільш точне й глибоке уявлення про основні засади функціонування суспільного організму.

Сучасна історіософія ставить своїм завданням узагальнення досвіду цієї самоорганізації, вивчення її технології і можливих альтернатив. „Нинішнє розуміння організації систем, вважають В. Ткаченко та О. Реєнт, підносить до рівня одного з найважливіших положень про те, що необхідною передумовою нормального розвитку й ефективного функціонування суспільства на будь-якій історичній фазі є забезпечення цілісності та єдності останнього, погодженості дій всіх його складників. Саме ці передумови й забезпечують, зрештою, спроможність суспільства до виживання, цілепокладання і ціледосягнення, здатності до гнучкого реагування на внутрішні й зовнішні зміни”.

Дослідники підкреслюють, що погодженість дій у людському співтоваристві детермінується специфічною підсистемою, визначеною як

„соціальна організація суспільства”. Завдяки їй досягається необхідний рівень контролю, обмеження та координації по-різному спрямованої активності елементів суспільства. Ослаблення ефективності СОС, її часткова атрофія спричинюють фактичний розпад суспільства. Для ранніх ступенів цивілізації притаманний низький рівень культури самоорганізації особи та людських колективів, диференціації та спеціалізації асоціацій, а, отже, й досить жорсткі форми СОС, що нерідко набувають примусових, насильницьких форм. Вироблення ефективних спеціалізованих соціально-політичних інститутів, засад соціонормативної культури базується на широкому впровадженні таких засобів регуляції, як мораль, право, релігія, традиції, ідеологія, економічне регулювання. Наявні механізми соціальної регуляції та контролю повинні глибоко інтегруватися в суспільну традицію, адаптуватися до неї, щоб стати невід’ємною складовою типу поведінки членів конкретного соціуму [293].

Методологічні підходи автора базуються на аналізі різних моделей СОС у конкретно-історичних умовах певних політичних режимів, що змінювали один одного в ході Другої світової війни. Це дозволило, з одного боку, вписати сферу громадського життя в загальну картину кожного її етапу, а з іншого – окреслити стійку суму якостей та ознак, що характеризують власне діяльність громадських інституцій, а також їхні взаємини з владними структурами.

У процесі обробки джерел, систематизації матеріалу та реконструкції досліджуваних явищ і процесів дисертантом використано сукупність загальнонаукових і спеціально-історичних методів наукової роботи.

Методологічні й концептуальні напрацювання вітчизняних і зарубіжних вчених дозволили наблизитись до розуміння прихованих „дружин”, механізмів і мотивацій, які приводили в рух суспільно-політичну систему, сконструйовану більшовиками й керовану з Кремля.

Виконуючи цей дисертаційний проект, автор спирався на засади історизму, наукової об’єктивності й системності, що передбачало дослідження явищ з урахуванням конкретно-історичного контексту, використанням достовірних фактів, вивчення подій як взаємопов’язаних і взаємозалежних

частин великих соціально-політичних систем і підсистем у всьому комплексі їх ознак і виявів.

Пошук, нагромадження й обробка історичного матеріалу вимагають вибору адекватних дослідницьких методів і прийомів.

Загальну архітектуру праці побудовано за проблемно-хронологічним методом з тим, щоб розкрити вузлові проблеми заявленої теми в розвитку, логічній послідовності та взаємозв'язку.

В основі методичного інструментарію лежить контекстуальна інтерпретація історичних документів і юридичних актів, покликана встановити правове поле, в якому діяли громадські організації, їх статус і компетенцію, реальні результати роботи. Порівняльно-історичний метод дав можливість вивчити характеристики одержавлених і „вільних” від виконання державних функцій громадських об'єднань, а також простежити їх суспільну значущість на різних етапах війни, а також співставити ментальність населення регіонів України, простежити їх реакцію на воєнні події, ставлення до різних політичних режимів, показати схожі риси та відмінності радянського антифашистського Руху Опору і збройних формувань самостійницького табору, провести паралелі між першою і другою радянською Західної України, виявити відмінності в ставленні до українських національно-визвольних сил з боку радянської та німецько-румунської адміністрації.

За допомогою даного методу встановлено причини розколу в ОУН, відмінності у формах і методах боротьби за впровадження національної державності різних політичних угруповань, а також специфіку, що існувала в розбудові громадських об'єднань центральних і західних областей республіки.

На підставі діахронного методу вироблено критерії для визначення певних періодів розвитку комуністичного партизанського та національно-визвольного руху на території України, етапів еволюції програмних, ідейних, організаційних засад Організації українських націоналістів.

Шляхом аналізу й синтезу емпіричного матеріалу вдалося відсепарувати окремі суспільні функції громадських установ, виокремити серед них

формальні й неформальні, самодіяльні вияви суспільнокорисної активності, визначити їхній вплив на перебіг тих чи інших процесів. Синтез нагромадженої інформації дав можливість відтворити загальну картину діяльності громадських інституцій України в роки війни.

Теоретичні асоціації, узагальнення, висновки зроблено автором з використанням методів індукції та дедукції.

Метод типологізації покладено в основу диференціації кількох типів громадських інституцій: одержавлених, тих, що перебували під контролем держави, та опозиційних щодо будь-яких режимів.

За допомогою методу історизму досліджувані події згруповано й подано в діалектичному розвитку, хронологічній послідовності, що сприяло виявленню внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей, суперечностей подій, явищ.

Застосування системного підходу створило умови для комплексного вивчення моделей соціальної організації суспільства в умовах конкретного політичного режиму, з'ясування механізмів взаємодії громадських і владних структур, особливостей їх підпорядкування і взаємовпливу.

Історико-біографічна методика сприяла наповненню тексту дійовими особами – політичними й громадськими діячами, які виступали носіями владних повноважень, суспільних ініціатив, добродійного руху, акцій соціальної солідарності.

Своєрідність окремих питань дисертаційної роботи спонукала автора вдатися до структурного методу. Це дало змогу реконструювати субординаційну вертикаль більшовицької суспільно-політичної моделі, стратифікувати її за ранговим рейтингом, функціональними особливостями, компетенцією.

Особливу увагу приділено архівній евристиці, виявленню, обробці, співставленню, систематизації, критичному сепаруванню джерел, які становлять базу дослідницького процесу і безпосередньо впливають на його результат.

Поряд із спеціально-історичними в праці використовувалися загальнонаукові та міждисциплінарні методи. За допомогою статистичного методу вдалося отримати й використати цифровий матеріал, що ілюструє різні суспільні процеси, зокрема партійне, комсомольське, профспілкове будівництво, патріотичні акції радянських громадян тощо.

Відсутність необхідних даних у деяких випадках викликала потребу звернутися до методів екстраполяції та кореляції.

Відповідно до системного підходу форми суспільної активності українських громадян, що перебували в евакуації, розглядалися в єдності з патріотичними кампаніями на території республіки 1941 і 1943–1945 рр.

Методи формальної логіки (порівняльний, дедуктивний, узагальнення, аналогій тощо) дозволили сформулювати закономірності розвитку суспільно-політичних процесів, виокремити їхні особливості в певні періоди та в різних регіонах, встановити характер їх взаємозв'язку і взаємообумовленості.

У процесі аналізу масштабних явищ, сприйняття та поведінки людей в умовах війни на індивідуальному рівні (суб'єктивного фактора) широко застосовувалися прийоми індукції та дедукції.

Як спеціальний метод формалізації та визначення якісних ознак історичної інформації з масових документальних джерел використано контент - аналіз.

Серед методів суміжних суспільствознавчих наук у праці важливе місце посідає реконструкція морально-психологічного стану різних категорій населення в період війни, правознавчий аналіз законодавчих актів і нормативів, соціологічної методики.

Ознайомившись із широким колом теоретико-історичних праць представників різних наукових напрямів і шкіл, дисертант отримав більш виразне уявлення про досліджувані явища і процеси, виокремив ті з них, які є найбільш сутнісними й доленосними.

Набута теоретична база дозволила свідомо підійти до вибору пошукового й дослідницького інструментарію, сформулювати аргументовані висновки та узагальнення.

РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1939–1941 рр.

2.1. Радянізація західноукраїнського регіону. Нова суспільно-політична ситуація в краї

Друга світова війна стала рубіжним явищем у життєдіяльності населення Західної України. Кількаразова зміна політичних режимів зрештою завершилася воз'єднанням українських етнічних земель у кордонах Української РСР.

Для аналізу й оцінки масштабів „соціалістичних перетворень”, радянізації краю та визначення точки відліку слід стисло охарактеризувати суспільне життя української спільноти в міжвоєнних Польщі та Румунії. Потрапивши у становище національних меншин, українство в обох державах зазнавало політичних, економічних, соціальних, культурних, релігійних утисків. Разом із тим наявність лояльних форм волевиявлення у вигляді політичних партій та громадських об'єднань створила умови для отримання навичок самоорганізації й самодіяльності.

Життєдіяльність громадських організацій українців у Польщі та Румунії проходила під знаком боротьби з асиміляційною політикою урядів обох країн, тиском з боку шовіністичних сил, всіляких обмежень та дискримінації. Незважаючи на це, українська меншина використовувала будь-які можливості для відстоювання своїх прав на вільний розвиток. Поряд із легітимними засобами використовувалися методи саботажу, індивідуального терору, взяті на озброєння найбільш радикальною частиною Організації українських націоналістів. Та все ж у своїй переважаючій більшості українці виявили спроможність сприймати демократичні цінності й домагатися справедливого вирішення національного питання мирними, несилowymi засобами. Свідченням цієї здатності до самоорганізації є десятки громадських об'єднань різного профілю й призначення, які давали можливість різним верствам українства відстоювати свої політичні, соціально-економічні, релігійні права й свободи, брати активну участь у суспільному житті. Все це в сукупності з

неконструктивною позицією правоконсервативних і націоналістичних кіл Польщі й Румунії сприяло формуванню національної самосвідомості українців, посиленню їхнього прагнення до творення суверенних форм організації національного життя і власної державності.

Агресія Німеччини проти Польщі поставила українців перед вибором: стати на захист країни, громадянами якої вони були, чи орієнтуватися на державу, з якою пов'язувалися сподівання на вільне самовизначення українства. 2 вересня 1939 р. депутати від Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) й Українського національного об'єднання (УНО) декларували під час засідання сейму готовність захищати Польщу. Їх підтримав ряд українських та польських громадських діячів, у результаті чого з'явилася відозва з закликом стати на захист держави [294]. За цих умов гостро постало питання про консолідацію українських сил. А. Мельник у спеціальній відозві відводив роль консолідуючого центру Організації українських націоналістів. Натомість О. Назарук (УНО) вважав, що дану функцію вже виконує Контактний комітет (КК) [295]. Ще в кінці серпня 1939 р. КК виробив проект Конституції Українського національного проводу (УНП), що його мав затвердити „конгрес українських громадян”. УНП мав стати українським передпарламентом з усіма його функціями, хоча серед пропонованих до його складу діячів були тільки галичани і зовсім не було представників Православної церкви. Конгрес передбачалося провести 4 вересня [296], однак подальший розвиток подій зробив його проведення неможливим.

Пішовши на змову з нацистським керівництвом Третього рейху, Сталін заходився „відновлювати історичну справедливість”, внаслідок чого Польща перестала існувати як європейська держава. На західних кордонах тисячі українців, громадян Речі Посполитої, зі зброєю в руках у складі польської армії намагалися втримати навальний наступ вермахту. Та сили були надто нерівними. Червона армія, перейшовши кордон, протягом тижня (17–24 вересня 1939 р.) зайняла найбільші західноукраїнські міста: Ровно, Дубно, Збараж, Тернопіль, Коломию, Луцьк, Станіслав, Львів, Дрогобич, Борислав та інші.

„Золотий вересень”, як назвали ці події тогочасні романтики від політики, багатьом українцям здавався початком багатообіцяючих і обнадійливих змін, тому не дивно, що червоноармійців вони зустрічали як визволителів, а процедура возз’єднання західної і східної гілок українського народу сприймалася як акт соборності українських земель сталінським режимом. Віддамо належне радянському ідеологічному апарату, який на довгі десятиріччя зумів закріпити в свідомості переважної більшості українців саме такий стереотип. Як тут не згадати слова О.П. Довженка, що лягли на папір у 1942 р.: „Ах, коли б вистачило мені сили, й часу, написав би я роман про визволення Західної України, про возз’єднання наших народів... І як народ український фактично був тут ні при чім” [297]. Доступ до раніше закритих архівних матеріалів дозволяє відтворити тогочасні події в усій їх складності й суперечливості.

У радянській літературі події 1939–1940 років глорифікувалися і подавалися винятково в позитивному ключі. Автор далекий від того, щоб змальовувати все в похмурих тонах і тенденційно підбирати факти. Тож спробуємо об’єктивно поглянути на зміни суспільно-політичної ситуації в західноукраїнському регіоні після вступу радянського війська.

У перші дні з падінням Польщі владні функції на місцях, зайнятих Червоною армією, взяли на себе органи самоуправління. За підтримки військових прихильники Радянського Союзу створювали ревкоми, міліцію, робітничі загони, розганяючи польські адміністративні органи. Спершу українське населення в більшості своїй радо вітало прихід радянських військ, проводило збори, мітинги на підтримку вересневої акції. Ці настрої було використано для швидкоплинної радянізації краю.

Возз’єднання супроводжувалося широкомасштабною агітаційно-пропагандистською кампанією, до якої залучалися представники радянської творчої інтелігенції, науковці, відомі далеко за межами СРСР.

Єдиною особливістю, що декорувала офіційне возз’єднання західноукраїнських земель з УРСР, стала організація тимчасових органів влади.

Замість ревкомів створено тричленну структуру: 1) селянські комітети; 2) тимчасові управління міст і повітів; 3) воєводські тимчасові управління. [298] Втім, і за цією ширмою удаваного народовладдя вже стояла Комуністична партія. Саме це громадсько-політичне об'єднання стало визначальним чинником „соціалістичних” перетворень і стрижнем владної піраміди в Західній Україні. Через партійні осередки на місцях Кремль звично втілював свою політичну волю. 1 жовтня 1939 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову „Про створення первинних партійних організацій і оголошення прийому в партію в західних областях УРСР”, яка накреслила шляхи створення партійних осередків, районних, міських, обласних комітетів, залучення до лав ВКП(б) „найбільш активних і політично свідомих представників робітничого класу, трудящого селянства й трудової інтелігенції” [299]. Посилена увага до питання компартійних кадрів пояснюється тим, що за наявності досить широкої соціальної бази для поширення комуністичної ідеології і практики в регіоні практично не було тих, хто мав навички організаційної роботи.

4 жовтня 1939 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення „Про затвердження уповноважених з питань організаційно-партійної роботи в областях Західної України”. Згідно з цим розпорядженням до Львова відбув Н. Мацко, Станіслава – М. Груленко, Тернополя – Л. Грищук, Ровно – В. Бегма [300]. Маючи досвід партійної роботи в УРСР, уповноважені повинні були прискорити формування партійного апарату і виконання ним усіх вказівок центру. До того часу, як Київ направив з Наддніпрянської України значну кількість партійно-радянської номенклатури, у новостворені партійні комітети, зокрема на технічні посади, широко залучалися місцеві працівники. Та вже через кілька місяців звиклі в усьому бачити „загрозу революції” керівники республіканської партійної організації „протрубили тривогу” і гіпертрофована пильність, підозрілість незабаром принесли перші плоди. 4 березня 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення, в якому відзначалося, що „до технічної роботи у Ровенському обкомі КП(б)У були допущені неперевірені люди (з місцевих), серед яких кілька чоловік політично сумнівні: бухгалтер

О.Янковяк (поляк), брат якого був керівником фашистської організації, опалювач Мая, що вів антирадянську агітацію, технічний секретар відділу агітації і пропаганди Пономарьова, батько якої перебував у Варшаві, а сестра – у Вільно*²”. За вказівкою ЦК всіх трьох було звільнено з роботи. Політбюро зобов’язало „райкоми партії, райвиконкоми, обкоми і облвиконкоми західних областей ретельно перевіряти приймаємих*³ робітників з тим, щоб не допустити проникнення на роботу в партійний і радянський апарат замаскованих решток ворожих радянській владі буржуазно-націоналістичних партій, куркулів і шпигунів іноземних розвідок” [301].

27 листопада 1939 р. ЦК КП(б)У затвердив склади бюро обласних партійних комітетів і облвиконкомів західних областей. Всього налічувалося 60 номенклатурних працівників, майже всі – з центральних і східних районів УРСР [302]. Лише в першій половині 1940 р. відбулися вибори керівних партійних органів, а також затвердження секретарів райкомів і міськкомів партії в західноукраїнських областях [303].

Поряд з кадровими питаннями керівництво партії та уряду готувало акцію, що мала б засвідчити легітимність возз’єднання і юридично його оформити. Щоб не гаяти часу, справу було доручено військовим. На початку жовтня відповідно до постанови Військової ради Українського фронту (командуючий – командарм 1-го рангу С. Тимошенко) за підписами Хрущова, Борисова й Кожевникова (члени військради) створено „Комітет з організації та проведення виборів до Українських Народних Зборів” [304]. 22 жовтня відбулися вибори до Народних Зборів Західної України, а 26 жовтня у Львові розпочалася їх робота. Ретельно підібрані делегати цього форуму затвердили Декларацію про прийняття краю до складу Радянського Союзу як частини Української РСР. Учасники зібрання обрали Повноважну Комісію, яка мала надіслати Верховній Раді СРСР та Верховній Раді УРСР подання з проханням про возз’єднання західноукраїнських земель з Українською РСР. Народні Збори

---

* Стиль документа збережено.

* Стиль документа збережено.

Західної України прийняли Декларацію про націоналізацію банків, великої промисловості, Декларацію про конфіскацію поміщицьких і монастирських земель. 28 жовтня 1939 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило редакційну колегію НЗЗУ в складі партапаратників ЦК, а також літераторів (зокрема М. Бажана). Редколегія повинна була залучити до редагування матеріалів Народних Зборів „необхідну кількість письменників і журналістів з числа тих товаришів, що приїхали з Москви та Києва” [305].

Ще простіше було вирішено долю Північної Буковини та Хотинського, Ізмаїльського й Акерманського повітів Бессарабії. 28 червня 1940 р. з'єднання Червоної армії вирушили до Румунії і через два дні окупували її територію. В перший же день на мітингу в Чернівцях було „обрано” делегацію, яка від імені всього населення Північної Буковини дістала повноваження порушити клопотання перед радянським урядом про включення краю до складу УРСР. 2 серпня 1940 р. Верховна Рада Союзу РСР прийняла Закон про створення Молдавської РСР, а зайняті Червоною армією землі стали складовою частиною УРСР. 7 серпня Указом Президії союзної Верховної Ради створено Чернівецьку та Акерманську області УРСР*. Після возз'єднання Західної України, Північної Буковини і трьох повітів Бессарабії населення Української РСР зросло на 8,1 млн. і становило 41 млн. осіб [306].

Акцію возз'єднання було проведено в такому темпі, що вона практично не дала можливості виявити місцевому населенню здатність до самоорганізації і вибору власних форм суспільного життя. Як і в західноукраїнському регіоні, так і в південно-західному керівництво Радянського Союзу насаджувало партійно-радянську систему. В липні 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення „Про утворення в Бессарабії та північній частині Буковини повітових комітетів КП(б)У і повітових виконавчих комітетів” [307].

На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 20 серпня 1940 р. затверджено склад вищих посадових осіб Чернівецької та Акерманської областей. Першими

---

* 7 грудня 1940 р. обласний центр з Акермана перенесено до Ізмаїла й область змінила назву на Ізмаїльську.

секретарями обкомів партії стали відповідно І. Грушецький та М. Кузнецов, головами облвиконкомів – О. Коліков та Г. Куликов [308]. 11 жовтня відбулося затвердження штатів обкомів та облвиконкомів новоутворених областей, а 16 жовтня – перших секретарів райкомів та міськкомів КП(б)У [309].

Процедура возз'єднання супроводжувалася відповідним пропагандистським антуражем. У пресі рясніли захопливі відгуки мешканців західного регіону про радянський лад, його демократичний устрій, про успіхи „першої у світі країни соціалізму” тощо. Відбувалися зрежисовані до деталей зустрічі делегатів Народних Зборів з виборцями і населенням інших областей УРСР.

У грудні 1939 р. з'явилася постанова Раднаркому УРСР „Про асигнування коштів на проведення екскурсії делегації Західної України в областях Української РСР”, відповідно до якої за рахунок резервного фонду виділялося додатково* 169431 крб. для покриття витрат на поїздку посланців західного регіону [310].

Восени 1940 р. агітаційну кампанію повторили. 19 жовтня Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання „Про прийом делегації трудящих західних, Чернівецької і Акерманської областей”. Для проведення заходу створено спеціальну урядову комісію, виділено з фондів РНК УРСР 900 тис. крб. (!) на витрати, пов'язані з прийомом делегації.

Організація таких екскурсій обумовлювалася кількома міркуваннями: по-перше, передбачався своєрідний обмін досвідом, у ході якого гості діставали можливість знайомитися з станом соціалістичних перетворень в УРСР у 20-30-х рр., і, по-друге, гостинні господарі робили все, аби зняти будь-які сумніви й упередженість делегатів щодо методів сталінського керівництва державою.

Найскладнішим питанням для центру в перші місяці після возз'єднання стала організація діяльності партійних і радянських органів на місцях. 10 грудня 1939 р. Політбюро розглянуло це питання й запропонувало обкомам

---

* Початкову суму виділених на цю акцію коштів не вдалося встановити.

партії західного регіону в триденний термін подати на затвердження ЦК КП(б)У склад бюро повітових партійних комітетів і бюро міських парткомів обласних центрів, а також відповідних виконкомів рад.

Вже 15 грудня 1939 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило персональний склад партійно-радянської номенклатури міст і повітів усіх новоутворених областей, яка нараховувала близько 1200 осіб [311]. Та чи то партійний центр не довіряв тим місцевим мешканцям, які прийшли на керівні посади, чи сумнівався у їхній кваліфікації, але вже через 5 днів, розглянувши питання „Про відбір комуністів для посилки на партроботу в західні області України”, Політбюро ухвалило рішення: „1. Zobov'язати обкоми КП (б)У до 01.01.1940 року відібрати з числа робітників обкомів партії, начальників політвідділів радгоспів і їх заступників, заввідділів міськкомів і райкомів КП(б)У і заступників директорів МТС по політчастині 495 чоловік для роботи секретарями райкомів партії в західних областях України; 2. Затвердити таку розверстку по областях:

Дані про відбір комуністів для посилки на партійну роботу в західні області України

№ п.п.	Назви областей	На 1-х секретарів	На 2-х секретарів	На 3-х секретарів	Разом
1.	Київська	15	20	20	55
2.	Харківська	30	35	37	102
3.	Дніпропетровська	20	30	35	85
4.	Сталінська	20	30	35	85
5.	Запорізька	15	10	10	35
6.	Ворошиловградська	10	15	14	39
7.	Одеська	5	10	10	25
8.	Миколаївська	5	10	10	25
9.	Сумська	2	10	10	22
10.	Чернігівська	2	10	10	22

Кадрова проблема стосувалася не лише партійного та радянського апаратів, а й інших державних органів та одержавлених громадських організацій (комсомолу, профспілок тощо). Тоді ж, 20 грудня Політбюро зобов'язало обкоми КП(б)У до 25 січня 1940 р. підібрати з комуністів та комсомольців 700 осіб для організації структури НКВС у західноукраїнському регіоні [312].

29 грудня 1939 р. Політбюро зобов'язало обкоми КП(б)У до 5 січня наступного року відібрати з числа голів райвиконкомів, секретарів райвиконкомів, завідуючих районних фінвідділів, земвідділів, відділів народної освіти, торговельних відділів, голів райспоживспілок і районних уповноважених Наркомату заготівель 1534 особи для роботи на таких же посадах у Західній Україні [313].

12 лютого 1940 р. на порядку денному засідання Політбюро ЦК КП(б)У знову стояло питання „Про відбір комуністів і комсомольців для посилки на роботу в західні області України”. Обкомам партії було доручено до 1 березня „відібрати з числа комуністів і комсомольців безпосередньо з міст інструкторами, пропагандистами РК КП(б)У, викладачами основ марксизму-ленінізму для вузів, лекторами обкомів КП(б)У, торговельних, фінансових установ і працівників зв'язку для районів – 1215 чоловік” [314].

Масовані кадрові ін'єкції з центральних, східних і південних областей УРСР дозволили протягом порівняно короткого терміну створити апарат управління, що точно відповідав прийнятим в СРСР стандартам. Протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У цього періоду буквально рясніють кадровими питаннями. Особливо кидається у вічі, що лівова їх частка торкається партійної номенклатури, а також кадрів НКВС. Воля партії мала пронизувати всі клітини суспільного організму. У центрі, як завжди, покладалися на силові структури, здатні виконувати будь-які, навіть найсумнівніші замовлення партійних лідерів.

Якісний склад новоприбулих до новостворених областей функціонерів загалом був нижчим від середнього рівня партійно-радянської бюрократії іншої частини Української РСР. Причина була банальною: міжнародна і внутрішня ситуації залишалися напруженими, тому відповідальність за доручену ділянку роботи для кожного, хто потрапив до номенклатурної „колоди”, посилювалася. Ніхто не хотів відпускати в західні області кваліфікованих спеціалістів, обізнаних зі своєю справою управлінців, оскільки на їхнє місце ще треба було шукати людей. І якщо на вищій щаблі обласної ієрархії кадри добиралися більш-менш прискіпливо, то планка вимог до чиновників повітової (районної) ланки здебільшого вимушено опускалася.

Уявлення про якісний склад тих, на кого покладалася радянська організація краю*, дає аналіз персональних довідок, у яких містяться їхні біографічні дані.

Так, 10 травня 1940 р. першим секретарем Тернопільського обкому КП(б)У призначено І. Компанія. 36-річний уродженець Чернігівщини на початку 30-х років закінчив 2 курси Ніжинського педінституту, після чого працював учителем і директором школи, завідувачим райвно, заступником начальника політвідділу МТС Бобровицького району. В 1935 р. призначений на посаду 2-го секретаря Семенівського РК КП(б)У. Протягом 1936–1937 рр. навчався на Всеукраїнських курсах марксизму-ленінізму при ЦК КП(б)У. Перед відрядженням до Тернополя працював І-м секретарем Березнянського

---

* Звичайно, цей термін не вичерпує змісту всіх перетворень, які відбувалися в краї. Тому ми вкладаємо в нього широке розуміння змін, які пов'язані з впровадженням радянських форм суспільного життя в краї.

РК, 3-м, а потім 2-м секретарем Чернігівського ОК партії. 2-й секретар Тернопільського обкому КП(б)У В.Кисломед був старшим (45 років), але мав лише середню освіту і значно менший досвід керівництва [315]. 2-й секретар Станіславського міського комітету партії 37-річний Ф.Ольховський, виходець з Донбасу, закінчив Вищу комуністичну сільськогосподарську школу в Маріуполі (1935 р.). До 1939 р. керував роботою Ново-Ушицького райкому партії Кам'янець-Подільської області.

10 травня 1940 р. Політбюро затвердило 6 кандидатур на посади перших секретарів Тербовлянського, Шумського, Чортківського, Гримайлівського, Катеринбурзького, Лановецького РК КП(б)У. Два з них були вихідцями з Орловщини, ще один – росіянин з Одеси, що мав неповну середню освіту. Лише Т. Загнетов отримав вищу освіту, закінчивши Вищу школу профспілкового руху ВЦРПС у Москві, ще четверо – середню, а один – нижчу (початкову). Того ж дня затверджено 9 секретарів РК КП(б)У Станіславської області. За національним складом серед них налічувалося 8 українців та 1 росіянин з Дніпропетровська. Двоє здобули вищу освіту, 3 – середню, 2 – незакінчену середню, 1 – початкову. Всі новопризначені мали досвід керівної партійної та господарської роботи. Віковий склад коливався від 32 до 42 років [316].

Кидається у вічі, що 30–40-річні функціонери по 10–15 разів змінювали місце роботи. Це, можливо, збагатило їхній життєвий досвід, вміння пристосовуватись до нових умов, дозволило засвоїти універсальні засоби керівництва в різних галузях. Разом з тим практично всі вони не мали глибоких знань в одній сфері, оскільки були „лігунами”. Базовою освітою номенклатури вважалися знання основ марксизму-ленінізму та історії Компартії. Здається, що ця здатність володіти необхідним мінімумом управлінських навичок на будь-яких посадах та ідейна загартованість стали головною рисою ідеального образу номенклатурника, сформованого адміністративно-командною системою. Поверховість, відсутність загальної культури і ґрунтовних фахових знань, переконаність у власній непогрішності, зверхнє ставлення до релігії,

духовенства, віруючих, владолобство, інколи розпущеність – ось далеко не повний перелік негативних рис тих, хто, маючи необмежені права, щоденно вирішував долю населення Західної України. Все це доповнювалося незнанням специфіки краю, його історії, традицій, побуту, світогляду населення, а часом і мови. Звичайно, було б неправильним міряти одним аршином усіх, хто прибув до західноукраїнського регіону. Серед обласного й районного керівництва було чимало порядних, розумних людей. Та вистачало і досить посередніх, навіть таких, що зовсім не відповідали займаним посадам.

Виявилось, що відповідальні партійні та державні службовці зовсім не мають імунітету від накопичення, міщанства, розкошування. В отриманому 20 жовтня 1940 року Хрущовим „сигналі” йшлося про те, що керівництво Чернівецького обласного управління НКВС привласнило таку кількість речей, яких має вистачити „на десятки років”. Начальники відділів зайняли 6–8-кімнатні помешкання, прихопили кожен по 5–10 відрізів на костюми, іншу мануфактуру. Начальник адмінгоспвідділу УНКВС займався незаконними торговельними операціями. Справу „розкрутили” і винних притягли до відповідальності [317].

Складовою радянської, що мала надати легітимності акту воз'єднання, „включити широкі маси трудящих Західної України в процес соціалістичного будівництва” і ще раз продемонструвати переваги демократії радянського зразка, стали вибори депутатів від новоутворених областей до Верховної Ради УРСР та СРСР. Дата їх кілька разів переносилася: очевидно, в Москві та Києві зрозуміли, що справа вимагає більш продуманої агітаційної роботи, ґрунтовнішої обробки громадської думки, оскільки йшлося про регіон з особливою політичною культурою, психологією і світосприйняттям.

19 січня 1940 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У вироблено рішення про день виборів 24 березня 1940 р. та початок виборчої кампанії (з 24 січня). ЦК затвердив список виборчих округів, а також запропонував секретарям Львівського, Волинського, Тернопільського, Дрогобицького, Станіславського і Ровенського ОК КП(б)У підібрати персональний склад окружних і дільничних

комісій. Через два дні з'явився відповідний Указ Президії Верховної Ради УРСР [318].

На початку лютого спеціальною постановою ЦК КП(б)У обкоми партії Західної України зобов'язувалися забезпечити утворення дільничних виборчих комісій, складання списків виборців, висування та реєстрацію кандидатів у депутати. В документі пропонувалося „внаслідок відсутності колгоспів на території західних областей Української РСР встановити, що право висування кандидатів у депутати в сільських місцевостях здійснюють поряд з обласними і районними органами громадських організацій і товариств трудящих загальні збори селян по сільських Радах”. З цією метою ЦК затвердив відповідний проект Указу Президії ВР УРСР про порядок застосування ст. 49 „Положення про вибори до Верховної Ради УРСР” [319]*.

Оскільки прорадянськи орієнтованих громадських організацій у Західній Україні було мало, а основна частина виборців мешкала в сільській місцевості, партійне керівництво делегувало виборчу ініціативу „загальним зборам селян”. Таке розпливчасте формулювання давало можливість місцевим органам влади на свій розсуд визначати кандидатів у депутати, їхніх довірених осіб. При цьому самодіяльність населення зводилась до голосування за вже підібрані й узгоджені партійними органами кандидатури.

Подібним чином готувалися вибори депутатів до Верховної Ради УРСР від Акерманської та Чернівецької областей, призначені на 12 січня 1941 р., а також вибори до обласних, районних, міських, сільських і селищних Рад західноукраїнського регіону, які мали відбутися 15 грудня 1940 р.

Партійні органи затверджували остаточний варіант складу виборчих комісій, користуючись при цьому послугами спецслужб. Жодна кандидатура, на яку падала щонайменша підозра в симпатіях до „польських чи румунських порядків”, нелояльності, не мала шансів стати дійовою особою виборчої кампанії. Суворо дотримувався ще один принцип радянського фасадного демократизму: у виборчих комісіях усіх рівнів репрезентувалися партійні,

---

* Стиль збережено.

профспілкові, комсомольські та інші громадські об'єднання, „виробничі колективи” тощо.

Слід віддати належне організаторам акції. Маючи великий досвід проведення виборчих кампаній в УРСР у 20–30-х роках, вони подбали про те, щоб у виборчих комісіях було репрезентовано весь спектр громадських організацій, трудових колективів, різних соціальних верств, національностей. Особлива увага зверталася на жіноче представництво, адже це вважалося одним із вагомих досягнень радянської демократії.

Перенесення на західні області республіки більшовицьких форм ідеологічної роботи потребувало відповідної літератури, якої тут зовсім не було. Тому ЦК КП(б)У передбачив ряд заходів для вирішення цієї проблеми. 7 квітня 1940 р. було прийнято рішення, згідно з яким партійні комітети кількох областей мали виділити і надіслати до 15 квітня для ОК КП(б)У західних областей масово-політичну літературу в кількості 90 тис. примірників [320].

8 квітня 1940 р. ЦК КП(б)У запропонував Держполітвидав при РНК УРСР перекласти „Політичний словник” з російської на українську мову і видати його тиражем 50 тис. примірників [321].

Значна кількість літератури потрібна була для бібліотек, читалень, закладів освіти, зокрема вузів, де запроваджувалось вивчення марксистсько-ленінських дисциплін, гуртків самоосвіти тощо.

Але найбільш оперативним засобом ідеологічного впливу залишалася періодична преса, на яку покладалися особливі функції в радянзації краю. Не дивно, що вже 23–25 листопада 1939 р. ЦК призначив ряд редакторів обласних періодичних видань: І. Євтушенка (Станіслав), Й. Овчаренка (Луцьк), С. Кушніра (Тернопіль) [322]. До кінця року затверджено назви, формат, тираж, періодичність обласних і всіх повітових газет. Пресовими органами ОК КП(б)У та облвиконкомів стали: у Волинській області – газета „Радянська Волинь” (45 тис. примірників, 25 номерів на місяць), у Дрогобицькій – „Більшовицька Правда” (45 тис. прим., 25 номерів), у Львівській – „Вільна України” та „Червоний Шгандар” (“Czerwony Sztandar”), що виходив польською мовою

(40 тис. прим., 25 номерів), у Станіславській – „Радянська Україна” (30 тис., 25 номерів), у Ровенській – „Червоний прапор” (45 тис., 25 номерів), у Тернопільській – „Вільне життя” (40 тис., 25 номерів) [323].

Кадрове забезпечення новостворених районних редакцій вирішувалося звичними засобами. ЦК КП(б)У зобов'язав обкоми всіх інших областей підібрати й відрядити в Західну Україну (до 25 січня 1940 р.) 60 редакторів районних і багатотиражних газет.

У серпні 1940 р. прийнято рішення про те, що пресовим органом Акерманського ОК КП(б)У та ОВК буде газета „Знамя Советов” (30 тис. примірників, 4 сторінки, 6 номерів на тиждень), а Чернівецького ОК КП(б)У та ОВК – газета „Радянська Буковина” (з тими ж параметрами) [324].

Із урахуванням того, що в західноукраїнських областях проживав значний відсоток польського населення, ЦК КП(б)У 13 серпня 1940 р. прийняв рішення: дозволити Львівському обкому КП(б)У: видавати обласну газету „Червоний Штандар”, що випускається польською мовою у м. Львові, на 6-ти смугах замість 4-х і збільшити тираж цієї газети до 50 тисяч екземплярів, а також „Літературний альманах” (орган Спілки радянських письменників України); організувати при Львівській педагогічній школі польський відділ на 60 слухачів для підготовки радянських вчителів для початкових шкіл; дозволити професорам вузів м. Львова, які не володіють українською чи російською мовами, читати лекції в 1940–1941 учбовому році польською мовою з тим, щоб у міру вивчення ними української чи російської мов забезпечити поступовий перехід викладання на українську мову [325].

У Кремлі, очевидно, вірили в те, що кілька видань і література польською мовою, зміст якої визначався партійним агітпропом, допоможуть розв'язати „польське питання” й змінити політичні орієнтири поляків на користь Радянського Союзу.

Вище керівництво республіки не з чужих рук володіло об'єктивною інформацією про оцінку ситуації польським населенням. М. Хрущов згадував, що поляки реагували на події 1939 р. надзвичайно вразливо. Так оцінювалися

події людьми, які були проти нашої акції: „Знову Росія розділила Польщу, роздавила її незалежність, позбавила самостійності, розділила між собою і Німеччиною!” Хрущова прикро вразили настрої польських робітників, службовців, інженерно-технічних працівників, діячів культури, які були дуже пригнічені розвитком подій. Про польських письменників перший секретар ЦК КП(б)У говорив, що „...вони несли в собі пережитки польського націоналізму та певних поглядів на українців, а нашу вимушену акцію розуміли неправильно, заявляли, що ми домовилися з німцями за рахунок поляків” [326].

Радянським властям так і не вдалося домогтися лояльного ставлення до них польської частини західноукраїнського населення, яке до кінця війни не втрачало надії повернути втрачену державність і „східні креси”.

Якщо на обласному та районному рівнях формування партійно-радянського апарату відбувалося досить швидкими темпами, то в сільській місцевості утвердження радянських органів затягнулося. Тому функції влади тривалий час виконували солтиси, сільські старости, загальні збори селян, новостворені селянські комітети тощо. З одного боку, це залишало більше простору для самодіяльної активності сільських жителів, їхньої добровільної участі в громадському житті, з іншого – вносило певну невизначеність, яку часом посилювали „набіги” уповноважених повітових (районних) комітетів КП(б)У, що зпаскою намагалися встановити в селах нові порядки. Нерідко такі акції закінчувалися конфліктами, викликаючи обурення й недовіру місцевих жителів.

Одному з подібних випадків було присвячено спеціальну постанову ЦК КП(б)У, в якій говорилося, що комуніст П. Адамовський, направлений Станіславським повітовим комітетом партії для організаційної роботи в сільську місцевість, організував у с. Духовці поряд з існуючим селянським комітетом ще й комітет бідноти. Очолив комбід якийсь Ониканюк, що скликав збори селян і від імені Адамовського обіцяв тим, хто вступить до колгоспу, „дати хату, корову, один гектар садиби та 12 кг хліба на трудовень”. Наступного дня ініціатори колективізації почали подвірне опитування й

огульний запис селян до колгоспу, зібравши таким чином 77 підписів. Крім того Адамовський написав пароху с. Саджева провокаційну записку, в якій наказував протягом 24 годин вибратися з будинку. Самочинство Адамовського і його наближених спричинило відкритий виступ селян, які побили трьох представників волосного селянського комітету. Потім вони оточили клуб, у якому замкнувся „реформатор” – невдаха, і кричали: „Звільніть нашого попа, ви нас обдурюєте, обіцяли мануфактуру і не даєте, та ще заарештували священика!”. Адамовського, зрештою, виключили з партії й віддали під суд, а ЦК запропонував Станіславському ОК КП(б)У надіслати в села Духовці і Саджев представників обкому та облвиконкому, котрі мали переконати селян, що дії Адамовського не мають нічого спільного з політикою партії і радянської влади [327].

Подібні факти досить часто траплялися в житті західноукраїнського села. Можна назвати кілька причин, які викликали напруження й конфронтацію між органами влади і населенням. Повторювалася ситуація, що супроводжувала встановлення радянської влади в Наддніпрянській Україні 20-х років. На гребінь суспільного життя вийшли люмпенізовані, маргінальні елементи, які, користуючись безконтрольністю з боку партійно-радянської влади, часто діяли агресивними й деструктивними методами з метою власного самоутвердження, соціальної сатисфакції, а то й просто наживи. Нові органи самоуправління (селянські комітети, комбідри тощо), які з’явилися після возз’єднання, фактично були громадськими об’єднаннями, хоча й намагалися виконувати владні функції. Не маючи досвіду, кадрів, чіткого уявлення про те, чим займатися, вони перш за все вдавалися до „націоналізації”, „розкуркулення”, „усуспільнення” власності заможних господарів, монастирів, церковних громад. Проглядалася маловтішна тенденція: обласне й повітове (районне) керівництво на місцях спиралося не на традиційні самодіяльні інституції населення й органи самоуправління, а творило нові, недієспроможні, якими, до того ж, нерідко верховодили неавторитетні серед населення люди. Основна маса сільського населення боляче сприймала порушення звичайного ходу

життя такими засобами, хоча була й не проти певних позитивних змін у бік соціальної справедливості, вирішення аграрного питання тощо.

Поряд із формуванням нової політичної системи в Західній Україні здійснювалися кардинальні соціально-економічні реформи, які мали на меті повністю інтегрувати возз'єднані території в загальноукраїнський економічний комплекс. Існувало два аспекти „соціалістичних перетворень” у промисловості та сільському господарстві: перший пов'язаний з конкретними кроками – націоналізацією промисловості, банків, транспорту, конфіскацією угідь великих землевласників, другий – з морально-психологічним і соціально-політичним аспектом радянзації краю.

Про масштабні реформації в Західній Україні в період 1939–1941 рр. написано багато. Відбудова залізничного транспорту, нафтогазової промисловості, відкриття нових підприємств різних галузей промисловості дали можливість ліквідувати безробіття. Лише зі Львівської області у вугільній промисловості Донбасу працювали 17 тис. осіб [328].

Враховуючи переважно сільський склад населення возз'єднаних земель, центр насамперед здійснив ряд заходів у аграрній сфері. Вже до початку грудня 1939 р. в основному завершився розподіл конфіскованої поміщицької та монастирської землі. 747 тис. безземельних і малоземельних господарств отримали понад 1136 тис. га землі, понад 84 тис. коней, 76 тис. корів, посівний матеріал, реманент тощо. 6 тис. коней, 10 тис. голів великої рогатої худоби, 2773 житлових і 2770 господарських будівель, значні земельні угіддя було розподілено між незаможними господарствами Чернівецької області, яких налічувалося майже 60 тис. [329].

Із 1244,1 млн. крб. загального бюджету західноукраїнського регіону 1940 р. 249,9 млн. призначалося на розвиток сільського господарства [330]. Такі солідні фінансові вливання в цілому позитивно позначилися на економіці краю. Селяни вітали аграрну реформу, адже вони не тільки отримали землю й худобу, але й звільнилися від боргових зобов'язань та орендних платежів минулого.

Та вже невдовзі західноукраїнське село відчуло на собі особливості колективізації. Здавалося, 20–30-ті роки нічому не навчили більшовиків і вони перенесли сюди всі методи, якими користувалися під час „суцільної колективізації” в УРСР. У бадьорих рапортах наводилися дані про швидкі темпи створення колективних господарств: до 1 червня 1941 р. 177 тис. селянських господарств об’єдналися в 2651 артіль [331]. Прагнучи випередити сусідів, районні керівники не надто переймалися методами, коли йшлося про необхідність забезпечити „справну” цифру. Опір селян примусовому наверненню в колгоспи партійні органи приписували „буржуазним націоналістам”. Насправді ж колгоспи не приваблювали селян західноукраїнського краю, де існувала хутірська система сільського господарства. Селяни з огляду на специфіку регіону звикли до одноосібного господарювання. Крім того діяв стійкий психологічний стереотип: від наявної землі, худоби, продуктивності господарства залежав соціальний статус мешканців сільської місцевості і все, що з цим було пов’язано (шлюби, родинні зв’язки, участь у громадських об’єднаннях і роль у них тощо). Відмовитись від цього, зламати усталені погляди протягом року селяни не могли. Тому ініціаторами й провідниками колективізації у возз’єднаних областях стали насамперед люмпенізовані елементи або надміру екзальтовані, невинні ентузіасти і прихильники радянських устроїв у сільському господарстві. На 1 червня 1941 р. у західноукраїнських землях налічувалось 2,6 тис. колгоспів, до яких увійшло 143 тис. селянських господарств [332].

„Переваг соціалістичного господарювання” ще треба було дочекатися, а ось тиск, з яким діяли прибульці, впливав на більшість селян гнітюче. Не встигли селяни обсіятися, як весною 1940 р. з’явилися постанови уряду й ЦК партії про обов’язкові поставки державі зерна, льону, конопель, сіна, хмелю, насіння трав, овочів, картоплі, м’яса, вовни за встановленими на кожную область нормами. З цією метою було створено 176 приймальних міжрайонних і районних пунктів [333]. 5 вересня 1940 р. з’явилася постанова уряду й ЦК партії „Про річний план надходження зерна з врожаю 1940 року по західних

областях УРСР [334]. Звичайно, суцільна регламентація не могла викликати трудового ентузіазму та прихильності селян до нової влади.

Однак центр вжив цілу низку заходів, спрямованих на пом'якшення непопулярних перетворень і нововведень, зниження соціальної напруги. Постановами № 604-607 РНК УРСР від 9 травня 1940 р. населення західних областей України звільнялося від усіх недоїмок з таких податків, як прибутковий, промисловий, поземельний, квартирний, зрівняльний, на електричне освітлення, з нерухомого майна, спеціального податку на зарплату та з усіх інших податків і зборів для сільських мешканців (поземельного, шляхового, зрівняльного, шарваркового, з забою худоби), що залишались за ними за законодавством Польської держави. Податкові пільги „куркульсько-заможних” господарств не торкалися [335].

Неважко помітити популістську спрямованість ряду соціальних програм, що мали привернути симпатії мешканців Західної України до нової влади. За вказівкою ЦК партії в кінці 1939 р. відвантажено значну кількість зерна з Тернопільської, а в січні 1940 – з Волинської та Ровенської до Львівської та Дрогобицької областей [336]. Такий спосіб „допомоги” гірським районам, де завжди було суцужно з харчовими продуктами, засвідчував турботу про населення Львівщини й Дрогобиччини та справляв позитивне враження на людей.

У західних регіонах республіки відчувався значний дефіцит мануфактури, товарів широкого вжитку. На початку 1940 р. спеціальною урядовою постановою встановлювався план розподілу фондів промислових товарів на I квартал для західних областей республіки. 6 областей мали отримати бавовняні, вовняні, льняні, шовкові тканини, нитки, трикотаж, взуття, мило, тютюн, сірники, гас і навіть грамплатівки на суму 90276 тис. крб. (43592 тис. крб. – місто 46684 тис. крб. – село) [337]. Це вже була відчутна допомога населенню краю. І хоча товари розподілялися за картковою системою чи продавалися, все-таки населення мало відчутти зміни на ринку промислових товарів. Оцінюючи морально-психологічний вплив подібних товарних

„ін'єкцій”, варто підкреслити їх підтекст: цим більшовики намагалися налаштувати незаможні верстви міста й села на позитивне сприйняття нового суспільного устрою та влади, заходи якої контрастували з курсом колишнього уряду Речі Посполитої.

Великий резонанс у краї мали заходи нової влади в науковій, освітній, культурній галузях. 4 березня 1940 р. вийшла постанова РНК УРСР „Про реорганізацію початкових і середніх шкіл на території західних областей України”, що передбачала створення такої системи освіти, яка існувала в СРСР. Встановлювалося сумісне навчання дівчаток і хлопчиків, і в усіх школах, у тому числі й національних меншин, мали вивчатися українська й російська мови. Почався облік і навчання малописьменних і неписьменних „переростків” віком від 12 до 16 років. Створювалася система професійно-технічних і педагогічних середніх навчальних закладів [338]. Весною 1940 р. на західноукраїнських землях у 4 тис. шкіл навчалось близько 900 тис. дітей, а в листопаді 1940 – 1189100 дітей у 6739 початкових, неповних середніх і середніх школах (із них 5798, або 86%, – українські) [339].

10 березня 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про реорганізацію вищих учбових закладів західних областей України, відповідно до якої існуючі вузи адаптувалися до радянської системи вищої освіти. [340] А 14 червня 1940 р. з'явилася урядова постанова „Про організацію вищих і фахових середніх навчальних закладів у західних областях УРСР”. До новостворених освітніх установ планувалося прийняти відповідно 1150 і 4820 осіб [341].

Спеціальною постановою передбачалася реорганізація середньої та вищої педагогічної освіти в Акерманській та Чернівецькій областях. Колишній румунський університет у Чернівцях отримав статус державного з українською мовою навчання [342]. Реформування освіти супроводжувалось ліквідацією духовних семінарій, жіночих єпархіальних гімназій і семінарій, а також теологічних факультетів в університетах. Становлення нової системи освіти мали забезпечити сотні вчителів, спеціально надісланих з інших областей

республіки. Крім того на них покладалося завдання пропагувати радянський спосіб життя.

Радянська влада вживала рішучих заходів щодо розв'язання мовної проблеми, яка штучно підтримувалася протягом кількох століть румунськими та польськими властями і була засобом асиміляції й денаціоналізації українців. Українська мова нарівні з польською та російською залучала не лише в школах, а й в державних установах, на радіо, в театрі тощо.

Позитивну реакцію викликали також заходи соціального спрямування. В липні 1940 р. ухвалено рішення ЦК партії про збільшення кількості стипендій для студентів Львівського державного університету на 75%, для студентів педагогічних та вчительських інститутів західноукраїнського регіону – на 80% [343]. Ще в грудні 1939 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про організацію фонду допомоги інтелігенції Західної України. 3 січня 1940 р. з фонду у вигляді допомоги видано по 20 тис. крб. академікам української Академії наук В.Щурату, М.Возняку, Ф.Колесі [344].

Тоді ж, на початку року, вступила в дію постанова ЦК КП(б)У „Про організацію наукових установ у західних областях УРСР”. При цьому було вирішено не включати наукові товариства ім. Т.Шевченка й Оссоленіум* до системи Академії наук. На думку керівництва Президії АН, „наукові сили і матеріальна база, що є в західних областях УРСР, дають можливість Академії наук УРСР організувати в м. Львові відділи і бази відповідних наукових установ АН УРСР”. Президія Академії наук пропонувала організувати у Львові поліграфічні дільниці АН УРСР, використавши для цього друкарні НТШ та Оссоленіуму. Відповідне рішення було прийнято партійним керівництвом, і фактично воно означало припинення діяльності місцевих науково-освітніх товариств [345]. 14 січня 1940 р. надзвичайні збори НТШ змушені були прийняти ухвалу про саморозпуск.

Про те, якими засобами досягалася „лояльність” місцевої наукової інтелігенції до нової влади, писав В.Дорошенко, який до приходу більшовиків

---

* Польське наукове товариство, що мало власні бібліотеку та музей.

очолював бібліотеку НТШ: „Не раз на приказ зверху мусив виступати той чи інший з наших визначних учених з прилюдними славословіями на адресу советського уряду й партії, а передовсім „улюбленого батька”, „натхненника і спрчинника визволення...” Та в пресі часто-густо можна було здибати заяви, яких у дійсності підписаний науковець... ніколи не складав, але від яких ніяк не міг відректися, не ризикуючи життям” [346].

19 грудня 1939 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення „Про організацію театрів, музичних колективів філармоній, будинків народної творчості і театральних-музичних закладів у Львівській, Дрогобицькій, Волинській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях”. Функціонування цих установ мали забезпечити приїжджі спеціалісти, а також спеціально відібрані місцеві діячі культури [347]. Подібні заходи здійснено в жовтні 1940 р. й на території Акерманської та Чернівецької областей, де утворювалося відповідно 5 і 7 закладів культури та мистецтва [348].

Деякі кроки було зроблено в справі кінофікації краю. В кінці 1939 р. завідувач відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У Й. Лисенко в доповідній на ім'я М. Хрущова вказував, що в містах і селах Західної України налічується 193 стаціонарні кіноустановки. Протягом 1940 р. передбачалося організувати ще 123 стаціонарні та 218 пересувних кіноустановок [349].

Відзначаючи успіхи культурного будівництва на західних територіях, в резолюції листопадового пленуму ЦК КП(б)У (1940 р.) вказувалося, що з часу возз'єднання українських земель тут організовано 6 палаців культури, 6 обласних станцій технічної творчості молоді, 50 піонерських клубів, 13 вузів. Налагоджувалась робота 14 театрів, 117 кінотеатрів та кіноустановок, 59 районних будинків культури, 138 районних і 3173 сільських клубів. Створено 196 міських і районних, 206 сільських, в т.ч. 11 дитячих бібліотек [350].

У реалізації комплексу заходів партійно-радянського керівництва в духовній сфері з метою впровадження комуністичної ідеології, формування відповідного світогляду й моральних стандартів населення особливі надії покладалися на вчителів, митців, літераторів, викладачів, науковців.

Більшовики в ході радянізації краю формували такий соціокультурний мікроклімат, який докорінно відрізнявся від того, що був у міжвоєнних Польщі та Румунії. Поряд з деякими його позитивними рисами (сприяння українізації культурно-освітнього життя, розв'язання низки соціальних питань) він мав і негативні. В першу чергу це виявилось в уніфікації форм самовираження творчої інтелігенції, збідненні, ідеологізації культосвітньої діяльності. В доповідній записці, надісланій М. Бурмистенком на ім'я секретаря ЦК ВКП(б) А. Жданова, відзначалося, що до приходу частин Червоної армії у Львові видавалося понад десяток газет і журналів. За словами автора документа, вся ця періодика „видавалася польськими та українськими буржуазними націоналістичними організаціями, які прагнули об'єднати інтелігенцію, зокрема українську, для боротьби з комунізмом. В цих антинародних періодичних виданнях вміщували свої твори літературознавці, історики, письменники, поети, режисери, художники”. Після встановлення у Львові радянської влади тут залишилося 120 українських, польських, єврейських письменників, серед них і ті, що були відомі за межами СРСР, – поет П. Карманський, літературознавці М. Возняк і К. Студинський, польська письменниця В. Василевська. У місті працювала велика група художників, артистів, режисерів, музикантів, науковців. Однак на весь західноукраїнський регіон не залишилося жодного літературно-художнього періодичного видання, в якому могли б публікуватися представники творчої інтелігенції. М. Бурмистенко повідомляв, що ЦК КП(б)У ухвалив рішення про організацію такого видання під назвою „Новели і мистецтво” як органу Спілки радянських письменників України. Головним завданням цього українськомовного двотижневика, що мав тираж 8 тис. примірників, визначалося „об'єднання навкруг журналу творчих сил міста Львова для роботи в галузі літератури та мистецтва на принципах марксизму та соціалістичного реалізму”. Журнал мав публікувати також переклади польських та єврейських письменників міста [351]. Зрозуміло, що подібні обмеження не могли не бентежити інтелігенцію краю, звиклої до певної свободи самовияву та плюралізму думок.

ЦК ВКП(б) вважав художню літературу власною безроздільною вотчиною, а письменників – слухняними виконавцями волі партапарату. „Приручення” західноукраїнських літераторів здійснювалося звичними методами: в жовтні 1939 р. у Львові створено оргкомітет на чолі з П. Панчем, який підготував ґрунт для виникнення Львівської організації Спілки радянських письменників України. Довіра випала далеко не всім, але ті, хто пішов на співпрацю з режимом, дістали можливість писати й видаватися. За словами О. Тарнавського, „членство у спілці означало, що письменник може жити з літератури. Журнали й газети друкували тільки членів спілки, а видати книжку без апробати спілки було неможливо” [352].

Та якщо в культурно-освітній сфері радянська влада ще могла запропонувати альтернативні рішення, що позитивно сприймалися населенням, то в справі віросповідань і релігійних інституцій зайняла досить жорстку позицію, вироблену ще в 20–30-ті роки. Функціонери-прибульці відразу виявили намір конфронтувати з релігійними об'єднаннями Західної України, які за звичай були непримиренними опонентами марксизму.

Голова Спілки воєвоєничих безбожників (СВБ) О.Ярославський в одному з лютневих номерів газети „Безбожник” (1940 р.) опублікував статтю „Об антирелигиозной работе в западных областях Украины и Белоруссии”. В ній викладалося офіційне спрямування політики радянської влади в сфері культів. О.Ярославський запевнив, що партія не відмовляється від боротьби з впливом церкви та „реакційними релігійними забобонами”, але обирає для цього лише „систематичну, планомірну, всебічну політико-освітню роботу” [353].

Керівництво СВБ відмовлялося від організації власних низових осередків на території Західної України, і пов'язано це було з реальною оцінкою ситуації. В краї майже суцільної релігійності ці структури виглядали б щонайменше одіозно, а форми їхньої роботи, випробувані під час закриття й руйнування святинь у 20–30-ті рр., миттєво викликали б масовий опір. Але й однією пропагандистською роботою влада не збиралася обмежуватися. Вже в перші місяці після приходу Червоної армії вона це яскраво продемонструвала.

Наступ на релігійні об'єднання супроводжувався розпуском громад, конфіскацією культових приміщень і майна. Причому в „опалу” потрапили всі конфесії, а в цей час на західноукраїнських землях мешкало 2 млн. римо-католиків, 1,5 млн. православних, 3,5 млн. греко-католиків,* 800 тис. іудеїв [354]. Радянські установи займали культові споруди різних релігійних громад, що ображало почуття віруючих.

Під невиспущим оком партійного апарату і спецслужб перебувала Греко-католицька церква. Влада змушена була рахуватися з авторитетом найбільшої конфесії краю, тому діяла доволі обережно. В свою чергу митрополит УГКЦ Андрій Шептицький також закликав священників і паству до послуху та відмови від будь-яких політичних акцій, щоб не провокувати утиски. Разом з тим першоієрарх греко-католиків виявив справжню громадянську мужність, неодноразово апелюючи до владних структур з приводу антирелігійної спрямованості політики державних органів (до завідувача Львівським облвно Т. Жарченка в справі антирелігійної пропаганди в школах, до М. Хрущова стосовно надмірних податків, до А.Вишинського за дозволом священникам відвідувати хворих у лікарнях). До речі, інколи ці інтерпеляції досягали результатів, як це було у випадках надмірного оподаткування духовенства [355].

Партійно-радянське керівництво розуміло роль і місце УГКЦ в суспільному житті регіону. Маючи понад 3 тис. осіб духовенства, близько 1,5 тис. ченців і черниць, 3040 парафій, 4440 каплиць, 195 церков, 9900 церковних народних, 380 народних, 56 середніх і фахових шкіл, 41 релігійну організацію, 38 друкарень, 35 видавництв, 4.283 віруючих [356], Уніатська церква була найбільш реальною опозиційною силою більшовицькому режиму як у сфері ідеології, так і в площині практичної організації життєдіяльності суспільного організму. Тому в Москві розроблявся план цілковитої ліквідації Греко-католицької церкви, який не вдалося реалізувати лише через німецьку агресію проти СРСР.

---

* За іншими оцінками-понад 4,3 млн.

Світська влада грубо втручалася в справи церкви, на свій лад перекроюючи територіально-адміністративні одиниці в складі Російської православної церкви (РПЦ) на території Західної України, насаджуючи тут російських архієреїв. При цьому православ'ю відводилася роль політичного інструментарію в ліквідації Уніатської церкви. Водночас православних священиків і релігійні приходи душили податками. Наприклад, Почаївська Лавра в 1940 р. мала сплатити 26 тис. крб., кафедральний собор у Ровно – 44 тис., архієпископ Олексій – 25 тис. крб. Десятки священиків, податки яких у 2–3 рази перевищували надходження від богослужінь і треб, залишали приходи, змінювали спосіб життя [357].

Активними співучасниками радянзації Західної України стали громадські об'єднання радянського зразка, які витісняли існуючі форми суспільної самоорганізації місцевого населення. На зміну значній кількості молодіжно-юнацьких товариств впроваджувалася одна – Ленінська комуністична спілка молоді України. Пересаджена на новий ґрунт організація потребувала кадрового й фінансового забезпечення. Зі східних районів республіки в західний регіон прибуло 630 молодих комуністів та 2740 комсомольських працівників, котрі взялися за створення комсомольських осередків. Привабливі соціально-політичні гасла, активна пропагандистська робота сприяли зростанню комсомольських лав, хоча більшою мірою це торкалося міста і значно меншою – сільської місцевості. У травні 1941 р. в західних областях УРСР налічувалося 61824 члени ВЛКСМ [358].

Однак за парадною звітністю та вражаючими цифрами крилася житейська правда. А вона була не завжди втішною. На засіданні бюро ЦК ВЛКСМ 10 червня 1941 р. розглядалося питання про роботу комсоргів ЦК ВЛКСМ у школах Львівської області. В рішенні ЦК відзначалося, що головним недоліком „є слабка постановка політико-виховної роботи серед учнів”, незадовільне залучення учнівської молоді до лав спілки та погане керівництво піонерськими організаціями. ЦК ВЛКСМ ставив завдання створити комсомольські організації в кожній школі, організувати навчання

комсоргів [359]. Незважно помітити, що як у цьому, так і в інших рішеннях керівних комсомольських і партійних інстанцій не розкривалася головна причина труднощів у роботі з західноукраїнською молоддю. Особливості світосприймання, традицій, тяжіння до звичних форм громадянської активності, до того ж обрешеної релігійними почуттями, не дозволяли молоді відразу влитися у наступальну, атеїстичну, здебільшого кампанійну за формою і змістом роботу комсомолу.

Кадрова політика в комсомолі будувалася на більшовицьких засадах. Протягом першої половини 1940 р. було укомплектовано штати обкомів і райкомів комсомолу. 21 червня ЦК КП(б)У затвердив вищу комсомольську номенклатуру. Першими секретарями обкомів стали: О.Олексієнко – Львівського, С.Ряжечкін – Дрогобицького, І.Календюк – Волинського, І.Бугайченко – Тернопільського, П.Тронько – Станіславського, А.Усенко – Ровненського [360].

Ще раніше, 1 грудня 1939 р., вирішилось питання про комсомольські періодичні видання. Накладом 15 тис. примірників почали виходити газети „Молодий сталінець” (Ровно), „Юний комуніст” (Дрогобич), „Комсомолец” (Тернопіль), „Комуністична молодь” (Станіслав), „Молодий ленінець” (Луцьк), „Ленінська молодь” (Львів) [361]. 13 липня 1940 р. започатковано газету „Комсомолец Буковини” (7 тис. примірників) [362].

Одним із найголовніших напрямів роботи комсомолу стала військова підготовка молоді, що диктувалося тогочасною зовнішньополітичною ситуацією. В кінці 1939 р. завідувач військового відділу ЦК КП(б)У Чубуков підготував довідку „Про заходи по розгортанню оборонно-масової роботи в західних областях України”. По лінії Тсоавіахіму передбачалося до 1 березня 1940 р. створити в усіх 6 областях оргбюро ЦР Тсоавіахіму УРСР, у першу чергу на тих підприємствах, в артілях, установах, де вже діяли партійні, комсомольські й профспілкові організації. Осередки Товариства мали готувати населення до протиповітряної та протихімічної оборони. По лінії Червоного Хреста також планувалося до 1 березня створити низові ланки на місцях,

протягом січня здійснити перереєстрацію членів колишнього польського Червоного Хреста та учасників санітарних формувань. Пропонувалося також швидкими темпами налагодити роботу шкіл медсестер у військових частинах РСЧА, дислокованих у краї [363]. На підставі довідки ЦК прийняв відповідне рішення, а в березні 1940 р. затвердив склади обласних рад Тсоавіахіму та Червоного Хреста [364].

Важливого значення партійно-радянські органи надавали опануванню профспілковим рухом у західному регіоні. За дорученням ВЦРПС та ЦК галузевих спілок сюди прибули спеціальні бригади з досвідчених профспілкових функціонерів, які в першу чергу взялися за реєстрацію членів профспілок.

Уже 4 жовтня 1939 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення, згідно з яким до формування профспілок у всіх західних областях утворювалися оргбюро галузевих профспілок.

Початковий етап радянзації професійних об'єднань пройшов під знаком класово-політичного протистояння. На зрежисованих зборах відбувалося „викриття вожаків реформістських профспілок, що зрадили інтереси робітничого класу”, шельмування керівників спілок, які діяли в довоєнній Польщі, а також пропагування радянських форм профспілкового руху. Після закінчення реєстрації з 1 грудня 1939 р. почалася кампанія виборів фабрично-заводських комітетів, місцевих, цехових, обласних і дорожніх комітетів „на основі широкої профспілкової демократії, закритим (таємним) голосуванням”. Враховуючи специфічний інтерес більшовиків до кадрових питань, можна з упевненістю стверджувати, що керівництво профспілками потрапило до „надійних рук” і здійснювалося з партійних кабінетів.

Реєстрація й вибори профспілкових органів стали „ситом”, з допомогою якого „відсіювали” всіх, хто з тих чи інших причин не влаштував нову адміністрацію. Партійні комітети пильно стежили за цим процесом. В інформації Львівського ОК КП(б)У вказувалося, що він „зобов'язав міськкоми і райкоми партії забезпечити проведення профспілкових звітно-виборчих зборів

під знаком мобілізації членів профспілок на дальше зміцнення Радянської влади, розгортання соціалістичного змагання і стахановського руху, виховання робітників у дусі соціалістичного ставлення до праці” [365].

У результаті виборчої кампанії до складу 2858 фабзавкомів і місцевих комітетів, 62 обласних, 68 міських і районних комітетів профспілок західних областей України та Білорусії було обрано 16785 осіб, а до складу ревізійних комісій – 9472 особи. Серед членів ФЗК та місцевкомів західних областей УРСР налічувалося 55,9% українців, 19,5% поляків, 23,9% євреїв [366].

Одержавлені профспілки західного регіону перетворювалися з органів захисту інтересів трудящих в апарат, за допомогою якого здійснювалася соціально-економічна політика Комуністичної партії. Саме на професійні об'єднання накладалася функція організації соціалістичного змагання, новаторських рухів та інших форм позаекономічного стимулювання праці. Разом з тим профспілки приділяли мало уваги питанням безпеки праці, організації культурного дозвілля, вирішенню соціальних проблем робітництва.

У західноукраїнських областях робилися спроби поширювати й інші форми громадської роботи, апробовані в СРСР. З розумінням поставилася значна частина трудящих до запровадження мережі Міжнародної організації допомоги робітництву. У Дрогобицькій області, наприклад, на квітень 1941 р. налічувалося 713 первинних організацій МОДРу (35 тис. членів) [367]. В обласних центрах почали діяти відділи Товариства культурних зв'язків із закордоном.

Здійснюючи радянізацію західноукраїнських земель за сталінськими шаблонами, більшовицька влада звично вдавалася до силових методів. Навіть там, де не існувало найменшої загрози існуючому ладу, Сталін вважав за потрібне вживати „превентивних” заходів. У результаті безпідставно піддавалися засобам адміністративного тиску, судових переслідувань і покарань за різними політичними статтями кримінальних кодексів СРСР та УРСР сотні тисяч людей.

Відчуваючи наближення війни, „вождь народів” вдався до масових депортацій, аби не залишити у прифронтовій смузі жодної підозрілої чи ненадійної людини. Для цього обрали найбільш варварський спосіб – примусове відселення цілих родин у віддалені райони Союзу. Вітчизняний дослідник Ю. Шаповал вважає, що з осені 1939 р. до осені 1940 р. за політичними ознаками таким чином репресовано 318 тис. родин (1173170 осіб), що становило 10% населення Західної України та Західної Білорусії [368]. За іншими даними, кількість депортованих сягнула 1250 тис. осіб [369]. Польські дослідники зараховують більшість депортованих до поляків [370]. Весною 1940 р. у в'язницях Західної України та Західної Білорусії перебувало 18632 особи (з них 10685 поляків). Майже всіх їх було знищено в перші тижні війни [371].

Із початком агресії Німеччини проти СРСР відбувалась евакуація партійно-радянської номенклатури, а також діячів культури, науки, освіти, фахівців різних ділянок суспільного життя. За наперед складеними органами НКВС списками „ненадійних” знищували на різних етапах евакуації. Серед загиблих – В. Свідзінський, І. Юхименко, К. Студинський, П. Франко, М. Донець та інші представники української інтелігенції [372].

Однак не слід думати, що знищення західноукраїнської інтелігенції було епізодом трагічного літа 1941 р. Планомірне полювання на інакомислячих, фабрикування фальшивих процесів тривали всі півтора передвоєнні роки.

Каральні органи не зупинялися ні перед чим. Науковець зі світовим ім'ям чи двірник, літератор чи вчитель, сільський кооператор чи священик – для енкаведистів усі вони були приреченими жертвами. Особливо гнітюче враження на віруючих краю справляли репресії щодо духовенства. Більше святотатство, аніж закриття храму й арешт пароха важко було й уявити. Та більшовиків це не зупиняло. Лише на Дрогобиччині в 1939 р. ув'язнено 4, а в наступному році – 32 греко-католицьких священиків [373]. У листопаді А. Шептицький повідомляв Ватикану про арешт і депортацію в Сибір зі Львівської єпархії 33 пастирів та смерть у в'язницях 12 священиків [374]. У

Бригідках обірвалося життя 22 уніатських парохів Перемиської єпархії [375]. Не оминула лиха доля і православних кліриків. У Ровенській в'язниці кати розстріляли о. Василя Стефановича з с. Кустиня і дяка Бориса Буткевича з Олександрії [376]. Всього репресовано не менше 53 православних священиків [377].

Про те, як розгорталися репресивні акції на території Північної Буковини та Бессарабії, пише В.Холодницький: „Практично з кожного села влада забрала колишніх двірників, українських громадсько-культурних діячів. У руки НКВС потрапили документи легальних політичних об'єднань, тому члени цих партій, як і численних громадських організацій і товариств, стали відомі й зараховувалися нею до числа ворогів. Зазнали репресій з боку радянських каральних органів не тільки представники антибільшовицьких партій та організацій, але навіть і частина місцевих комуністів, на яких доносили в НКВС їхні ж "товариші по партії". Лише за півроку існування радянської влади у Чернівецькій області було репресовано 2057 осіб” [378].

Разом з румунською адміністрацією територію краю залишила значна кількість діячів українського руху (В. Залозецький, М. Сербенюк, С. Зибачинський, Д. Квітковський, родичі О. Кобилянської та інші), які не сприймали політики більшовиків. Восени 1940 р. разом з німецькими переселенцями з Буковини виїхало за кордон ще близько 4 тис. українців, серед яких було багато громадських діячів, учителів, священиків [379].

Репресії руйнували не лише соціальну структуру західноукраїнського суспільства, але й саму віру в ідеали, сповідувані й декларовані комуністами. Населенню регіону важко було зрозуміти, чому влада діє методами фізичного й морального терору, так зневажає свободу особистості, нехтує її правами.

І дійсно, протягом майже двох років правління більшовики мали всі підстави своїми заходами в соціально-економічній, культурно-освітній сферах створити в цілому позитивний морально-політичний фон у настроях більшості населення Західної України. Успішне подолання полонізації та румунізації, фактична українізація всіх галузей суспільного життя, багатообіцяючі

перетворення в господарстві, культурі, освіті забезпечили підтримку влади з боку найбільш бідних верств і частини інтелігенції. Останню не могла не втішати та обставина, що об'єктивно „золотий вересень” 1939 р. сприяв соборизації України, забезпеченню розвитку західної гілки українського народу в єдиній державі. Боротьба з неписьменністю, соціальною нерівністю, безробіттям, антисанітарією, епідеміями також працювала на авторитет радянської влади.

З іншого боку, місцеві жителі з подивом і сум'яттям сприймали методи, якими здійснювалися „соціалістичні перетворення”. Розкуркулення, конфіскація церковних і монастирських земель, націоналізація промислових, кооперативних підприємств, банків, шляхів сполучення і т. ін. формували вороже ставлення заможних верств, релігійних і громадських діячів консервативної орієнтації. Прибуття в Західну Україну значної кількості російських і російськомовних функціонерів, чимало яких не знало й не збиралося вивчати українську мову, ігнорування ними специфіки краю створювали поживний ґрунт для поширення націоналістичної ідеології.

Усі громадські організації, що склалися й діяли на етнічних українських землях в міжвоєнних Речі Посполитій та Румунії, було витіснено й замінено радянськими. Трансплантація чужорідних елементів і форм суспільного життя викликала спротив, хоча здебільшого він носив пасивний характер. Справжня самодіяльність, громадська активність були зведені нанівець. Відбулося одержавлення навіть тих інституцій, які ще за інерцією називалися громадськими. Нові форми суспільної життєдіяльності скріплювалися новою ідеологією. Непримиренна конфронтація комуністичної ідеології з релігійною також складала зміст конфлікту між значною частиною населення і владою.

Уніфікація, тотальний контроль, примусові заходи в економіці, сувора централізація, шпигуноманія, переслідування інакомислячих, масові репресії – все це риси довоєнного устрою західноукраїнських земель, на яких прискореними темпами імплантувалася радянська модель суспільства.

2.2. Трансформації в українському національно-визвольному русі Західної України під впливом подій 1939-1941 рр.

Вагомість України в геополітичній системі Європи визначала гостроту й актуальність „українського питання” напередодні Другої світової війни. Не вдаючись до аналізу планів урядів різних держав щодо України, слід поглянути на проблему з точки зору тієї частини українського народу, яка виявила усвідомлення своїх національних інтересів і здатність до самоорганізації в ім'я їх реалізації. Своєрідність ситуації полягала в тому, що де-юре існувала українська державність у формі Української РСР. Однак формальність основних атрибутів „союзної республіки” і, головне, характер і механізм зв'язку з центром дають підстави характеризувати її як квазідержаву. Природно, що це не задовольняло тих, хто мріяв про класичну суверенну національну державу. Ідею цю не вдалося вбити навіть більшовицькій владі, хоча її носіїв на території УРСР унаслідок терору чекістів залишилося мало. Режим зробив усе, аби вона не оволоділа широкими масами й не набула організованих форм. Тому ґрунтом, на якому теоретично й практично втілювалися мрії прихильників незалежної української держави, стали національно свідомі кола Західної України та українська еміграція.

Структурованість української еміграції з огляду на програмні засади, форми й методи діяльності, уявлення про форми правління й політичний устрій майбутньої суверенної України була надзвичайно строкатою. Групівщина, перманентне з'ясування стосунків, „пресова війна” перешкоджали консолідації сил, які хоч і по-різному, але виступали за суверенну державність.

Тому відомий історик П. Балеї висунув слушну версію, відповідно до якої згуртування українських сил за кордоном могло б відбутися не в рамках партійно-політичної організації, а під егідою національно-громадського об'єднання (чи об'єднань). Розвиваючи свою думку, він пише: „В еміграційних умовах державницьке вакуум* може виповнити тільки і виключно національно-

---

* Так у тексті.

громадська організація. Співжиття і співбудівництво всіх ідеологічно-політичних організацій (партій), яких спільною метою є відновлення суверенної національної держави, в загально-громадських установах, це найперша й найнеобхідніша школа державо-будівництва і гармонійного співжиття зрізничкованого модерного суспільства... Ніхто не буде себе дурити, що збереження чисто громадського й чисто національного характеру такого сурогату державної суверенності й його конструктивна праця набагато трудніші, ніж політична отаманщина, але досвід історії доказує, що без такого рівня політичної боротьби про перетворення народу в державну націю можна тільки мріяти на секретних засіданнях і партійних мітингах.” [380].

Втілити в життя ідеї надпартійного громадського об’єднання української еміграції у Європі не вдалося, хоча кроки в цьому напрямі робилися неодноразово.

За вказаних умов найбільш послідовною (це стосується не методів, а лише формулювання кінцевої мети) у відстоюванні права українців на власну державність виявилась Організація українських націоналістів. Ще в рішенні конгресу ОУН (січень–лютий 1929 р.) наголошувалося, що організація взяла за „підставу свого політичного ділання” ідею Української самостійної соборної держави. Далі в документі зазначалося: „Спираючись на творчі елементи українського громадянства та об’єднуючи їх навколо українського національно-державного ідеалу, Організація Українських Націоналістів ставить собі завдання оздоровити відносини всередині нації, викликати в українському народі державотворчі зусилля, розгорнути українську національну силу на всю її ширину й таким чином забезпечити великій українській нації відповідне місце серед інших державних народів світу” [381].

Головна мета ОУН не змінилася й після того, як у ній стався розкол. Про цю драматичну подію написано багато як учасниками конфлікту, так і дослідниками. Вважаємо за потрібне зупинитися на причинах і наслідках розламу ОУН на два табори, оскільки це дасть можливість з’ясувати відмінності у їхній стратегії й тактиці, засобах досягнення поставленої мети.

Різниця в стратегічних розрахунках між поміркованими мельниківцями та „революційними” молодими оунівськими діячами була очевидною. Боячись втратити низову сітку в Західній Україні в результаті репресій більшовиків після вересня 1939 р., мельниківці пропонували уникати збройних виступів і тимчасово перейти до легальних форм існування. Однак лише цим не можна пояснити пасивну тактику керівництва ПУН. Як слушно зауважив М. Коваль, після підписання „пакту Молотова-Ріббентропа” абвер заборонив А. Мельнику, з яким він контактував, чинити будь-які акції проти СРСР, аби не провокувати напруження в німецько-радянських стосунках. С. Бандера ж не хотів без активного опору спостерігати, як радянські спецслужби знищуватимуть його кадри на західноукраїнських теренах [382].

Мельниківці негативно поставилися й до намагання С. Бандери розширити склад ПУН. У „Чорній книзі бунту Яри-Бандери-Горбового” наголошувалося, що розширення складу Проводу на 8 членів шкідливо для ОУН, оскільки „це не демократична партія, у якій вибирають і голосують, чия візьме”. Автори „Чорної книги” нагадували, що ОУН – це „побудований на засаді провідництва орден революціонерів, у якому про все рішає сам вождь. Тільки він може покликати та іменувати членів проводу і своїх співробітників” [383].

Надалі події набрали надзвичайного динамізму. В лютому 1940 р. С. Бандера скликав у Кракові конференцію націоналістів, на якій звинуватив опонентів у пасивності й підіграванні німцям. У липні відбулася широка нарада активу ОУН на західноукраїнських землях, що надала С. Бандері повноваження керівника Революційного проводу ОУН. Водночас А. Мельнику запропоновано лідерство у всьому націоналістичному русі, однак “старша генерація” не виявила бажання залагодити конфлікт. Більше того, у вересні Головний революційний трибунал ОУН виключив С. Бандеру з її лав.

Бандерівське крило претендувало не лише на керівництво організацією, але й усім визвольним рухом. Ставлячи себе над іншими партіями й громадськими об’єднаннями, бандерівці в „Маніфесті українських

націоналістів” закликали до революційної боротьби за самостійну Українську державу „воjakів усіх бувших українських армій, усіх козаків, стрільців, запорожців і гайдамаків, усіх українських повстанців, усіх політв’язнів і засланих”, „всіх українських комуністів, членів і прихильників націоналістичної опозиції”, „всіх українських комсомольців-націоналістів”, „членів і прихильників усіх бувших українських партій” [384].

Коли з’ясувалося, що мельниківці не бажають іти на компроміс, бандерівці відмовилися від стратегії консолідації всіх патріотичних сил під своїми знаменами і повернулися на позиції несприйняття й поборення всіх “опортуністичних” партій і груп. У квітні 1941 р. вони зважилися на рішучий крок і на II Великому зборі революційних сил у Кракові проголосили С. Бандеру головним провідником організації, а А. Мельника виключили з її лав.

Крім політичних і військових рішень II Великий збір ОУН ухвалив кілька положень щодо устрою й символіки щойно створеної організації (тризуб Володимира, чорно-червоний прапор), привітання („Слава Україні!” – „Героям слава!”). Оформлення розламу ОУН викристалізувало ситуацію, за якої майже вся сітка організації на західноукраїнських землях виявилася під впливом бандерівців, а мельниківці домінували лише в емігрантських колах. Такий стан визначав тактику й стратегію обох таборів у подіях наступного п’ятиріччя. І все-таки на різних етапах становлення й розвитку ОУН головною її метою залишалося відродження Української держави. Про це йшлося і в основоположних програмних документах, і в інших матеріалах, що відображають її діяльність.

Уже в грудні 1940 р. було опубліковано маніфест ОУН(Б), що став квінтесенцією політичної програми революційного крила націоналістів. Маніфест містив заклик до всіх інших народів спільно вести боротьбу за незалежність і самовизначення. Поряд із національним документ містив і соціальний аспект: націоналісти заявляли про боротьбу проти „приниження

людини”, зубожіння громадян, утискування прав жінки, таврували депортації, економічне виснаження України, низьку оплату праці в колгоспах тощо.

Гуманітарні вимоги бандерівців стосувалися свободи совісті, мислення, релігії, дотримання прав і гідності людини [385]. У травні 1941 р. Революційний провід ОУН(Б) виробив „Політичні вказівки для членів розгортання боротьби за суверенну Соборну Українську Державу, щоб прискіпити її здобуття”. Спрямування документа впливає з його назви. Бандерівці планували відразу з початком агресії Німеччини проти Радянського Союзу проголосити акт про відродження Української держави [386]. Навіть коли б німці відмовилися її визнати (а ймовірність цього автори документа вважали досить високою), провід ОУН(Б) все-таки розраховував на певні політичні дивіденди.

Готуючи себе морально й фізично до боротьби за незалежну державу, націоналісти особливої ваги надавали питанню створення власних збройних формувань. Каральні заходи радянських властей на території Західної України не дозволяли реалізувати ці плани. Тому і мельниківське, й бандерівське керівництво поклало свої сподівання на Німеччину, розраховуючи, що гітлерівці не відмовляться від підтримки українських військових підрозділів під час походу на схід. ОУН (Б) розіслала спеціальну інструкцію, в якій давалася вказівка скористатися „хаосом зміни влади й узяти контроль над західноукраїнськими землями в свої руки” [387].

Представники обох таборів організації контактували з німецькими військовиками, намагаючись отримати не лише санкцію на формування національних військових частин, але й озброєння для них. Військовий вишкіл вважалось можливим забезпечити власними силами, адже в еміграції мешкало чимало офіцерів Українських січових стрільців (УСС), які мали досвід Першої світової війни.

Вожді Третього рейху не були однастайними в оцінці „українського питання”. Головним спеціалістом з проблем Сходу вважався А. Розенберг, який обстоював більш гнучкий курс щодо „східних територій”, ніж А. Гітлер та

Г. Гіммлер. Водночас А. Розенберга важко запідозрити в альтруїзмі або в особистих симпатіях до українців, незважаючи на те, що він залишав місце для залежної від рейху Української держави і навіть пропонував не закривати Київський університет. Його концепція базувалася на прагненні нейтралізувати перевагу СРСР у живій силі, економічних ресурсах, привабливих (хоча декоративно) ідейно-політичних гаслах більшовиків тощо. Однак засліплені власним самозвеличенням і вірою в непереможність німецької армії, Г. Герінг і Г. Гіммлер виступили проти А. Розенберга й домоглися підтримки з боку Гітлера.

Доки в вищому ешелоні НСДАП та військового командування здійснювалося ідеологічне забезпечення „походу на Схід”, німецькі спецслужби активно розробляли „українську карту”. При цьому теза про можливість відродження Української національної держави не фігурувала, а йшлося, в основному, про участь українців у майбутніх воєнно-політичних акціях Німеччини проти Радянського Союзу.

Перші конкретні пропозиції щодо цього прозвучали ще в кінці 30-х років з середовища українських емігрантів, які гуртувалися навколо П. Скоропадського та діячів колишньої Директорії УНР. На таємній нараді членів українського уряду в екзилі (червень 1940 р.) військовий міністр УНР генерал-хорунжий В. Сальський висунув ідею про створення на Волині й Поліссі збройних українських підрозділів – „січей”, що з початком німецько-радянської війни мали об’єднатися у протибільшовицьку повстанську армію. Місія з підготовки даної акції покладалася на Т. Боровця [388].

Кроки до створення власних військових сил зробили також провідники іншого політичного табору української еміграції. Влітку 1940 р. А. Мельник після відповідних контактів з німцями наказав тереновим провідникам у Генерал-губернаторстві розпочати „підготовку до створення збройної сили ОУН”. Формування військових загонів і військове навчання здійснювалися під керівництвом члена ПУН генерал-хорунжого М. Капустянського. Вже на

початку агресії Німеччини проти СРСР вони склали основу похідних груп [389].

Відразу після розколу ОУН активізували свої зусилля в цьому напрямі й бандерівці. Весною 1941 р. в Кракові відбулася зустріч М. Лебедя з представником абверу Е.Айкерном, у ході якої сторони виклали своє бачення проблеми. Німецька розвідка, очолювана адміралом В. Канарісом, сприймала ОУН як допоміжну силу в боротьбі з більшовиками. М. Лебедь сформулював такі умови співпраці: 1) рівноправність бандерівської організації з мельниківською; 2) постачання зброєю та боєприпасами; 3) матеріальна допомога. В результаті переговорів ОУН(Б) отримала санкцію на організацію батальйонів „Нахтігаль” і „Роланд”. Незважаючи на те, що німці принципово відмовлялися обговорювати з оунівцями обох таборів політичні питання, які торкалися майбутнього України, дозвіл на створення власних бойових підрозділів вважався успіхом ОУН. Справа в тому, що позицію В. Канаріса не поділяли керівники гестапо, СД, нацистської партії. Однак він вважав за потрібне скористатися потенціалом організації, яка мала вплив серед українських кіл [390]. Шефа абверу підтримав Розенберг, який поставив завдання: підібрати в його розпорядження людей, знайомих із специфікою „східних територій”. Канаріс дав наказ відібрати зі складу полку особливого призначення „Бранденбург-800” та українських добровільних формувань тих, хто зміг би виконувати функції перекладачів, службовців у місцевих органах, уповноважених [391].

У той час, коли серед керівників німецьких спецслужб і відомств точилися дискусії навколо ОУН, у її надрах почали створюватися військові відділи. Вся робота підпорядковувалась підготовці до загального революційного повстання на українських землях зі зброєю в руках.

Уявлення про характер воєнної доктрини ОУН, що складалась наприкінці 1940 – на початку 1941 р., дають два документи. Перший з них має датування „не раніше 22 грудня 1940 р.” і називається витягом з „єдиного

генерального плану повстанського штабу ОУН”.^{*} Стилїстика документа і його зміст свідчать, що це витвір ОУН(Б). Вже в преамбулі за організацією закріплюється домінуюча роль у визвольному русі: „Вона готує військові і державні українські кадри, вона є центром і кермом усього українського руху”.^{**} Основні завдання сформульовано таким чином:

“...а) зміцнити і розширити нашу організовану політичну націоналістичну силу. Щоб скрізь були ми, щоб скрізь була міцна організація нашого руху, яка організувала б і готувала широкі маси до повстання; б) підготувати кадри старшин і підстаршин українських армії, які очолили б військове повстання; в) вивчити територію і ворога, щоб знати, де, як і коли вдарити; г) виробити план дій. Такий (план, спосіб), якого ще не було і який дав би нам перемогу; д) розкласти ворога, щоб він був слабким і не організованим для боротьби, навіть для оборони; е) добути необхідні засоби боротьби (зброю), створити могутню базу нашої відсічі та руху вперед; є) стягнути на ворога всі сили світу, поставити під зброю проти нього всі внутрішні ворожі йому сили”.

Кінцевою ж метою загального військового повстання „на всіх українських землях, на всіх підрадянських територіях” було „доведення до повного розвалу Московської радянської тюрми народів”.

Деталізація стратегії й тактики боротьби міститься в наступному розділі. В ньому акцентовано увагу на таких моментах: „1) створення одного революційного центру політичного та військового керівництва згори до низових ланок, що утверджувало б єдність революційних дій; 2) організація народів та їх політичне і військове навчання (підпорядкування всіх соціально-політичних сил та життєвих ділянок, що є вирішальними в революції, як армія, місто, робітничий клас, інтелігенція і селянство; 3) оволодіння територіями спеціально головних* ворожих пунктів та ділянок, що вирішує перемогу

---

^{*} Російський переклад оригіналу й походження документа дозволяють припустити, що назву йому дали радянські оперативники, адже в працях жодного дослідника історії ОУН-УПА ні документа під такою назвою, ні такого повстанського центру не зустрічаємо.

^{**} Зворотній переклад автора.

* Так у тексті.

революції; 4) розробка планів дії та організація головних ділянок державно-політичного, господарського й технічного апарату; 5) організація відповідного організаційно-технічного апарату й відповідних засобів революційної боротьби”.

Готуючи повстання, планувалося домогтися того, „щоб ОУН (ідеї і люди) стали керівним ядром підготовки й організації ідейних соціально-політичних і воєнних сил революції, а також кристалізуючим центром організації та оволодіння важливими ділянками державного, професійного, політичного, господарського життя, виховання і пропаганди”.

У вступних зауваженнях до розділу „Підготовка партизанського руху” наголошувалося, що партизанський рух “має бути короткочасним, раптовим і сильним ударом”, що повинен якомога швидше перетворитися у збройне всенародне повстання”. Автори документа сподівалися, що до партизанського руху приєднаються також „українці, яких Москва розселила по всій території (українці-засланці, українці військові та ін.)”.

Після початку виступу планувалося в першу ж ніч „ліквідувати всіх занесених до чорних списків, щоб позбавити ворога людських резервів, організаторів ворожої диверсії і т. п.”. Виступ мав бути настільки організованим, рішучим і сильним, щоб „похитнув основи СРСР і викликав революційну ситуацію в Москві” [392].

Інший документ з’явився після II Великого збору ОУН, що виробив засади створення власних збройних сил. Вони передбачали використання потенціалу всієї нації, перетворення всіх українців у „національний моноліт” за допомогою залізної дисципліни і зразкового військового вишколу.

Попередню роботу щодо формування національних збройних сил мав провести Військовий штаб. Його компетенція включала організацію військових осередків на всіх українських землях і за кордоном, підготовку військових провідників-організаторів, розгортання масового навчання військових кадрів, розробку планів бойових дій, координацію й керівництво військовими справами ОУН. На час всенародного виступу проти більшовиків Військовий

штаб мав організувати „збройну силу революції” і здійснювати оперативне керівництво бойовими діями [393].

Невдовзі після II Великого збору складено „Військові інструкції”, які визначали головне завдання ОУН у військовій сфері: „Підготувати наші організаційні військові кадри так, щоб вони змогли у вирішальний момент: 1) провести певні бойові акції; 2) організувати повстання широких мас та опанувати й підпорядкувати одному центру відрухові виступи (мас і червоноармійців); 3) керувати військовими діями повстанських загонів; 4) допомагати проведу перебрати і організувати владу (адміністрацію й інші ділянки національного життя) на місцях; 5) організувати армію, міліцію та інші парамілітарні організації з метою: а) опанувати революційну стихію мас і ситуацію так, щоб ми всі самі упорядкувати й організувати на опанованих і очищених нами від більшовиків теренах ціле життя та всюди зустрічати підходячих союзників у зорганізованій формі, зі зброєю в руках; б) щоб нашим військовим почином ми дали зв’язок майбутній Українській армії”.

Далі в документі викладалися вертикальна й горизонтальна структури військових органів, функції та субординація військових провідників, стратегічні й тактичні міркування.

Бойові відділи ОУН планувалося створити в кожному виробничому колективі, причому в них мало перебувати щонайменше по 10–15 осіб. На чолі кожної організаційної одиниці – району, повіту, округи, області – призначався досвідчений і рішучий провідник. Обласні, окружні, повітові й районні військові коменданти мали забезпечити виконання таких завдань: а) оволодіти детальними даними про людські й матеріальні ресурси терену; б) призначити командирів бойових підрозділів (сотень, загонів, куренів), штабних старшин і спеціалістів різних родів зброї; в) утримувати під наглядом усі найважливіші об’єкти терену; г) розробити й узгодити з командирами відділів плани військових акцій.

Документ визначав оптимальний момент загального виступу: він має статися тоді, коли „Червона армія і совітська адміністрація (НКВД) заломляться

під ударами ззовні (поразка на фронті) чи знутри (дезертація, бунти серед червоноармійців)” [394]. Останнє положення свідчить, що націоналісти сподівалися отримати якщо не широку соціальну базу на територіях, які залишить радянська адміністрація, то принаймні сильну опозицію більшовицьким мобілізаційним заходам. На наш погляд, це була переоцінка революційного потенціалу населення, що більше двох десятиріч перебувало в складі Української РСР. Наступні події покажуть, що основна маса якщо й співчувала гаслам ОУН, то проявляла це в інертній, пасивній формі. Стосовно ж методів, якими діяли боївки націоналістів, то вони досить часто сприймалися населенням негативно, оскільки тягнули за собою репресії властей проти нього.

У цілому ж слід визнати досить високий рівень аналізу ситуації та вироблення військової стратегії й тактики в документах ОУН (Б). Військова доктрина Революційного проводу беззаперечно переконує у тому, що ОУН (Б) в досягненні своєї основної мети – відродження української державності – покладалася головним чином на власні сили, хоча й розраховувала на допомогу ззовні.

Слід наголосити, що інтерпеляції до лідерів нацистської Німеччини подавали представники різних політичних груп української еміграції. Причому, як пише В. Косик, „українці намагалися вплинути на німецьких керівників на користь незалежності України” [395]. На підтвердження своїх слів відомий дослідник наводить кілька документів з таємних архівів Третього рейху: меморандум ОУН (М) від 14 квітня 1941 р., меморандум Українського Національного Об’єднання (УНО) в Берліні за підписом Тиміша Омельченка від 3 червня 1941 р. та меморандум В. Кубійовича й Т. Омельченка від 10 червня 1941 р. Всі документи переконували уряд Німеччини в тому, що українці прагнуть незалежності Української держави і готові боротися проти більшовизму спільно з німцями.

Меморандуми А. Мельника та В. Кубійовича передбачали розширення території Української держави до Волги й Каспію з тим, щоб підвищити рівень безпеки вугільно-промислового комплексу Донбасу.

Уже 23 червня, на другий день війни проти СРСР, німецькі урядові кола отримали меморандум С. Бандери. В цьому документі висловлювалася впевненість у тому, що вирішення „українського питання” має здійснюватися в інтересах українців і лише за цієї умови буде забезпечено інтереси рейху. Як досить далекоглядне сприймається наступне твердження: навіть коли спочатку населення буде зустрічати німецькі війська як визволителів, пізніше „де ставлення може швидко змінитися, якщо Німеччина увійде в Україну без наміру відновлення Української держави та з відповідними гаслами”. В меморандумі наголошувалося, що будь-які примусові форми впливу тут матимуть „лише протилежні наслідки”. В документі також підкреслювалося, що українські збройні сили стануть гарантом німецько – українського союзу і зможуть послабити тиск Росії на Європу. Відкидаючи словацький та хорватський варіанти, ОУН (Б) ставила вимогу дійсно суверенної, самостійної форми національної державності. Додавши до меморандуму політичні та військові постанови ОУН, бандерівці зробили заявку на паритетну співпрацю з Німеччиною [396].

Звісно, фіюрер, його найближче оточення і в думках не припускали такого зближення. Що менше залишалося часу до початку реалізації плану „Барбаросса”, то більш прозорою ставала позиція керівництва Німеччини: Україна розглядалася (хоча й у різних варіантах) як „життєвий простір” і сировинний придаток. Нацисти не бажали рахуватися з жодною політичною силою, що репрезентувала українство поза межами суто німецьких інтересів. Мова йшла тільки про використання обмежених збройних формувань українців проти більшовизму та лояльного цивільного урядування на місцях під жорстким контролем німців.

Цілком очевидно, що саме такий розвиток подій логічно впливав із східної політики німецького уряду і будь-який ступінь консолідації української еміграції неспроможним був змінити його на користь української справи. Волюючи спілкуватися не з єдиною, об’єднаною (хоча й пронімецьки налаштованою) силою, а з кількома роз’єднаними й ворогуючими групами,

німецьке керівництво вмiло підтримувало таку тенденцію, а коли ситуація загрожувала вийти з-під контролю – вдавалося до звичних методів силового тиску та репресій.

Що стосується українських громадсько-політичних об'єднань за кордоном, то в їхньому середовищі на початок 40-х років також визріває усвідомлення необхідності конкретних кроків у справі відродження національної державності. Реальні можливості для цього, на думку провідних діячів української еміграції, створювала світова війна. Скористатися цим шансом прагнули всі, однак шляхи й засоби для цього обирали різні.

Схожу з мельниківцями позицію займали представники національно-демократичної орієнтації, які декларували свої домагання в толерантних і стриманих формах. Військовий писар гетьмана П. Скоропадського І. Полтавець-Остриця активно працював у напрямі створення „Українського народного козацького руху” (УНАКОР). А майбутній організатор „Поліської Січі” Т. Бульба-Боровець орієнтувався на політичну платформу Директорії УНР (українського уряду в екзилі). Однак німці, дозволяючи дебатовати з приводу створення окремих військових підрозділів, і чути не хотіли про формування єдиної національної армії. Всі українські організації перебували під пильним наглядом німецьких спецслужб, і нацистські аналітики мали в достаток інформації про їхню діяльність, щоб виробити ефективну „протиотруту” на будь-який випадок.

Слід зазначити, що, як і на час вторгнення Німеччини в Польщу, напередодні радянсько-німецької війни активізувалися зусилля, спрямовані на пошук консолідації та спільних дій українських національних сил. Один із діячів С. Довгаль виклав програму створення загальноукраїнського центру, який би координував і спрямовував боротьбу за відновлення Української держави. На очолення такого центру – Державної ради – обирався провідник нації, що мав перебрати легітимні повноваження від голови Директорії УНР А. Лівіцького. Таким чином дотримувалася б наступність державницької традиції. Завданням Державної ради мала стати організація Української

народної партії (УНП), до якої входили б усі „державотворчі сили українського народу”. Утворення УНП знімало б підстави для внутрішньої боротьби в ОУН та УНО. Та й саму ОУН в інтересах „української визвольної-державної справи” пропонувалося розпустити, оскільки “до ОУН в громадських колах панує недовіра” [397].

Масштабність завдань, поставлених ОУН, а також неоднозначне ставлення до неї в середовищі української еміграції в Німеччині примусили провідників організації знову повернутися до пошуків засад для співпраці з іншими політичними групами. Протягом травня-червня 1941 р. представник ОУН (Б) Є. Врецьона вів переговори в Празі, Берліні та інших містах з діячами різних організацій, зокрема Т. Омельченком (УНО), з приводу спільних дій. У Варшаві вдалося дійти згоди в цьому питанні з представниками Державного центру УНР. У середині червня в Кракові його президент А. Ливицький мав контакти з проводами обох течій ОУН, після чого дійшов висновку про те, що вони можуть „дозволити Урядові УНР обняти владу в Україні” [398].

Ще один крок назустріч своїм опонентам Революційний провід зробив 14 червня 1941 р., надіславши своїх представників на нараду громадських і політичних діячів. У зверненні учасників наради викладено платформу консолідації всіх державницьких сил. Зокрема пропонувалося:

„1. Усунути з українського національного життя явища всякого розкладу і внутрішніх усобиць.

2. Створити одноцілу репрезентацію українців у Європі поза займанщиками, яка видвигла б наші політичні постулати перед зовнішнім світом.

3. Притягти до співпраці всіх українців-патріотів, поза партіями та їх програмами, не елімінуючи нікого.

4. Видвигнути на чоло національного життя чинники, що візьмуть свій мандат з волі Української Суспільності та будуть відповідати перед нею, з тим виразним застереженням, що покликаною таким чином провідного тіла не

може очолювати ніхто з тих діячів, що досі очолювали, чи очолюють політичні групи чи організації.

5. Усі, що стають до співпраці, зобов'язуються віддати справі всі свої сили та включити себе як карні громадяни в процес українського державного будівництва на рідних землях, підчинюючись Суверенній, Українській Національній Владі, створеній волею Українського Народу на Українській Землі". Документ підписало 167 осіб, і серед них В. Андрієвський, А. Антонович, С. Баран, Б. Вітковський, Є. Врецьона, І. Гриньох, В. Мудрий, А. Хронов'ят, В. Янів та інші представники українського руху [399].

Прагнення ОУН стояти якщо не на чолі, то в центрі визвольного руху викликало негативну реакцію українських кіл, зокрема генералів М. Омеляновича-Павленка, В. Петріва, діяча УСРП С. Довгаля та інших. Причини такого ставлення до націоналістів останній вбачав у тому, що ОУН "не має бажання догодити з громадянством і вириває з кіл досвідчених діячів поодиноких осіб, яких має намір підпорядковувати своїй системі" [400].

Остання спроба консолідації припадає на початок німецької агресії проти СРСР. 22 червня 1941 р. в Кракові скликано Український національний з'їзд, на який запрошено представників ОУН(Б), Державного центру УНР, УНДО, Фронту національної єдності (ФНЄ), прибічників П. Скоропадського та інших політичних і громадських об'єднань. Учасники з'їзду обрали Український національний комітет (УНК). Проте реальних результатів акція практично не мала внаслідок протиріч, яких так і не зуміли подолати різні політичні групи. В. Петрів відмовився очолити УНК, і керівництво ним фактично опинилося в руках секретаря УНК В. Горбового, який проводив у ньому лінію ОУН(Б) [401].

Отже, з наближенням радянсько-німецької війни спостерігається інтенсифікація консолідаційних зусиль в українській політичній еміграції. Однак усі спроби об'єднання на платформі боротьби за національну державність закінчувалися безрезультатно, бо надто вже живучими були непримиренні суперечності між окремими групами, що тягнулися ще з часів

визвольних змагань 1917–1921 рр. Та попри все більшість з них мали одне спільне сподівання на гітлерівську Німеччину як гаранта, детонатора чи каталізатора державотворчих процесів в Україні.

Тим-то й символічно, що найбільш дійовою й активною виявилася саме та частина української еміграції, що перебувала на території Німеччини та окупованої нею Польщі. Історія щедра на такі випадки: за гіркою іронією долі визвольний національний рух починався там, де найменше бажали бачити реалізованою його кінцеву мету. З огляду на це досить влучною є оцінка М. Ковалю, який писав: „Проводирі західноукраїнського національно-визвольного руху наче не помічали того, що нацистська верхівка не приховує загарбницьких намірів щодо України, акцентуючи на її особливій ролі в досягненні Німеччиною кінцевої мети гітлерівської партії – світового панування. Цей парадокс важко пояснити з наукових позицій, – вважає вчений. – Якщо спробувати це зробити, керуючись здоровим глуздом, то тут, очевидно, мала місце явна переоцінка керівниками ОУН власних сил і можливостей у великій політичній грі з нацистськими лідерами. Очевидною є також нездатність відрізнити кайзерівських толерантних німців, які, щоб нашкодити інтересам Росії, свого часу підтримали українську державність, від ватажків Третього рейху, котрим навіть у голови не западали подібні ідеї. Усе це, певна річ, не свідчить на користь оунівських проводирів як зрілих політиків” [402].

До сказаного додамо, що український націоналізм в інтерпретації ОУН набув рис тоталітарної ідеології, підкріпленої відповідною практикою. Непоборне прагнення поставити себе в один ряд із вождями фашизму в Італії, націонал-соціалізму в Німеччині, радикально-націоналістичних течій інших країн цілком точно визначало місце оунівців у майбутніх подіях. Відмежування від іншої тоталітарної ідеології – більшовизму – відбувалося на тому ґрунті, що радянський режим на даному історичному відтинку сприймався головним ворогом української державності.

РОЗДІЛ 3. ПОЧАТОК НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ Й УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

3.1. Поразки Червоної армії та моральні настрої населення республіки

Агресія Німеччини проти Радянського Союзу перекреслила спроби Сталіна відтягнути збройний конфлікт, щоб краще підготуватися до нього. Додалися дипломатичні парадокси й особисті якості вождя, який занадто довіряв Гітлеру та підписаним спільним угодам. Радянський Союз зустрів війну недостатньо підготовленим, і це відразу позначилося на її перебігу.

У науковій літературі досить детально викладено хід першого періоду війни, причини поразок радянських збройних сил. Тому, особливо не деталізуючи дану проблематику, спробуємо відтворити основні події, що відбувалися на території України, і з'ясувати їх вплив на морально-психологічний стан населення республіки.

Коли йдеться про рівень готовності СРСР до війни, не слід вважати, що керівництво держави нічого не робило в цьому напрямі. Скоріш навпаки, Сталін і його найближче оточення, розуміючи неминучість зіткнення з „імперіалістичними хижаками”, спрямовували у відповідне русло і дипломатичні зусилля, і військову промисловість, і суспільну свідомість. Стратегічне партнерство з Німеччиною остаточно унеможливило конструктивний діалог із західними демократіями і наблизило вермахт до радянських кордонів. Хоча новостворений воєнно-промисловий комплекс формально й орієнтувався на виробництво нових видів озброєння, деякі з них – розвідувальна авіація, автоматична зброя, бронетехніка внаслідок суб'єктивних причин (застарілі уявлення Сталіна і генералів із досвідом громадянської війни) надходили до збройних сил із запізненням або й зовсім не ставились на конвеєр.

Яскравим свідченням того, що радянські лідери перебували в очікуванні війни, можна вважати русло, в яке спрямовувалась громадська думка в країні. Численні публікації в пресі про небезпеку фашизму в середині 30-х років змінилися у передвоєнний період безапеляційними запевненнями в непереможності радянських збройних сил, їх готовності дати відсіч ворогам соціалізму й захистити його завоювання. Сотні тисяч молодих людей набували навичок володіння зброєю й технікою в гуртках Тсоавіахіму, складали норми БГПО та ГПО.

У сферах вищого командування РСЧА розроблялися стратегія й тактика, що мали відповідати воєнній доктрині Сталіна. Суть останньої офіційно зводилася до того, щоб дати відсіч будь-якому агресору й відразу перенести бойові дії на його територію, де й завершити розгром противника.

На початку травня 1941 р. Сталін розпорядився підготувати проект спеціального документа, який пізніше набув форми директиви Головного управління політичної пропаганди „Про завдання політичної пропаганди в Червоній Армії на найближчий час”. Документ містив ряд положень, спрямованих на підготовку бійців і командирів Червоної армії до майбутньої війни: „Нові умови, в яких живе наша країна, сучасна міжнародна обстановка, багата на несподіванки, вимагають революційної рішучості і постійної готовності перейти у нищівний наступ на ворога... Усі форми пропаганди, агітації і виховання направити до єдиної мети – політичної, моральної і бойової підготовки особового складу, до ведення справедливої, наступальної і нищівної війни..., виховувати особовий склад у дусі активної ненависті до ворога і прагнення сутички з ним, готовності захищати нашу Батьківщину на території ворога, завдати йому смертельного удару” [403].

Та коли вермахт вступив на територію СРСР, Сталін все ще вважав це непорозумінням, провокацією, а не повномасштабною війною. Він наказав військам до особливого розпорядження не перетинати кордону, дозволивши тільки авіації бомбити німецькі міста [404].

Для того, щоб усвідомити справжні масштаби військового конфлікту, радянському керівництву знадобилося кілька тижнів. Спочатку ж Сталін вимагав будь-що зупинити ворога і контрударами відкинути його з радянської території. З часом вождь змушений був переглянути свої погляди на стратегію та хід війни, на військове будівництво, кадрові питання, мобілізаційні плани, переозброєння армії тощо. Однак, як і до того, Сталін схильний був шукати причини невдач не у власних прорахунках, а в діях підлеглих. Звідси його невинуватене прагнення до частоті зміни командуючих фронтами й арміями. Не справдилися також його сподівання на досвід генералів, що пройшли школу громадянської війни. Не зумівши перебудуватися відповідно до нових вимог, вони міркували застарілими категоріями, виявили нездатність приймати адекватні рішення і керувати військами в умовах, що швидко змінювалися. Військові керівники К. Ворошилов, С. Будьонний, Г. Кулик, Д. Павлов та інші висуванці Сталіна не виправдали його сподівань, за що двох останніх репресували.

Утім, навіть коли б генералітет у перший період війни діяв злагоджено й кваліфіковано, радянським військам важко було б розраховувати на успіх. Відсутність належних знань і дисципліни в середній та нижчій ланках командного складу (ось коли далися ознаки репресії 40 тис. командирів Червоної армії), застаріле на 80% озброєння, ігнорування необхідності розробки концепції стратегічної оборони прирікали радянські війська на поразки.

Концентрованими ударами механізованих і бронетанкових з'єднань агресору вдалося розчленувати радянські війська, причому в оточення потрапляли цілі з'єднання. Війська Київського особливого та Одеського військового округів, перетворених відповідно у Південно-Західний та Південний фронти, з запізненням відводилися з-під загрози оточення. Масованими бомбардуваннями з повітря "Люфтваффе" лише 22 червня 1941 р. знищила 1200 літаків, причому більшість – на аеродромах. На 23 аеродромах КОВО було пошкоджено 180 з 485 літаків нових типів (МІГ-3, Як-2, Пе-2, Су-

2). Відчутною була перевага німецьких пілотів у повітряних боях [405]. Втративши стійкий зв'язок зі штабами, польові командири діяли на свій розсуд, а командування армій і фронтів не змогло забезпечити виконання розпоряджень Ставки.

У ході кровопролитного протистояння червоноармійці виявили масовий героїзм, зумівши затримати ворога і нав'язати йому затяжні бої. Самовіддано билися прикордонні війська, які першими прийняли на себе удар агресора. Далеко не всім пощастило вирватися з оточення. Повсюдно наражаючись на німецькі підрозділи, радянські бійці та командири інколи цілими групами залишались у ворожому тилу. Більшість видавала себе за цивільних, оселяючись на хуторах і в селах. Але були й такі, хто не складав зброї і продовжував боротьбу партизанськими методами. Володіючи військовими навичками, оточенці завдавали відчутних ударів німецьким і румунським ар'єргардам. Про те, що це були непоодинокі випадки, свідчить той факт, що фашистське командування групи армій „Південь” вперше з початку Другої світової війни вдалося до формування спеціальних підрозділів – 213, 44 та 445-ї охоронних дивізій для боротьби з підрозділами рейдуючих оточенців [406].

Опір ворогу чинили не лише підрозділи регулярної армії, але й ополченці, бійці винищувальних загонів. Так, у партизанський загін перетворився винищувальний батальйон під командуванням І. Бердникова, який базувався у Нікольських лісах під Сумами [407].

Прорив вермахтом першого стратегічного ешелону радянських військ, що складався переважно з наступальних угруповань, примусив Ставку перейти до організації оборони. Однак це виявилось справою нелегкою, адже Сталін готував армію не для цього. Прорахунки вищого керівництва, як справедливо писав Д. Волкогонов, призвели до того, що в перший період війни „значна частина наших військ не стільки воювала, скільки переміщувалася, що часто давало противнику можливість бити окремі з'єднання по частинах” [408]. Дійшло і до оточення великих угруповань Червоної армії, коли сотні тисяч солдатів та офіцерів змушені були здаватися в полон.

У ході Київської стратегічної оборонної операції Червона армія втратила 700 тисяч 544 бійців та офіцерів (616 тис. 304 становили безповоротні втрати) [409]. За різними даними, у ворожий полон потрапило від 465 тис. до 514.5 тис. червоноармійців [410]. Якщо додати до цього втрати під час оборонної операції в Західній Україні (241.6 тис., з них 172.3 тис. безповоротних) [411], постає справді апокаліптична картина.

Відлагоджена військова машина Третього рейху скеровувалась не лише на завоювання територій, а й на придушення волі до спротиву регулярних військ і цивільного населення. Небачений до того масштаб наступальних операцій, жорстокість і зухвальство, з якими вони здійснювалися, а головне – явна перевага противника не могли не відбитися негативно на морально-психологічному стані Червоної армії та цивільних.

Для залякування й дезорієнтації противника гітлерівці використовували різні пропагандистські засоби, найпоширенішими з яких стали листівки, звернення з гучномовців до червоноармійців тощо. В кінці 1941 р. німецькі літаки розкидали над позиціями військ Південно-Західного фронту „летючки”, в яких, зокрема, повідомлялося: „Японія вступила у війну. Майже весь американський флот у Тихому океані втратив своє бойове значення. Всі надії на допомогу Американських Сполучених Штатів впали”. В листівці червоноармійцям пропонувалося переходити на бік вермахту. В нижній частині тексту містилася надрукована німецькою та російською мовами перепустка, якою могли скористатися від 1 до 100 радянських солдатів одночасно [412].

Та все-таки не пропагандистські зусилля нацистів, що в цілому відзначалися примітивізмом і незнанням особливостей „слов’янської душі”, до якої вони адресувалися, принесли очікувані результати. Найбільш вагомим аргументом агресора стали ефективні наступальні операції. Приголомшували мобільність і стрімкий натиск німецьких механізованих з’єднань, які швидко охоплювали кільцями розрізнені радянські частини, часто паралізували їхню здатність до рішучих дій. До того ж офіцери Червоної армії звикли покладатися на накази старших командирів і в них атрофувалися навички прийняття та

проведення в життя самостійних рішень. Втративши зв'язок з вищими військовими інстанціями, польові командири швидко втрачали віру в себе, пускали на самоплив керівництво військами і рятувалися відступом. Командири вищої ланки здебільшого не наважувались доповідати правду „нагору”, боячись швидкого на розправу „господаря”. А без цього Ставка і Генштаб не могли приймати адекватних рішень та оперативно реагувати на повсякчасні зміни ситуації.

Відчувши, що залишилися напризволяще, бійці багатьох частин нерідко покидали зброю і групами й поодинокі намагалися дістатися своїх. Більшість із них потрапляла в оточення й полон. Масовим стало дезертирство. Так, з 22 червня по 10 липня 1941 р. лише на Південному фронті політоргани зафіксували 688 таких випадків [413]. Однак справжніх масштабів дезертирства в Червоній армії не знав ніхто, а цифри, що надсилалися в штаби, часто свідомо занижувалися.

Щоб зупинити масове дезертирство й здачу в полон, Сталін видав наказ № 270 від 16 серпня 1941 р. Констатуючи героїзм і мужність радянських командирів і комісарів, які в умовах оточення зуміли зберегти дух стійкості й мужності і використовували будь-які можливості для виходу з оточення, Ставка також наводила приклади боягузтва й паніки. З метою подолання цих негативних тенденцій Ставка ВГК наказувала: “1. Командирів і політпрацівників, які під час бою зривають з себе воїнські знаки і дезертирують у тил чи здаються в ворожий полон, вважати злісними дезертирами, родини яких підлягають арешту як сім’ї дезертирів, що порушили присягу і зрадили Батьківщину. Zobов'язати всіх вищестоящих командирів і комісарів розстрілювати на місці подібних дезертирів з начскладу; 2. Частинам і підрозділам, які потрапили в оточення ворога, самовіддано битися до останньої можливості, берегти матеріальну частину як зіницю ока, пробиватися до своїх по тилах ворожих військ, завдаючи поразок фашистським собакам...” Далі в документі йшлося про те, що кожен військовослужбовець, незважаючи на звання й посаду, повинен вимагати від комскладу чинити організований опір

ворогу до останньої можливості; коли начальники чи червоноармійці спробують здатися в полон, – знищувати їх, а родини тих, хто добровільно здався в полон, – позбавляти державної допомоги [414].

Від наказу віяло зловісним подихом 1937–1938 років, адже до репресивних заходів сталінський режим виявився більш готовим, ніж до воєнних дій. Д.Волкогонов наводить текст документа, в якому розповідається про те, що в 24-ій армії „за дезертирство, панікерство та інші злочини” було розстріляно близько 600 осіб. Тим часом бойові нагороди отримали лише 80 бійців та командирів. Д. Волкогонов з цього приводу зауважує, що „в резолюціях Сталіна немає й натяку на необхідність звертатися до свідомості, честі, мужності, патріотичних почуттів, національної гордості людей. Він, як завжди, вірить лише в силу і насильство” [415]. Але це не зовсім справедливе зауваження. В ряді випадків вождь апелював до кращих почуттів радянських людей, сподіваючись на моральну підтримку й розуміння народу. У виступі з нагоди 24-ї річниці Жовтневої революції Сталін зокрема сказав: „Товариші червоноармійці і червонофлотці, командири і політпрацівники, партизани і партизанки! На вас дивиться весь світ, як на силу, здатну знищити грабіжницькі полчища німецьких загарбників. На вас дивляться уярмлені народи Європи, що потрапили під іго німецьких загарбників, як на своїх визволителів. Велика визвольна місія випала на вашу долю. Будьте ж гідними цієї місії! Війна, яку ви ведете, є війна визвольна, війна справедлива. Хай живе наша славна батьківщина, її воля, її незалежність!” [416].

Та поряд з цим дійсно переважали засоби силового тиску, примусу, а погрози репресіями залишалися головними методами впливу в арсеналі радянського керівництва.

Схильність Сталіна до репресивних засобів для підтримання бойового духу виявилася в директиві від 12 вересня 1941 р. Бідкаючись, що в Червоній армії бракує „твердих і стійких командирів і комісарів”, Верховний Головнокомандуючий визнавав, що в радянських військах „є чимало панічних і ворожих елементів, які з першим же натиском з боку противника кидають

зброю... і тягнуть за собою решту бійців”. Для боротьби з подібними явищами наказано в кожній дивізії створити загороджувальний загін, завданням якого вважалася “пряма допомога комскладу у встановленні твердої дисципліни в дивізії, припиненні втечі охоплених панікою військовослужбовців, не зупиняючись перед застосуванням зброї” [417].

Загороджувальні загопи не були витвором Сталіна, вони використовувались у різні часи в багатьох арміях світу. Та в даному випадку ці підрозділи мали компенсувати довоєнні прорахунки, недоліки стратегічного й оперативного управління військами, організації постачання, озброєння тощо. Разом із штрафними батальйонами, створеними згідно з наказом наркома оборони СРСР № 227 від 28 липня 1942 р., загороджувальні загопи посилювали репресивний механізм, який мав спонукати особовий склад Червоної армії до більш активного спротиву ворогу. Наскільки високою була ефективність цих підрозділів, ще належить з’ясувати, але те, що вони справляли гнітюче враження на червоноармійців і командирів, заперечити важко. Війна, названа Вітчизняною, визвольною, справедливою, велася іноді такими засобами, які важко поєднати з даними визначеннями.

На початку війни гітлерівське командування відпустило додому значну кількість військовополонених української національності. Це мало послужити демонстрацією „доброї волі” окупаційних військ і сприяти більш доброзичливому ставленню до них місцевого населення. Так, у Чугуївському таборі військовополонених (на Харківщині) група червоноармійців-полтавців звернулася до коменданта з заявою про звільнення. В ній, зокрема, вказувалося: „Ми ніколи не хотіли захищати владу Рад, а німецької влади довго чекали”. Військовополонених нагодували, дали цигарок і випустили. Разом з ними з табору звільнили кількох цивільних, підозрюваних у диверсійно-розвідувальній роботі [418]. Очевидно, саме це „запевнення” в лояльності слугувало перепусткою на волю. Гітлерівці розраховували на пропагандистський ефект подібних акцій. Крім того німці розраховували поповнювати запаси сільськогосподарської продукції, а щоб зібрати врожай, потрібно було

зменшити дефіцит робочих рук на селі. Як тільки збирання врожаю 1941 р. завершилося, гітлерівці припинили відпускати полонених червоноармійців, а то й повертали їх до таборів.

Настрої, що панували в відступаючих частинах Червоної армії, передавалися цивільному населенню. Неорганізований відступ, інколи схожий на безладну втечу, вигляд пошарпаних у важких боях підрозділів сповнювали болем, відчаєм мешканців сіл і міст.

Але ще прикріше їм було спостерігати небажання багатьох червоноармійців продовжувати боротьбу. Оперуповноважений особливого відділу 6-ї армії О. Катько, вийшовши з оточення, розповідав, що в селах Стецівка й Козубівка Хорольського району Полтавщини осіли радянські бійці, які потрапили в оточення. Зброю свою вони заховали [419]. Командир партизанського загону Знам'янського району Кіровоградської області Нечаєв, який після його розпуску відходив на схід територією кількох областей, також свідчив, що в селах перебувало багато дезертирів. За його словами, це створювало в місцевих мешканців думку про те, що „Червона армія слабка, бійці розбігаються і, якщо не допоможуть деякі капіталістичні країни, Німеччина перемаже” [420]. А на хуторі Сулими (Полтавщина) червоноармійців, які після відступу восени 1941 р. повернулися додому, партизани закликали вступити до свого загону. Відмова сприймалася як дезертирство, за що відмовників розстріляли [421].

Поразки Червоної армії поляризували настрої населення. Поряд із „поразницькими” висловлюваннями спостерігалось й бажання практично допомогти армії, яка захищала країну від загарбників. Наведемо для прикладу лише один документ – доповідну записку начальника 2-го відділення політвідділу 4-ї дивізії військ НКВС, що вийшов з боями з оточення з групою бійців і командирів із 27 осіб. У розділі „Робота серед місцевого населення” зокрема вказувалося: „Всюди населення нас зустрічало люб'язно, охоче давало відомості про ворога, постачало продукти, забезпечувало ночівлю і т.п.” На хуторі Н. Миколаївка (Сумщина) голова колгоспу П. Ткаля організував збір

хліба, сала, огірків, тютюну, і селяни принесли все це до клуні, де відпочивали бійці. На хуторі Петропавлівка колгоспник І. Лисенко, дізнавшись про відступаючу групу, забезпечив її харчування, провів і розказав, як пересуватися далі, щоб не натрапити на німецькі застави. У с. В. Псинки селянка нагодувала бійців і заявила парторгу відділення Блажівському, що на прикладі цього загону вона бачить, як з оточення можна вийти зі зброєю. Далі в документі наголошується, що всюди населення з нетерпінням очікує повернення радянської влади. У багатьох районах діють партизанські групи. Всі пройдені села Миргородського району (Полтавська обл.) наповненні листівками, в яких викривається політика гітлерівців, містяться заклики до боротьби з німецькими військами, вказуються прізвища тих, хто став до співпраці з окупантами [422]. Навіть зважаючи на властиве цьому документу, як і подібним йому ідеологічне забарвлення, слід визнати, що він доволі об'єктивно відбивав настрої переважної частини населення України. Здавна український народ самовіддано бився з ворогами й вільнолюбні традиції живили патріотичні почуття людей, які не бажали віддати рідну землю на поталу черговому агресору.

Німецький нацизм у свідомості більшості українців, вихованих за радянської влади, асоціювався з людоненависницьким, расистським режимом, який сіяв смерть і спустошення. Тому цивільне населення Наддніпрянщини здебільшого зі співчуттям ставилося до Червоної армії і сприймало її невдачі як власні. Шматком хліба, одежиною, ночівлею – хто чим міг – допомагали мешканці українських міст і сіл змученим у боях і переходах бійцям. На особливе співчуття заслуговували поранені. В перші тижні війни мережа евакуаційних госпіталів ще не була повністю розгорнутою і поранених часто залишали місцевим жителям, які доглядали й лікували їх як уміли. Та чи багато могли зробити люди, які самі опинилися на роздоріжжі, вирішуючи питання: покидати нажите роками нелегкої праці й відходити з військами чи залишатися на милість ворога?

Життя прифронтової смуги, що невпинно відсувалася на схід, нагадувало мурашник. Відступаючі війська, санітарні ешелони з пораненими,

суперечливі розпорядження командування військових частин і місцевої влади вносили сум'яття й справляли гнітюче враження на цивільне населення, що відчувало себе беззахисним, кинутим напризволяще. Ось уривок з листа О. Лугової (серпень 1941 р.), який містить типову для того періоду картину: „Місцевість Мелітополь – Бердянськ – Осипенко. Тисячі мобілізованих з різних місць, уже зайнятих, і з прифронтової смуги ходять з місця на місце. Мети не знають. Порядку не відчують. Без обмундирування. 20% босих. Без зброї. Дисципліна погана... Дехто з мобілізованих підходить до наших жінок і повідомляє погані вісті: „У нас немає зброї, обмундирування, німецька техніка непереможна; розбирайте зерно, однаково йому тут пропадати, розбирайте худобу...”. Народ хвилюється дуже. Керівники виїжджають, рятуються їхні дружини, які не працювали, а нас кидають на погибель; керувати були мастаки, а захищати немає нікого... Газети наші не висвітлюють недоліки, замовчують їх, а це породжує зневіру...” [423].

Ті, хто розумів справжні причини поразок, звинувачували Сталіна в недалекоглядності й нерозпорядливості. Було чимало й таких, хто пригадав давні кривди, завдані режимом. На ці та інші прояви негативного характеру система реагувала звичними репресіями, що в умовах війни виглядали як виправдані й логічні. Харківський обком КП(б)У в політінформації на ім'я М.Хрущова повідомляв, що з 15 листопада по 1 грудня судові органи розглянули 52 справи: 4 пов'язані зі шпигунством, 41–з дезертирством, решта – з розкраданням соціалістичної власності. З 48 засуджених 20 отримали фатальний вирок – вищу міру покарання через розстріл [424].

Особливо ретельно керівна верхівка пильнувала настрої інтелігенції. Відчуженість влади від народу та інтелектуальної еліти, її непоінформованість, надмірна таємничість навіть там, де можна було б „розкрити карти”, а не лише обмежитися примітивним „промиванням мізків”, давали привід для поширення різноманітних чуток, версій, гіпотез. В Уфі, де перебувала значна частина евакуйованих з України науковців, митців, літераторів, спецоргани мали розгалужену мережу агентів та інформаторів. Аналізуючи характер

отримуваної чекістами інформації, можна стверджувати, що значна частина української інтелігенції була її „джерелом”, постачальником, тобто змушена була працювати на спецслужби. Завдяки систематичним донесенням НКВС і НКДБ вище керівництво країни мало досить повну уяву про настрої людей.

Із доповідних, повідомлень, інших документів видно, що здивування й збентеження внаслідок подій перших місяців війни не минули, вони лишень доповнилися почуттям тривоги за долю країни, гіркотою від поразок, розчаруванням у здатності політичних вождів кардинально виправити ситуацію. В спецповідомленнях тимчасово виконуючого обов'язки наркома внутрішніх справ Савченка на адресу М. Хрущова 23 серпня 1942 р. за № 692/с.н. наводилися лояльні висловлювання письменників Ю. Яновського, М. Рильського, народного артиста УРСР, соліста Київського театру опери і балету Іванова, поета В. Сосюри, академіка Крилова, композитора Козицького про сподівання на перелом у перебігу війни та кінцеву перемогу. Натомість академік П. Тичина заявив: „Не можу уявити собі, що тепер відбувається на фронтах. До яких пір ми будемо відступати. Боюся, чи не застрянемо ми у війні років на п'ять”. Вчений секретар видавництва АН УРСР Ф. Лось у розмові зауважив: „Ніколи ще не було такого серйозного становища, як тепер – не було і в громадянську війну. Тепер всі затамували подих – очікують чогось страшного, чи якогось несподіваного виходу з становища, але становище просто катастрофічне” [425].

До висловлювань негативного характеру шеф НКВС у повідомленні від 13 жовтня 1942 р. відніс критичні зауваження щодо ходу військових дій, постачання збройних сил, хвалькуватості заяв радянського керівництва. Так, письменник Кундзич стверджував: „Становище наше жахливе, на фронтах все тріщить. Під Сталінградом, мені здається, питання днів, причому, обстановка там не віщує нічого доброго. Тон наших газет несерйозний, оцінка становища поверхова. До цих пір ще в моді роблена, натягнута бадьорість, як методу застосовують бравурність”.

Досить категорично висловився і директор Інституту мистецтва та

народної творчості Грінченко: „Обв’язати себе гранатами і кинутися під танки противника, як зробили 16 гвардійців, – це є результат безвихідного становища. Повідомлення про подібні вчинки друкуються не вперше, і я не раз думаю, чи потрібно це? Було б значно краще, якби таких випадків не було, оскільки це свідчить про те, що завдяки нашій слабкості, нашій неорганізованості окремі люди потрапляють у безвихідь і діють за власною ініціативою. Люди хороші, дорогі, віддані – це стверджують їх вчинки, скріплені кров’ю. Це говорить про те, що нікому керувати цими людьми, нікому планувати битв, немає у нас стратегів”.

Відчай звучав у словах професора Лошкарьова про події на півдні (серпень 1942 р.): „Єдиним виходом для нас була б негайна капітуляція і згода на ті умови, які поставлять нам німці, тобто утворення вільної України, відторгнення прибалтійських держав і Кавказу, зміна у внутрішній політиці” [426].

У цих та інших висловлюваннях усього потроху – й ображеної національної та людської гідності, й болю за жертвами на фронтах і в тилу, зневіри у здатність політичних вождів організувати належну відсіч ворогу, ідеалізації намірів правителів Третього рейху щодо України, досить приблизної уяви про характер міжнародної ситуації. Разом з тим окремі з них досить влучно характеризували реальний стан речей, в усьому своєму розмаїтті відбивали настрої, спосіб мислення пересічних громадян, які, можливо, не могли висловитися публічно і тримали свої думки й емоції при собі.

У довоєнний період сталінський режим робив дуже багато для того, щоб народ сприймав його як ідеальний. У масову свідомість закладалися стереотипи, в яких закріплювалися аксіоми про непогрішність вождя, безпомилковість усіх його рішень. Із сильною владою асоціювалися такі постулати, як „непереможна Червона армія”, „економічна могутність СРСР”, „переваги соціалістичної системи над капіталістичною”. Початок війни викрив істинний стан речей: брак компетенції вищих керівників держави в військово-політичних питаннях, відсутність необхідної кількості добре підготовлених

командирів усіх ланок і техніки та зброї нового покоління, невміле стратегічне й оперативне керівництво військами, невисокий рівень морально-вольових якостей особового складу багатьох підрозділів і частин тощо.

Зіткнення з дійсністю для багатьох радянських людей супроводжувалося психологічним шоком. Беспорядність вищого ешелону влади, яка ланцюговою реакцією передавалася по управлінській вертикалі, позначилася на всіх сферах життя країни. Значний спектр світогляду радянських людей складала віра в гасла, які з дня в день повторювалися агітпропом. Розчарування в кумирах, якими зробила себе партійно-радянська верхівка, боляче ламало цю віру. Втрачаючи звичні орієнтири, люди почували себе розгубленими, кинутими в вир війни. Беззахисність і беспорядність, страх перед невідомим майбутнім, біль втрат прийшли в кожную українську родину.

Будь-яка суспільна система спирається не лише на каркас владних структур, що продукують політичні, соціально-економічні та інші рішення, але й на довіру народу до керівництва країни, морально-політичну підтримку, яку вона має. Екстремальні умови війни зняли полуду з очей багатьох людей, оголили всі суперечності й недоліки соціалізму по-сталінськи, поставили під сумнів вартісність декларованих здобутків, цінностей системи. Разом з тим природна здатність до спротиву, вміння нашого народу виживати за найскладніших умов, здоровий патріотизм простих людей дозволили організувати відсіч ворогу, зірвати план „блискавичної війни”.

3.2. Роль громадських об'єднань в евакуації населення й матеріальних ресурсів України на схід

Нацистські вожді відповідно до „бліцкригу” планували швидке оволодіння головними економічними районами Радянського Союзу, щоб підірвати його обороноздатність. Зважаючи на те, що на території України зосереджувалось багато підприємств військово-промислового комплексу, металургійних, машинобудівних заводів, вугільних шахт, залізрудних копалень, а також значні посівні площі основних сільськогосподарських культур, стає зрозумілим прагнення гітлерівців якомога швидше загарбати їх. Отже, одним із головних завдань радянського уряду в перший період війни було збереження людських і матеріальних ресурсів як запоруки подальшого опору агресору. Причому необхідних заходів слід було вжити негайно. Адже гітлерівська навала не давала часу на „розкачку” і вимагала швидкого реагування.

Відсутність продуманого плану економічних заходів на випадок агресії не дозволила радянському керівництву в перші дні війни мінімізувати її згубні наслідки. Лише 30 червня 1941 р. було ухвалено мобілізаційний народногосподарський план на третій квартал поточного року. З іншого боку, поява цього документа вже в ході бойових дій дозволила відразу внести в нього необхідні корективи, викликані умовами воєнного часу. Головним стрижнем плану стало переведення господарства країни на воєнний лад, мобілізація всіх економічних і людських ресурсів на розв'язання нових завдань. Документом передбачалися зміна профілю підприємств, перехід їх на випуск військової продукції, якої гостро потребував фронт.

Ситуацію ускладнювала мобілізація до радянських збройних сил значної кількості робітників, інженерно-технічного персоналу. Звиклі до надмірної опіки центру, керівники підприємств і галузей, партійні працівники, що відповідали за промислову сферу, постали перед необхідністю ухвалювати без зайвих зволікань та узгоджень важливі рішення, домагатися їх виконання й

відповідати за наслідки.

Коли стало остаточно зрозумілим, що втримати навальний наступ ворога найближчим часом не вдасться, було розроблено ряд заходів щодо перебазування в східні райони країни всього, що становило цінність і могло бути вивезеним. 24 червня 1941 р. затверджено постанову ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про створення Ради з евакуації, що підпорядковувалася безпосередньо уряду. Рада проводила в життя свої рішення через бюро й комітети з евакуації при наркоматах і відомствах, а також уповноважених на місцях. 26 червня 1941 р. створено республіканську комісію з евакуації на чолі з заступником голови Раднаркому УРСР Д.Жилою. А вже наступного дня всі структури, на які безпосередньо покладалося здійснення евакуації, наркомати, обласні партійні комітети, командування фронтів та армій отримали текст постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР „Про порядок вивезення й розміщення людських контингентів і цінного майна” [427]. Документ встановлював порядок евакуації, прийому й розміщення людей і матеріальних цінностей на нових місцях. Першочерговому демонтажу й вивезенню підлягали підприємства воєнно-промислового комплексу, машинобудівної, металургійної, хімічної галузей. Устаткування мало вивозитися комплектно, щоб не гаяти часу для встановлення його в східних районах країни. Евакуації підлягали також сировина, напівфабрикати, комплектуючі деталі, харчові запаси. Супроводжували в дорозі й забезпечували використання всього цього на місцях прибуття спеціально підібрані групи кваліфікованих робітників та інженерів. Стосовно цивільного населення наголошувалось на необхідності евакуації в першу чергу таких категорій, як молодь призовного віку, а також відповідальні радянські і партійні керівники.

Поряд з державними органами активну участь в евакуаційних заходах взяли громадські об'єднання – партійні комітети, профспілки, комсомол. Багато представників громадських організацій залучалось до роботи в різних ланках евакуаційного механізму. До складу першої групи уповноважених Ради з евакуації, сформованої в липні 1941 р., входили керівники центральних комітетів галузевих профспілок та ВЦРПС: К. Агаджанов (ЦК профспілки

робітників озброєння), А. Асланов (ЦК профспілки робітників взуттєвої промисловості), Є. Важенін (ЦК профспілки робітників промисловості боєприпасів), Т. Салтиков (ЦК профспілки робітників залізничних заводів). ЦК КП(б)У відрядив до областей бригади керівних партійних працівників. До кінця 1941 р. апарат уповноважених Ради з евакуації налічував 3 тис. осіб. До їх компетенції входив контроль за просуванням ешелонів з демонтованим устаткуванням і людьми, роботою евакопунктів, обліком, працевлаштуванням, харчуванням, медичним обслуговуванням евакуйованих, розв'язання житлово-побутових питань тощо [428].

Згідно з постановою від 27 червня в першу чергу евакуювалися підприємства, розташовані поблизу кордону. Та невдачі на фронті примусили вже через кілька днів переглянути розрахунки й плани. „Ніхто тоді ще не знав, – писав Д. Волкогонов, – що в гранично короткі терміни (до січня 1942 р.) буде перевезено і невдовзі введено до ладу 1523 промислових підприємства, в тому числі 1360 оборонних. Переоцінити цей факт неможливо. Лише неймовірними, фантастичними за самовідданістю зусиллями радянських людей цілий індустріальний комплекс перемістився за тисячі кілометрів на схід і швидко почав відновлювати втрачений воєнний арсенал. Досить сказати, що, незважаючи на масштабні переміщення, часто під бомбардуванням, у 1941 році підприємства оборонної промисловості випустили 12 тисяч бойових літаків, 6,5 тисячі танків, близько 16 тисяч гармат і мінометів” [429].

Ще задовго до того, як лінія фронту наблизилася до Дніпра, почалася підготовка до евакуації з Правобережної України. Швидке просування ворога не дозволило організовано вивезти устаткування великих підприємств, сировини, техніки. Часткова евакуація відбулася лише в Кам'янець-Подільській, Житомирській та Вінницькій областях. На початку липня уповноваженим Ради з евакуації призначено Л. Погрібного, який був завідувачем виробничо-масового відділу ВЦРПС. Під його керівництвом діяли штаби з представників адміністрації, партійний, профспілковий, комсомольський актив заводів, фабрик та установ [430]. У центрі уваги

Л.Погрібного та його підлеглих стояли питання своєчасного демонтажу й вивезення таких великих підприємств, як київські заводи ім. Артема, „Арсенал”, „Більшовик”, „Ленінська кузня”, „Укркабель”, авіаційний, верстатобудівний та інші, а також налагодження безперебійної роботи залізничного транспорту. Останнє завдання було особливо складним, оскільки літаки „Люфтваффе” систематично бомбардували залізничний вузол у Дарниці, обстрілюючи ешелони, що вирушали на схід [431].

Евакуація підприємств центральних, північних і південних областей України почалася заздалегідь і здійснювалась за планом. Наприклад, демонтаж і вивезення цінного майна на Київському вагоноремонтному заводі розпочато вже 27 червня, після відповідного розпорядження обкому КП (б)У. А в ніч на 1 липня перший ешелон (33 вагони з обладнанням і 2 – з членами родин керівних працівників і кваліфікованих робітників) вирушив у далеку дорогу. 2 липня до Ташкента відбув перший ешелон з устаткуванням і родинами працівників Південно-Західної залізниці. На початку липня з київського заводу ім. Артема відправлено до Куйбишева обладнання й родини робітників, мобілізованих до Червоної армії [432]. Завдяки зусиллям трудових колективів з Києва було вивезено 197 підприємств, у тому числі 64 – наркоматів загальносоюзного значення, 88 – республіканських наркоматів, 45 – місцевої промисловості [433].

Швидкими темпами, хоч і в складних умовах, здійснювалась евакуація промисловості півдня України. В Одесі всі питання, пов'язані з демонтажем і навантаженням промислового устаткування, також покладалися на штаби, до яких входили представники партійних і профспілкових органів, морського пароплавства, порту, Південної залізниці. Оскільки ворог дуже інтенсивно бомбардував залізничні шляхи сполучення, головні маршрути евакуації з південних міст пролягли морем. Але транспортний флот виявився не готовим до виконання таких обсягів перевезень. Чорноморсько-Азовське пароплавство фактично було паралізованим, очікуючи розпоряджень наркомату оборони. Керівництво пароплавства виїхало до Ростова-на-Дону, звідки ефективно

керувати його роботою не могло. Тому основний тягар евакуації ліг на плечі залізничників. Справжню винахідливість та ініціативу виявляли робітники й службовці, активісти партійних, профспілкових і комсомольських організацій підприємств. Устаткування Херсонського нафтопереробного заводу вдалося вивезти завдяки тому, що було прокладено тимчасову залізничну колію і швидко навантажено громіздке обладнання на спеціальні платформи [434].

Проте залізничники були не в змозі забезпечити постійно зростаючі обсяги перевезень і значну частину вантажів довелося транспортувати морем. Устаткування, сировина, цінні матеріали з південних областей надходили до портів, звідки суднами переправлялися на північний Кавказ, а звідти – далі на схід. Із Одеського порту евакуювалося 150 підприємств та установ, зокрема верстатобудівний завод ім. Ф. Держинського, завод сільськогосподарського машинобудування, крекінг-завод та інші [435]. Зі 190 тис. тонн металів, механізмів, матеріалів, харчових продуктів, різних цінностей (в тому числі історико-культурних) 51 тис. тонн транспортувалося залізницею і 139 тис. тонн – морем [436].

Ускладнення становища на фронті спонукало ДКО 18 серпня видати розпорядження про порядок евакуації промислового потенціалу з лівого берега Дніпра. Йшлося про гіганти важкої індустрії, але темпи демонтажу їх і перевезення обладнання просто вражали. Дніпропетровські металургійні заводи ім. Держинського та ім. Петровського евакуювано за 7–10 днів. Такими ж темпами вивозилися цінні матеріали, прилади, механізми нікопольських південнотрубного, коксохімічного заводів, великих гірничорудних підприємств. 99 тис. вагонів вантажів попрямували з Дніпропетровщини [437]. Це стало можливим завдяки чіткій координації всіх робіт, злагодженим діям партійних, профспілкових, комсомольських органів і всіх служб.

Щоб ворогу не дісталось цінне обладнання „Запоріжсталі”, тут щодня працювало близько 9 тис. осіб, готуючи механізми до евакуації. Завком профспілки з метою забезпечення безперервної цілодобової роботи організував для працюючих додаткові їдальні й приміщення для відпочинку. Півтора місяця

титанічних зусиль, 9358 вагонів вантажів – такими показниками характеризуються масштаби проведених робіт. За безпосередньої участі профспілок з УРСР вивезено матеріали, сировину, обладнання 40 підприємств чорної металургії [438].

Евакуацією стратегічно важливих промислових об'єктів Запорізької області керували уповноважені ДКО – Голова РНК УРСР Л. Корнієць і голова ЦК профспілки робітників залізничних шляхів М. Тарасов. ЦК цієї профспілки взяв на себе контроль за безперебійним надходженням рухомого складу, завдяки чому все необхідне обладнання було вивезено вчасно і розміщено на 26 заводах Уралу [439].

16 вересня 1941 р. ДКО прийняв рішення про евакуацію підприємств Харкова. ЦК профспілок робітників тракторної промисловості, залізничних шляхів, сільськогосподарського машинобудування, промислового будівництва, швейної промисловості Півдня та цукрової промисловості відрядили на підприємства своїх уповноважених, які разом із фабзавкомами, профспілковим активом розробляли й корегували евакуаційні плани, домагалися їх якісного й швидкого виконання. Голова ЦК профспілки тракторної промисловості, досвідчений інженер К. Алексєєв, голова ЦК профспілки робітників сільськогосподарського машинобудування В. Прохоров безпосередньо на місцях вирішували всі організаційні питання, що виникали в ході демонтажу й вивезення підприємств [440]. Самовіддано працювали під час евакуації заводу ім. Комінтерну профспілкові активісти І. Сусідко, І. Горбик, І. Пахомов, Я. Кудерко та інші. До 19 жовтня з 34 найбільших підприємств Харкова відправлено 320 ешелонів з евакуйованим майном [441].

Надшвидкими темпами здійснювалася евакуація матеріальних ресурсів Донбасу. Всього 4–5 днів тривала евакуація Макіївського й Сталінського металургійних заводів, Мушкетівського, Рутченківського й Сталінського коксохімічних підприємств, Харцизького трубного, Макіївського трубозварювального заводів, 3 доби – підприємств Маріуполя. Ворог уперто рвався в Донбас, і його не вдалося зупинити. Устаткування численних

підприємств, на демонтаж яких необхідно було багато часу, вивезти не змогли. І все-таки завдяки величезним зусиллям виробничих колективів, партійних і профспілкових органів з маріупольських і макіївського металургійних заводів евакуйовано 1283 вагони з устаткуванням і 167 вагонів з родинами робітників і службовців [442]. Всього ж зі Сталінської області – 4060 вагонів з людьми, обладнанням і сировиною [443]. Долаючи значні труднощі, профспілкові комітети Новокраматорського, Старокраматорського машинобудівних і Краматорського верстатобудівного заводів зуміли організувати вивезення цінного майна.

15 жовтня 1941 р. Секретаріат ВЦРПС видав постанову, в якій наголошувалося, що профспілкові організації повинні „допомагати господарським органам підприємств, які підлягають евакуації, організувати робітників на найскоріший демонтаж і вантаження обладнання в терміни, встановлені урядом.” Профспілкові органи мали переїхати в райони нового розміщення евакуйованих підприємств тільки після завершення всіх робіт [444].

Залізницею евакуйовувалася також і продукція сільського господарства. У зв'язку з тим, що рухомий склад у великих обсягах використовувався на військових перевезеннях, його катастрофічно не вистачало. Вивезти ж зерно, фураж, сировину – означало розв'язати стратегічне питання забезпечення харчами діючої армії й тилу. На той час на пунктах Заготзерна і базах Держрезервів знаходилося 84 550 вагонів сільськогосподарської продукції, а середньодобове надходження дорівнювало 1500 вагонам. Згідно з розпорядженням наркома шляхів сполучення Л. Кагановича Південна залізниця могла виділити для вивезення збіжжя 14000, а Сталінська – 20000 порожніх вагонів. Надходило ж щоденно вдвічі менше запланованого. Незадовільно виконувались урядові рішення також на маршрутах і напрямках Південь-Донбас, Москва-Донбас. Із цієї причини залишки зерна та іншої продукції не лише не зменшувалися, а й у деяких областях (Сумській, Полтавській, Харківській) навіть збільшилися. Українське керівництво просило Сталіна зобов'язати

НКШС виділити 59 тис. вагонів для вивезення харчових продуктів і сировини з Лівобережжя [445].

Профспілка залізничників робила все можливе, аби прискорити прибуття порожнього рухомого складу, забезпечити безперебійний рух поїздів. Відповідно до рішення президії ЦК профспілки робітників Півдня з метою надання допомоги комітетам Львівського, Кишинівського та Вінницького шляхів у вивезенні матеріальних цінностей і людей відрядили туди уповноважених з апарату спілки. Щоб підвищити інтенсивність евакуаційних робіт, галузевий ЦК формував групи комітетів шляхів, на які покладалося безпосереднє управління процесом переміщення майна й населення. Крім того вони здійснювали функції контролю й охорони ешелонів, забезпечення евакуйованих громадян харчами, медичним обслуговуванням, нагляду за санітарно-гігієнічним станом вагонів і вокзальних приміщень [446].

Залізницею вивозилися також сільськогосподарська техніка, запчастини й вузли. Так, вдалося евакуювати частину тракторів, комбайнів, механізмів із Кам'янець-Подільської та Житомирської областей. Те, що не вдалося вивезти, знищувалось. Із комбайнів Олевського району знято всі двигуни, а корпуси звезено в одне місце і знищено саперним підрозділом, що відступав [447].

Проте хибно було б думати, що евакуація перетворилася на суцільну втечу й безладдя. На різних її етапах до центральних органів, народних комісаріатів, Ради та комісії з евакуації надходили інформації, звіти, доповідні, пояснювальні записки, які допомагали складати уявлення про хід вивезення техніки, сільськогосподарської продукції, людей на схід, їх місцеперебування, контролювати переміщення вантажів. В архівах містяться документи, які свідчать, що розпорядливі й енергійні керівники, партійні та профспілкові комітети змогли впоратися зі складними завданнями, що лягли на їхні плечі. Однак у багатьох випадках обставини склалися таким чином, що не дозволяли врятувати все, що було визначено для вивезення.

Особливі труднощі довелося долати в ході евакуації сільськогосподарської техніки і продукції. Колони тракторів, які з

Правобережжя доходили до дніпровських переправ, постійно бомбардувалися з повітря. 11 тракторів Сабаліївської МТС Теплицького району Вінницької області знищено під час авіанальоту гітлерівців на переправі в с. Бужино Чигиринського району Кіровоградської області 7-8 серпня. Зруйновані переправи не дали можливості вивести значну частину техніки на лівий берег Дніпра [448]. Ті сільськогосподарські машини, які вже дісталися Ворошиловоградської, Воронежської та Курської областей, вантажилися на залізничні платформи і спрямовувалися вглиб країни. Однак внаслідок гострої потреби в рухомому складі для фронту трактори, комбайни, двигуни та комплектуючі деталі знімалися й складувалися на станціях.

Лівобережні області мали більше часу, тому здійснили евакуацію сільськогосподарської техніки й худоби з меншими втратами. Наприклад, Чернігівський обком КП(б)У та облвиконком підібрали з партійного активу уповноважених для організації цієї справи, які взяли під контроль оформлення актів передачі та прийому худоби й механізмів, посвідчень для супроводжуваних, видачу грошей, продуктів харчування, одягу та взуття. Заздалегідь було відремонтовано техніку, полагоджено фургони й вози [449].

Якщо промисловим і сільськогосподарським об'єктам приділялася підвищена увага, то на долю установ і населення випадало значно більше випробувань. Щоправда, і тут діяли плани й графіки, але дотримувались їх не завжди. Не можна обійти увагою і такий показовий факт. Управління з евакуації населення прифронтових районів при Раді з евакуації створено лише 26 вересня 1941 р., коли ворог уже простував Лівобережною Україною. В компетенції цього відомства, до складу якого увійшли досвідчені працівники партійного, радянського, профспілкового апарату, знаходилися питання обслуговування евакуйованих у дорозі, забезпечення їх житлом і роботою на кінцевих пунктах. Згідно з виробленим Радою з евакуації Положенням про евакуацію робітників, службовців та членів їхніх сімей кожен робітник міг вивезти до 100 кг вантажу і ще по 40 кг – на кожного члена родини. На час

переїзду за працівниками зберігалася середньомісячна зарплата, а також 1/4 цієї суми на дружину та 1/8 – на кожного непрацюючого члена родини [450].

У першу чергу вивезенню підлягали кваліфіковані робітники та інженерно-технічний персонал, фахівці сільського господарства, які мали забезпечити функціонування евакуйованих на схід підприємств ВПК, постачання армії й тилу продуктами харчування. Як правило, спочатку родини робітників, службовців, інженерно-технічних працівників виїжджали на схід разом з обладнанням підприємств. Згодом усе більше ешелонів перевозили тільки цивільне населення. На 1 липня по Вінницькій залізниці рухалося 29 ешелонів з людьми, Південній – 16, Південно-Західній – 10. Із 24 червня по 18 липня через південний напрям пройшло на схід 349 поїздів з евакуйованим населенням [451].

Пропускна здатність залізниці не могла задовольнити зростаючі потреби. Щоб розв'язати цю проблему, ЦК профспілки залізничників Півдня створив оперативні групи шляхових комітетів, які взяли під контроль і рух поїздів, і забезпечення людей у дорозі харчовими продуктами, медичним обслуговуванням тощо.

Евакуації підлягали не тільки промислові об'єкти, устаткування, сільськогосподарська техніка, а й культурно-освітні, наукові заклади, громадські організації, державні установи. На початку липня з Києва евакуювали членів Президії АН УРСР на чолі з її головою академіком О.Богомольцем, а потім – усі інститути з особовим складом і цінним майном. Після короткотермінового перебування в Харкові члени Президії переїхали до Уфи для керівництва роботою евакуйованих інститутів. На новому місці академічні інститути підпорядковували наукову тематику завданням війни і надали неоціненну допомогу оборонним підприємствам країни [452].

У глибокий тил вивезено 16 відомчих науково-дослідних інститутів, понад 70 вузів, у тому числі 28 індустріально-технічних інститутів, 18 сільськогосподарських, 12 медичних, 6 художньо-музичних, 4 педагогічних, 3 університети, понад 40 театрів, близько 12 тис. експонатів музеїв і картинних

галерей, 276 училищ і шкіл ФЗН [453]. За всім цим стоїть воістину титанічна робота партійних, профспілкових, комсомольських органів, які взяли на себе всі організаційні питання. Темпи евакуації часто були просто вражаючими. З Житомира лише протягом одного дня 3 липня 1941 р. вивезено сільськогосподарський інститут, технікуми будівництва шляхів і механічної обробки дерева, педінститут, міський театр і частково обладнання меблевого комбінату „Червоний Профінтерн”.

Не встигаючи вивезти документи, керівники деяких архівосховищ приймали рішення про знищення їх. Частина приміщень архівів була зруйнованою чи пошкодженою внаслідок бойових дій. На жаль, війна завдала непоправних втрат багатьом архівосховищам і спалені архівні матеріали позбавили дослідників можливості відтворити цілі сторінки нашого минулого.

Долі архівних комплексів залежали від людей, їхньої відповідальності, розпорядливості, порядності. Так, архів ЦК КП(б)У було вивезено до Челябінська його завідуючою Мінаєвою та співробітником Майстренком. Передавши документи на зберігання до Кіровського райкому ВКП(б), вони влаштувалися на іншу роботу, оскільки не одержували ніякого утримання. Архів залишився без нагляду. Лише після втручання секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка з’явилося розпорядження про виділення асигнувань і повернення працівників партархіву на попереднє місце роботи [454].

Деякі відповідальні працівники замість того, щоб займатися виконанням своїх функціональних обов’язків, влаштовували особисті справи, намагалися в першу чергу вивезти свої родини, а то й виїхати з ними. За повідомленням Одеського обкому КП(б)У, до середини жовтня 1941 р. в області виявлено 278 комуністів, що „дезертирували з обласного центру”, в тому числі ряд керівників обласних, міських і районних установ та підприємств. Усіх їх було виключено з партії, а 7 засуджено [455].

11 серпня 1941 р. голова ЦК МОДР СРСР М. Богданов надіслав до управління кадрів ЦК ВКП(б) листа, в якому повідомляв про ще один подібний факт. Так, голова ЦК МОДР УРСР О. Рижова 2 липня, залишивши своєму

заступнику Процьку ключі від сейфу (взявши з нього 500 крб.) і печатку, повідомила, що має виконувати „особливе доручення” ЦК КП(б)У, а насправді виїхала з Києва з родинами відповідальних працівників НКВС, де працював її чоловік. Дізнавшись про це, заступник секретаря ЦК КП(б)У Литвинов запропонував Процьку знищити всі справи організації, в тому числі бухгалтерські (місячні баланси, необроблені документи за 1940–1941 рр.). Все це було спалено [456].

Тим часом, коли впливові функціонери рятувалися втечею, чимало рядових працівників не мали змоги виїхати. Саме так трапилося з секретарем міськради Вовчанська (Харківська обл.) О. Карпенко. Незважаючи на те, що вона мала 3-х дітей і хворого чоловіка, районні організації не допомогли їй виїхати, і вона залишилася на окупованій території [457].

Часто в скрутному становищі опинялися й ті, кому вдалося виїхати. Після евакуації родин працівників державних установ і громадських організацій УРСР у східні райони країни чимало з них залишилося без утримання. Керуючий справами ЦК КП(б)У взагалі вважав, що видавати зарплату партійним працівникам, які евакуювалися, „немає підстав”. Це вносило додаткову плутанину в справу матеріального забезпечення партійної номенклатури та її родин, оскільки дуже часто нові адреси (а це були міста Приуралля, Поволжя, Середньої Азії і т.д.) в ЦК партії були невідомими, що ускладнювало переведення коштів.

Лише 18 липня 1942 р. ЦК ВКП(б) прийняв рішення про необхідність складання списків партійних працівників, які за дорученням партії перебували в підпіллі та партизанських загонах, а також членів їхніх родин, аби організувати виплату їм коштів на утримання. Та і в цій невідкладній справі не обійшлося без бюрократичної тяганини. Лише після того, як списки надійшли в Управління справами ЦК ВКП(б), до обкомів, крайкомів і ЦК союзних республік „спустили” вказівку про виплати родинам партпрацівників-партизанів за місцем їхнього проживання [458].

У той час, коли евакуйовані громадяни з великими труднощами діставалися нових місць і влаштовувались на них, їхні співвітчизники – посадовці в Україні нерідко користувалися своїм становищем з корисливою метою. На початку 1942 р. ЦК КП(б)У та РНК УРСР навіть видали спеціальну постанову, в якій викладалися факти протизаконного витрачання продовольчих фондів у Ворошиловграді. Вже в період евакуації за вказівками місцевих партійних і радянських організацій здійснювався безплатний відпуск продуктів військовим і громадським установам, а також окремим особам. Замість налагодження обліку, суворої економії та справедливого розподілу продовольчих запасів Ворошиловградський обком партії допустив розбазарювання їх і безплатну роздачу на суму 475 тис. крб. Водночас різко зменшився відпуск продуктів для хворих і дітей, норми забезпечення яких не дотримувалися. В січні 1942 р. обласна лікарня не одержала жодного кілограма цукру чи масла, й водночас до Самарканда, де перебували евакуйовані мешканці міста, відправлено 9 вагонів харчів з 3 супроводжуючими і вагон вугілля, що обійшлося в 24 тис. 879 крб. Цю „скромну” посилку отримали далеко не всі, здебільшого родини відповідальних працівників, які налічували близько 900 осіб.

Всього було викрито розбазарювання продуктів на суму 1 791 тис. крб., причому обком КП(б)У знав про ці факти, але не вжив рішучих заходів. Розкрадачів на районному рівні було знято з посад, а ось на обласному, як водиться, знайшли „стрілочника” – секретаря облвиконкому К. Бойка. Першому секретареві обкому партії Гайовому та голові облвиконкому Шевченку було лише “вказано на недоліки” [459].

Переселення значних людських контингентів загострило проблему житла в місцях їх прибуття. Партійні, профспілкові та комсомольські органи включились у виконання постанови союзного уряду від 13 вересня 1941 р. „Про будівництво житлових приміщень для евакуйованих”. Профспілки передали й допомогли обладнати під житло частину приміщень, що їм належали, зокрема будинки відпочинку [460].

Після завершення евакуації матеріальних цінностей і населення на схід відбули апарати громадських об'єднань. Серед перших до Горького виїхав апарат ЦК профспілок нафтової промисловості Півдня і Центру. Центральний, 8 обласних та 265 заводських і будівельних комітетів Півдня увійшли до складу профспілки підприємств промислового будівництва Уралу. До Тбілісі переїхав ЦК профспілки працівників комунального та житлового будівництва Півдня. А ЦК профспілки швейної промисловості Півдня перебував спочатку в Баку, а потім у Ташкенті, обслуговуючи 29 організацій Казахстану, республік Кавказу й Середньої Азії. Через Харків і Баку до Фрунзе виїхав ЦК спілки працівників державних установ Півдня і робітників цукрової промисловості СРСР. На базі споріднених організацій розгорнув діяльність евакуйований з Артемівська до м. Сатки Челябінської області ЦК профспілки робітників вогнестійкої промисловості. Апарат ЦК профспілки робітників тракторної промисловості (10 чол.) розмістився в приміщенні клубу Челябінського тракторного заводу, де продовжував свою роботу аж до повернення в Україну. Профспілкових керівників комітетів Південно-Західної залізниці було залучено до роботи на Південно-Східній залізниці, Сталінської – на шляхах Уралу, Кавказу, Середньої Азії, ЦК профспілки залізничників Півдня виїхав до Тбілісі [461].

Профспілки УРСР взяли активну участь у розв'язанні питань житлово-побутового характеру, налагодженні харчування й медичного обслуговування евакуйованих. Та головне, завдяки їхнім зусиллям на сході країни вдалося швидко налагодити виробництво необхідної для фронту продукції. І хоча це не могло повною мірою компенсувати втрати промислового й сільськогосподарського потенціалу в західній частині СРСР, все-таки допомогло вистояти в найскрутнішу годину і накопичити сили для розгрому окупантів.

Останнім часом довкола питання про евакуацію склалася негативна думка. В уяві пересічного читача вона постає майже як безладна, хаотична втеча начальників усіх рангів. Насправді ж картина була не такою однозначною. І в цьому ще раз переконує останній епізод евакуації Києва. 19

вересня 1941 р. о 9-й годині ранку, коли гітлерівські авангарди вступали до столиці, працівники різних організацій виїхали на лівий берег Дніпра і звідти – в напрямі Борисполя. В лісі їх зібрав міський комітет КП(б)У. Вранці наступного дня всі отримали рушниці, гранати й утворили „комуністичний батальйон”, командування яким прийняв на себе завідувач військового відділу міськкому партії. 22 вересня батальйон пішов на прорив оточення в напрямі Переяслава. Поблизу с. Рогозів зав'язався бій, у якому загинув секретар Залізничного райкому КП(б)У столиці Гілелах. Після цього бійці батальйону перейшли на партизанські методи боротьби проти ворога [462].

Війна стала випробуванням системи, сформованої радянським урядом у передвоєнні роки. Громадські об'єднання, що були її невід'ємними складовими, нарівні з державними органами включались у вирішення завдань, висунутих війною. Незаперечна здатність мобілізувати широкі маси на виконання різноманітних завдань стала їм у пригоді під час перебазування матеріальних цінностей і населення на схід. 3,5 млн. осіб залишили свої домівки і виїхали в глибокий тил, привівши в рух машини, механізми, обладнання, евакуйовані з України. За складністю, масштабами й часом це було небаченою до того справою. І хоча не обійшлося без збоїв, некомпетентних і запізнілих рішень, все-таки слід констатувати, що окупантам не дісталось багато з того, на що вони розраховували. Вивезене устаткування дозволило в короткий час створити на сході могутній військово-промисловий комплекс. Врятовані від нацистського геноциду люди включилися в щоденну трудову вахту або ж пішли в діючу армію. Водночас у ході евакуації виявилися такі вади системи, як надмірна централізація, небажання керівників різних рівнів перебирати на себе самостійні рішення й відповідальність. Ці риси були властиві й громадським об'єднанням, оскільки їхня діяльність будувалася за зразком і подобою державних структур. З іншого боку, виявлялися певні переваги, адже без виконавської дисципліни, детальної звітності, узгоджених дій велетенського суспільного механізму неможливо було розраховувати на успіх у тотальній війні.

3.3. Зародження патріотичних рухів на допомогу радянським збройним силам

Агресія нацистської Німеччини проти СРСР викликала сплеск патріотизму серед радянських людей. Вихована в дусі відданості ідеалам соціалізму переважна частина населення Української РСР сприйняла війну як визвольну й справедливу. Яскравим свідченням цього стало наростання виявів патріотичних почуттів і настроїв у різних сферах суспільного життя.

Природно, в центрі уваги патріотів були збройні сили. Особливого поширення набуло подання заяв до військових комісаріатів та інших державних органів про бажання захищати Вітчизну зі зброєю в руках. На 5 липня 1941 р. 52 тис. комуністів, комсомольців і безпартійних Київської області добровільно виявили бажання одягти військову форму, 147 комсомольців на чолі з секретарем Кіровського райкому ЛКСМУ Дніпропетровська звернулися до райвійськкомату з проханням терміново направити їх до Червоної армії [463]. 11 тис. комсомольців Одещини (в т.ч. 3200 дівчат) пішли добровольцями в збройні сили [464].

Молодь брала приклад із своїх старших товаришів. Адже лише протягом перших місяців війни до лав Червоної армії та Військово-морського флоту влилося близько 240 тис. комуністів України [465]. Половина з них полягла в боях за Батьківщину. Представників вищого партійного складу частково було направлено до військових рад фронтів, армій, політорганів збройних сил, інші очолили ділянки партійної, державної, господарської роботи. Керівники обласних і районних комітетів КП(б)У широко залучалися до організації підпільної диверсійно-розвідувальної роботи, партизанського руху. Як стрижневий елемент радянської суспільно-політичної структури Комуністична партія відігравала провідну роль у мобілізації країни на відсіч ворогу. Партійні органи пронизували кожен клітинку велетенського суспільного організму, який функціонував на випробуваних до війни засадах і, зрештою, забезпечив перемогу в тривалій і невимовно важкій боротьбі з могутнім противником.

Водночас у роботі партійних органів збереглися всі ті вади, які були їм притаманні в довоєнний період, – формалізм, бюрократизм, гіпертрофована схильність до цифр і звітності, байдужість до окремої людини. Та в ході мобілізації країни на боротьбу з ворогом здатність партійних структур діяти як один механізм, підпорядкований центру, виявила ряд позитивних рис, які об'єктивно сприяли консолідації сил радянського суспільства у війні.

Понад 10 тис. співробітників апарату ЦК ВЛКСМ, ЦК ЛКСМУ та інших союзних республік, секретарів обкомів і міськкомів комсомолу також пішли на фронт у 1941 р. [466]. Прифронтові організації часто в повному складі добровільно зголошувалися вступати в діючу армію. Протягом перших трьох місяців війни червоноармійську форму одягли понад 1 млн. комсомольців республіки [467]. ЦК ВЛКСМ за час війни провів 73 спеціальні мобілізації комсомольців і молоді до армії та флоту, що дали фронту 800 тис. молодих бійців. Комсомолки-фронтовички склали на початок 1945 р. 76,5% загальної кількості жінок, що перебували в діючій армії [468].

Патріотичні поривання особливо яскраво виявилися в створенні різноманітних добровільних збройних формувань – народного ополчення, винищувальних загонів, груп охорони порядку тощо. Ініціативу населення спрямовували в організоване русло представники партійних, комсомольських, профспілкових, інших громадських об'єднань, керівники державних установ і підприємств. У Перемишлі такий загін ополченців очолив секретар міськкому партії П. Орленко. В боях за місто ополченці билися пліч-о-пліч з прикордонниками і протягом п'яти днів не дозволяли гітлерівцям увійти на його територію. Дружини місцевих добровольців допомагали бійцям 25-ї та 51-ї стрілецьких дивізій, прикордонникам і морякам Дунайської військової флотилії протягом місяця утримувати Ізмаїл. 600 таких добровольців зі Станіславської області надійшли в розпорядження 58-ї та 44-ї стрілецьких дивізій. 556 партійно-радянських працівників добровільно вступили до збройних формувань на території Чернівецької області. 80% партійців Львівської та 50% Тернопільської областей, не чекаючи мобілізації, взялися за

зброю, щоб нищити гітлерівців. У перший день війни до фронтовиків приєдналося близько 4 тис. комсомольців Ровенської області і майже стільки ж Волинської [469].

Питому вагу контингенту народного ополчення становили чоловіки віком від 18 до 60 років, які не підлягали першочерговому призову, та юнаки – допризовники (16–18 років). Підрозділи народного ополчення створювались на підприємствах, в установах, навчальних закладах, а інколи за приналежністю до певної громадської організації. Слід зазначити, що і в вузах було впроваджено систему такої підготовки. Із 49 кабінетів Одеського державного університету 5 спеціалізувались по артилерійській, воєнно-технічній, загальновійськовій, військово-медичній та фізичній підготовці. Скажімо, воєнно-санітарна справа для дівчат Одеського педінституту в 1942 р. викладалась 114 годин на семестр [470]. Підготовлена таким чином студентська молодь вливалась у військові з'єднання, які часто діставали й відповідні назви – комуністичні чи комсомольські роти, батальйони, полки. Так, у комсомольському полку, створеному з молоді Києва, налічувалося 1450 ополченців [471]. Підрозділи ополчення об'єднувались у великі з'єднання. Такими стали 383-я, 393-я та 395-а дивізії, до яких увійшли частина з 360 тис. ополченців Донбасу, 5 дивізій ополченців з Дніпропетровщини, зведених у корпус [472]. Всього ж у Київській, Кіровоградській, Дніпропетровській, Харківській, Одеській, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Чернігівській, Сталінській та Ворошиловградській областях до народного ополчення протягом другої половини 1941 р. вступило близько 1 млн. 300 тис. осіб. Комсомольці й комуністи були кістяком цих формувань: серед ополченців Києва налічувалося до 45% членів КП(б)У, Харкова – 20% комуністів і 13% комсомольців, Миколаївської області – 10% членів КП(б)У та 15% членів ЛКСМУ [473].

До нерегулярних і добровільних збройних формувань належали також винищувальні загони та батальйони. Цю нову форму залучення громадськості до охорони порядку, боротьби з диверсантами, дотримання режиму, запровадженого в прифронтових зонах і тилу, започаткувала постанова РНК

СРСР від 27 червня 1941 р. „Про заходи боротьби з парашутними десантами та диверсантами противника у прифронтовій смузі”. Комплектування, навчання, озброєння та практичне застосування винищувальних підрозділів покладалися на НКВС союзних республік та їх обласних управлінь і районних відділів. 25 червня з’явився наказ НКВС СРСР, який регламентував діяльність винищувачів. До речі, документ передбачав, що служба в цих формуваннях має проходити „без відриву від постійної роботи”.

Чисельність особового складу винищувальних батальйонів коливалася в середньому від 150 до 250 осіб, а деякі з них мали штат аналогічних регулярних частин. Наприклад, в Одесі діяло 6 винищувальних батальйонів, до яких входили 3233 бійці (з них 900 – комуністи). Згодом вони влилися до складу діючої армії [474]. Бійці навчалися володіти кількома видами зброї, отримували навички патрулювання, стеження та знешкодження ворожих шпигунів і диверсантів.

Унаслідок швидкого просування вермахту та антирадянського впливу націоналістів у західноукраїнському регіоні винищувальних батальйонів було мало: один у Львові, 39 – на Тернопільщині, 13 – у Чернівецькій області та 85 регіональних груп сприяння [475]. В Наддніпрянській Україні та на Слобожанщині цей рух набув більшого поширення. Окремі з учасників груп сприяння діяли досить ефективно. Вже 24 червня 1941 р. винищувачі в районі Шепетівки ліквідували десантну групу з 60 осіб, яка мали завдання вивести з ладу залізничний вузол. Такий же за чисельністю десант було знешкоджено Татарбунарським винищувальним загonom (Ізмаїльська область).

Добровільні воєнізовані формування, створювані на підприємствах і в установах, також прибирали назву винищувальних батальйонів.

На заводі ім. Артема (м. Київ) винищувальний батальйон з 200 осіб сформовано вже 24 червня. Командиром підрозділу призначили начальника інструментального цеху М.Азаревича, комісаром – профспілкового активіста М.Алексєєва. В липні бійці батальйону знищили диверсантів у районі Голосіївського лісу. Одночасно з артемівцями створили винищувальний

батальйон (600 осіб) працівники Південно-Західної залізниці в Києві. Командиром цього формування був Василевський, комісаром – Голованов (секретар партійної організації, який загинув на посту начальника бронепоезда 20 вересня 1941 р. під Борисполем), начальником штабу – Вольнов (загинув у оточенні в Дарниці) [476]. Винищувальний загін Дарницького м'ясокомбінату з 50 осіб утворено 26 червня, а вже 10 липня він вирушив для знешкодження ворожих парашутистів на залізничній станції Дарниця. Потім було ще два виїзди на подібні завдання [477].

У міру того, як вермахт просувався територією України, винищувальні загони розформовувалися, а їх особовий склад вливався до складу регулярних частин. Всього по республіці до 1 жовтня 1941 р. діючій армії передано 125 винищувальних батальйонів. Ще 109 таких формувань перейшли на підпільно-партизанські методи боротьби. Вони стали осередками, навколо яких формувалися загони народних месників, у тому числі під командуванням І. Копьонкіна, А. Куценка, Г. Кузьменка, А. Світличного, С. Гнибиди [478].

Ефективно діяли також і групи сприяння винищувальним батальйонам, які з 1 жовтня 1941 по 1 лютого 1942 р. затримали й знешкодили 6170 пособників ворога, провокаторів, мародерів, членів кримінальних угруповань [479]. В умовах воєнного часу вони допомагали підтримувати правопорядок у населених пунктах, на підприємствах і в установах.

Прагнення взяти участь у відсічі ворогу виливалося не лише в збройні форми. Одним із яскравих виявів патріотизму української людності стала діяльність санітарних дружин. Ці добровільні формування, які діяли під егідою Червоного Хреста, вже в перші дні війни включилися в надання допомоги пораненим і хворим червоноармійцям, а також цивільному населенню в тиллових і прифронтових районах, яке потерпало від нальотів авіації та артобстрілів противника. Професійні санітарно-медичні працівники були не в змозі справитися з великим обсягом роботи, тому значну її частину взяли на себе добровільні дружини, створювані на підприємствах, в установах, навчальних закладах, за місцем проживання.

Із початком бойових дій сандружини прифронтових районів і навіть у тилівій місцевості переводились на військовий стан. Уже 22 червня 1941 р. лише в Київській, Сталінській і Харківській областях стали до бойової готовності 6 тис. санітарних постів, ланок, дружин. Суцільним потоком дівчата й молоді жінки зверталися до місцевих організацій Червоного Хреста й військкоматів із проханням записати до сандружин чи відправити на фронт [480]. Добровольцями до діючої армії пішло понад 1000 студентів, 150 викладачів Київського медінституту, 400 дівчат 2-го медучилища, 200 студенток столичного університету. На четвертий день війни 18 студенток Київського університету стали медсестрами військового госпіталю № 1119. Інша група студенток (В. Вареник, Г. Матенчук, Н. Пашкова, О. Петухова, Є. Улановська) на санітарно-транспортних судах Дніпровського загону Пінської військової флотилії супроводжувала поранених у тил [481].

Старша медична сестра хірургічного відділення 2-ї Київської спеціалізованої лікарні Алексейцева згадувала, що в Дарницькому районі до війни дівчата проходили підготовку в 4-х санітарних дружинах. Із початком бойових дій всі дружини перейшли на казармене становище. Серед членів цих формувань існував чіткий розподіл обов'язків. На залізничній станції Дарниця організували санітарні пости. Коли на станцію почали прибувати перші ешелони з пораненими, дружинниці надавали їм допомогу як медичні сестри. Під час авіанальотів і бомбардувань дружинниці знаходилися на визначених місцях і відразу надавали першу допомогу потерпілим. 23–24 червня літаки „Люфтваффе” в черговий раз бомбардували Дарницю. За першим же викликом сандружинниці прибували до місць, де виявлялися поранені. Особливим співчуттям до потерпілих і навичками медсестер відзначалися сандружинниці Любов Медведенко і Марія Дудченко. А учениця ФЗУ м'ясокомбінату Зоя Заєць загинула на посту 16 вересня, коли ворог уже обстрілював Київ з гармат.

Санітарні дружини виконували ще одну важливу функцію – через районні комітети Червоного Хреста вони отримували для біженців і поранених червоноармійців продукти харчування та розподіляли їх.

Коли ж зав'язалися бої за Київ, на лінію оборони залучили кращих сандружинниць і вони брали активну участь в обороні міста. Лише о 4-й годині ранку 18 вересня медики отримали наказ про відхід. Та було вже пізно.

У ході боїв за Донбас узимку 1942 р. серед червоноармійців було багато поранених та обморожених. На прохання медсанбату однієї з військових частин Красно-Лиманський райком ЛКСМУ негайно мобілізував 200 членів організації, які перевозили й турботливо надавали першу допомогу пораненим, що доправлялися з бойових порядків, розміщували їх по хатах і квартирах. Найкращим чином виявили себе в ті дні Клара Нечепуренко, Тамара Прозорова, педагоги Віра Чередниченко та Поліна Вороніна. Патріотично налаштована молодь м. Куп'янська на Харківщині також взяла участь у шефстві над 6 військовими госпіталями. Такі вчинки набули масового характеру.

Підготовленого нижчого медперсоналу потребували й партизанські загони, що діяли в прифронтовій смузі. І тут молодь виявила патріотичну ініціативу. В Ямському районі Сталінської області Марія Зайцева, виконуючи в партизанському загоні обов'язки медичної сестри, винесла з поля бою 70 поранених бійців зробивши перев'язки, за що була нагороджена орденом Бойового Червоного Прапора [482].

Постановою ЦК ВКП(б) від 8 вересня 1941 р. утворено Всесоюзний Комітет допомоги по обслуговуванню хворих і поранених бійців та командирів Червоної армії під головуванням А. Андрєєва [483]. Постановою ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 24 вересня 1941 р. передбачалося організувати аналогічний республіканський Комітет, а також управління й відділи по керівництву евакогоспіталями при Наркоматі охорони здоров'я. Республіканський Комітет очолив Д. Коротченко. Обкоми КП(б)У та облвиконкоми повинні були створити “обласні комітети по обслуговуванню бійців і командирів Червоної армії з представників партійних, радянських, профспілкових та громадських організацій у складі 9–11 осіб під головуванням одного з секретарів обкому”. На Комітет покладалися: організація широкої громадської допомоги органам охорони здоров'я у справі обслуговування хворих і поранених червоноармійців,

налагодження шефства підприємств, установ, громадських організацій над військовими госпіталями [484].

Створення комітетів сприяло впорядкуванню допомоги госпіталям, але навіть там, де вони були відсутні, місцеве населення робило все, аби полегшити страждання поранених військовослужбовців. На початку 1942 р. на тій частині території УРСР, яка залишалася під контролем радянських військ, у госпіталях працювало 1134 дівчини. Не було жодного госпіталю, де б медичному персоналу не допомагали представники комсомольських організацій шахт, заводів, колгоспів і шкіл. Дівчата прибирали приміщення, прали й ремонтували одяг. Ворошиловградські шефи організували 96 вечорів художньої самодіяльності, написали понад 2000 листів на прохання хворих червоноармійців до їхніх рідних і близьких, зібрали для військових госпіталів 4770 предметів посуду [485]. Понад 200 дівчат постійно працювали в польових госпіталях Красно-Лиманського району Сталінської області, 187 сандружинниць – м. Ізюма на Харківщині. Надія Пархоменко, Марія Ляшенко, Лідія Сухомлинова та інші дістали по кілька подяк від командування, а частина дівчат пішла на медичну службу в діючу армію [486].

Значний внесок у реабілітацію поранених червоноармійців зробили професійні спілки республіки. Секретаріат ВЦРПС у липні 1941 р. прийняв постанову „Про організацію госпіталів у будинках відпочинку і санаторіях ВЦРПС і ЦК спілок”, асигнувавши до кінця року 128 млн. крб. На виконання цього рішення ЦК профспілки працівників залізниці Півдня в серпні передав під госпіталь 5 будинків відпочинку на 1080 ліжок, обладнаних медичною апаратурою. Профспілки долучилися до розгортання 159 евакогоспіталів на 56 тис. ліжок, допомогли в забезпеченні меблями і постільною білизною і т.п. [487].

Шефство над військовими лікувальними закладами набуло масового характеру. Силами громадськості в ході оборони Києва й Харкова було обладнано 64 госпіталі. Допомогало пораненим близько 20 тис. патріотів. Жителі сільської місцевості постачали продукти харчування, діти шкільного

віку збирали лікарські рослини. А в зоні боїв місцеве населення добровільно брало на себе роль санітарів, носильників, їздових, забирало поранених, хворих, обморожених червоноармійців додому, забезпечуючи догляд за ними.

Надзвичайно поширеним явищем стала добровільна здача крові. В розпалі боїв за Київ міська станція переливання крові щодоби давала фронтовим госпіталям 60 літрів крові (до війни тут приймали 8 літрів крові). Протягом перших місяців війни лише в Києві, Одесі, Сталіно й Ворошиловграді понад 35 тис. чоловік стали добровільними донорами [488]. Тільки в Київському педінституті 80 студентів були постійними донорами, вважаючи це справою честі [489].

У містах і селах України активно збиралися кошти для купівлі подарунків пораненим воїнам Червоної армії. До вересня 1941 р. населення Київської, Харківської, Дніпропетровської, Кіровоградської, Одеської та Сумської областей склало на подарунки близько 4 млн. 300 тис. крб. [490].

Масштаби воєнних дій, значна кількість поранених вимагали кардинальних рішень щодо збільшення кількості медперсоналу нижчої ланки. Ентузіазм і патріотичний настрій громадськості допомогли розв'язати цю складну проблему. З початком війни керівництво Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця звернулося до жіноцтва республіки з закликом оволодіти основами медичних знань. За рахунок підвищення інтенсивності занять зменшено термін проходження спеціальних курсів медсестер (до 5,5 місяця без відриву від виробництв і 2,5 місяця – з відривом). Курс підготовки сандружинниць тривав 2–3,5 місяця. Лише протягом першої половини 1942 р. на курсах медсестер, організованих у районах Харківської, Сталінської та Ворошиловградської областей, підготовлено 1394 медичних сестер [491].

На підготовку середнього й молодшого медперсоналу спрямовувалися зусилля профспілок. 2 липня 1941 р. Секретаріат ВЦРПС видав постанову про завдання спілок у справі підготовки медсестер і сандружинниць [492]. У відповідь робітниця київських швейних фабрик ім. Р. Люксембург та ім. О. Горького звернулися до робітників і службовців із закликом організувати на

підприємствах і в установах курси медсестер і санітарні дружини. Цей почин закріпило рішення ЦК профспілки працівників швейної промисловості Півдня, яке зобов'язувало фабричні комітети створити на підприємствах короткотермінові курси медсестер і сандружинниць з кількістю не менше 30 осіб, широко залучати до занять на них працюючих жінок і домогосподарок, а також виділити необхідні для цього приміщення [493]. За сприяння профспілок до кінця 1941 р. в республіці підготовлено 50 тис. медсестер і сандружинниць [494].

Необхідність поповнення збройних сил новобранцями, які б мали військові спеціальності, активізувала діяльність Тсоавіахіму. Напередодні війни в 66 тис. первинних організацій республіки основи військових знань отримувало понад 3 млн. юнаків і дівчат. У співпраці з іншими громадськими об'єднаннями добровільне воєнізоване Товариство в своїх гуртках, клубах, командах, дружинах готувало для армії авіаторів, стрілків, шоферів, зв'язківців, кулеметників, саперів, медичний персонал. Відповідно до постанови Секретаріату ВЦРПС (липень 1941р.) профспілкові спортивні товариства взяли участь у підготовці пілотів на базі аероклубів Тсоавіахіму. В тому ж документі вказувалося на необхідність активізації спілок у загальній підготовці населення до протиповітряної оборони [495]. ЦК найбільших профспілкових об'єднань республіки вжили заходів, щоб охопити максимальну кількість цивільного населення навчанням за нормами „Готовий до протиповітряної і протихімічної оборони”, забезпечити для цього матеріальну базу. В створюваних на підприємствах і в установах навчальних пунктах і загонах ППХО мешканці міст і сіл навчалися основам світломаскування, знешкодження запалювальних бомб, гасіння пожеж, розбирання завалів, проведення рятувально-аварійних робіт і т.п. Після цього вони вливалися в групи самозахисту, пожежні й рятувальні команди, які багато зробили для того, щоб рятувати населення під час авіанальотів та артилерійських обстрілів. Про масовість цього руху свідчить той факт, що з липня 1941 р. по липень 1942 р. у Ворошиловградській, Сталінській, Харківській, Дніпропетровській, Сумській, Полтавській і

Запорізькій областях за програмами ППХО підготовлено 7038 тис. осіб [496].

17 вересня 1941 р. ДКО спеціальною постановою запровадив загальне обов'язкове військове навчання чоловіків віком від 16 до 60 років без відриву від виробництва [497]. Новостворене Управління всевобучу по лінії військкоматів і громадських організацій повсюдно створювало воєнно-навчальні пункти, які давали навички з воєнних спеціальностей. Щоправда, на цей час більша частина території УРСР була зайнята ворожими військами. Але в Сталінській, Харківській та Ворошиловградській областях навчання охопило значну частину населення. У Ворошиловградській області на пунктах всевобучу першої черги було навчено 24674 військовозобов'язаних. Другою чергою охоплено 15188 чоловік, із них 7152 допризовники. В створених комсомольсько-молодіжних підрозділах підготовлено 400 автоматників, 232 винищувачі танків, 185 станкових кулеметників, 70 снайперів, 282 мінометники [498].

Весною 1942 р. ЦК ЛКСМУ перевіряв стан всевобучу Ворошиловградської області. В результаті було виявлено ряд недоліків, зокрема низьку дисципліну та відвідуваність занять, їх відрив від реалій тогочасного бою. На нараді керівників всевобучу, Тсоавіахіму, комсомолу з урахуванням критичних зауважень було вироблено рекомендації, спрямовані на поліпшення організаційного забезпечення військової підготовки. Це змусило місцевих керівників ще серйозніше взятися за організацію всевобучу. Почалися заняття на 26 навчальних пунктах Харківщини, які охоплювали 3700 курсантів. У Ямському та Красно-Лиманському районах Сталінської області організовано 5 воєнно-навчальних пунктів, де набували військових навичок і знань 530 чоловік. У 30 районах Ворошиловградської області 244 пункти прийняли на навчання 28508 чоловік. У середніх школах Ворошиловградщини та Харківщини організовано підрозділи всевобучу для 1834 учнів. Допризовною підготовкою у школах охоплено ще 7000 осіб [499]. Після перевірки та вжитих заходів кількість курсантів на 273 воєнно-навчальних пунктах всевобучу зросла лише з 10 квітня по 10 травня 1942 р. на 6064 чоловік і становила

32738 слухачів.

Військове навчання здійснювалося також на підприємствах і в установах, евакуйованих у глибокий тил. І знову на допомогу прийшли профспілки, що мали передвоєний досвід спортивно-масової роботи. В березні 1942 р. президія ЦК профспілки працівників тракторної промисловості зобов'язала профспілкові організації брати активну участь у комплектуванні контингенту курсантів воєнно-навчальним пунктам заводів та асигнувала 877 тис. крб. Слід сказати, що ці гроші було витрачено ефективно. До середини 1942 р. на Челябінському тракторному заводі, де працювало багато спеціалістів і робітників з України, підготовлено 3 тис. бійців [500].

На військову підготовку скеровувались і спортивні товариства профспілок. Протягом 1942 р. 375 тис. робітників і службовців, учнів, студентів тилових районів склали норми ГПО, а за спеціальною програмою в спортивних секціях профспілок підготовлено близько 1,5 млн. лижників, які володіли прийомами бойових дій, майстрів рукопашного бою, плавців [501].

Одним із найбільш яскравих виявів народного патріотизму став рух, спрямований на зміцнення обороноздатності країни. Спорадичні форми допомоги діючій армії, пораненим і хворим червоноармійцям поступово набули масового характеру. Фактично Фонд оборони країни виник стихійно, і багато в чому це словосполучення було умовним. Адже Фонду адресувалися і грошові перекази, і коштовні та ювелірні вироби, і продукти харчування, і взуття та одяг, і речі першої необхідності тощо. На початковій фазі це був вияв суто громадської самодіяльності патріотичного спрямування. Підхоплений і розвинутий партійними органами він набув рис загальнонародного руху.

Звичай передавати своїй державі, яка знаходиться в стані війни, власні заощадження, коштовності, особисті речі існував із давнини в різних народів. У роки Великої Вітчизняної війни цей рух набув небачених до того масштабів. Із початком агресії Німеччини проти СРСР патріоти почали звертатися до державних органів з проханням прийняти від них гроші, цінні речі, колекційні монети, ювелірні вироби, облігації державних позик, які б могли сприяти

зміцненню обороноздатності країни. Щоб упорядкувати цю справу, керівництво країни відкрило спеціальний рахунок у Держбанку СРСР по 40-му розділу союзного бюджету під назвою “Фонд оборони країни”.

Оскільки не всі мали заощадження, особливого поширення набули перерахування до Фонду оборони одноденного, а то й кількаденного заробітку. Збори трудового колективу Дарницького вагоноремонтного заводу прийняли рішення щомісяця відраховувати одноденну заробітну плату до Фонду оборони, а також звернулися до уряду з пропозицією припинити на час війни проведення тиражів виграшів по державних позиках і збережені кошти передати на ту саму мету. 40 тис. юнаків і дівчат Києва вийшли 17 серпня 1941 р. на Перший всесоюзний недільник. Зароблені 300 тис. крб. і зібрані 25 тонн кольорового металобрухту вони передали до Фонду оборони [502]. Гірники Макіївки виступили з ініціативою працювати в вихідні, а зароблені гроші перераховувати до Фонду оборони. Підхопивши цей почин, шахтарі Донбасу до вересня 1941 р. здали з цією метою понад 32 млн. крб., зароблених на суботниках і недільниках [503]. Донецький машиніст паровоза І. Гончар у липні 1941 р. 67 годин підряд без відпочинку за складних умов водив ешелони до лінії фронту. Весь заробіток за цей час – 500 крб. – він передав до Фонду оборони. 1500 крб. на зміцнення обороноздатності країни перерахували 130 домогосподарок, які відвантажили 18 вагонів сировини з доменного цеху металургійного заводу ім. С.Орджонікідзе (Донбас), 2200 крб. і 450 трудовнів, зароблених у колгоспі, – піонери й школярі Єнакієво [504].

Практично кожна українська родина мала на фронті сина, батька, брата, чоловіка. Тому коли з’явилася можливість надсилати в діючу армію посилки, цим скористалися не лише родичі фронтовиків, а й представники громадських організацій і трудових колективів. Комсомольці Одещини зібрали й відправили на фронт 400 тис. подарунків на суму 2 млн. крб., а також 30 тис. листів бійцям і командирам діючої армії. Крім того населення області внесло до Фонду оборони 1702 тис. крб. (без урахування облігацій внутрішньої позики, золотих і срібних прикрас, інших коштовностей) [505]. А всього з липня 1941 р. по

квітень 1942 р. населення Київської, Одеської, Полтавської, Сумської, Дніпропетровської, Харківської, Сталінської та Ворошиловградської областей здало до цього Фонду (за неповними даними) тільки готівкою 53 млн. крб. і на десятки мільйонів карбованців облігацій державної позики [506].

Крім грошових переказів і посилок населення України збирало й передавало військовим частинам харчові продукти, предмети широкого вжитку, тютюн тощо. Наприклад, молодь м. Ізюма, що на Харківщині, передала бійцям Червоної армії 700 кг овочів, 350 кг солі, 1555 речових подарунків [507], села Прелесне Слов'янського району (Сталінська область) – 6 т борошна, 20 т пшениці, 2,5 т ячменю, 3,5 т кукурудзи, 2,5 т соняшника, 5,5 т печеного хліба, 296 голів рогатої худоби, 68 кг птиці, 1,5 т картоплі, 316 кг жирів [508].

Патріотичні акції, на жаль, не обходилися без звичного вже бюрократичного тиску й примусу. В результаті перевірки шести районів Харківської області групою ЦК КП(б)У в першій половині 1942 р. виявилось, що деякі райкоми неправильно орієнтують первинні парторганізації. Як приклад наводилася директива Ізюмського РК КП(б)У голові сільради с. Мала Камишеваха, що зобов'язувала його під сувору відповідальність провести збирання подарунків для Червоної армії. Подібним чином до 1 травня 1942 р. було „зібрано” (фактично вилучено) у населення 6000 подарунків і 3500 яєць у Савинському районі [509]. Отже, добровільно-добродійну акцію партбюрократами було перетворено на примусовий захід.

Інколи за таким шаблоном діяли й військові, що зловживали доброзичливим ставленням населення і перевищували свої повноваження. У Вовчанському районі (Харківщина) військовослужбовці 307-го арtpолку здійснювали неодноразові обшуки й вилучення в селянських господарствах під виглядом пошуків зброї та військового майна. 27 квітня в колгоспі „Пам'яті Леніна” (Савинський район) військова частина забрала 12 коней, залишивши господарство без тяглової сили напередодні посівної. З посівного фонду колгоспу с. Кам'янка Ізюмського району військова частина, що проходила через село, самовільно вилучила 5 мішків кукурудзи [510].

Із наближення зими гостро постало питання забезпечення воїнів теплим одягом і взуттям. І тут також вагоме слово сказали громадські об'єднання. У вересні 1941 р. створено Республіканську комісію по збиранню речей та білизни для Червоної армії. До неї увійшли представники партійних і радянських органів на чолі з головою Верховної Ради М.Гречухою. З метою планомірного збирання теплих речей на місцях утворювалися обласні, районні та міські комісії, до складу яких входили представники державних і громадських установ. Документ передбачав сувору звітність за облік та зберігання зібраних речей [511]. Активно за цю справу взялися в Києві, де в будинках № 39 і 41 на Хрещатику шили й ремонтували одяг дві бригади жінок-добровольців. Тільки протягом 3 днів у Ленінградському районі столиці пошито й зібрано 600 різних речей для воїнів. У залі кінотеатру „Зміна” пошивну майстерню організували піонери [512]. В Харківській області до 12 грудня 1941 р. зібрано й передано Червоній армії 6804 пари рукавиць і рукавичок, 2387 теплих онуч, 2276 шапок, 490 пар валянків, 934 фуфайки, 322 козушки [513]. До березня 1942 р. населення Дніпропетровської, Харківської, Полтавської, Сумської, Запорізької, Сталінської, Ворошиловградської областей передало фронтовикам 328 тис. теплих речей [514]. Вони виявилися дуже доречними в холодну зиму 1941–1942 рр.

На зміцнення обороноздатності країни спрямовувався збір металобрухту, трофейних речей. Військово-промисловий комплекс потребував величезної кількості металу, на виробництво якого не вистачало наявних запасів руди. Довоєнний досвід подібних масових кампаній став у пригоді й тут. Населення міст і сіл перетворило збирання металобрухту в патріотичну кампанію. Під час всесоюзних недільників 17 серпня та 7 вересня 1941 р. тільки в Києві й Харкові зібрано 235 т брухту. В 1941–1942 рр. в Сталінській, Запорізькій, Харківській, Ворошиловградській та Полтавській областях зібрано, посортовано й відправлено на переплавлення 81 тис. т чорних і кольорових металів [515].

Особливо гостро постала проблема збору металу після захоплення

гітлерівцями Криворізького та частини Донецького басейнів. У зв'язку з ситуацією, що склалася, серед молоді проведено відповідну агітаційно-пропагандистську й організаційну роботу. На зборах створювались ініціативні групи, приймались відповідні зобов'язання й зустрічні плани. В Ворошиловградській області, наприклад, у першій половині 1942 р. діяло 40 комісій, 128 бригад, 418 ініціативних груп на підприємствах, що дозволило перевиконати план I кварталу на 152%. На II квартал було прийнято удвічі більший план – 16690 тонн. Але вже в квітні 1942 р. молодь зібрала 22433 тонни металобрухту, з них 11332 т було підвезено до місць навантаження, а 5590 т відвантажено на металургійні заводи. У вільний від роботи час цю роботу виконували понад 26 тис. членів ЛКСМУ та осіб неспілкової молоді.

Патріотична самодіяльність української громадськості виробила ще одну форму масових акцій – збір коштів на спорудження танків і літаків для радянських збройних сил. Окремим бойовим машинам або цілим танковим колонам чи авіаційним ескадрильям присвоювали імена. Ініціатива збирання коштів на будівництво ланки літаків (їй пропонували дати назву „Комсомолец Ворошиловградщини”) належала молодим робітникам заводу ім. Жовтневої революції (серпень 1941 р.) [516]. Надалі цей почин підхопили не лише мешканці неокупованих районів України, але й ті громадяни УРСР, які знаходилися в евакуації. Вже до кінця 1941 р. було нагромаджено значні кошти цільового призначення. Так, до 15 грудня від молоді Харківської області надійшло 248 тис. 373 крб. на спорудження танкової колони [517]. Ще більшого розмаху акція набула в 1942 р. Гроші готівкою на будівництво танків перерахували трудящі Ровеньківського району (Ворошиловградська область), Вовчанського, Ольховатського районів Харківщини [518].

У жовтні 1942 р. трудовий колектив евакуйованого в Саратов Харківського заводу „Серп і Молот” виступив з ініціативою створення фонду спорудження танкової колони „За Радянську Україну”, зробивши початковий внесок – 240 тис. крб. Через українську пресу, радіостанції ім. Т.Шевченка та

„Радянська Україна” почин харків’ян популяризувався серед евакуйованих громадян УРСР. Кампанію підтримували трудові колективи підприємств, громадські об’єднання, українська інтелігенція, зокрема співробітники Академії наук УРСР, артисти 15 евакуйованих театрів, які зібрали відповідно 1 і 1,5 млн. крб. [519]. Евакуйовані театральні трупи переказали свої заощадження на будівництво танкової колони „Українське мистецтво” [520]. І такі акції продовжувались до кінця війни. Навіть специфічні регіони брали в них участь. Скажімо, до 1 березня 1945 р. громадяни Дрогобицької області зібрали 11 596 912 крб. для побудови літаків „Вільна Дрогобиччина” [521].

Нового поштовху грошовим зборам надали урочистості, присвячені 25-річчю утворення Української РСР. Особливо широко ця дата відзначалася в Саратовській області, де перебувало найбільше українців. Наприклад, населення Краснокутського району з 23 грудня 1942 р. по 3 січня 1943 р. перерахувало до Державного банку понад 3 млн. крб. на будівництво літаків для Сталінградського фронту і 98 тис. крб. – на танкову колону „За Радянську Україну”. У колгоспі „Червоний борець” Комсомольського району, куди переїхали 54 селянські господарства з України, через три дні після виступу агітатора переведено до Державного банку грошовий внесок на цю ж танкову колону. Селяни колгоспу ім. Леніна Безименського району вирішили збудувати за власні кошти ланку літаків. До них прилучилися колгоспники Приволзького району. Колектив господарства „Ударник” започаткував збір коштів на спорудження літака „Партизан України” і закликав приєднатися до нього й інших українських селян, евакуйованих у Саратовську область [522]. Стахановську вахту на честь ювілею оголосили Некрасовська, Червоноармійська, Славнухівська МТС, колгосп ім. Леніна. Вони організували будівництво на кошти трударів семи літаків – „Колгоспник-месник”, „За Радянську Україну”, ім. 25-річчя Радянської України, ім. М.Хрущова та ін. [523].

Всього ж трудящими Саратовської області, передусім евакуйованими з України, перераховано в фонд спорудження літаків („За Радянську Україну”,

„Партизан України”, „Колгоспник-месник”, ім.25-річчя Радянської України, ім. М. Хрущова) 5 млн. 460 тис. крб. (в цінах 1940 р.), на танкову колону „За Радянську Україну” – 915 тис. 400 крб. Крім того зібрано 5 млн. 736 тис. крб. на будівництво літака та здано 2898 центнерів зерна на харчування воїнів Сталінградського фронту [524].

Щоправда, і в цій патріотичній кампанії не обійшлося без волонтаристських рішень, бюрократизму, адміністрування. Часом партійні інстанції на свій розсуд розподіляли грошові потоки, не рахуючись з волевиявленням жертводавців. Ось лише один показовий випадок. Зібрані співробітниками евакуйованого в Дергачовський район Саратовської області Харківського інституту механізації кошти на будівництво танкової колони „За Радянську Україну” місцевий райком ВКП(б), аби відзвітуватися перед обкомом, перевів на спорудження авіаескадрильї „Дергачовський колгоспник” [525].

Однією з форм зміцнення обороноздатності країни стала передплата державних позик. При розміщенні державної воєнної позики 1942 р. вся масово-політична робота проводилася під гаслом „три – чотири заробітки – у Державну воєнну позику 1942 року”. Роз’яснювальну та організаційну роботу проводив актив міст і сіл. Особливо ретельно добиралися й інструктувалися уповноважені з передплати на селі. В містах створювалися комісії сприяння держкредиту на підприємствах, в установах та організаціях. Інструктивні наради з питань реалізації позики проводилися з секретарями райкомів партії та комсомолу, головами райвиконкомів, редакторами районних газет, головами окружних і районних комітетів професійних спілок [526].

Кредитування держави населенням у вигляді державних позик практикувалося й до війни для реалізації програми індустріалізації країни. Під час війни, коли йшлося про саме існування держави, успішній передплаті позики надавалося ще більшого значення. Трудові колективи, як правило, намагалися виконати доведені згори плани, і тут поле для самодіяльності було обмеженим. Щоправда, окремі виробничники передплачували позику на досить

значні суми і ці приклади ставали орієнтирами для інших. У цілому активність населення була досить високою, хоча слід враховувати переважно примусовий, зобов'язуючий характер передплати. На Харківщині, наприклад, у 1941 р. один працюючий передплатив у середньому на 102 крб., у 1942 р. – на 113 крб. [527]. Зважаючи на обмежені грошові ресурси населення, то були відчутні суми. Зливаючись воедино, ці потічки живили оборонну індустрію, армію, тил і, зрештою, допомогли вистояти й перемогти.

Міжвоєнний період був позначений пошуком нових форм інтенсифікації праці. При цьому на перше місце виходили позаекономічні форми заохочення: грамоти, медалі, ордени, подяки, „дошки пошани” тощо. Цілком природно, що трудящі в найтяжчий для країни час намагалися саме на робочому місці домогтися максимально високих результатів і цим зробити свій внесок у розгром ворога. Гасло „Все для фронту, все для перемоги!” дало поштовх для розвитку вже випробуваних і появи нових форм організації праці. Розуміючи, що кожна одиниця виготовленої продукції працює на зміцнення обороноздатності, трудящі виявили в роки війни зразки трудової звитяги. На виробництві та в сільському господарстві поширюються патріотичні рухи, змагання тощо.

Воєнні умови примушували працювати по-новому, виявляючи ініціативу й винахідливість працівників усіх ланок господарського механізму та галузей виробництва. Коли командування Одеського військового округу поставило перед партійним і радянським керівництвом області ряд завдань щодо виробництва необхідних видів озброєння й спорядження для Південного фронту, це знайшло патріотичний відгук серед робітників і службовців. І хоча до війни на підприємствах Одеси не виробляли вибухових речовин, детонаторів, гранат, бронепотягів, вогнеметів, мінометів та іншої військової продукції, протягом короткого часу було налагоджено її випуск. Прагнення допомогти фронту перебороло всі негаразди, стимулювало творчу ініціативу, пошук нестандартних рішень. Колектив пробково-лінолеумного заводу „Більшовик” винайшов технологію виготовлення вибухівки і щодоби виробляв

її в кількості 1,5–2 тонни. Науковці й інженери заводу ім. Петровського після нетривалих дослідів виготовили терковий запал з детонатором, що дало можливість випускати гранати комплектно та в великій кількості. Заводи ім. 10-річчя Жовтня, ім. Червоної гвардії, товарних вагонів налагодили випуск 70–80 комплектів автомобільних гусениць щодоби. Найбільший у місті завод ім. Січневого повстання в кооперації з іншими підприємствами крім ремонту танків організував виробництво мінометів. Бронетехніку й вогнемети почали випускати заводи ім. Жовтневої революції, ім. А. Марті, ім. Ф. Держинського. Одеські робітники всіма засобами намагалися підвищити інтенсивність і продуктивність праці. Виконання виробничого плану на 200–250% стало звичайною справою для профспілкових і комсомольських активістів – мідника Дубицького, електрозварювальника Петрушинського (завод ім. Січневого повстання), слюсарів Шарая, Нефедова, Висоцького (завод „Кінап”), лекальника Гончарова, електрозварювальників Лебедева, Нагайця, коваля Маховського, кадрового раціоналізатора Осипенка (завод ім. 10-річчя Жовтневої революції) [528].

Трудящі некупованих районів УРСР взяли активну участь у різних формах виробничого змагання. Його особливістю в регіоні стало масове освоєння жінками традиційно чоловічих професій. Так, молода робітниця шахти № 3–3–Біс Серговського району Ворошиловоградської області Олександра Шесталова, опанувавши професію електрослюсаря, виконувала виробничу програму на 180–200%. Її колеги Войтенко й Калинка, лебідчиця Єременко (шахта „Анненська”) – на 250%. Комсомольська організація шахти № 1–Біс Краснодонського району створила комсомольсько-молодіжну бригаду наваловідбійників, яка добове завдання виконувала на 140–150%. На заводі ім. Жовтневої революції (Ворошиловград) за ініціативою молодих робітників створено й обладнано цех, який отримав назву „комсомольський”. В ньому організували кілька комсомольсько-молодіжних бригад, які виконували завдання на 150–160% [529].

Не відставали від робітників міста й сільські трударі. Бракувало техніки,

пального, тяглової сили, але колгоспники робили все, аби забезпечити воюючу країну хлібом. Головний тягар сільськогосподарських робіт взяли на себе жінки. У колгоспі „Червона нива” Павлівської сільради Білокураківського району (Ворошиловградська область) було створено комсомольсько-молодіжну бригаду трактористок з 8 дівчат, які щойно закінчили спеціальні курси. Протягом перших днів весняної сівби бригада зорала 128 га угідь і заощадила 114 кг пального. Трактористка Оксана Давидова щодня виконувала норму на 120–130%, економлячи 44 кг пального. Жіноча тракторна бригада колгоспу ім. Будьонного Велико-Тепловського району першою завершила сівбу ранніх зернових, систематично перевиконуючи план у 1,5 раза [530].

У квітні 1942 р. в неокупованих районах проведено нараду молодих колгоспниць – передовиків сільського господарства. З доповіддю „Про завдання весняної сівби та участь дівчат і жінок села у проведенні весняної посівної кампанії” виступив заступник голови РНК УРСР В. Старченко. Учасниці зльоту прийняли звернення до всіх колгоспниць України з закликом працювати так, щоб забезпечити фронт і тил усім необхідним для перемоги. Наркомзем і Наркомрадгоспів УРСР встановив для переможців змагання грошові премії на загальну суму 50 тис. крб. [531].

В організації змагання було багато кампанійщини й цифроманії, але не можна відкидати ініціативу й бажання самих виробників прискорити своєю працею розгром ворога, бути причетними до перемоги.

Справедлива, визвольна війна Радянського Союзу викликала щирий сплеск патріотичних почуттів. Агресія гітлерівської Німеччини, яка стала потрясінням для суспільства, відразу спричинила масові прояви народної самовідданості й рішуче бажання дати відсіч ворогу. Мільйони добровольців одягли червоноармійські шинелі, вступили в народне ополчення, винищувальні загони, групи самозахисту, санітарні дружини. Поряд із організаційними заходами з боку партійних і радянських органів у початковій фазі війни досить високим виявився рівень суспільної самодіяльності населення. Через свої об’єднання (як постійно діючі, так і тимчасові, покликані до життя війною)

люди виявляли волю до консолідації своїх зусиль. Причому, ці зусилля мали й опосередкований характер, що виражалось у благодійній відбудові підприємств, навчальних закладів, самообслуговуванні виробничих процесів, вирішенні соціально-побутових проблем.

Зрозуміло, що війна внесла в життя народу й держави елементи сум'яття, хаосу, нерозпорядливості, викрила слабкі ланки створеної більшовиками системи, показала наявність у радянському суспільстві різних за політичними настроями груп. Та все-таки пануючою тенденцією попри все залишалось прагнення переважної частини народу України захистити Вітчизну від нацистської навали, якомога швидше повернутися до мирного життя. Тому збіжність зусиль керівництва країни та патріотичних виявів населення Радянського Союзу сприймається як об'єктивна реальність, а не лише інспірована пропагандистським апаратом кампанія. Уряд спрямував у потрібне русло волелюбну енергію мас, надав їй певних організаційних форм і суспільно вагомому резонансу. Немає жодного сумніву, що в роки війни взаєморозуміння між владою й народом досягло найвищої позначки за весь час існування радянської системи. Мова йде не про реанімацію ідеологеми „морально-політична єдність радянських людей”, а про встановлення історичної істини. І вона полягає в тому, що за важких обставин народ, „вибачивши” передвоєнні репресії, інші злочини й недбальство, дав кредит довіри своєму керівництву й зробив усе для того, аби реалізувати всі його рішення під час війни.

І якими б прикрими не були окремі сторінки воєнної історії, загалом слід визнати, що характер громадянського волевиявлення в перший період війни був непідробним, трудовий героїзм мільйонів селян, робітників, службовців, науковців, працівників культури не залишає сумніву в щирості їхніх патріотичних настроїв. За формою й змістом це був радянський патріотизм, оскільки йшлося про захист Радянського Союзу – іншої Батьківщини більшість українців для себе тоді не уявляла. І за цю державу вони билися на фронтах, для неї працювали в тилу за невимовно складних обставин, відмовляючи собі в усьому заради перемоги. В цьому сенсі можна говорити про радянський

патріотизм як про природне, іманентне більшості населення України явище, що стало важливим чинником боротьби з агресором.

РОЗДІЛ 4. НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ І СУСПІЛЬНО – ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

4.1. Соціально-економічне становище українського населення за умов „нового порядку”

У військово-політичних та економічних планах вождів Третього рейху Україна посідала особливе місце. Колонізація українських земель мала не лише розв'язати проблему „життєвого простору” для арійців, а й забезпечити німецьку економіку сировиною, енергоносіями, металом, сільськогосподарською продукцією. Про людей у нацистських програмах завоювання й освоєння Сходу йшлося в другу чергу. Українцям, як і всім східним слов'янам, відводилася роль другорядного народу, що мав обслуговувати інтереси „великої німецької нації”.

Передбачаючи можливу реакцію та протистояння німецьким акціям на завойовуваних землях, різні відомства та їх керівники видавали численні документи, в яких обумовлювалося ставлення до місцевого населення. Планом „Ост” передбачалося підірвати самі основи існування східнослов'янських народів як цивілізаційної спільноти, позбавити їх реальної участі у вирішенні власної долі, а зайняті ними території поступово германізувати за допомогою колоністів.

Засоби розв'язання цієї проблеми обиралися по-нацистському брутальні й цинічні. 30 березня 1941 року під час наради вищого командування вермахту Гітлер дав ряд вказівок, які начальник штабу сухопутних військ Гальдер зафіксував у своєму щоденнику: „Боротьба двох ідеологій. ...Величезна небезпека комунізму для майбутнього. ...Мова йде про боротьбу на знищення. ...Боротьба проти Росії: знищення більшовицьких комісарів і комуністичної інтелігенції. ...Війна буде різко відрізнятись від війни на Заході. На Сході жорстокість є добром для майбутнього” [532].

Вказівки фюрера знайшли своє втілення в „Директиві про поведінку з

політичними комісарами” (6 червня 1941 року). Доповнена інструкцією головнокомандуючого сухопутними військами фон Браухіча директива вимагала ліквідації як військових політпрацівників, так і цивільних партійних функціонерів та активістів [533].

Унаслідок того, що радянський військовополонений відповідно до постанови ОКВ від 8 вересня 1941 року був „заражений більшовизмом і мав здатність внаслідок цього чинити опір усіма можливими засобами”, він „втратив право, щоб з ним поводитися як з чесним солдатом згідно Женевської конвенції” [534].

Як бачимо, більшість директивних документів мала яскраво виражену політичну орієнтацію, виставляючи комуністичний режим і його найпомітніших діячів головним ворогом. Головним, але не єдиним. Одними з перших ворогів нацистської Німеччини було оголошено євреїв, яких наказувалося знищувати нарівні з більшовиками. З метою якомога швидшого виявлення й знешкодження „небажаного елемента” айнзатцгрупи отримали „Списки для виявлення місцеперебування”, „Особливу розшукову книгу СРСР”, „Німецьку розшукову книгу”. Та вже невдовзі після вступу на територію Радянського Союзу окупанти вдалися до тотального терору і геноциду. Їхньою метою стало не лише знищення певних категорій населення, а й тотальне залякування його, упокорення всіма засобами.

Події на фронті склалися таким чином, що невдовзі після початку німецько-радянської війни згадані вище інструкції широко втілювалися в життя. Серед сотень тисяч радянських військовополонених сепарувалися офіцери і політпрацівники, котрих „знешкоджували”. Ставлення до тих полонених, яким залишали життя, перетворювало їх на потенційних смертників: через кілька місяців перебування в полоні без належного харчування, медичної допомоги, внаслідок холоду вони гинули тисячами. Ніякі зусилля місцевих жителів, що намагалися підтримати приречених їжею та одягом, змінити становище не могли. Зустрічаючи довжелезні колони

полонених червоноармійців, населення переймалося песимізмом, зневірою в силу радянської влади.

Ще сильніший психологічний вплив на населення мали масові страти партійно-радянського активу, євреїв, „терористів”, „агентів”. Висунувши постулат про „жидо-більшовицькі злочини”, гітлерівці намагалися розпалити національну вендету. Слід зауважити, що радянська влада дала для цього підстави: в тюрмах західноукраїнських обласних і районних центрів енкаведисти перед відступом розстріляли сотні в'язнів. Не забулися ще й методи радянзації краю, заслання, які торкнулися значної частини населення. Однак образи і знущання більшовицького режиму все ж не стали каталізатором єврейських погромів, хоча прояви антисемітизму на окупованій території мали місце. Командування айнзатцгрупи „Ц” у вересні 1941 року доповідало, що „майже ніде населення не було втягнуто в дії проти євреїв”. А в доповідній з Києва (перша половина жовтня) повідомлялося, що „українці відвернулися від євреїв тому, що вони переважно були функціонерами більшовицької партії”, хоча „антисемітизму расистського та ідеологічного характеру в населення усе-таки немає” [535].

Уже в перші дні окупації Львова гітлерівці знищили 7 тис. євреїв, у Луцьку – 2 тисячі, Тернополі – 1 тисячу, Житомирі – 3145, Бердичеві – 1303, Кам'янці-Подільському – 23,6 тисячі, Києві – понад – 33,7 тисячі. Жертвами окупантів стали 240 комуністів Рівного, 20 „грабіжників” і 50 „польських агентів”, 60 „терористів” у Народичах, 6584 „більшовики, євреї, асоціальні елементи” у районі Коростеня та Білої Церкви, 39 „функціонерів” та 11 „саботажників” у Кривому Розі, 56 „функціонерів і агентів НКВС”, 28 „саботажників і грабіжників” у Ново-Українці [536]. У Львові було знищено близько 500 представників української та польської інтелігенції [537], Збаражі – 75, Тернополі – 437, Станіславі – 850 представників „вільних професій” [538]. У Києві восени 1941 р. за наказом окупаційної адміністрації вбито 24 депутати міської та обласної рад [539]. А в с. Липки Корпинського району на Житомирщині карателі розстріляли 46 комуністів і функціонерів радянської

влади, а потім знищили і їхні родини (всього 215 осіб). Така ж доля спіткала 37 членів партії у Добровеличківському районі Кіровоградської області [540]. Всього за час окупації України нацистські карателі знищили близько 50 тис. членів Комуністичної партії [541].

Справжнє полювання німецькі спецслужби і румунська сигуранца влаштували за радянськими партизанами й підпільниками, а також націоналістами. Погана конспірація, відсутність належної підготовки, а часом і зрадництво, доноси співвітчизників, не задоволених радянською владою, були причиною численних провалів та арештів. При цьому гітлерівці надавали результатам каральних акцій розголосу, проводили страти в присутності місцевого населення, прагнучи звести до нуля соціальну базу Руху Опору і залякати його учасників. Задля остраху трупи месників на кілька днів залишали на шибеницях у публічних місцях з табличками, де перераховувалися „злочини” страчених. Враховуючи масштаби операцій, спрямованих проти радянських і оунівських „банд”, і кількість жертв червоного й націоналістичного підпілля, є підстави говорити, що нацисти спромоглися досягти поставленої мети: в результаті „умиротворення” їм удалося не лише винищити найбільш активний і здатний до організованого спротиву елемент, а й паралізувати волю більшої частини населення, примусити його покійно виконувати вказівки окупаційних властей.

Здійснюючи терор проти цивільного населення, нацисти водночас уміло спекулювали на більшовицьких злочинах у передвоєнний час. Прикладом може бути „Вінницька трагедія”. З ініціативи громадськості міста окупаційна адміністрація в травні 1943 року створила спеціальну комісію під головуванням доктора Вегнера для ексгумації жертв НКВС 1938–1939 рр. У складі комісії були відомі професори з кількох європейських країн. У Вінниці побували журналісти з Італії, Румунії, Словаччини, Швеції, Болгарії, Франції, Сербії, і справа набула світового розголосу. Серед кількох тисяч замордованих сталінськими спецслужбами радянських громадян мешканці міста й околиць пізнавали своїх близьких, рідних, знайомих. Перепоховання жертв

перетворювалося на маніфестації виразно антирадянського спрямування. Гітлерівці ж перетворили трагедію на фарс, розгорнувши довкола неї галасливу ідеологічну кампанію. Та коли поглянути на календар (йшло літо 1943 року), стане зрозумілою заповзятість, з якою роздмухувалася ненависть до сталінського режиму. Втрата стратегічної ініціативи на фронті, відчутні поразки в боях за Лівобережну Україну примушували німецьку пропаганду вживати заходів, які б налаштували населення окупованих земель проти радянського ладу.

На морально-психологічному стані людей не могли не позначитися також заходи відомства Заукеля, що займалося забезпеченням економіки рейху дармовою робочою силою. Певна частина людей, повіривши пропагандистським обіцянкам і рекламі кращого життя, виїхала на роботу до Німеччини й Австрії добровільно. Коли ж добровольці перестали забезпечувати зростаючі потреби в робочих руках, німці перейшли до випробуваного методу – насильства. Людолови ХХ століття примусово виганяли в Німеччину українську молодь, що примножувало горе й страждання і без того змучених війною людей. 2,4 млн. „остарбайтерів” з України скуштували гіркого хліба на чужині. Для переважної більшості з них перебування на чужині стало справжньою каторгою. Історикам ще належить відтворити у всій трагічності долю „остарбайтерів”, яка стала невід’ємною частиною страждань усього народу в добу воєнного лихоліття. І свою шану тут мають отримати ті особистості, котрі самозречено допомагали юнакам і дівчатам уникати німецького рабства. Серед них і професор П. Буйко, що врятував від вивезення з Київщини понад одну тисячу осіб і якого було страчено гітлерівцями. Близько 320 тис. робочих рук недорахувалися заукелівці внаслідок рішучих дій партизанів у Вінницькій, Київській, Кіровоградській, Одеській, Рівенській областях. Десятки патріотів спеціально влаштовувалися на біржі праці, в медичні комісії з відбору робочої сили і, підробляючи документи, фальсифікуючи результати медичних обстежень, рятували тисячі молодих людей від вивезення на Захід [542].

Про ставлення населення України до припад „арійської цивілізації” свідчать численні випадки самозараження інфекцією різних хвороб (тифом, коростою, малярією, туберкульозом, різноманітними запаленнями тощо), самокаліцтва, а то й самогубства. Лише на ст. Знам’янка (Кіровоградська обл.) зафіксовано понад тисячу подібних фактів [543].

До речі, одним із джерел поповнення повстанських і партизанських загонів були ті, кому загрожувало примусове вивезення до Німеччини. Молодь часто воліла перейти на нелегальне становище, вести лісове життя, аби не працювати на ворога.

Загострення взаємин між населенням та окупаційною владою поглибила економічна політика німців. Евакуація устаткування, матеріалів, сировини і знищення того, що не змогли вивезти на Схід радянські господарські органи, не дозволяли окупантам розраховувати на швидку відбудову й використання промислового потенціалу України. Реально оцінюючи ситуацію, керівництво Німеччини планувало в першу чергу запустити видобувну, переробну, харчову галузі промисловості, окремі підприємства комунального господарства. З цією метою широко використовувались військовополонені. Оскільки працездатного чоловічого населення в зоні окупації було небагато, гітлерівці запровадили жорстку систему обліку й реєстрації трудових ресурсів. Рейхсміністр Розенберг у серпні 1941 року видав розпорядження про обов’язкову трудову повинність, ухилення від якої каралось в’язницею або каторгою. Зареєстровані кваліфіковані працівники використовувались для відбудови зруйнованих підприємств і налагодження їх діяльності. Основна ж маса робочої сили направлялась на „громадські роботи” – ремонт шляхів, залізниць, мостів, спорудження оборонних укріплень тощо. Значна тривалість робочого часу, система покарань і стягнень, чисто символічна плата мали підкреслювати принизливе становище працюючих і всесильність нових господарів.

Для тих, хто все-таки намагався уникнути реєстрації на біржі праці, створювалися спеціальні „трудова табори”, до яких збирали арештованих „саботажників” і змушували відбувати трудову повинність у примусовій формі.

Заробітна платня була символічною, якщо мати на увазі, що власники підприємств платили 200–500 крб. на місяць, а ціни на основні види продуктів харчування сягали спекулятивних висот: у Сумах і Конотопі десяток картоплин коштував 10 крб., склянка солі – 40 крб., у Харкові один літр молока можна було купити за 50–70 крб., кілограм хліба – за 120–170 крб., сала – 800 крб., вершкового масла – 900–1000 крб. [544].

Свої особливості мала політика щодо використання трудових ресурсів на території Трансністрії, де губернатор Алексяну у березні 1942 року запровадив обов'язкову трудову повинність для осіб віком від 16 до 60 років. У вересні того ж року наказом губернатора всі чоловіки віком від 20 років у обов'язковому порядку зараховувались до „трудового війська” з метою „розвитку моралі” та формування нового „уявлення про працю”. Будь-які порушення встановлених приписів суворо каралися.

Відсутність належної компенсації за примусову працю штовхала людей до продажу або обміну майна на сільськогосподарську продукцію. Але й тут існував цілий ряд обмежень. Прагнучи задовольнити потреби фронту й населення рейху, гітлерівська адміністрація до мінімуму скоротила вільний продаж товарів і постачання міст. Суть німецької політики в рейхскомісаріаті „Україна” викладено в документі, адресованому 2 грудня 1941 року в Берлін інспектором із озброєння, в якому висловлювалися такі міркування: “Вилучення з України сільськогосподарських лишків для постачання рейху... можливе в тому разі, коли внутрішнє споживання на Україні довести до мінімуму” [545].

Пограбування України сягнуло таких меж, що навіть сільське населення було поставлене на межу виживання. Реквізиції сільськогосподарської продукції здійснювали як окупаційна адміністрація, так і командування військових частин. Щоб навести лад у цій справі і забезпечити стабільне надходження продовольства й сировини, Розенберг 15 лютого 1942 року підписав наказ про новий земельний порядок в Україні. Щоб утримати ситуацію під контролем, вирішено було залишити великі сільськогосподарські

об'єднання, перейменувавши колгоспи й радгоспи на „громадські господарства” й „державні маєтки” на чолі з управителями і старостами. Граючи на почуттях селян, нацисти оголошували присадибні ділянки приватизованими, обіцяли дозволити одноосібне користування значними наділами землі тим, хто виконуватиме зобов'язання щодо німецької влади і „громадського господарства”, виявиться політично лояльним [546].

Але населення окупованих територій швидко зневірилося в обіцянках гітлерівців і не виявило особливої активності в заходах окупаційної адміністрації. Налагодити планомірний збір урожаю за встановленими обсягами й асортиментом вони не спромоглися, тому брали все підряд. Але запланованого рівня (податків і натуроплат радянських часів) дотягнути так і не змогли, хоча й вдавалися до засобів силового тиску. Зокрема за невихід на роботу практикувалося підвішування за руки на 2–4 години, побиття. Відомі й інші непоодинокі факти пасивного спротиву фашистському режиму (приховування сільськогосподарської продукції, одягу, ухиляння від виконання різних повинностей тощо).

У с. Комишино Охтирського району на Харківщині селяни вголос читали радянські листівки й газети. Хоча період жнив 1941 року наближався до завершення, збирати хліб колишні колгоспники не поспішали. Німці силою виганяли людей на роботу, але ті під всілякими приводами уникали цього, знаючи, що окупанти все одно реквізують урожай.

За свідченням командира Сумського партизанського загону І. Бердникова, який у листопаді 1941 року вирвався з оточених карателями Нікольських лісів, населення сіл було налаштоване проти німців і очікувало на прихід Червоної армії. „Після того, як здійснять грабунок, – розповідав партизанський ватажок, – німецькі частини дають вказівку старості на норму поставки, примушують скрізь збирати хліб з розрахунку 50% – державі, решту – в особисте користування. За найменший опір – розстріли, які застосовують, але не часто. Лякали більше арештами і прихованими розстрілами. По Україні, де більше місяця пройшли німці, в селі не видно ні курей, ні свиней, ні корів і

хліб відбирають з обшуком, а також теплий одяг і речі, які подобаються, „чистять” скрині й комоди. Більша частина селян вже зморена, місто йде в село, сіється ворожнеча між селом та містом і націями” [547].

Базуючись на позаекономічних важелях (примус, штрафи, покарання), позбавлене тяглової сили, техніки й необхідної кількості робочих рук, сільське господарство України не виправдало сподівань гітлерівського керівництва. Врожай зернових у 1942 р. ледве сягнув 25 % довоєнного, що дало можливість окупантам вивезти до Німеччини близько 1 млн. тонн зерна [548]. Щоб компенсувати недобір, окупаційна адміністрація відбирала худобу, птицю, запаси насіння сільськогосподарських культур. Навіть у „дистрикті Галичина”, де окупаційний режим був порівняно м’якший, продовольча політика гітлерівців спричинила голод у гірських районах Карпатського краю.

Фіскальна політика окупантів відзначалася „викачуванням” різноманітних податків: на потреби німецького житлового будівництва, транспортні засоби, худобу, благодійні справи, зі спадщини, на домашніх тварин, кіно, промисли тощо. Разом зі штрафами, що накладалися за найменші провини, податки затягували економічний зашморг, погіршуючи і без того жалюгідне матеріальне становище населення. Відверте нехтування соціально-економічними інтересами місцевих громадян, яке позбавляло їх засобів до існування, формувало й відповідне їхнє ставлення до окупаційного режиму.

Та щоб уявити собі всю палітру настроїв і становища населення окупованих українських земель, слід мати на увазі той факт, що в прифронтовій смузі тягар повинностей був порівняно меншим, оскільки орієнтувався переважно на потреби діючої армії. На Ворошиловградщині реквізиціями займалися не військові інтендантські служби, а допоміжна поліція і старости. Зайняті на польових роботах одержували до одного пуда борошна на місяць. Якщо присадибні ділянки від оподаткування звільнялися, то з кожного колгоспного двору натуральний податок збирався у таких обсягах: 50–60 кг картоплі, 20 штук яєць, 700 літрів молока на рік. Та й інші регламентації господарського характеру у східних районах України були поміркованішими,

ніж, скажімо, у Рейхскомісаріаті. Не випадково ставлення місцевого населення до окупантів тут було більш толерантним. Тому траплялося так, що, згадуючи довоєнні часи і колгоспний лад, люди без особливого ентузіазму зустрічали повернення Червоної армії і радянської влади. Це фіксували і спецслужби УРСР у своїх донесеннях партійному керівництву [549].

Попри всі продовольчі труднощі в Генерал-губернаторстві і „дистрикті Галичина” зокрема населення мало тут більше соціально-економічної свободи, ніж в інших зонах окупації України, і це також позначилося на ставленні до „нового порядку”, який де в чому вигравав у порівнянні з „радянізацією” краю 1939–1941 років. Та навіть тут нацистський режим не став своїм, не дістав кредиту довіри широких мас, які спочатку терпляче чекали від нього кроків назустріч їхнім сподіванням. Берлінська влада не збиралася взамін на лояльність іти на будь-які політичні поступки. Реакція на проголошення Акта 30 червня 1941 р. у Львові й наступні репресії проти національно свідомих українців доводили ілюзорність розрахунків на те, що Україна може стати хай і не рівноправним, та все ж партнером Німеччини на державному рівні. Не залишали місця для двозначного тлумачення і такі слова Е. Коха: „Два центнери української пшениці коштують для мене набагато більше, ніж усі національно-державні проблеми України, разом узяті” [550].

Війна та окупація України породили давно відсутні тут проблеми зайнятості, постачання сільського й міського населення товарами першої необхідності, санітарно-епідеміологічного стану, охорони здоров'я, освіти тощо. Однак у деяких регіонах, де окупаційні власті виявляли розпорядливість і зацікавленість, вони досягли певних успіхів. Уже згадуваний І. Бердников помітив, що в Сумах „моральний стан населення більш направлено на їхній (німецький – М.Г.) бік, оскільки грабувати у робітників особливо нічого, за виключенням одягу. [Німці] багато обіцяють, дають право працювати і виплачують по 10 крб. за 9 годин... Відкриті магазини, організовані комунальні відділи, забезпечують водою, пустили в експлуатацію хлібозавод, працює банк, лазня, кіно, є електрика, типографія. Населення навчається грамоті, вивчає

англійську та німецьку мови... Працює млин Серикова, частково продається хліб, працюють їдальні, годують, в основному, близьких” [551].

Та загальна картина була зовсім не такою ідилічною. За зовнішнім фасадом „нового порядку” проглядалися цілковита байдужість до людини з її щоденними турботами, презирливе ставлення до місцевого населення, якому відводилась роль прислуги і слухняних виконавців волі нових господарів, цинічне ігнорування місцевих традицій, звичаїв, культури. Іншими словами, окупанти виявляли активність у налагодженні лише тих сфер життя, які забезпечували їхнє комфортне перебування в Україні.

А. Гітлер, Е. Кох та інші найбільш одіозні представники Третього рейху вважали, що для „тубільців” досить початкової освіти та деяких професійних навичок. Вища школа вважалася шкідливою, оскільки її продуктом була інтелігенція, до якої у нацистів склалося своєрідне ставлення. Так звану „партійну інтелігенцію” гітлерівці вважали фанатично відданою комуністичним ідеалам і всіляко її „знешкоджували”. Нейтралізації та ізоляції підлягала інша категорія української еліти – національно свідомо інтелігенція, до якої належали не лише діячі емігрантських політичних груп, члени й симпатизианти ОУН, західноукраїнські представники „вільних” професій, а й частина радянської інтелігенції, що залишилася на окупованих територіях і, сповідуючи ідею відродження національної державності, прирікала себе на переслідування влади, яка й чути не хотіла про постановку політичних питань з боку українців. Нарешті, третю групу представників розумової праці передбачалося використати як „ремісників високої кваліфікації”. Вважаючи, що українська інтелігенція не спроможна продукувати кращі зразки високого мистецтва й літератури, німецькі „культуртрегери” відводили їй роль, у кращому випадку, ретрансляторів арійської культури і тих, хто обслуговував смаки її носіїв та шанувальників.

Злиденні умови існування, відсутність можливості заробити собі на життя, застосувати свій творчий потенціал відкидали інтелігенцію на периферію життя і породжували відповідні настрої. Багато з тих, хто перебував

на окупованій території, знав усі „принади” радянського способу життя і свого часу чекав від німців щось зовсім інше, ніж те, що відбулося насправді. „Носії нової цивілізації”, хизуючись знанням і вмінням цінувати живопис, архітектуру, класичну музику й літературу, на практиці часто виявляли внутрішню бездуховність, цинізм і брутальність у поводженні з тими, хто творив культуру. Щоб зводити кінці з кінцями, вчорашні викладачі вузів, інженери, освітяни, музиканти шукали будь-якого заробітку, обмінювали на продукти харчування одяг, меблі, антикваріат, коштовності, прикраси. Дехто зумів влаштуватися в естрадних і театральних трупах, редакціях окупаційної маріонеткової періодики, ресторанах, кінотеатрах, закладах освіти, кількість яких катастрофічно зменшилась. Ще одна можливість заробити на життя була пов’язана з діяльністю в органах місцевого управління.

З останньою обставиною пов’язаний такий складний феномен, як колаборація. Кожен, хто мав хоч якусь причетність до апарату окупаційного управління, з точки зору радянської юстиції був зрадником Батьківщини і за звинуваченням у співпраці з ворогом підлягав суворому покаранню. На ділі ж усе виглядало набагато складніше й драматичніше.

На свідому співпрацю з загарбниками пішла досить значна частка українського населення: одні – з ненависті та почуття образи на радянську владу, інші – прагнучи зайняти певне місце за умов „нового порядку”, ще якась частина – зі сподіванням реалізувати ідею відродження національної державності. Лише через допоміжну українську поліцію за час війни пройшло близько 250 тис. українських громадян [552]. Сотні тисяч мешканців України добровільно чи примусово виявили бажання воювати в складі вермахту, військ СС, „Люфтваффе”, в охоронних відділах. Досі не відома кількість тих радянських військовополонених, яких нацисти поставили перед вибором: невідворотна смерть чи німецька уніформа і служба на боці рейху. Чимало їх вибрали останнє.

Крім військової колаборації існувала співпраця цивільних осіб з окупаційною адміністрацією. Спосіб, у який передбачалося використати

місцевий елемент для налагодження механізму управління на місцях, стисло викладено в „Інструкції для поводження з українським населенням”, яка серед інших містила таку вказівку: „співпраця з українцями в управлінні справами на рівні громад і районів може і в подальшому (в разі необхідності) припускатися в рамках довірчих рад. На більш високому рівні українці можуть допускатися до управління лише як радники, що не мають зв'язків з функціональними обов'язками політичної властивості” [553].

Здебільшого німці самі призначали керівників місцевого самоврядування (голів міських управ, старост). Міськими головами вони ставили досить відомих людей – літераторів, науковців, журналістів, інженерів. Зокрема в Харкові міську управу певний час очолював професор О. Крамаренко, потім адвокат О. Семененко, у Києві – професор О. Оглоблін, пізніше інженер В. Багазій, у Дніпропетровську – професор Олійниченко. Всі вони різнилися за політичною орієнтацією. Багазія й Олійниченка (членів ОУН) гітлерівці репресували як українських патріотів, а Крамаренка – як „червоного агента” (насправді його „підставили” радянські спецслужби саме за те, що він відмовився з ними співпрацювати).

До складу міських органів управління входили представники української громадськості, які виконували функціональні обов'язки, прагнули реалізувати свої політичні погляди й амбіції (в першу чергу це стосується членів похідних груп мельниківської та бандерівської ОУН).

Свої особливості мала співпраця сільського населення з займанцями. В західноукраїнському регіоні національно свідомі сили відразу після відходу Червоної армії створювали власні органи самоврядування, які пізніше визнавали окупанти. Там, де таких органів не було, німці самі призначали старост, примушуючи голосувати за них людей, зігнаних на сільські сходи. Зазвичай населення пасивно погоджувалось на ті кандидатури, що „самовисувались” чи ставились гітлерівцями. Та інколи мали місце випадки непокори. В одному з сіл Охтирського району Харківщини жоден мешканець не вийшов на сходку. В розмовах між собою селяни заявили: „Кого нам

обирати? Куркуля? Нехай не дочекається, щоб ми його обрали, скоро прийде наша Червона армія, тоді ми оберемо кого потрібно”. В с. Кручі Лохвицького району колишній комірник А. Вітенко після відступу радянських військ не роздав колгоспникам жодного кілограма зерна, а коли прийшли німці, він передав усі запаси їм, за що був призначений старостою. Після цього прихвостень спробував зібрати у селян колгоспну худобу, яку вони взяли у власне господарство. Загроза залишатись без засобів до існування стала настільки реальною, що селяни пообіцяли розповісти про ці дії партизанам або власноруч знищити зрадника [554].

Оперативні групи НКВС, які закидалися у ворожий тил, надсилали інформацію про становище на окупованій території, яка, в основному, доволі точно ілюструвала ситуацію. В одному з таких повідомлень характеризувалась обстановка на Чернігівщині. За спостереженнями радянських спецслужб, населення поділялось на три частини: тих, хто чекав німців, нейтральних (чи не найбільша) і налаштованих прорадянськи. Гітлерівці примушували працювати на себе дезертирів – червоноармійців, у яких було безвихідне становище. Для організації поліції окупанти силоміць залучали до неї частину чоловічого населення. З метою підвищення бойової готовності поліцаїв примушували робити щонайменше 20 пострілів за добу. Це мало психологічно впливати на людей, залякувати їх. Коли ж німці застосовували українських поліцаїв для каральних акцій, ті лише робили вигляд, що стараються, але стріляли скоріш для вигляду. Втім, були й такі, хто прагнув впасти німцям в око, заробити моральний і цілком матеріальний капітал. За кожного впійманого партизана гітлерівці встановили грошову нагороду в розмірі 100 марок. Тож і нишпорив начальник Озерецької районної поліції Господаренко (колишній колгоспний зоотехнік), вишукуючи народних месників. Серед тих, хто добровільно співпрацював з окупантами, називався і вчитель Ващенко.

Людей важко було обдурити: вони добре знали, за страх чи за совість працює їхній односельчанин старостою, головою громадського господарства або поліцаєм, і адекватно ставилися до нього.

Було б несправедливим вважати за проданцями всіх, хто співпрацював з окупантами. Чимало порядних громадян пішли на роботу в установи, створені гітлерівцями, внаслідок безвихідного становища. При цьому вони використовували свою посаду для того, щоб допомагати людям, рятуючи їх від загибелі, голоду, німецької каторги. Співробітники бюро працевлаштування і комісії з набору на роботу до Німеччини видавали довідки, що дозволили десяткам тисяч юнаків і дівчат залишитися вдома. Деякі старости рятували селян від сваволі карателів і збирачів контингентів. Навіть у поліції служили багато тих, кого сумління спонукало до гуманних вчинків.

Окупаційна влада відстежувала настрої населення і докладала зусиль для відповідного формування суспільної думки. Як і будь-яка інша тоталітарна система, нацистська особливої ваги надавала методам морально-психологічного впливу, агітаційно-пропагандистській обробці людей. Всі періодичні видання, підконтрольні гітлерівцям, несли щільний ідеологічний заряд і мали на меті впевнити населення завойованих країн у перевазі німецької зброї та культури, „арійської раси”, обстоювали право Німеччини володарювати над світом будь-якими засобами. Як ведеться, ці зусилля супроводжувалися перелицюванням історії, фальсифікаціями і грубими підтасовками, нічим не підкріпленими обіцянками. В німецьких листівках і повідомленнях преси говорилося багато облудного про становище на фронтах, відновлення нормального господарського життя на селі і в місті, боротьбу з партизанами, розвиток культури. Скупі звістки з „Великої землі”, радянські листівки дозволяли людям співставити дійсний стан речей з „продукцією” відомства Геббельса, зміцнювати віру в те, що „новий порядок” не вічний, а сини, чоловіки, брати, що б'ються проти ворога на фронті, незабаром повернуться з перемогою.

У цілому ж перший період війни позначився надзвичайно глибокою та різкою зміною звичної ціннісної системи координат, у якій жило українське суспільство. Поразки Червоної армії, вигляд змучених боями і невдачами радянських частин, смерть і руїни внаслідок авіанальотів, артобстрілів та

наземних бойових дій, розлука з рідними, знуцання загарбників викликали важку психологічну травму мільйонів людей. Її вплив поглиблювала та обставина, що ніхто не очікував такої довготривалої, виснажливої війни, окупації та пов'язаних з нею голоду, холоду, геноциду. В цьому розумінні війна стала справжнім випробуванням сили духу, життєвої витривалості народу України, глибоко ввійшла в генну пам'ять, яка передається нащадкам і сьогодні.

4.2. Особливості боротьби Організації українських націоналістів і націоналістичних рухів за українську державність

Друга світова війна стала особливим етапом в історії українського народу. Доля вкотре випробовувала здатність українців не лише до захисту права на існування, але й спроможності засвідчити високий рівень національної свідомості, самоорганізації та державотворчого потенціалу. Звичайно, стартові умови були далекі від ідеальних: у вересні 1939 року після падіння Польської держави відбулася соборизація українських етнічних земель, але під гаслом не національним, а інтернаціональним, точніше, наднаціональним сталінським „скіпетром”. Це влаштовувало переважаючу частину населення УРСР навіть у її західному регіоні, де люди були раді відчутти себе вільними від польського та румунського гніту. І лише ідейно ворожа більшовизму українська емігрантська інтелігенція та національно свідома частина населення західноукраїнських земель послідовно відстоювали суверенне право українців на власну державність.

Напад гітлерівської Німеччини на СРСР, як здавалося провідникам націоналістичного табору, давав найкращий після 1917 року шанс поборотися за створення суверенної України. І вони зробили все (чи майже все), аби з цього скористатися.

Про діяльність ОУН та української еміграції в роки війни написано достатньо. Тому розглянемо лише ті аспекти проблеми, які найбільш відчутно позначилися на суспільно-політичному житті українського суспільства під час окупації. Як уже зазначалося, одним із головних завдань учасників українського визвольного руху до початку агресії Німеччини проти СРСР стало згуртування національно свідомих сил в еміграції. Навіть найбільш радикальне крило – ОУН(Б) усвідомлювало необхідність узгодження дій з іншими групами й партіями, бо надто вже неспівставними були сили Німеччини і Радянського Союзу.

Більш поміркована мельниківська ОУН, усунута від участі в Українському національному з'їзді й УНК, також не полишала спроб об'єднання тих, хто боровся за відродження української державності. Вже через тиждень після початку німецько-радянської війни в Кракові було скликано установчий з'їзд Української генеральної ради комбатантів* (УГРК). Делегати з'їзду обрали головою ради М. Омеляновича-Павленка, членами УГРК – генерал-хорунжого М. Капустянського й полковника Р. Сушка (обидва були членами проводу українських націоналістів (ПУН)). Мельниківці поклали на УГРК „підготовчу роботу до організації української збройної сили”.

На думку відомого дослідника А. Кентія, „А. Мельник був упевнений в тому, що матиме вирішальний вплив на творення майбутньої української армії, а звідси – й на політичне і громадське життя в Україні. Але й від УГРК не було ніякої користі, бо прагнення мельниківців надати діяльності цієї організації партійний, а не загальноукраїнський характер, призвело до її розвалу” [555]. Від себе додамо, що якби і мельниківці, і бандерівці керувалися понадпартійними принципами, їхні зусилля все одно були б задалегідь приреченими на невдачу. Поява значного українського представництва, яке до того ж мало б популярні серед народу гасла, була небажаною для верхівки Третього рейху.

Попри стримано-прохолодне ставлення нацистів до державницьких змагань українців націоналісти зосереджено готувалися до початку німецького „наступу на Схід”. Створювалися похідні групи (зазвичай по 7–12 осіб), які услід за передовими з'єднаннями вермахту мали проникати на окуповану територію і створювати осередки влади (міліцію, місцеве врядування). Спеціальна похідна група направлялася у Львів для проголошення відновлення Української держави.

29 червня 1941 року радянські війська залишили головне місто Галичини, а наступного дня до нього вступили німецькі частини та український батальйон „Нахтігаль”. Надвечір 30 червня члени похідної групи С.Бандери

---

* Комбатанти – учасники визвольних змагань в Україні 1917–1921 рр.

скликали збори представників української громадськості, на яких було прийнято текст Акта створення Української держави і декрет про призначення Я. Стецька головою Державного правління.

Переданий по радіо зміст Акта складався з трьох пунктів. У першому декларувалося створення Української держави „волею Українського Народу”. Далі відзначалося, що „на західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України – Києві”. У третьому пункті наголошувалося: постаюча Українська держава „буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великою Німеччиною, що під проводом свого Вождя Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі і світі та допомагає Українському Народові визволитися з-під московської окупації. Українська Національна Революційна Армія, що твориться на українській землі, боротиме далі з Союзною Німецькою Армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Державу і новий лад у цілому світі” [556].

Через два дні звістка про зміст Акта дійшла до Берліна, де була класифікована як спроба „державного перевороту”. 3 липня 1941 року спеціальна комісія в складі підсекретаря Кундта, доктора Феля, судді фон Бюлова і полковника Бізанца заслухала це питання в присутності керівників Українського Центрального Комітету та С. Бандери. Нацисти висунули вимогу дезавувати Акт від 30 червня 1941 року, однак С. Бандера відмовився це зробити, підписавши цим вирок керівництву ОУН(Б).

Проголошення Української держави стало спробою легітимізації становища ОУН як громадсько-політичного репрезентанта українського народу в новій міжнародній ситуації. З цього приводу в таємному документі ОУН(Б) „До положень” зазначалося: „В цей спосіб здійснилася з одного боку вимога всеобіймаючості українського націоналізму, як науки, що має змогу просякнути у всі сектори життя, з другого боку теж зовнішньо – навіть в теперішніх умовах – ОУН стає визнаваною як одинокий вирішувальний чинник. Є це своєрідний спосіб легалізації, себто здобуття зовнішнього визначення ОУН

цілим оточенням” [557]. З цього та інших документів ОУН(Б) проступає неприховане прагнення відіграти виняткову роль у державницьких змаганнях українства, які не були тоді підкріплені відповідними військово-політичними, дипломатичними, матеріальними і навіть морально-психологічними чинниками.

Як і в Акті, в цьому документі зазначалося, що з проголошенням національної держави Українська національна революційна армія буде разом з „союзною німецькою армією боротися проти московської окупації за суверенну соборну державу і новий лад в цілому світі” [558]. Для координації державного будівництва призначалося Державне правління на чолі з Я. Стецьком, до якого увійшли: М. Москович (заступник), І. Климів, Ю. Федусевич, Є. Храпливий, Грабар, Ю. Павликовський, В. Радзикевич, М. Панчишин, В. Петрів, І. Ольховський, Т. Мороз, В. Лисий, Костишин [559].

Непоступлива позиція ОУН(Б) примусила Берлін вдатися до ізоляції її верхівки. Спочатку С. Бандера, а потім Я. Стецько потрапили до концтабору. Я. Стецько, який до кінця серпня перебував на свободі, продовжував діяти як голова Державного правління. Щоправда, 1 серпня він видав на ім'я кожного члена уряду розпорядження про припинення їх повноважень. Водночас це не завадило йому ще 5 серпня затвердити склади окружних рад Ровенщини, Володимирщини, Ковельщини, Горохівщини, Дубно та посадників окружних центрів.

Акт від 30 червня був ґрунтовно підкріплений агітаційно-пропагандистськими заходами серед населення. Готуючи т.зв. „плебісцитову акцію”, відповідні відділи виготовили зразки декларацій, під якими ставили підписи учасники велелюдних зборів і маніфестацій, що відбувалися на західноукраїнських землях. І треба визнати, що волевиявлення більшості населення західноукраїнського регіону засвідчило популярність ідеї суверенної національної держави. Практично у всіх населених пунктах Західної України після відступу радянських військ відбувалися масові мітинги, урочисті збори, на яких виступали представники ОУН, члени похідних груп. У резолюціях

віталоя проголошення Акта створення Української держави, містилися заздравиці на честь лідерів організації та німецького керівництва.

Якщо успіх „плебісцитової акції” заперечити неможливо, то реакція інших українських політичних рухів на проголошення Української держави була не такою одностайною. Зокрема учасники наради „чільних представників українського громадянства в справі консолідації всіх сил довкола відбудови української державності” висловили цілковиту підтримку Акту від 30 червня і закликали „всіх українців-патріотів об’єднати у велику історичну хвилину всі творчі сили для розбудови української самостійної держави, підчиняючися Державному Проводові”. Серед тих, хто підписав прийнятий зібранням документ, зустрічаємо прізвища К. Левицького, К. Паньківського, о. Ю. Дзеровича, о. Г. Костельника [560].

Один із керівників *, які до цього опонували оунівцям, С.Довгаль у листі до генерала В.Петрива писав: „Ми числимо, що вони правильно зробили, що проголосили відновлення української соборної держави. Цим вони поставили чужу силу в становище таке, що вона мусить визнавати і рахуватися”. Втім, сам В. Петрив значно стриманіше оцінював акцію бандерівців, вважаючи, що цей крок скомпрометував їх. Та й деякі члени верхівки ОУН (Б) вважали, що проголошення держави мало б підкріплюватися серйознішою організаційною аргументацією [561].

Своє ставлення до подій висловили такі авторитетні громадські інституції, як УГКЦ та УАПЦ. Митрополит Греко-католицької церкви А. Шептицький вітав Акт від 30 червня: „Український народ мусить у цій історичній хвилі показати, що має досить почуття авторитету і життєвої сили, щоби заслужити на таке положення серед народів Європи, в яким міг би розвинути усі Богом собі дані сили. Карністю, солідарністю, совісним сповненням обов’язків докажіть, що ви дозріли до Державного життя” [562]. Адміністратор Автокефальної православної церкви архієпископ Полікарп (Сікорський) у пастирському листі з цієї нагоди зазначив: „Разом з українським

---

* УСПР – Українська соціалістично-радикальна партія.

народом радіє і наша многострадальна Церква. Відроджена у вільній українській державі – Українська вільна Православна Церква буде з народом одною нерозривною цілістю. ...Нехай Господь милосердний допомагає Тобі, народе мій, і Тобі, Уряде наш, будувати Самостійну Українську Державу...” [563].

Ґрунтовній критиці піддав дії бандерівців Т. Бульба-Боровець. Відзначивши позитивні моменти „державного” Акта Бандери, творець „Польської Січі” – УПА наголосив, що негативних було набагато більше. За його словами, Акт „не може мати ані політично-дипломатичної, ані революційної законності, бо був проголошений за плечима чужої армії без згоди політичної влади та держави тієї армії... Проголошення цього Акта внесло юридично-державний дуалізм в українську національну політику” [564]. Крім того це внесло сум’яття й дезорганізацію в українську суспільну свідомість, бо світова громадськість почала асоціювати українську державність із країнами вісі Берлін – Рим.

Різно засудили дії ОУН(Б) її опоненти з мельниківського крила: останні вважали, що бандерівці своїм передчасним виступом спричинили подальші німецькі репресії щодо оунівців обох течій. Водночас О. Ольжич наголосив, що у зв’язку з Актом від 30 червня гітлерівці змушені будуть відкрити свої дійсні наміри щодо українського народу і націоналістичних сил зокрема [565].

Члени Гетьманської ради 12 липня ухвалили постанову за підписами Д. Дорошенка і С. Шемета, у якій висловлювали підтримку Німеччині в боротьбі проти більшовизму, а також зауважували, що дії бандерівців негативно впливали на престиж українства [566].

Досить стримано до Акта поставилося населення Наддніпрянської України, яке сприймало підвищену активність оунівських емісарів з підозрою. Траплялося, націоналістичних пропагандистів затримували і передавали окупаційній адміністрації, вважаючи їх більшовицькими агентами. Більшість громадян залишалася індиферентною до національного питання, ідеї української державності і не була готова боротися за її реалізацію зі зброєю в

руках. Тому вся практична робота з створення органів місцевого самоврядування, міліційних підрозділів, інших збройних формувань, випуску періодичної преси, налагодженню діяльності культурно-освітніх установ лягала на активістів і симпатиків ОУН, мобілізованих похідними групами. Та чи могли похідні групи перебрати на себе функції управління всіма галузями суспільного життя уявної держави, коли для цього необхідно було, принаймні, 80–100 тисяч кваліфікованих фахівців! А за різними оцінками, в похідних групах обох течій ОУН налічувалося від 7 до 10 тис. осіб [567]. Північну групу бандерівців очолював М. Климишин, Південну – З. Матла, Східну (або Середню) – М. Лемик, а за узгодження їхніх дій відповідав Д. Мирон („Орлик”). Мельниківські похідні групи діяли під загальним керівництвом О. Сеника-Грибівського та М. Сціборського, а після їх убивства в Житомирі – О. Кандиби-Ольжича.

Протягом липня 1941 року похідні групи ОУН(Б) дісталися Бердичева, Вінниці, Житомира, Кривого Рогу, Миколаєва, Херсона. Бандерівці створили два осередки для керівництва мережею на східно-українських землях: у Києві – на чолі з Д. Мироном (Д. Маївський, М. Прокоп, П. Сак), у Дніпропетровську – під проводом З. Матли, а з травня 1942 р. – В. Кука (О. Логуш, П. Дужий, Т. Семчишин, Є. Стахів).

Мельниківці головним пунктом призначення вважали Київ, куди окрім 200 членів організації прибуло близько 500 вояків Буковинського Куреня під командуванням П. Войновського. Вже зі столиці України невеликі групи продовжили шлях до Харкова (під проводом Б. Коника), на Слобожанщину, Донбас і Крим [568]. До місць призначення прибула лише третина з тих, хто розпочав похід. Однією з причин цього стало суперництво між бандерівцями й мельниківцями, в результаті якого чинилися взаємні перепони, вбивства, доноси німецькій адміністрації. Вже тоді пролилася перша кров: серед жертв – імена керівників мельниківського крила ОУН О. Сеника-Грибівського й М. Сціборського, десятків рядових оунівців з обох таборів. Гітлерівці скористалися цими суперечностями і протягом липня–вересня 1942 року

здійснили перші масові арешти націоналістів. Ще на початку липня було ув'язнено членів Національного комітету в Кракові В. Яніва і В. Горбового, голову Державного правління Я. Стецька і його співробітника Р. Ільницького. 9 серпня під арешт потрапив С. Ленкавський, котрий відповідав за службу пропаганди Центрального Проводу ОУН(Б). Багато націоналістів потрапило в лабету гестапо під час вересневих облав. 7 вересня СД затримало керівника Північної похідної групи бандерівців М. Климишина, якого запроторили до стін Аушвітца.

Попри всі недоречності й втрати члени похідних груп зуміли в багатьох населених пунктах приступити до формування органів місцевого самоврядування, міліції, видання періодичної преси. Це був короткий, але насичений період легальної роботи обох ланок ОУН, спрямований на утвердження українських осередків влади в регіонах, залишених радянською адміністрацією.

Характер діяльності похідників можна простежити на прикладі групи „Південь” ОУН(Б), перед якою ставилося завдання охопити впливом Одесу, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Миколаїв, Херсон. Кожна з 6-ти підгруп поділялася на рої (по 10–15 членів), які спеціальними позначками на будинках і мостах фіксували час і напрям свого руху. Перші похідні групи на Дніпропетровщині з'явилися в кінці серпня 1941 року, коли ще тривали бої на лівому березі Дніпра. З приходом німців у обласний центр тут же дислокувався провід ПВУЗ* під керівництвом З.Матли („Святослава Вовка”). На нараді 3 вересня провід поставив перед собою доволі конкретні завдання. Це: а) створити підпільну організацію, яка б продемонструвала перед місцевим населенням силу, авторитет, ідейний зміст і здобула у них довіру; б) провести широку роз'яснювальну роботу серед населення з метою вилучення його з-під впливу більшовизму. (Ця робота повинна була мати політично-пропагандистський, громадсько-суспільний характер і спрямовуватись одночасно проти більшовицької та німецької влади.); в) організувати акції

---

* ПВУЗ – південні українські землі.

оборонного характеру, що мали на меті захист населення від терору і визиску окупантів. Шляхом таких акцій безпосередньо включити народні маси в протиокупантську боротьбу [569].

У західноукраїнському регіоні, де раніше склалася розгалужена мережа націоналістичних осередків, структура організації була ефективно діючою: у кожному населеному пункті була станиця (5–6 ланок), 8–10 станиць утворювали район, 8–10 районів – повіт, 3 повіти – округу, кілька округ – області. За часів Польщі округи підлягали Крайовому Проводу, а при владі більшовиків – поділялись на обласні осередки. Кожен рівень мав свого провідника, який керував роботою референтів (організаційного, з військової безпеки, молоді та юнацтва, фінансово-господарський, суспільно-політичний) [570]. У Наддніпрянській Україні та Слобожанщині структура націоналістичного підпілля була простішою. Зокрема Дніпропетровщину провід ПВУЗ поділив на округи – Криворізьке, Кам'янське, Нікопольське, Новомосковське, Синельниковське, що поділялися, у свою чергу, на районні осередки [571].

На місцях структура, форми й методи діяльності мельниківських і бандерівських осередків відрізнялися мало, а от політичне керівництво обох течій ОУН наголошувало на принципових відмінностях між своїми організаціями.

У „Черговому звіті з дня 6. 8. 1941” відзначалося, що для ОУН(Б) головним залишається відстоювання Акта від 30 червня як події державницької ваги перед українським громадянством і німецькими чинниками. Водночас рекомендувалося активно втручатися в „суспільно-господарське і громадське життя і тим способом увійти в легальне життя” ОСУЗ*, але не конфронтувати з німцями, щоб не викликати репресій з їхнього боку. В документі також підкреслювалося, що гітлерівці ставлять бандерівців у гірші умови порівняно з мельниківцями, які не проголошували гасла самостійної України [572]. Мельниківці дійсно не вдавалися до рішучих заяв і діяли обережніше, хоча

---

* ОСУЗ – осередні українські землі – Наддніпрянщина.

їхньою кінцевою метою також було відродження національної державності. Так, О. Ольжич, який у вересні прибув до Києва, одним із найважливіших завдань вважав формування українського парламенту – Ради загальнонаціонального характеру. Мельниківці воліли починати з творення не всеукраїнського, а крайового органу. За словами Л. Череватенка „мельниківська концепція схилилася до того, щоб на місцях розбудувати Народні Ради, котрі через Ради повітові й обласні мали б вивершитися в Українську Національну Раду” [573].

5 жовтня в Києві відбулися перші збори УНР, у декларації якої зокрема, зазначалося: „Нав’язуючи до традицій визвольних змагань і державного будівництва під проводом сл.п. Симона Петлюри, покликано до життя Українську Національну Раду в Києві для продукування над життям українського народу” [574]. Головою Ради обрано ректора Київського політехнічного інституту проф. М. Величківського, а до її складу увійшло близько 130 членів різної політичної орієнтації (гетьманці, республіканці, оунівці, безпартійні) в тому числі генерал М. Омелянович-Павленко, професор К. Мацієвич, інженер О. Байдуник, письменники У. Самчук і О. Теліга, сестра Лесі Українки Ізидора Косач-Борисова. Як легальна інституція української громадськості Національна Рада не могла продукувати антинімецькі заклики, однак намагалася всіма засобами відстоювати право українців на окремі прояви суспільної діяльності.

Представники обох течій ОУН активно взялися до оформлення органів місцевого самоврядування, налагодження їхньої діяльності. Це мало, по-перше, засвідчити перед окупаційною владою здатність українців до самоорганізації, дисципліни, порядку, а по-друге – забезпечити можливості впливу на німецькі чинники у різних сферах суспільного життя. При цьому велика увага приділялася залученню місцевих активістів до громадської діяльності та виконання різноманітних управлінських функцій.

У Києві головою місцевої управи обрано професора М. Оглобліна, а заступником – професора В. Багазія. Склад управи було сформовано на нараді,

де було близько 30 представників громадськості. Пізніше утворилася й обласна управа. Спочатку при управах організували відділи мистецтва, освіти й позашкільного виховання. Координаційну роль у цей час відіграла Українська Національна Рада.

Члени ОУН(Б) брали участь у створенні Дніпропетровської міської управи, обласного управління та народної міліції. Обласну адміністрацію очолив професор Б. Олійниченко, а його заступником став В. Регей (обидва належали до бандерівського крила Організації). Як і в Києві, санкцію на формування органів самоврядування в Дніпропетровську націоналісти мали отримати від військової адміністрації. Комендант міста фон Альберті, керуючись інструкцією Верховного головнокомандування вермахту від 11 вересня 1941 року, видав документ, у якому, між іншим, пафосно йшлося і про те, що Україну буде прийнято в сім'ю європейських народів. Користуючись дозволом німців, керівники обласної адміністрації виготовили печатку з написом: „Українська держава – територіальна адміністрація Дніпропетровська”. Члени похідної групи на чолі з С. Держком зайняли важливі посади в Дніпродзержинську: А. Самійленко став головою міської управи, В. Шульга – директором азотно-тукового комбінату, С. Гладков – директором театру ім. Шевченка, В. Корнієнко – начальником міської поліції, П. Кравець – начальником біржі праці. Органи цивільного управління використовувалися оунівцями для поширення свого впливу. Зокрема через шкільні відділи райуправлінь проводилася відповідна робота серед учнівської молоді та батьків, через сільськогосподарські відділи націоналістичні кадри потрапляли на посади старост, завгоспів, бригадирів тощо [575].

Незважаючи на всі труднощі, членам похідних груп разом з місцевим активом вдалося організувати роботу початкової та середньої школи, розпочато відродження діяльності вузів та Академії Наук, хоча про довоєнний рівень доводилося тільки мріяти. З'являлися й нові заклади, зокрема Інститут студій української визвольної боротьби на чолі з генералом М.Капустянським.

Відновлювалася робота бібліотек. Культурно-освітня робота серед населення в майбутньому пов'язувалася з широкою сіткою осередків „Просвіти” [576].

Щоправда, окупанти добре уявляли можливі наслідки повноцінного розвитку культури й освіти в Україні, тому всіляко обмежували активність національно свідомих діячів у гуманітарній сфері. У Києві функціонувало лише 40 „народних шкіл”, в яких налічувалося 6470 учнів (напередодні війни тут діяло 157 шкіл з 96,6 тис. учнів), у Харкові – відповідно 24 школи й 11 тис. учнів (до війни 135 – 103,4 тис.), у Полтаві – 2 школи й 150 учнів (до війни – 18 і 12 тис.) [577]. Будь-які ініціативи в освітній сфері зводилися нанівець окупаційною адміністрацією. 24 жовтня 1942 р. рейхскомісар України Е. Кох наказав генеральним комісарам Луцька, Житомира, Києва, Миколаєва, Дніпропетровська, Мелітополя залишити тільки 4-класні „народні школи”. Роздратування Коха викликав той факт, що в Києві, Вінниці та інших містах працювали вищі навчальні заклади. Тому він рекомендував місцевій владі залишити лише ті вузи, які мали господарське значення для рейху. При цьому вимагалось всіх працездатних учнів, студентів, що досягли 15-річного віку, а також їх учителів без огляду на стать вивозили на роботу до Німеччини [578].

Окупанти виявили зацікавленість у діяльності лише тих установ, які слід було використати для господарських потреб. У листі одного з керівників Головної робочої групи відомства А.Розенберга оберайнзатцфюрера Брауне в Дніпропетровську констатовалося, що українську інтелігенцію й академіків можна використовувати для розвитку економіки рейху, оскільки в Україні на важливих господарських роботах (лікарями, інженерами, техніками тощо) поставлено виключно німецький персонал [579]. У Києві зафіксовано 13 інститутів, що мали прикладний характер у галузі сільського господарства й хімії; вугле-хімічний, електротехнічний, фізико-технічний та інші харківські інститути також підпорядковувались німецьким науково-дослідним установам і виконували їхню тематику на замовлення [580].

Однією з найбільших науково-культурних інституцій на західноукраїнських землях у довоєнний період вважалося Наукове товариство

ім. Т.Г. Шевченка (НТШ). Радянська влада в 1939 р. націоналізувала майно товариства, реорганізувала його наукові установи на відділи АН УРСР, репресувала значну частину його членів. Німці, окупувавши Україну, не повернули майна НТШ. В.Кубійовичу вдалося виклопотати в генерального губернатора Г. Франка приміщення в Кракові і невеличкий бюджет для Наукового інституту ім. Т. Шевченка. Після приєднання Галичини до Генерального губернаторства цей заклад мав переїхати до Львова, але берлінська адміністрація відповіла заборонаю, тому у Львові діяло лише кілька секцій НТШ, зокрема історико-філософська. Та видавництво науково-літературної продукції виявилось фактично неможливим. Лише в перші тижні перебування німців у Львові вдалося видати кілька праць з філології, а пізніше - „Княжий Галич” Я. Пастернака і друге видання „Географії України” В. Кубійовича [581].

Надаючи особливого значення розвитку національної освіти й культури, оунівці робили певні кроки в цьому напрямі. 19 липня з головного осередку пропаганди ОУН у Львові вийшов документ, у якому зокрема вказувалося: „З уваги на те, що населення по містах і селах спонтанно відновляє діяльність культурно-освітніх осередків, що існували за часів польської окупації, і праця їх не є координованою, ані контрольована ніяким центральним осередком, доручаю Всеч. о. Северину Сапрунові, інж. Володимирові Гафтаковичеві, м-ру Миколі Дужому: 1. Зорганізувати в найкоротшому часі центральний осередок для справ масової освіти на ЗУЗ під назвою „Просвіта” Краєвий Інститут Народної Творчості і Виховання у Львові. 2. Виготовити статут Інституту. 3. Підпорядкувати всі сільські, районні й обласні осередки Краєвому Інституту Народної Творчості і Виховання”. Крім того в документі вказувалося на необхідність вилучення всієї літератури „комуністичного і польського шовіністично-патріотичного змісту”, а також організованої відсічі будь-яким спробам комуністичної пропаганди. Рекомендувалося всю роботу узгоджувати з діяльністю Інституту націоналістичної освіти у Львові [582].

Виразної національної орієнтації набуло відродження літературно-мистецького життя. Члени похідної групи О.Ольжича створили в Києві спілки письменників, музикантів, лікарів, музейних працівників, інженерів. Керівник культурницької референтури ОУН Олена Теліга налагодила випуск художньо-літературного журналу „Літаври” (вийшло всього 4 числа), в якому публікувалися твори письменників, закатованих у сталінських таборах (Є. Плужника, Д. Фальківського, Г. Косинки, О. Влизька). Вдалося організувати видавництво часописів „Розбудова нації” та „Український вісник”. Національно свідомі інтелігенція Києва гуртувалася довкола політичного клубу ім. гетьмана П. Полуботка.

Оунівці пріоритетним пропагандистським завданням вважали організацію української періодичної преси. Одним із найпомітніших осередків націоналістичної журналістики стала редакція газети „Українське слово” на чолі з закарпатським журналістом І. Рогачем. Йому вдалося залучити до співпраці яскравих публіцистів О. Штуля, О. Лащенко, Г. Гайового, П. Олійника, М. Ситника, Я. Оршана і спрямувати колектив на висвітлення завдань українського руху в умовах окупації. Якщо громадянська позиція „Українського слова” вже незабаром викликала репресивні заходи нацистів, то редакція „Нової України” знаходилася під впливом націоналістів більше року. Маючи 50 тис. примірників тиражу, „Нова Україна” стала важливим осередком формування національної свідомості широких верств населення. На початку окупації націоналісти контролювали періодичну пресу в Ровно, Житомирі, Вінниці, Полтаві, Чернігові, Миколаєві, Кременчуці та інших містах [583].

Протягом короткого терміну націоналісти зуміли підпорядкувати собі видавничу справу на Слобожанщині. В Кривому Розі вийшла друком збірка „Тризуб”, до якої увійшли стрілецькі, козацькі націоналістичні пісні, зокрема „Ще не вмерла Україна”. Матеріали самостійницького спрямування публікували газети „Вільна Україна” (Дніпропетровськ), „Дзвін” (Кривий Ріг), „Промінь” (Нікополь), „Кам’янські вісті “ (Дніпродзержинськ) [584]. Газети за короткий термін перетворилися на рупор ідей української державності,

націоналістичних програмних документів. Відчувши небезпеку своєму пануванню в агітаційно-пропагандистській сфері, гітлерівці ізолювали або знищили найбільш послідовних апологетів української державності і перетворили окупаційну пресу на слухняне зняряддя ідеологічної обробки людей.

Члени похідних груп, національно свідома місцева інтелігенція вживали заходів щодо українізації мовного середовища міст, значною мірою зросійщених за довоєнних часів. Це була одна з небагатьох ділянок суспільного життя, в якій інтереси української громадськості в основному збігалися з логікою дій німецької влади. 2 лютого 1942 року А.Розенберг підписав для рейхскомісаріату „Україна” спеціальне розпорядження про мови. Згідно з цим документом службовою мовою окупаційної адміністрації вважалася німецька, а розпорядження для населення видавалися ще й українською як мовою органів місцевого самоврядування. Вживання російської мови в офіційних документах допускалася лише в тих регіонах, де історично переважало російськомовне населення. Це саме стосувалося і мови викладання в навчальних закладах, причому українська вважалася „фаховою” навіть у російськомовних школах. Розпорядження містило вказівку: „Українізація російських областей РК „Україна” здійснюється через імміграцію українського та еміграцію російського населення, так що з розвитком процесу українізації українська мова витіснить російську” [585]. Як бачимо, нацисти намагалися нівелювати російські впливи в Україні шляхом протиставлення українців росіянам, використання існуючих суперечностей для мінімізації пропагандистських зусиль радянських служб на окупованій території.

Саме тому на початку окупації гітлерівці дозволили вільну пропаганду ідей, що мало розбудити національну свідомість українського населення. Ціла низка публікацій даного періоду переконує в тому, що націоналісти скористалися цією можливістю. Статті „Походження націоналізму” („Вільне слово”, 27 серпня 1941 р.), „За душу народу” („Вінницькі вісті”, 14 вересня 1941 р.), „Принципи українства” І. Костецького („Вінницькі вісті”, 26 вересня

1941 р.), „Демократія чи націоналізм” В. Штуля („Волинь”, 2 листопада 1941 р.), „Прапори духу” О.Теліги і „Непримиримі” О. Штуля („Волинь”, 16 листопада 1941 р.), передова в тій же газеті „Волинь” від 9 листопада, автором якої найімовірніше був головний редактор У. Самчук, і чимало інших засвідчували наявність розгалуженої мережі ОУН і нестримне бажання її членів, симпатиків „розбудити” українське суспільство, спонукати його до боротьби за власну державність.

Активізація українських сил на початку німецько-радянської війни серйозно непокоїла берлінське керівництво. Стурбованість безкомпромісною позицією бандерівців, неприхованими амбіціями мельниківців знайшла вияв у посиленій увазі німецьких спецслужб до їхньої діяльності на території рейху та окупованих землях. Тоталітарна нацистська машина реагувала на будь-які прояви опору чи опозиційності безжальними репресіями. З огляду на це 27 листопада спеціальним таємним розпорядженням було припинено діяльність Української Національної Ради в Києві. У відповідь українські діячі надіслали на ім'я А. Гітлера меморандум із виявом незадоволення, текст якого склав О. Байдуник, підписали М. Величківський, президент уряду УНР в екзилі А. Лівіцький, митрополит УГКЦ А. Шептицький, генерал М. Омелянович-Павленко, полковник А. Мельник. Провід українських націоналістів (ПУН) зумів через Фінляндію і Швецію вивезти за кордон документацію про стан справ у окупованій Україні і спротив населення новій владі [586].

З цього часу починається хвиля терору, спрямована проти націоналістів і тих, хто їх підтримував. Ще 16 вересня 1941 р. відбулися арешти членів похідних груп ОУН(Б) у Дніпропетровську. 25 листопада всі пости поліції безпеки й СД рейхскомісаріату „Україна” отримали наказ айзнатцкоманди Ц-5 (Київ), у якому зокрема наголошувалося: „Незаперечно встановлено, що рух С. Бандери готує повстання у рейхскомісаріаті, мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені” [587].

За доносом шуцмана В. Пастернака німці викрили криворізьке націоналістичне підпілля. У грудні 1941 року ув'язнено Шерстюка, Потапенка, Пронченка, Ганну Максимець, а в січні 1942 р. – М. Ричку, Я. Потічного, І. Самека, М. Павлишина-Соколовського, більшість яких страчено. Лише група на чолі з М. Ричкою зуміла втекти з концтабору в Дніпропетровську. Внаслідок тотальних репресій у місті осередок проводу ПВУЗ переведено до Кривого Рогу. Розконспірованого З. Матлу вдалося переправити до Одеси, а крайовий провід очолив у червні 1942 р. Василь Кук („Юрій Леміш”). Після грудневих арештів криворізьких самостійників об'єднав М. Кривошапка, якому допомогли члени похідних груп ОУН(Б) другої хвилі, що прибули до міста в лютому 1942 р. Серед них були такі відомі діячі, як Тарас Онишкевич, Іван Клим, Євген Стахів [588]. На Житомирщині гітлерівці затримали 721 учасника маніфестації в Базарі, які взяли участь у відзначенні 20-річчя Другого зимового походу. 120 осіб (з них 24 члени ОУН) було розстріляно. Загинув провідник Екзекутиви в Житомирі Орищенко з дружиною. Відбулися страти свідомих українців у Радомишлі, Коростені, Чернігові, Полтаві, Кам'янці-Подільському, семи буковинців у Миколаєві. В Києві серед перших жертв – група на чолі з Р.Бідою, який ще 1929 р. брав участь у терактах на „Тарги Вихідні”. 12 грудня гестапо схопило членів редакції „Українського слова” – колишнього секретаря президента Карпатської України І. Рогача, редактора газети П. Олійника, керівника рефератури пропаганди ОУН та СУЗ Я. Оршана-Чемеринського, яких розстріляли на початку 1942 р. [589]. Ще раніше, 7 грудня до рук гестапо потрапило близько 200 осіб, причетних до Північної похідної групи (переважно мельниківців). Через два дні заарештовано О.Телігу і близько 40 членів Спілки письменників та представників творчої інтелігенції міста. 21 лютого 1942 р. О. Телігу разом з її чоловіком М. Телігою, І. Ірлявським, І. Рогачем та іншими українськими діячами вивезли до Бабиного Яру і стратили [590].

Окупанти скористалися легальною діяльністю членів похідних груп, яка розконспірувала оунівську мережу. Ще однією причиною масштабних арештів стали суперечності між двома течіями ОУН, які супроводжувалися

братовбивством і наданням відповідної інформації німцям. Та щоб бути до кінця об'єктивним, слід пам'ятати і про інші випадки. Після трагічної загибелі М. Сціборського та О. Сеника-Грибівського члени похідної групи О. Ольжича наполягали на тому, щоб фізично знищити кількох бандерівських провідників. Ольжич заборонив робити це [591]. Один із учасників харківського підпілля П. Бабак згадував: „Бандерівець Д. Зуб, згідно зі своїми організаційними обов'язками, працював двірником та нічним сторожем у харківській резиденції гестапо на вул. Фрунзе. У той час сидів під слідством інж. А.М. Стратієнко (співпрацював з мельниківцями – М.Г.) з оформленим присудом на смерть. Д. Зуб підібрав уночі ключі до шафи, вибрав звідти слідчу теку А. Стратієнка і її заховав або знищив”. Це врятувало ув'язненого, але за підозрою у зникненні справи Д. Зуба розстріляли [592]. Натомість частина членів ОУН(М) у Харкові підтримувала взаємини з бандерівцями. Так, П. Сиротенко у власній квартирі переховував членів ОУН(Б) після того, як гітлерівці почали „полювати” на них. З середини 1942 р. це помешкання стало явочним пунктом бандерівців [593]. І в інших місцях низові осередки обох течій націоналістів часто якщо не співпрацювали, то не заважали один одному. Розбрат здебільшого вносили представники центру, що не бажали йти на компроміси та об'єднувати свої зусилля в державотворчій діяльності.

Репресії окупантів змусили оунівців перейти на нелегальне становище. Але й протягом 1942–1943 рр. вони за найменшої можливості прагнули використати будь-які форми легальної роботи. Здебільшого це було впровадження членів або симпатиків ОУН у керівні органи місцевого самоврядування, українську допоміжну поліцію, громадські установи.

Члени похідних груп вважали першочерговим завданням опанування керівними посадами в управах найбільших міст. І це значною мірою їм вдалося. В Києві націоналісти очолили найважливіші відділи міської управи. Надзвичайно активно діяв відділ пропаганди, роботу якого визначав редактор Шикерик. Згодом цю ділянку роботи підсилив талановитий публіцист О. Чемеринський, що прибув до Києва разом з дружиною О. Гузар.

Персональний відділ (відділ кадрів) очолив І. Огуй, якого гітлерівці розстріляли за підозрою в співпраці з більшовицькою агентурою. Я. Шумелда, що після війни описав діяльність похідних груп, працював у відділі скарг і пропозицій. Завдяки мельниківцям при міській та обласній управах засновано секції мистецтва, шкільної та позашкільної освіти. Щоправда, німецька влада припинила організацію обласної адміністрації, щойно до Києва в листопаді 1941 р. перенесли обласний комісаріат.

Націоналісти надавали великого значення діяльності міліції (потім поліції), що мала забезпечувати правопорядок на території, залишеній радянськими військами. Багато зусиль до організації Київської міської та обласної поліції доклали члени ОУН(М) доктор В. Яхно, сотник Р. Захвалинський (комендант обласної поліції), колишній член УВО Р. Гордон-Біда. Двох останніх гітлерівці викрили й розстріляли. Р. Гордона-Біду на відділку порядково-кримінальної роботи замінив Д. Сампара [594].

Якщо в інших містах України органи місцевого самоврядування створювали переважно члени ОУН(Б) та ОУН(М), то в Харкові виразну громадську позицію демонстрували кілька груп. Після відступу Червоної армії тут залишилося чимало представників антирадянськи налаштованої інтелігенції, пов'язаної з традиціями українського визвольного руху, – В. Доленко, О. Семененко та інші. Ще до прибуття членів похідних груп вони взялися до організації місцевої влади. Бандерівських емісарів німці затримали на підходах до Миргорода, і тому їм не вдалося створити на Слобожанщині розгалужену організаційну мережу. У краї осіли законспіровані підпільні осередки, але гітлерівським спецслужбам вдавалося їх виявляти і знищувати. Керівником бандерівської сітки на Харківщині став досвідчений оунівець з Галичини Р.Процинський, який спочатку працював перекладачем в одній з німецьких військових частин, а потім (до літа 1942 р.) – заступником райбургомистра. Під час арештів у серпні 1942 р. йому вдалося залишити місто [595].

Мельниківці виявилися менш вразливими до контрзаходів нацистів. Особливо відчутний імпульс на пожвавлення українського національного і громадського життя надав галичанин В. Коник, що прибув до Харкова в жовтні 1941 р. Тоді ж у місті з'явилися К. Полуведько, доктор Олійник, протоієрей Я. Кравчук, котрі енергійно взялися за організацію справи. Місцеве українство з певною пересторогою сприйняло появу активних прибульців, які відразу встановили жовто-блакитний стяг на будинку міської управи. За словами В. Доленка, В. Коник став виконувати функції коменданта міста і взявся до формування поліції, а К. Полуведько працював секретарем управи, здобувши значний вплив на підлеглих. В. Доленко згадував, що „і без великої застережності щось було незрозуміле для харківських кіл у діяльності цих осіб. Для політичної нашої тактики було ребусом, чи вважати обох спритними молодими людьми, чи чиеюсь агентурою, що маскується під національний рух. На Сумській вул. 62 в квартирі Д. (квартира Т.Д. і М.М. Недужих – М.Г.) відбулася нарада українців, де було, як говорять, чоловік до 30 справжніх українських діячів різного гатунку. На цій нараді приїжджий К. зробив доповідь, і це ще більше пожвавило настрої серед українського громадянства. Це поклало зародок двом таборам – Ветеринарна була осередком з давніми і сильними громадськими традиціями і Сумська, 62 поприлягала радикальні приїжджі елементи, не пов'язані ні з традицією громадської роботи до 1917 р., ні з підпільною роботою під час більшовицької окупації” [596]. За допомогою місцевих діячів В. Коник заснував ініціативну групу (М. Сліпченко, М. Кононенко, В. Кривенко, М. Ветухів), яка вербувала нових членів. Збираючись на квартирах С. Черняєва й Т. Недужого, оунівці пояснювали „неофітам” свої програмні засади й цілі, спонукали соратників до активної діяльності.

Як згадував голова Мерэф'янської міської та районної управ П. Байбак (слобожанець, що став членом ОУН (М) уже з прибуттям „похідних груп”), тодішніми завданнями українського активу стали: „1) вишукування в українському суспільстві відданих ідейних українців, якими можна обсадити

ключеві позиції адміністративно-господарського, культурного та суспільного життя; 2) виявлення і знешкодження комуністичної агентури; порятунк від голоду і хвороб шляхом організації медичних установ; забезпечення людей від ворожих провокацій, які мали стати підставою для каральних експедицій та фізичного винищення населення [597].

До роботи в органах місцевого самоврядування з ідейних причин долучалося багато місцевої інтелігенції, котра по-різному сприймала програму й методи діяльності бандерівців і мельниківців. Головним для них було створити умови, за яких омріяна ними Українська держава посяде своє гідне місце у світовому співтоваристві. У важкий окупаційний період вони прагнули врятувати населення від голодомору та репресій, створити в місті хоча б мінімальні умови для охорони здоров'я, освіти, національної культури.

Одним із найбільш відданих українській справі серед харківської громадськості вважався інженер М.М. Кононенко – керівник відділу праці міської управи. Ставши членом ОУН (М), він діяв активно, конфліктував через це з німцями, за що в серпні 1943 р. був розстріляний гестапо. Впливовими членами управи стали професори Ю. Блохін (Бойко) і М. Стратієнко, заступник голови Харківської окружної управи інженер М. Горбань (розстріляний німцями влітку 1943 р.), інженер В. Світличний (розстріляний), професор Я. Кльований, редактори В. Царинник і П. Сагайдачний (чотар Київський Січових Стрільців, редактор газети „Нова Україна” в 1941–1942 рр.), професор Харківського університету О. Парадиський, письменники О. Варава та А. Любченко, інженер С. Чернявський (учасник бою під Крутами), І. Корнієнко (колишній старшина армії УНР), професори Т. Гаран і Жученко, один із організаторів окружної української поліції І. Черевиченко, інженери І. Тромсай і П. Овдієнко, бандуристи В. Оленко і Д. Кравченко, а також І. Прончак, І. Чумак, П. Байбак. З перелічених активістів 5 загинули в застінках гестапо через принциповість у своїх поглядах і неадекватну поведінку відносно німецького керівництва [598].

Після того, як німці стратили першого бургомістра Харкова професора О.Пономаренка (він не поділяв національно-патріотичної ідеології), цю посаду аж до евакуації на захід займав адвокат О. Семенко. Серед його найближчих помічників були свідомі українці професор В. Сенік (колишній повітовий комісар Центральної Ради в Прилуках (1917–1918 рр.) та професор М. Стратієнко (колишній комендант УЦР в Ольгополі на Поділлі). Обласну земельну управу очолив професор М. Ветухів, а його співпрацівниками стали професор І. Яковенко й доцент С. Бервицький. В обласній кооперації активно діяли А. Яременко, Ф. Балинський та Грунь. Вони вбачали свою місію в порятунку населення від голодної смерті [599]. Приклади співпраці різних політичних груп мали місце в інших населених пунктах окупованої України.

Націоналістам удалося взяти під контроль органи самоврядування в ряді інших населених пунктів Середнього Подніпров'я. Окружний провідник ОУН(Б) С. Шерстюк очолив міську управу Кривого Рогу. В своїй діяльності він спирався на підтримку членів похідної групи під командуванням П. Рішка (Я. Потічний, Д. Горбачов, І. Салаяк, І. Тарнавський, Г. Максимець), а також українських перекладачів у німецьких військових частинах – Т. Найдича, О. Вітошинського, М. Войновича, Т. Сендзина. На багатьох підприємствах і в установах Криворіжжя, зокрема колишніх шахтах ім. Фрунзе, „Червоногвардієць”, ім. Леніна, КРЕС та інших, вони створили осередки ОУН (Б).

Державотворчі зусилля оунівців не обмежувалися пропагандистською роботою серед населення, створенням осередків, залученням до їхньої роботи місцевої громадськості, а й військово-організаційними заходами. У школах міліції та поліції здійснювалась підготовка майбутніх військових кадрів для національних збройних сил (весною німці усвідомили цю небезпеку і закрили дві такі школи в Ровно і Клевани), закладалися запаси зброї, амуніції, медикаментів, харчів, створювались воєнно-спортивні молодіжні товариства, які мали стати містком для переходу юнаків і дівчат у націоналістичне підпілля.

Особливу активність у цьому напрямі виявляли бандерівці після того, як вони переконалися в безперспективності орієнтації на Німеччину. Німецькі репресії, економічне пограбування краю досить швидко вивітрили залишки ілюзій щодо справжніх намірів нацистів в Україні. Але до часу провідники ОУН(Б) не могли відкрити своїх намірів. В одному з документів, що потрапили до рук німецьких спецслужб у першій половині 1942 р., наголошувалося: „1. З метою запобігання розпорошення сил активна боротьба лише проти Москви. 2. Щодо Німеччини – чекати, берегти сили, ніяких даремних, необмежених акцій, але внутрішня та організаційна підготовка та поширення мережі ОУН для того, щоб у необхідний час бути спроможним „мовити останнє слово” [600].

Більшість дослідників схильні думати, що до літа 1942 р. націоналісти сповідували тактику пасивного спротиву німецьким заходам, саботуючи економічні акції, вивіз людей на примусові роботи до Німеччини тощо. Та вже в цей час формуються досить значні за кількістю збройні загони (за радянськими даними – до 300 осіб), які вступають у поодинокі сутички з окупантами, інколи маскуючись під радянських партизанів [601].

На початку грудня 1942 р. у Львові конспіративно відбулася військова конференція ОУН(Б), яка закликала всі ланки Організації використати німецько-радянське зіткнення „для широкої роботи з створення збройних сил ОУН” [602]. Тоді ж провід ОУН(Б) видав наказ тереновому проводові Волині переформувати всі існуючі збройні відділи й „організувати широко розплановану збройну самооборонну боротьбу українського народу” [603].

У лютому 1943 р. біля Олеська на Львівщині було скликано третю конференцію ОУН(Б), в рішеннях якої утверджується курс на збройний захист інтересів українського народу від дискримінаційної політики Німеччини та СРСР [604]. Це засвідчило перехід ОУН(Б) від пасивних до активних, збройних форм боротьби за українську державність.

Слід зауважити, що попри всі спроби зосередити в своїх руках важелі керівництва проти поневолювачів України, ОУН(Б) була не єдиною збройною

силою, що протидіяла окупантам і радянським партизанам. Тяглість державницької традиції в Україні засвідчувала військово-політична група на чолі з Тарасом Боровцем-Бульбою. Визнаючи легітимність уряду УНР в екзилі на чолі з А. Лівіцьким, Т.Боровець ще в 1940 році взявся за організацію збройних сил, здатних на випадок великого європейського конфлікту відстоювати інтереси української державності. Республіканці постійно вели пошук можливостей для діалогу з різними політичними силами, прагнучи створити єдиний український визвольний фронт.

Бандерівці не погодилися визнати зверхність уряду УНР і створюваних ним інституцій. Переговори бульбівців з мельниківцями в серпні 1941 р. були більш продуктивними і завершилися укладенням договору, положення якого варті повного цитування: „1. Українська Повстанська армія, як зародок української національної збройної сили, не підлягає жодній політичній партії чи організації, а тільки державному центрові УНР, де всі партії та організації можуть бути репрезентовані на паритетних засадах чи якихось інших умовах. 2. Організація Українських Націоналістів попри деякі принципові розбіжності в її політичній лінії з тією політичною лінією, що її веде уряд УНР, не має ніяких застережень проти того, щоб військові кадри, охоплені націоналістичним світоглядом та приналежні як члени чи симпатичні до ОУН, добровільно зголошувалися у ряди УПА, підлягали її внутрішнім законам та брали участь у всіх боях як рівноправні вояки УПА. 3. Для прискорення справи поповнення вояків УПА фаховим командним складом провід ОУН зобов'язується шляхом організаційного відродження постійно посилати такі кадри до диспозиції Головної Команди Поліської Січі УПА. 4. Для постійного контакту та духовно-ідеологічної опіки над вояками УПА – членами ОУН – провід ОУН делегує до Головної Команди УПА свого постійного делегата, якому Головна Команда УПА зобов'язується створити всі сприятливі умовини для виконання службових обов'язків. 5. Вояки УПА – члени ОУН – мають право обслуговуватися ідеологічно-програмовою літературою ОУН та іншими виданнями цієї організації. 6. Усяка пропаганда ідеології ОУН поміж вояками

УПА, приналежними до інших політичних світоглядів, організацій та партій або безпартійних, заборонена. Так само заборонена в рядах УПА подібна пропаганда інших партій та організацій. 7. УПА має свій власний політичний відділ, що виховує усе вояцтво в загальнонаціональній ідеології та діє за надпартійною і лише державницькою програмою. 8. На світоглядно-виховну пропагандистську та стратегічно-дійову й тактичну лінію Головної Команди УПА провід ОУН може мати свій вплив шляхом спільної консультації, на рівних правах такої ж самої консультації як дорадчого голосу, з участю представників усіх інших політичних організацій, що готові по військовій лінії співпрацювати з УПА. Остаточний вирішальний голос по всіх питаннях має тільки партійна Головна Команда УПА” [605].

Як зазначено у документах, представники табору діячів і послідовників УНР бачили УПА як понадпартійну збройну структуру, орієнтовану на захист ідеалів української державності від зовнішніх ворогів. Подібний договір представники УПА оформили також з українськими монархістами, які полишили суперечки про політичний устрій національної держави на майбутнє.

У липні 1941 р. було вироблено політичну програмну платформу під назвою „За що бореться Українська Повстанська Армія”, в якій також наголошувалося, що УПА є надбанням усього народу, не підпорядковується жодній політичній партії, а тільки „законному Урядові Української Держави”. УПА брала на себе місію консолідації всіх патріотичних сил України насамперед проти зовнішніх ворогів і сповідувала ідею „безкомпромісної боротьби з кожним загарбником України” за „визволення України від чужого ярма та відбудову своєї суверенної держави”. Державний лад і форму правління мали визначити представники всього народу в парламенті Самостійної України або ж загальним голосуванням (референдумом). У документі викладалися основні політичні, соціальні, економічні, гуманітарні засади, на яких мала будуватися майбутня держава. Якщо говорити коротко, то мова йшла про демократичний устрій з виразною соціальною домінантою, що мали б забезпечити вільний розвиток кожного члена суспільства [606].

Протягом другої половини 1941 р. УПА воювала винятково проти радянських ар'єргардів та військ НКВС. Та на початку 1942 р. в середовищі її командування різко змінилися погляди на можливість мирного співіснування з гітлерівцями. Населення України було приголомшене діями окупантів, і упівці не могли відповідним чином на це не відреагувати. За словами Т.Боровця, спонтанну протидію нацистському режиму з боку українського населення викликали такі фактори, як колонізаторська, расистська політика німців, нехтування правами народів на суверенітет і самовизначення, масове знищення військовополонених червоноармійців, грабіжницька економічна політика, терор проти інтелігенції, заборона політичного життя на території України [607].

З огляду на це 16 квітня 1942 р. Головна Команда УПА наказала п'ятьом новоствореним „летючим бригадам” (по сотні вояків) розпочати першу фазу збройної антинімецької боротьби, здійснивши „всі намічені операції контртерору проти репрезентантів німецької цивільної адміністрації”. Виконання поставлених завдань здійснювалося партизанськими методами. Невеликі загони раптово нападали на невеличкі гарнізони, висаджували в повітря окупаційні установи, техніку, склади і непомітно зникали.

Намагаючись бути гідними супротивниками, упівці в червні 1942 р. на адресу Коха надіслали листа, в якому Головна Команда УПА повідомляла, що перша фаза збройного виступу стала відплатною акцією на дії загарбників. Коли ж німці не змінять політику в Україні, повстанці розпочнуть другу фазу. Оскільки нацисти і пальцем не поворухнули, ГК УПА в середині липня 1942 р. активізує антинімецьку боротьбу. Серед найбільш відомих акцій даного періоду– „Шепетівська операція” (19 серпня 1942 р.) [608]. Друга фаза закінчилася в серпні того року ще одним листом до Е.Коха, а восени почалися переговори з представниками німецької військової адміністрації. Німці в особі ровенського гебітскомісара Баєра і шефа СД Волині та Поділля Пютца висунули вимогу припинити антинімецьку пропаганду, вивести УПА з підпілля й перетворити її на різновид поліційних сил, спільно діяти в боротьбі проти радянських партизанів, замість чого німецька адміністрація погоджувалася

пом'якшити окупаційний режим. Оскільки до завершення німецько-радянської війни питання про відродження Української суверенної держави вважалося „неактуальним”, то воно відкладалося на майбутнє. Українські контрпропозиції вимагали: припинити репресії проти населення, звільнити всіх політичних в'язнів, визнати суверенну Українську республіку з усіма зовнішньополітичними атрибутами й армією; передати владні повноваження від німецької до української цивільної адміністрації; припинити економічне пограбування України. УПА мала залишатися „суверенною підпільною армією країни доти, доки цього вимагатимуть життєво-політичні та військово-стратегічні потреби України”, і могла влитися „тільки в регулярну українську національну армію” [609]. Переговори скінчилися безрезультатно – надто вже різними були позиції сторін. До речі, влітку 1942 р. ГК УПА налагодила тісні контакти з радянськими партизанами. Але й у цьому випадку до згоди і спільних дій не дійшло, оскільки військово-політичні вимоги упівців радянські військові на чолі з підполковником Лукіним не були в змозі виконати.

Відомо, що в результаті розколу 1940 року фактично утворилися дві організації: ОУН (Бандери) й ОУН (Мельника). Однак окрім цього в середовищі тих, хто сповідував націоналістичну ідеологію, існували й інші рухи. Реального впливу на події вони майже не справляли, проте в ряді документів засвідчили свої позиції, розходження і ставлення до української справи.

У січні 1941 р. послідовники М. Хвильового створили Українську національно-комуністичну армію (УНКА). У I-му універсалі засновники УНКА дещо передчасно заявляли про занепад українського націоналізму, вказували на його основні недоліки і причини нездатності ідейно очолити націю. Націонал-комуністи оголошували двофронтову боротьбу проти більшовизму і проти внутрішніх ворогів – „керинників, усобників”. Політичним ідеалом націонал-комуністів була „Самостійна Соборна Українська Держава, що обіймає всі українські землі, що збере всіх українців”, а політичною формою майбутньої

держави – „авторитативна республіка на чолі з найбільш заслуженим для української нації українцем” [610].

З початком німецько-радянської війни націонал-комуністи влилися до похідних груп ОУН(М) і працювали на окупованій території України разом з ними.

16 вересня 1941 р. засвідчила свою позицію „Фракція непримиримих Організацій Українських Націоналістів”. У своєму маніфесті члени цієї групи гостро засудили діяльність Р. Ярого, С. Бандери, Я. Стецька, Я. Горбового та їх оточення, які, за словами авторів, деморалізували Організацію, спричинили братовбивство, розконспірацію її членів, що призвела до німецьких репресій. Пориваючи з ОУН(Б), „Фракція непримиримих” закликала „кращі, революційно вироблені елементи з групи полковника Мельника лучитися з нами, покидаючи свій дотеперішній провід”. Група прагнула під „духовним проводом сл. п. Полк. Е. Коновальця та під кермом Фракції Непримиримих об’єднати всіх націоналістів” [611]. Проте для таких змін не було жодних організаційних підстав і все закінчилося зазначеною заявою.

Підсумовуючи викладене вище, слід зазначити, що початок війни Німеччини проти Радянського Союзу окреслив новий етап у діяльності українських громадських організацій та політичних партій національно-державницької орієнтації. Найбільш рельєфно визначили свою позицію ОУН(Б), ОУН(М) та прихильники уряду УНР в екзилі. Сповідуючи антикомунізм і боротьбу проти більшовизму як головні політичні засади, всі ці три табори сподівалися, що в геополітичному пасьянсі Третього рейху знайдеться місце для відновленої Української держави, хоча б і в залежній від Німеччини формі.

Лідери національно-демократичних і націоналістичних організацій та груп не змогли адекватно оцінити міжнародну ситуацію, що виникла у зв’язку з початком Другої світової війни, і сприймали Німеччину за союзника у війні проти СРСР. На ділі ж про паритетне партнерство не могло бути мови, оскільки нацистські лідери навіть думки не допускали, що мусять узгоджувати свою

східну політику з будь-якими репрезентативними інституціями. Тож неузгоджені з Берліном кроки в напрямі творення державних інституцій (Акт 30 червня, формування військових підрозділів тощо) економічного, культурницького життя, були сприйняті як нічим не обґрунтовані претензії. Не обмежуючи себе дипломатичним протоколом, німці відразу дали зрозуміти, хто є господарем становища, а коли це не подіяло, вдалися до репресій.

Слід віддати належне як оунівцям, так і прихильникам уряду УНР: вони не злякалися, а гнучко й послідовно використовували будь-яку можливість впливати на розвиток подій. Єдиною легальною можливістю для цього була участь у роботі місцевих органів управління та громадських інституцій. Свідомі українці робили все, щоб пом'якшити карально-грабіжницький режим, насаджуваний окупантами. Водночас вживалися заходи щодо підготовки військових кадрів для майбутньої української армії. Для цього створювалися міліційні та поліційні підрозділи, а з часом – збройні формування, відділи самооборони. На Правобережжі виникла досить помітна військово-політична сила у вигляді УПА – „Поліська Січ” під командуванням Т. Боровця-Бульби.

Прагнення отримати в особі Німеччини союзника для досягнення стратегічної мети – відродження Української держави – об'єктивно створювало умови для колаборації. Трагізм ситуації полягав у тому, що пошук союзників підштовхував націоналістів до тих міжнародних сил, які загрожували людству небаченим до того геноцидом, поневоленням, руйнуваннями. Це відвернуло від ОУН більшість населення центральних, східних та південних регіонів України, позбавило її соціальної бази й підтримки на більшій частині республіки. Націоналістична ідеологія попри свою демократизацію в ході війни не стала ідеологією всіх громадян України.

4.3. Партизани та підпільники – політичні представники радянської влади на окупованій території

Опір фашистському окупаційному режиму був однією з найактуальніших тем радянської історіографії. На жаль, як і решта сторінок війни, боротьба партизанів і підпільників проти окупантів стала об'єктом міфологізації. Теза про „всенародну війну” у ворожому тилу аргументувалась документально не підкріпленими цифрами. Не достатньо дослідженими залишаються проблема Руху Опору як суспільного явища, продукту ініціативи й самоорганізації населення окупованих територій, реальний вплив партизанської та підпільної боротьби на хід суспільно-політичних процесів тощо. Спочатку слід з'ясувати об'єктивні передумови розгортання антинацистського Руху Опору, його соціальну базу.

Ще до нападу на СРСР вожді Третього рейху оголосили, якими методами будуть користуватися в процесі освоєння „життєвого простору” на Сході. З початком воєнних дій з'явилась ціла низка документів, у яких закріплювалися теоретичні постулати нацистських керівників. Усі вони послідовно, з особливою жорстокістю проводилися в життя. Масові страти цивільного населення, пограбування й приниження не могли не викликати спротиву загарбникам, оскільки йшлося про загрозу існуванню цілого народу.

Цивільне населення стало свідком того, як завойовники поводитися з військовополоненими-червоноармійцями. Незважаючи на приписи знищувати полонених таємно, у відлюдних місцях, люди знали про їх масові вбивства, бачили тисячі їх трупів на шляхах етапування і в місцях утримання.

Обурення людей викликали економічні заходи окупантів, що прирікали сільських трударів на напівголодне животіння. Про міське населення годі було й говорити: внаслідок голоду і пов'язаних з цим хвороб мешканці українських міст гинули десятками тисяч.

Цікаву інформацію для роздумів дає земельна політика нацистів. Землевпорядкування згідно з постановою про „новий земельний лад” від

15 лютого 1942 р. передбачало передачу селянам ділянок у „постійне особисте користування”. І лише влітку 1943 р. А. Розенберг підписав декларацію про приватну власність селян на землю. Поглянувши на календар військових подій, розумієш, чому німецьке керівництво лише через два роки після початку окупації України приступило до „розв’язування” аграрного питання: на Східному фронті настав злам, доля кампанії викликала серйозні побоювання, і необхідно було віднайти нові важелі впливу на селянство, яке в основній своїй масі негативно сприймало окупаційні заходи. З легкістю розпоряджаючись чужими землями, гітлерівці й не приховували пропагандистського характеру даної акції. Вони обіцяли приватні наділи навіть червоноармійцям, якщо вони встромлять багнети в землю і змінять „мечі на орала” [612]. Та змінити настрої в українському селі ці кроки вже не змогли.

Міське населення, ще гостріше відчуваючи на собі всі „принади” „нового порядку”, також негативно ставилося до окупантів. Відсутність налагодженого виробництва, постачання, мінімальних побутових зручностей, жорстока каральна система налаштовувала проти нацистів навіть тих, хто свого часу постраждав від більшовицької влади. Українська інтелігенція – лікарі, юристи, вчителі, представники творчих професій – була приречена на жалюгідне існування. Вважаючи недоцільним і навіть шкідливим розвиток української науки, культури й освіти, нацисти залишили представників „вільних професій” без засобів до існування і можливості самореалізації. Очікування того, що на зміну сталінському режиму, багатому на перегини, прийде цивілізований німецький, виявилися марними. Нацисти несли з собою смерть, руїни, повну зневагу до національних почуттів українців і загальнолюдських цінностей.

Антифашистські настрої підживлювала система примусової праці. Влітку 1943 р. німецька цензура встановила: 95% листів з Німеччини в Україну містили негативну оцінку становища „остарбайтерів” [613]. Сотні тисяч підневільних робітників і селян загинули на чужині від непосильної праці, хвороб і тортур.

Ненависть до окупантів посилювало й те, що майже кожна українська родина відправила на фронт батька, чоловіка, сина чи брата. Усвідомлення того, що вони воюють проти гітлерівців, породжувало прагнення якщо не шкодити, то хоча б не допомагати ворогу харчами, фуражем, власною працею тощо.

Узагальнюючи викладене вище, слід констатувати, що вже в 1941 р. нацистський окупаційний режим створив підґрунтя для опозиційних настроїв і соціальну базу Руху Опору. Варто додати: населення України було адаптованим до сприйняття радянських пропагандистських стереотипів, а не німецьких, і скільки б останні не провіщали „визволення” українського народу від гніту євреїв і комуністів, переважаюча його частина сприймала окупантів як ворогів. Таким чином, з цілковитою впевненістю можна говорити про наявність в українському суспільстві психологічних умов для антинімецьких настроїв та дій.

Водночас не варто переоцінювати здатність населення до організованих форм спротиву окупаційній владі. Ані ментально, організаційно, ані матеріально населення зайнятих ворогом територій не було в змозі самостійно чинити відчутний опір ворогу. Природну здатність до самоорганізації та самозахисту в стихійних формах нацисти небезуспішно намагалися душити ще в зародку. Та й на що могли розраховувати ті, хто був готовий виступити проти ненависного режиму, коли їм протистояв озброєний, добре вишколений апарат насильства і репресій. Тому сьогодні теза про „всенародну боротьбу в тилу ворога” сприймається як одна з віджилих міфологем, а на її місце приходить неупереджений аналіз подій, що дійсно мали місце в той час.

Радянське керівництво вважало партизанські й підпільні форми опору важливим фактором загальної боротьби з агресором. Керуючись уявленнями, що склалися ще в добу громадянської війни, Сталін і його найближче оточення схильні були перебільшувати значення партизанській дій у сучасній війні. Коли стало зрозумілим, що наступаючі війська стрімко захоплюють величезні території, повернути які найближчим часом навряд чи вдасться, в Кремлі

підготували кілька рішень, спрямованих на активізацію антинімецьких дій у ворожому тилу. Вперше про це сказано в директиві ЦК ВКП (б) та РНК СРСР від 29 червня 1941 р. Документ містив заклик створювати в захоплених ворогом районах партизанські загони і диверсійні групи „для боротьби з частинами ворожої армії, для розпалювання партизанської війни всюди і скрізь, для висадження в повітря мостів, доріг, псування телефонного і телеграфного зв'язку, підпалювання складів і т.п.” [614]. Організація Руху Опору покладалася на обласні та районні партійні комітети, які могли підібрати людей для підпільних осередків на місцях.

Лише 18 липня 1941 р., коли ворог уже зайняв частину України, Білорусії, Російської Федерації, Прибалтики, з'явилася постанова ЦК ВКП(б) „Про організацію боротьби в тилу німецьких військ”. Партійний центр вимагав від ЦК республіки, обкомів, райкомів партії організувати відбір „стійких керівних партійних, радянських і комсомольських працівників, а також відданих Радянській владі безпартійних товаришів”, засилати їх групами по 2–5 осіб у зайняті ворогом райони для диверсійних робіт. У районах, що знаходилися під загрозою захоплення противником, партійні організації зобов'язувалися негайно формувати підпільні осередки, заздалегідь перевівши комуністів і комсомольців на нелегальне становище. Парторганізації мали негайно створити бойові дружини, диверсійні групи з числа учасників громадянської війни, тих, хто встиг виявити себе в складі винищувальних батальйонів, народному ополченні, а також працівників НКВС і НКДБ. Партизанські загони й підпільні групи рекомендувалося забезпечити зброєю, боєприпасами, грошима шляхом створення спеціальних складів-схованок. Перші секретарі обласних і районних партійних комітетів повинні були відібрати для формування й керівництва Руху Опору відданих і досвідчених комуністів [615].

Характер виконання таких вказівок центру проілюстрував як переваги, так і недоліки партійно-радянського механізму. Було б несправедливим не помічати того, з якою оперативністю вирішувалися складні питання, пов'язані з

організацією партизанської та підпільної боротьби у ворожому тилу. В стислі терміни створювалися підпільні партійні осередки, закладалися бази озброєння і продовольства, підбиралися партійні явки, вироблялася система зв'язку тощо. Водночас не вистачало досвідчених фахівців, які оволоділи тактичними прийомами партизанської та підпільної боротьби, розумілися на мінувально-диверсійній справі; вкрай незадовільним залишався рівень радіозв'язку. Гострий брак часу для підготовки не дозволив належним чином здійснити матеріальне забезпечення майбутніх підпільних груп, партизанських загонів, партійних осередків. У ході комплектування їх особового складу допущено прорахунки, порушено принципи конспірації.

24 вересня 1941 р. ЦК ЛКСМУ звернувся до заступника голови Раднаркому УРСР з проханням виділити 50 тис. крб. для видачі секретарям комсомольських організацій, що залишалися в тилу німецьких військ. Через два дні гроші було отримано, але ця сума покривала лише мізерну частку необхідних витрат [616].

Деякі керівники не усвідомлювали рівня завдань, справжніх масштабів війни та всієї серйозності ситуації, що склалась. У всіх документах воєнної доби словосполучення „зайнята чи окупована ворогом територія” супроводжується означенням „тимчасово”. З одного боку, це підкріплювало віру людей у те, що агресора буде розбито, а рідні землі визволено з-під чужоземного впливу. З іншого – створювало в деякого ілюзію, що все це – непорозуміння, які легко владнаються з часом самі по собі, і загарбник довго не втримається на зайнятій території. У спогадах секретаря Дніпродзержинського підпільного міськкому партії (Дніпропетровська обл.) К. Ляудіса про це сказано так: „Залишали товаришів для підпільної роботи в Дніпродзержинську з небаченим поспіхом, і це було ...першою і основною помилкою... До цієї роботи ми почали готуватися за 6–7 днів до захоплення ворогом міста. Звідси можна дістати уявлення про серйозність підбору людей. Очевидно, тт. Сидорин і Кучний (представники Дніпропетровського обкому КП(б). – М.Г.) вважали, що окупація триватиме щонайдовше 4–5 місяців і, виходячи з цього, підвезли

мені два лантухи борошна, лантух цукру, консерви і ще деякі дрібниці, здається, ящик масла. Залишили також 12–13 тис. крб. ...Відсутність матеріальної бази дуже негативно позначилася на нашій роботі... Конспіративні квартири здебільшого були випадковими, не перевіреними, й коли приходили підпільники, їх туди не впускали... Через відсутність бази для організації партизанського руху не було куди переправляти людей після диверсій” [617].

Часто залишені для підривної роботи в тилу працівники виявлялися не готовими до протистояння з таким досвідченим ворогом психологічно. До того ж поширеним явищем стали доноси місцевого населення, членів підпілля. На Харківщині (Савинський район) у партійному підпіллі залишили евакуйованого з Дніпропетровської області члена КП(б)У Мокрого. Отримавши явки і паролі, він виїхав у с. Довгалівку, де був заарештований німцями ...через годину після їх вступу в село [618].

Іноді люди зраджували своїх внаслідок слабкодухості, не витримуючи тортур, шантажу у ворожих застінках, подекуди – з власних переконань, керуючись почуттями ненависті, помсти, зокрема на побутовому ґрунті. Гестапо зуміло „вибити” з секретаря Ленінського РК КП(б)У м. Києва Романченка дані про частини київських підпільників. Після цього було заарештовано секретаря Київського підпільного міськкому партії Руденка, який також не витримав знущань і видав інформацію про шістьох секретарів підпільних райкомів. На шлях зради стали колишні секретар Київського ОК та МК ЛКСМУ Кучеренко, інструктор ОК ЛКСМУ Пустовойтов, зв’язкова підпільного МК КП(б)У Аристархова, секретар Запорізького підпільного ОК партії Мосієвич. Внаслідок зради, порушення правил конспірації, невміння працювати в глибокому підпіллі німецьким та румунським спецслужбам у 1941–1942 рр. вдалося здійснити масові арешти радянських підпільників Києва, Миколаєва, Одеси, Сталіно, Запоріжжя, Феодосії, Сімферополя, в багатьох районних центрах. Майже всі вони були страчені або потрапили до концтаборів. До літа 1942 р. загинуло майже 30 тис. радянських патріотів [619].

Причини невдач слід шукати і в методах комплектування партизанських загонів і підпільних осередків. Так, Політуправління Південно-Західного фронту визнало помилковими спроби керівників Дніпропетровської та Запорізької областей „механічно перетворювати винищувальні батальйони на партизанські загани. Необхідно враховувати, що чимдалі більше людей, які спочатку дали згоду, тепер відмовляються. Чи не найголовнішою причиною цього є зволікання з відправкою їх у тил ворога. Завербовані тривалий час роздумують і занепадають духом. Одному з тих, хто зголосився, а відтак відмовився, запропонували: або їде за призначенням, або йде під суд трибуналу. Він вибрав останнє” [620].

Ці та інші обставини ставали причиною низької дисципліни, дезертирства, ухиляння від виконання підпільними групами й партизанськими заганами конкретних бойових завдань. Більшість поспіхом створених загонів тягнулася на схід за лінію фронту, залишаючи визначені для бойової діяльності місця. Ось лише кілька типових фактів. Вовчанський райком партії та райвідділ НКВС (Харківська обл.) створили 4 партизанські групи по 9–10 бійців у кожній, заклавши для них бази харчів, зброї, боєприпасів. Однак у німецькому тилу залишилася тільки група під командуванням П. Іващенко, яка, втім, зайняла вичікувальну позицію. Після звільнення Вовчанська група повернулася в місто і вже на визволеній території поповнювалася за рахунок дезертирів та інших осіб. Деякі бійці загону займалися мародерством, а командний склад часто перевищував свої повноваження [621]. Після кількох сутичок з ворогом розпався партизанський загін Козелецького району на Чернігівщині. Більшість із 110 його бійців дезертирувала, а дехто добровільно перейшов на бік німців [622].

У спецповідомленнях по лінії НКВС зустрічається чимало свідчень низької ефективності партизанських загонів, створених партійними органами. У смузі 38-ої армії (Шевченківський, Валківський, Чугуївський, Богодухівський райони Харківщини) восени 1941 р. наявні партизанські загани припинили бойову діяльність, залишили місця дислокації, вийшли в тил Червоної армії,

кинувши зброю і бази. Партизанський загін Добропільського району Сталінської області під командуванням Ланцева і комісара Кукурудзи жодного дня не був у ворожому тилу, посилаючись на відсутність лісів, велику кількість дезертирів і байдужість з боку партійних органів та НКВС. Партизани Барвінківського району відступили в радянський тил і перебували у с. Кримки Ізюмського району (Харківська обл.). Із 13 дезертирів 8 були членами КП(б)У [623].

Труднощі початкового етапу розгортання Руху Опору доповнювалися організаційною неузгодженістю між різними інстанціями. Пріоритети у цій справі спочатку належали партійним органам, які спільно з обласними й районними відділами НКВС формували підпільні обкоми, райкоми КП(б)У, обласні та районні партизанські загони. Згідно з офіційною статистикою, восени 1941 р. на території України діяло 23 обласних, 685 міських, районних підпільних партійних комітетів і 4316 підпільних парторганізацій і груп. Для підпільної роботи відібрано 26 тис. комуністів [624]. Водночас створено 9 підпільних ОК ЛКСМУ, 213 МК і РК комсомолу, 286 первинних комсомольських осередків, залишено в тилу противника 566 комсомольців, що дістали індивідуальні завдання [625]. Та з часом Л. Берія домігся того, що все помітнішу роль у цьому стало відігравати його відомство. О. Сабуров згадував, що Берія „як затятий кар’єрист змагався з партією, прагнучи довести, що може зробити більше, ніж ЦК КП(б)У. Взагалі його ставлення до України було своєрідним, що й виявилось під час війни... Харківському загоні М. Воронцова та іншим, сформованим НКВС, було надано найпотужніші радіостанції, а з’єднання Федорова й Ковпака не мали їх ще довгий час” [626].

Сталін підтримав пропозиції шефа НКВС і на початку вересня в системі наркомату почало функціонувати 4-е управління з відповідними відділеннями на місцях і при військрадах усіх рівнів (армій, фронтів). Центральний апарат 4-го управління НКВС УРСР діяв при штабі Південно-Західного фронту.

Свою зацікавленість у контролі над партизанськими загонами та підпільними групами виявляло й армійське командування. Начальник

Головного політичного управління РСЧА Л. Мехліс домігся створення при цьому відомстві спеціального органу, який мав відповідні підрозділи при політвідділах армій та фронтів (на Південному фронті це були 8-мі відділи, на Південно-Західному – 4-ті), що теж видавали директиви керівного змісту.

Архівні матеріали містять досить повну інформацію про особливості діяльності різних керівних органів по організації Руху Опору. У доповідній записці заступника начальника 4-го відділу НКВС УРСР майора Князева на ім'я тимчасово виконуючого обов'язки начальника цього ж відділу підполковника Любитова від 25 листопада 1941 р. йдеться про результати засилання зв'язківців, розвідників і диверсантів у німецький тил. Автор писав, що ті, хто повернувся з завдання, свідчать: більшість партизанських загонів, сформованих 4-ми відділами обласних УНКВС, розпалися внаслідок „відсутності завчасно підготовленої матеріальної бази”, а ті групи, що залишилися, увійшли до складу партизанських загонів, залишених чи створених обкомами партії. Вони мали матеріальну базу, і керівництво ними здійснювала опергрупа при Військраді Південно-Західного фронту на чолі з секретарем ЦК КП(б)У Співаком. Після консультацій з членом Військради фронту М. Хрущовим Співак дав таку вказівку: „Партизанські загони, що діють в тилу противника, повинні постачатися всіма видами довольства самостійно, за рахунок ворога” [627]. Ті, хто керував боротьбою підпільників і партизанів, очевидно, випускали з уваги, що окупанти реквізували харчові продукти у беззахисного цивільного населення. Відібрати продовольчі запаси у німецьких частин для малодосвідчених партизанів, що тільки вчилися діяти в складних умовах, було справою малореальною. Відчувалося, що радянське керівництво ще погано знало ворога. А от партизанам не залишалося нічого іншого, як розраховувати на добровільну допомогу населення. Коли ж такої не було, вони вдавалися до реквізицій, апелюючи до патріотичних почуттів людей, а то й відбираючи необхідне силоміць. Не набагато кращий стан справ склався з матеріальним забезпеченням загонів і груп, що відійшли з радянськими частинами. У вже загаданій записці з цього приводу зазначалося: „Оскільки

загони відірвалися від своїх продовольчих баз, їх командири ходять у військові частини, жебракують, старцюють продукти, пропонуючи командирам підрозділів свої послуги по розвідці та спільних бойових діях” [628].

З цього та інших документів видно, що чекісти були готовими до підпільно-партизанської війни ніяк не краще, ніж партійні структури. На безрадісному фоні малоефективних спроб „компетентних органів” наскоком вербувати агентуру і в якомога більшій кількості засилати її за лінію фронту заходи, ініційовані партійними комітетами, виглядали навіть продуманішими і системнішими. Натомість „паперове” забезпечення справи в енкаведистів було поставлено набагато краще. Характер, обсяг і регулярність звітності оперативників свідчив про цифроманію, рапортування, прагнення до паперового благополуччя.

Часом доходило до того, що опергрупи конкуруючих установ приписували собі у звітах результати діяльності один одного. „Нагорі” ця подвійна бухгалтерія створювала враження бурхливої діяльності тих, на кого покладалося розгортання партизанського руху й підпільної діяльності в тилкових районах ворога.

Та попри всі негаразди Рух Опору поступово перетворювався на реальну силу, з якою окупантам доводилося рахуватися. І все ж початкова його фаза була пов’язана не зі створеними партійними комітетами й органами внутрішніх справ партизанськими й підпільними групами, як це донедавна вважалося, а з партизанськими формами боротьби, до яких перейшли оточенці та розрізнені групи червоноармійців. Уперше на цю обставину звернув увагу відомий дослідник Коваль М.В. Базуючись на документах оперативного відділу групи армій „Південь”, він показав, що єдиною силою, здатною чинити організований спротив агресору в його тилу в перші місяці війни, залишалися радянські військовослужбовці. Якщо за зовнішньою формою їхні дії можна кваліфікувати як спроби вийти з оточення, прорватися до своїх, то за внутрішнім змістом вони мали ознаки Руху Опору. 29 липня головнокомандувач вермахту „настійливо

вказував на небезпеку утворення банд за лінією фронту з числа відсталих російських солдатів у військовій формі” [629].

Військовослужбовці Червоної армії становили більшість у великих партизанських загонах. Наприклад, під командуванням О. Сабурова в кінці 1941 р. воювало понад 500 колишніх бійців та офіцерів (90–95%), у партизанській групі Д. Ємлютіна (загони ім. Ворошилова № 1 і № 2) – від 700 до 900 оточенців [630]. Багато червоноармійців влилося до складу партизанських груп, що діяли в Криму, причому не лише на початку війни, а й значно пізніше.

Командирами й начальниками штабів партизанських загонів були переважно кадрові військові. В Київському з’єднанні командно-політичний склад укомплектовано з 219 командирів і політпрацівників, Сумському – з 250, Чернігівсько-Волинському – з 206 [631]. Командиром згаданого загону ім. Ворошилова № 2 був колишній начальник штабу 25-го мотострілецького полку 25-ої танкової дивізії [632]. Есманським загonom командував старший лейтенант Іванов – колишній командир дивізіону гаубичного артполку. О. Сабуров до війни служив комісаром батальйону військ НКВС УРСР [633]. Кадровими військовими були А. Грабчак, М. Наумов, М. Підкоритов, Д. Рванов, С. Руднєв, І. Федоров.

За оцінками Д. Армстронга, в 1942 р. в лавах народних месників воювало до 60%, а в 1943 р. – близько 40% представників радянських збройних сил [634]. На бік партизанів переходили національні підрозділи з радянських військовополонених, а також добровільні формування, що воювали на боці Німеччини. Так, загін ім. Будьонного під командуванням В. Саричева складався з бійців 121-го козацького батальйону, який у березні 1943 р. перейшов на бік партизанів [635]. До Кролевецького загону перейшло багато узбеків і казахів з двох „козацьких” батальйонів, сформованих німцями у Варшаві і направлених на боротьбу з партизанами [636].

Рядові бійці, нижчий командний склад та особливо кадрові офіцери приносили в Рух Опору елементи організованості, дисципліни, військового

підходу до розв'язання тактичних завдань. Фахівці мінно-підривної справи, зв'язку, штабні й медичні працівники, представники інших військових спеціальностей заповнювали кадрову прогалину, перетворювали партизанські загони на боєздатні одиниці, спроможні результативно діяти в умовах дефіциту часу, матеріальної частини і постійної небезпеки. Наявність значної кількості військовослужбовців визначала структуру й субординаційну схему партизанських загонів і з'єднань. Майже в кожному з них були пости командира, комісара, начальника штабу, помічників начальника штабу, помічника чи заступника командира з господарської частини. Великі з'єднання поділялися на загони, групи, частини, відділення розвідувальні, диверсійні (підривні), артилерійські, кавалерійські, господарські, медично-санітарні, оперативні тощо [637]. Практично в усіх загонах діяли партійні й комсомольські організації, на які покладалася ідеологічна та виховна робота. Понад 70 партизанських з'єднань і загонів у різний спосіб (у т.ч. й друкарський) випускали власні газети і журнали [638].

Звичайно, партизанські загони, створені військовими, і ті, що формувалися партійними органами та НКВС, не могли б довго функціонувати на контрольованій агресором території без підтримки населення. Слушним у цьому сенсі є висновок М. Ковалю, що „до середини 1942 р. визначилася політична позиція основної маси українського населення й тому створилася сприятлива обстановка для посилення антифашистської боротьби та залучення до неї щораз нових сил” [639].

Населення окупованих районів України побачило в партизанах і підпільниках єдиний захист від сваволі гітлерівців і в багатьох населених пунктах надавало їм всіляку підтримку. Траплялося, коли якийсь партизанський загін змушений був змінювати місце дислокації, мешканці населеного пункту просили їх не залишати. Інколи чулися й розпачливі голоси: „Ми годували, годували вас, а ви нас залишаєте на поталу німцям” [640]. Таке ставлення до народних месників створювало морально-психологічне й матеріальне підґрунтя для розвитку Руху Опору, якого ніколи не міг би забезпечити ззовні жоден центральний керівний орган. І саме на такій довірі знедолених війною людей будували свою роботу кращі командири партизанських загонів і підпілля.

Період з літа 1941 до весни 1942 рр. був часом становлення організаційних форм Руху Опору, налагодження його зв'язків з населенням, „Великою землею”, вироблення стратегії й тактики боротьби з ворогом. Основні завдання, які покладалися на партизанські загони та підпільні групи, полягали в створенні перешкод для переміщення вантажопотоку тилowymi районами, пошкодженні комунікацій, мостів, залізничного полотна, зриві економічних заходів окупаційної адміністрації, збиранні розвідувальних даних. Поряд з цим Рух Опору виконував надзвичайно важливу, хоча й малопомітну функцію: він знаходився, так би мовити, на передовій ідеологічного й політичного протистояння двох систем – нацистської та комуністичної. Від того, на чийому боці виявиться більшість населення захоплених агресором територій, багато в чому залежав подальший розвиток подій. Тому природно, що населення сприймало підпільників і партизанів як представників радянської влади на окупованих територіях.

Швидке просування вермахта вглиб Радянського Союзу змусило командування Червоної армії використовувати кожен бойову одиницю для зміцнення оборони. Досить часто партизанські загони й підпільно-диверсійні групи виконували безпосередні завдання армійського командування. З 64 партизанських загонів, створених по партійній лінії на Харківщині, 19 перетворилися на винищувальні батальйони, а 24 діяли на лінії фронту.

Секретарі Барвінківського РК КП(б)У Пісковський, Печенізького – Могилат, завідувач Печенізького райземвідділу Білоконь створили бойові групи і спільно діяли з радянськими військами, завдаючи ударів по ближніх тилах противника [641].

Партизанський загін Ізюмського району під командуванням Тесленка здійснював успішні розвідки боєм. Партизанський загін Петровського району (створений 7 жовтня 1941 р.) під командуванням К. Оглобина до 12 листопада діяв спільно з частинами Червоної армії. Протягом двох тижнів він утримував переправу через Донець, після чого перейшов на східний беріг [642].

Непоодинокими були випадки примусового залучення партизанів до виконання не властивих їм функцій. Неприродно, але командир 984-го стрілецького полку 6-ї армії запропонував загону Рубежанського району (Ворошиловградська обл.) під командуванням Мещерякова зайняти лінію оборони в смузі полку. Партизанський загін ст. Микитівка Горлівського району (Сталінська обл.), який складався з шахтарів, неодноразово ходив у тил, збирав розвідінформацію, вступав у збройні сутички з противником, але діяв не самостійно, а за дорученням армійського командування. Партизанська група Іщенка (ст. Красний Лиман) взагалі бойовою діяльністю не займалася, а виконувала досить специфічне завдання начальника дорожньо-транспортного відділу НКВС Північно-Донецької залізниці Арзамасцева – знищувала осіб, які проходили по його оперативній розробці. Бійці групи розстріляли 15 таких „подучётників”. Начальник опергрупи НКВС при штабі 6-ої армії молодший лейтенант Носенко змушений був дати вказівку про припинення цієї практики, оскільки деякі партизани користувалися ситуацією для знищення не тільки „ворогів батьківщини”, й своїх особистих недругів. Носенко в одному з донесень начальнику 4-го відділу НКВС УРСР підполковнику Любитову повідомляв, що за 4–5 місяців бездіяльності в багатьох загонах почався „моральний і побутовий розклад”. Тому його опергрупа взяла на себе відбір людей з цих загонів і формування з них диверсійно-розвідувальних груп (по 5–

7 осіб), які засилялися в німецький тил. Подібним чином діяла опергрупа НКВС при 21-ій і 38-ій арміях [643].

І все ж частина партизанських загонів змогла ще в 1941 р. приступити до виконання властивих їм функцій. 30 вересня мінери 2-го партизанського полку здійснили перший підрив ешелону в Черкаському районі Київської області. 1 жовтня пустили під укіс ешелон за допомогою саморобної міни партизани Городнянського району (Чернігівська обл.). Кілька мостів через ріки Сейм і Клевань зруйнували в жовтні 1941 р. ковпаківці. Партизани загону під командуванням В. Молодцова (Бадаєва) організували аварії чотирьох вантажних поїздів [644]. За даними І. Старинова, який невдовзі став заступником начальника Українського штабу партизанського руху (УШПР), протягом зими 1941–1942 рр. радянські партизани й диверсанти пустили під укіс 224 поїзди, вивели з ладу 1850 автомашин, зруйнували близько 650 шосейних і залізничних мостів [645]. Це порушувало графіки руху потягів, збільшувало простої рухомого складу, змушувало окупантів відтягувати додаткові сили на охорону комунікацій.

Весною 1942 р. партизани продовжували підтримувати напругу на шляхах сполучення. Протягом першого півріччя 1942 року 4 загони з'єднання О. Сабурова пустили під укіс 32 військових ешелони. З'єднання О. Федорова з 21 травня по 26 червня 1942 р. підірвало на мінах 21 ешелон противника тощо [646].

Значних збитків завдали окупантам підпільники. Диверсійна група В. Кудряшова у вересні 1941 р. висадила в повітря будівлю станції Київ-товарний, два основних цехи на паровозоремонтному заводі й водокачку на пасажирській і товарній станціях, пізніше організувала вибухи в головних залізничних майстернях, депо. На станції Київ-товарний інша підпільна група розбила 280 вагонів з військовими вантажами, пускаючи їх з сортувальної гірки на великій швидкості. В річницю початку війни 22 червня 1942 р. група П. Могаріна на залізничному вузлі Іловайськ зруйнувала залізничний міст на

Харцизьк. Диверсійні групи пустили під укіс кілька ешелонів у районі П'ятихатки – Дніпропетровськ [647].

Статистика свідчила, що в першій половині 1942 р. увага партизанів і підпільників усе більше зверталася на залізничні комунікації ворога. На це орієнтували й керівні органи Руху Опору. Партизани й підпільники не обмежувалися диверсіями на комунікаціях. Великі з'єднання вступали в бої з окремими ворожими частинами, відбивали населені пункти, відбирали худобу, сільськогосподарську продукцію, підготовлені для відправки до Німеччини. Партизани-ковпаківці взяли участь у боях за села Середино-Будського, Ямпільського, Путивльського та інших районів Сумщини. Зайнявши м. Путивль, вони звільнили з в'язниці 35 в'язнів, захопили документи німецької комендатури й поліції, близько 900 велосипедів, 3 автомашини, мотоцикл, 45 бочок олії та інших продуктів харчування, чимало зброї та боєприпасів. Партизани відступили тільки після того, як гітлерівці кинули проти них бронетехніку [648]. Такі зухвалі дії не лише бентежили окупаційну адміністрацію та військове командування, але й створювали відповідний психологічний фон у районах партизанських дій. Це підтверджується й німецькими документами. В інформації начальника таємної польової поліції при командуючому оперативним тилу районом групи армій „Південь” кримінал-комісар Стефайнскі рейхскомісару України Коху повідомлялося: „На початку березня [1942 р. – М.Г.] дії партизанських загонів у лісах на північний схід від Сновська набули вкрай небезпечного характеру. Внаслідок частих нападів на невеликі німецькі й угорські підрозділи, українську поліцію, бургомістрів та осіб, лояльних до німецької влади, створилася атмосфера загальної розгубленості...”. Партизани забезпечені зброєю... Вони добре організували розвідувальну службу... чи не в усіх населених пунктах мають довірених осіб, від яких отримують відомості про наші війська, їхню чисельність, забезпечення тощо... За таких настроїв серед місцевого населення надзвичайно важко здобувати достовірні дані про шляхи до табору та їхню прохідність, а також знайти надійних провідників” [649].

В оперативних зведеннях штабу військ СС і поліції при групі армій „Південь” у головне імперське управління безпеки за грудень 1941 – серпень 1942 рр. повідомлялося про дії партизанів і підпільників на території рейхскомісаріату „Україна”: „Березень 1942 р. З Миколаєва надійшла звістка про пожежу в двох авіаційних ангарах. Знищено літаки та різне устаткування. Завдано значних збитків ...З генерального округу Житомир повідомили, що за звітний період відбулося 35 виступів банд. Вони нападають на жандармські й поліцейські пости, польові караули та аеродроми неподалік Козників... У південно-західній частині Глухівського району, повністю захопленій бандитами, неможливо проводити сільськогосподарські роботи...

23 липня в Конотопі Чернігівської округи спалено механічний цех. Там були автомобільні майстерні вермахта. ...Виступи банд на північ від Чернігова продовжуються. Бандити захопили багато населених пунктів, тому в цьому районі утворилася своєрідна „партизанська республіка” [650].

Допоки дії підпільників і партизанів були спорадичними, німецька адміністрація вживала поміркованих упереджувальних заходів щодо населення. Поширеною практикою стало отримання розписок у ході реєстрації комуністів у місцевих поліційних відділках чи комендатурах. В архіві зберігся текст такого документа, який змушений був написати колишній завідувач оргінструкторського відділу Дворічанського РК КП(б)У Харківської області М. Дорошенко: „Я, член компартії Дорошенко, даю дану розписку дворічанській поліції в тому, що не буду організовувати і брати участь в партизанських загонах. На випадок проведення політики проти німецької армії, я відповідаю головою, а також вся моя сім'я, в чому і розписуюсь” [651].

Подібні засоби перестороги багато в кого відбили бажання протидіяти встановленню „нового порядку”. Але вони не змогли паралізувати волю до спротиву в усього населення. Тисячі простих людей, а також членів партії і комсомолу з власних переконань вступили в сутичку з ворогом. Наприклад, колишній голова колгоспу з Ізюмського району К. Петухов (член КП(б)У з 1939 р.) залишився на окупованій території, зареєструвався в сільській управі, а

пізніше зв'язався з партизанами, активно виконуючи доручення командування загону з розвідки і постачання продовольчими продуктами. Комуніст Т. Шевченко (Боровський р-н Харківської області) вів антинімецьку пропаганду серед населення, зміцнював віру людей у перемогу над загарбниками [652].

На початковому етапі війни партизани й підпільники виконували, в основному, розвідувальні функції. Вони збирали й передавали радянському командуванню і партійним органам цінні дані про дислокацію, чисельність, озброєння противника, напрямки його переміщень. Поряд з цим керівництво отримувало досить точну інформацію про окупаційний режим, настрої і морально-психологічний стан населення. Це дозволяло відповідним чином будувати агітаційно-пропагандистську роботу на окупованих територіях.

В одному з повідомлень наводились дані про те, як в деяких місцях селяни бойкотували вибори місцевих органів самоврядування. Так, у с. Васильки Охтирського району на Сумщині жодна жінка (а саме вони складали основну масу дорослих мешканців) не вийшла на сільську сходку, де мали обирати старосту. Збори не відбулися. У с. Камишино селяни збиралися, щоб уголос читати радянські листівки й газети. Брати участь у жнивях вони відмовлялися, оскільки нові господарі відбирали збіжжя. Німці виганяли колгоспників у поле примусово, але й при цьому селяни шукали способів, щоб уникнути повинності. В цьому селі партизани знаходилися не в лісі, а проживали у власних домівках. Колишній голова колгоспу, який очолював партизанський загін, попередив односельців: „Якщо хто піде збирати хліб, буде вбитий, а хата – спалена” [653].

Досить часто партизани й підпільники діяли як своєрідні представники радянської влади на окупованих землях. У малодоступних болотистих та лісових районах виникали території, підконтрольні партизанам. Узимку-навесні 1942 р. з'єднання під командуванням О. Сабурова розгромило ряд німецьких гарнізонів і поліцейських дільниць, взяло під контроль територію Трубчевського, Суземського, Брасовського, Навлінського і Вигонівського районів Орловської області та Середино-Будського і Хільчицького районів

Сумської області. Так з'явився один із перших партизанських країв. У червні 1942 р. тут налічувалося 24 партизанських загони і 127 груп місцевої самооборони загальною чисельністю 18 тис. бійців. Партизанський край простягнувся на 260 км з півночі на південь і на 40–50 км зі сходу на захід, охопивши понад 500 населених пунктів [654]. Про характер зв'язків між населенням і партизанами в цьому регіоні свідчить інформація начальника політуправління Південно-Західного фронту Крюкова на адресу начальника ЦШПР Пономаренка (9 серпня 1942 р.). В ній зокрема відзначалося, що більшість загонів базувалася в населених пунктах, а там, де не було баз, організовано озброєну самооборону. З населеними пунктами, зайнятими ворогом, зв'язок підтримувався по лінії підпільного РК КП(б)У, а також шляхом засилання туди підпільників і партизанів з певними завданнями. В контрольованих партизанами населених пунктах читалися зведення Радінформбюро, листівки, центральна, українська і партизанська преса, проводилися мітинги, збори, бесіди, темами яких були першотравневий наказ Й. Сталіна, нота В. Молотова, військово-політична ситуація в Європі та світі, союзницькі відносини СРСР з Англією та США тощо. У зайнятих ворогом селах розповсюджували друковані матеріали з „Великої землі”. Близько 5 тис. листівок виготовив і розіслав Червоний РК КП(б)У, майже стільки ж – Ямпільський райком. Більшість населення жадібно сприймала кожен вісточок з-за лінії фронту і вірило радянській, а не німецькій пропаганді. Загалом ставлення місцевого люду до партизанів характеризувалося як „виключно гарне”, доброзичливе. Люди постачали народних месників продуктами харчування і фуражем, збирали кинуте озброєння і боєприпаси, доглядали за пораненими і хворими бійцями. Кілька найбільш активних помічників командування партизанського з'єднання представило до урядових нагород. У тому ж документі зазначалося, що „серед окремої частини населення мало місце невдоволення – це було викликано елементами мародерства на початку весни з боку окремих партизанів” [655]. Подібні випадки траплялися майже в кожному загоні. Взимку 1942 р., коли голод особливо дошкуляв партизанам,

вони часто вдавалися до примусового вилучення харчів, худоби у селян. О. Федоров згадував один із таких випадків, який закінчився розстрілом двох мародерів [656]. При цьому партизани не залишалися без підтримки населення в скрутний час. Той же О. Федоров написав: „Так, наприклад, селяни з села Єліного віддали нам усе, що мали, – і худобу, і запаси картоплі, і зайву одягу. Героїчне село. Найбільш одностайне з усіх сіл, які мені доводилося бачити. З Єліного окупанти не одержали жодного кілограма зерна. З Єліного до поліції не вступив ніхто. Коли фашисти спалили це село, жінки, діти, старики – всі пішли з нами. В Єлінському лісі наш загін протягом місяця збільшився до 900 осіб, головним чином, за рахунок цього ж таки села Єліного” [657].

Партизанські краї і зони виникли в північних районах Київщини, Полісся, Волині. Але сталося це тільки після того, як у ці регіони прибули сформовані загони або групи організаторів, які створювали осередки опору. Оскільки Волинська, Ровенська, Тернопільська області швидко були зайняті наступаючими військами противника, тут не вдалося організувати партійне підпілля. Тому ця робота проводилась у Києві. В липні 1941 р. тут підібрано групу керівних працівників партійних і радянських установ у кількості 24 особи і направлено через лінію фронту з завданням розгорнути підпільну роботу і партизанський рух. Однак на Волинь зуміло дістатися тільки 5 із них. У липні 1941 р. з Києва на Правобережжя з цією ж метою перекинуто ще 45 уродженців західних областей. І знову лише п'ятьом вдалося дістатися до місць призначення. Вони створили кілька груп, що згодом увійшли до складу з'єднань С. Ковпака, А. Бринського, О. Сабурова, О. Федорова та інших [658].

Партизанські краї суміжних областей Білорусії, України і Російської Федерації охоплювали десятки тисяч кілометрів з багатотисячним населенням. Окупаційні війська так і не змогли повністю оволодіти ситуацією в цих районах, хоча регулярно влаштовували каральні експедиції і цілі бойові операції для очищення лісових масивів від партизанів. Найбільше, чого їм вдалося досягнути, – це на певний час витіснити великі з'єднання в білоруські й брянські ліси та вчинити криваві розправи над мешканцями тих населених

пунктів, які допомагали партизанам. Партизанські краї перетворювалися на своєрідні острови окупованих територій, де відновлювалася радянська влада, діяли радянські закони. Одним із яскравих прикладів того, як це відбувалося, є наказ командування партизанського загону Хільчанського району Сумщини, яким проголошувалася передача політичних та адміністративно-господарських повноважень голові райвиконкому. У свою чергу голова РВК через голів сільських рад контролював дотримання законності, охорону соціалістичної власності, облік і приведення до порядку сільгоспмашин, інвентарю і тяглової сили.

Чернігівські партизани також допомагали відновлювати радянську владу в ряді районів області. За словами секретаря підпільного обкому КП(б)У М. Попудренка, протягом 6 місяців після початку агресії німці не змогли встановити свою владу в багатьох місцевостях і партизани як повноважні представники радянської влади в цей період „проводили сесії районних і сільських Рад, ...організовували торгівлю, встановлювали порядки в колгоспах і т.д.” [659].

У травні 1943 р. підпільними партійними осередками за сприяння партизанів створено на Волині Любимівську сільську раду, до якої увійшли Дольськ цього ж району, Ніговиці Ровенської області, Коліно, Одрижин, Мохро Івановського району Білорусії та інші села. Мешканці району не лише налагодили постачання партизанів продуктами харчування, фуражем, одягом, але й взяли активну участь у спорудженні партизанського аеродрому.

У середині 1942 р. сталися зрушення на краще в управлінні партизанськими загонами й підпільними групами. В червні створено УШПР на чолі з заступником наркома внутрішніх справ УРСР Т.Строкачем.

На цей час УШПР володів даними про 778 партизанських загонів і груп, у яких налічувалося 26,8 тис. бійців. Насправді реально існуючих одиниць було набагато менше: з цього числа діючими вважалися 22 загони (3310 осіб). До кінця літа ситуація ще більше погіршилася. За визнанням П.Пономаренка, який очолював Центральний штаб партизанського руху, існував зв'язок лише з

кількома з'єднаннями (О. Сабурова, С. Ковпака, О. Федорова та ін.), але й вони „фактично витіснені за межі України... Внаслідок відсутності зв'язку, а отже, й оперативного керівництва з відомих 231 загону і груп близько 200 загонів залишені напризволяще і, напевно, відсиджуються, очікуючи більш сприятливих умов для себе” [660].

Та навіть діючі загони не могли виконувати бойові завдання за відсутності зброї, вибухівки, боєприпасів. 1 липня 1942 р. С. Ковпак ще з території Сумщини надіслав радіограму на ім'я Сталіна, в якій звучав відчай: „Ваш першотравневий наказ не виконується, загін 1000 чоловік партизанів без боєприпасів, місяць просимо пів-мільйона патронів, 5 протитанкових рушниць з патронами і вибухівку. Противник кидає всі засоби для того, щоб відтіснити загін від магістралі Конотоп-Ворожба”. А за 4 місяці до того С. Ковпак просив закинути йому 200 тис. патронів, 4 замки до станкових кулеметів і 6 гармат 76-мм, але внаслідок відсутності в розпорядженні УШПР літаків і відмови Військради Південно-Західного фронту надати їх партизани протягом літа так і не дочекалися допомоги [661]. В другій половині літа ситуація з авіацією не поліпшилась. 11 серпня 1942 р. Т. Строкач повідомляв П. Пономаренку, що викидання вантажів над місцем розташування 29, 30 і 31 липня було зірвано. Вильоти 1, 2, 4 серпня виявилися невдалими, вантажі не скинуто внаслідок недосвідченості льотчиків, що не зуміли вийти на ціль. 3 серпня вантаж скинули в невідомому районі, і партизани його не знайшли [662]. На початку 1942 р. від з'єднання О. Федорова надійшла заявка на 20 мінометів, 15 важких і легких кулеметів, 1000 протитанкових гранат, вибухівку, автомати й патрони до них. У відповідь маршал Тимошенко надіслав вітальну телеграму з обіцянкою допомоги... [663].

Деякі зрушення на краще помітні з осені 1942 року, коли Сталін у Кремлі зустрівся з партизанськими командирами С. Ковпаком, О. Сабуровим, О. Федоровим і начальником УШПР Т. Строкачем. За вказівкою голови ДКО стали виділяти літаки транспортної авіації, озброєння, медикаменти і навіть папір для партизанських і підпільних друкарень. Водночас перед командирами

з'єднань ставилося завдання передислокуватися на територію Правобережжя і розгорнути активні бойові дії в тилу ворога. 6 вересня запроваджено посаду головнокомандуючого партизанським рухом, на яку призначили К. Ворошилова. Щоправда, дуже швидко з'ясувалося, що нова керівна ланка дублює існуючі, і вже 19 листопада її ліквідували. 2 жовтня 1942 р. створено нелегальний ЦК КП(б)У. До його складу увійшли члени різних партійних, радянських керівних інстанцій (М. Гречуха, Д. Коротченко, А. Зленко, В. Сергієнко, І. Сиромолотний, Т. Строкач), а також партизанські вожаки (В. Бегма, С. Ковпак, О. Федоров, С. Руднєв). Одним із напрямів роботи цього органу стало створення підпільних обкомів партії в Ровенській, Волинській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Житомирській областях, місцевих партійних ланок керівництва боротьбою в тилу ворога. ЦК відіграв роль координуючого центру між керівництвом країни і командуванням партизанських і підпільних формувань. Та виявилось, що такий орган „ефективно” працював лише на папері. У дійсності понад 300 рішень, інструкцій, розпоряджень носили запізнілий бюрократичний характер і суттєво не вплинули на розвиток партизанського руху [664].

У зв'язку з визволенням значної частини території республіки й відновленням партійних комітетів нелегальний ЦК КП(б)У вичерпав свої повноваження надзвичайного органу і склав повноваження 29 червня 1943 р. Створені ним підпільні осередки діяли в складі партизанських з'єднань, причому їх секретарі були одночасно командирами, комісарами з'єднань і начальниками обласних штабів партизанського руху, а секретарі райкомів – командирами й комісарами партизанських загонів. Поява нових керівних структур кардинально не вплинула на рівень постачання партизанських формувань. Дублювання окремих функцій не поліпшувало організаційного забезпечення Руху Опору й не підвищувало ефективності управління боротьбою „народних месників” у ворожому тилу. Здебільшого командування партизанських з'єднань мало покладатися на власні сили, хоча й намагалось

діяти відповідно до вказівок „згори”, координувати свої акції з іншими формуваннями та регулярною армією.

Підвищена увага до функціонування партійних органів у партизанських формуваннях пов'язана не стільки з міркуванням воєнної діяльності, скільки з прагненням центру здійснювати постійний контроль за діями партизанських вожаків (а вони інколи збивалися на „отаманщину”) і настроями особового складу та місцевого населення. Згідно з офіційною статистикою, на окупованій території України діяло 38 обласних і міських нелегальних комітетів партії, 8 міжрайкомів, 5 окружних і 172 районних комітетів партії, а кількість комуністів у партизанських з'єднаннях і загонах становила 38 тис. осіб. У багатьох партизанських формуваннях діяла система партійно-політичних органів (комісар, парткомісія, заступник комісара по комсомолу, редакція партизанської газети). В 1943 р. в партизанських з'єднаннях і загонах налічувалося 33 парткоми, 380 первинних парторганізацій і 450 партгруп [665]. Партійні органи опікувалися спілковою роботою серед молоді. Організаційні функції задавали 12 підпільних обкомів, 264 міськкоми, близько 1 тис. первинних комсомольських осередків та груп. На базі комсомольських організацій, загонів і з'єднань сформовано 4 обкоми і 36 райкомів ЛКСМУ, 456 первинних організацій, в яких налічувалося 25 тис. членів [666].

Поряд з ідеологічними функціями партійні структури відіграли помітну роль у підтриманні бойового духу та дисципліни в підпільних організаціях і партизанських підрозділах.

Виконуючи завдання центру, українські партизани в кінці 1942 – на початку 1943 рр. здійснили кілька рейдів тилами противника, дезорганізуючи тиліві інфраструктури ворога, демонструючи цивільному населенню здатність контролювати значні території і, по суті, відновлюючи там радянську владу. Відомо, що в результаті ґрунтовно підготовлених рейдів з'єднань С. Ковпака та О. Сабурова в чотирикутнику Олевськ – Овруч – Мозир – Суров (14 суміжних районів України та Білорусії) виник партизанський край з населенням близько 200 тис. осіб. Це створювало безпосередні перспективи для подальшого

розгортання боротьби в окупованій лісистій місцевості. Водночас ті партизанські формування, які діяли у відриві від партизанських баз і країв та не мали підтримки, постійно перебували під реальною загрозою виявлення і каральних операцій гітлерівців. Особливо небезпечними були рейди в лісостеповій та степовій зонах, що нерідко закінчувалися трагічно. Таке сталося з партизанською групою М. Карнаухова, яка пододала відстань від берегів Волги до Красного Лиману (Сталінської обл.) і була знищена німцями в грудні 1942 р. через власну необачність. Часто рейди мали переважно пропагандистське значення, оскільки переслідувані ворогом підрозділи не могли виконати завдання, поверхово заплановані командуванням із Москви. Навесні 1943 р. розпочався третій етап партизанського руху, пов'язаний з визволенням території України. Радянське керівництво в цей час вимагало від партизанських формувань реальної допомоги діючій армії в подоланні водних перешкод, виведенні з ладу ворожих комунікацій та залізничних вузлів, дезорганізації тилу противника, постачання верхмату тощо. Своєрідною розвідкою боєм став карпатський рейд з'єднання С. Ковпака. Він виявив усю складність військово-політичної ситуації в західноукраїнському регіоні, де без особливого ентузіазму сприймали репрезентантів радянської влади. Не маючи підтримки місцевого населення, ковпаківці зазнавали значних втрат і, долаючи спроби німців знищити з'єднання, пробилися на схід.

Весною і влітку 1943 р. партизани зосередили свої удари по комунікаціях противника і практично паралізували військові перевезення в північному регіоні України. Це змусило німецьке командування переорієнтувати вантажопотік на південь, де дії „народних месників” були не такими ефективними. Диверсійні акції партизанів підтримали підпільники Іловайська, Дніпропетровська, Коростеня, Балабіна, Шевченко, Рудакова, Лозової та інших міст. Якщо з 22 червня 1941 р. по 1 липня 1943 р. на маршрутах знищено 754 ешелони противника, та лише протягом липня – серпня 1943 р. – 1023 ешелони, а всього за 1943 р. – 3666 потягів з усіх 5000 підірваних за весь період їхньої бойової діяльності [667]. Протягом 1944 р.

партизани й підпільники вивели з ладу 99 залізничних мостів, 1167 паровозів, 11 тис. вагонів і платформ, пустили під укіс 1037 поїздів на території України, Польщі, Чехословаччини [668]. Було завдано важких втрат особовому складу охоронних і поліційних частин, знищено й пошкоджено багато техніки, приміщень, обладнання, сільськогосподарського збіжжя, яке окупанти намагалися вивезти до рейху.

Особливо інтенсивним протягом усього періоду окупації були зусилля підпільно-партизанських формувань в ідеологічній сфері. Згідно з довідкою ЦК КП(б)У про заходи щодо політичної роботи в партизанських загонах і серед населення, в тил ворога з 1 листопада 1942 р. по 20 січня 1943 р. закинуто 158 тис. примірників газети „Комуніст”, 66 тис. – газети „Советская Украина”, 1 млн. 241 тис. – „За Радянську Україну”. У з’єднаннях С.Ковпака видруковано 900 тис. примірників листівок, О. Сабурова – 800 тис., О. Федорова – 400 тис. Протягом лютого – березня 1943 р. розповсюджено 325 тис. примірників листівок-звернень „До населення тимчасово окупованих німцями областей”, 350 тис. – „До старост і поліцаїв, службовців міських управ і комендатур, до всіх тих, кого обдурили німецькі загарбники, хто зі страху служить ворогові”, 100 тис. – „До української молоді”, 100 тис. російською та 360 тис. українською мовами – „До народу України”, 600 тис. – з текстом наказу Сталіна, 100 тис. – „Партизанам Вітчизняної війни”, 25 тис. брошур іншого змісту [669]. А всього з липня 1941 по серпень 1944 р. з радянського тилу на територію України закинуто 30 млн. примірників газет, брошур, журналів, 564 тиражі листівок загальною кількістю понад 328 млн. примірників [670].

У поєднанні з бесідами, мітингами, сходками і зборами, під час яких партизанські пропагандисти обстоювали соціалістичні цінності, викривали злочини гітлерівців та їх посібників, цей потік ідеологічної інформації, безумовно, справляв певний вплив на свідомість населення окупованих територій.

Особливим авторитетом серед мешканців окупованих територій користувалися ті партизанські формування, які брали реальну участь в

антифашистській боротьбі і дошкуляли гітлерівцям своїми нападами і диверсійно-терористичними акціями. Цивільний люд охоче допомагав учасникам Руху Опору і тоді, коли потрібне було сприяння регулярним частинам Червоної армії, що навально наступала. Партизани й підпільники при підтримці місцевих жителів надавали допомогу воїнам 2-ої, 3-ої гвардійської, 5-ої ударної, 28-ої, 44-ої та 51-ої армій, які брали участь у боях за шахтарську столицю. З'єднання М.Тарапуценка та інші партизанські формування в ході Чернігівсько-Прип'ятської операції звільнили 37 населених пунктів, зняли міни з доріг та організували переправи через ріки Десна, Дніпро і Прип'ять. Партизани й підпільники спільно діяли з радянськими військами під час битви за Дніпро, в ході Кіровоградської та Корсунь-Шевченківської операцій. Після визволення України окремі партизанські з'єднання одержали завдання здійснити рейди на територію сусідніх країн – Польщі, Чехословаччини з тим, щоб не тільки завдавати ударів по тилах вермахта, але й перешкодити підрозділам ОУН і УПА оволодіти ситуацією в прикордонних зонах, витіснити їх якомога далі на захід.

Оцінюючи в цілому комуністичний Рух Опору, слід ще раз зауважити, що він постійно скеровувався на вирішення двох завдань – військових та ідейно-політичних. Та якщо в суто військовій сфері здобутки партизанів і підпільників радянською історіографією дещо перебільшені, то ідеологічний вплив партії через збройні формування, що діяли у ворожому тилу, на морально-психологічний стан цивільного населення й окупантів був досить дієвим. Репрезентуючи радянську владу й комуністичну ідеологію, партизани й підпільники демонстрували перманентну здатність, засвідчували постійну готовність радянського керівництва до боротьби з ворогом будь-якими засобами, впевненість у кінцевій перемозі, тимчасовості окупації та успіхів агресорів на фронті. Вже цим вони виконували свою місію, покладену на них керівництвом країни.

4.4. Діяльність українських громадських організацій та рухів в умовах німецької окупації

Окупація України з червня 1941 р. негативно вплинула на суспільну самодіяльність широких мас, обмежила компетенцію існуючих громадських об'єднань і водночас породила нові форми самоорганізації. Головною умовою функціонування будь-яких недержавних товариств і організацій нацистська адміністрація вважала їх аполітичність. Кожен прояв їх ідеологічного чи політичного спрямування суворо карався. Верхівка Третього рейху не давала нікому жодних підстав сподіватися, що Німеччина вестиме діалог на партнерському рівні з поневоленими народами. Однак зовсім заборонити діяльність громадських інституцій на завойованих територіях нацисти не могли: на час освоєння „життєвого простору” на Сході їм потрібні були міцні тили. Тому поряд з основним засобом розв'язання всіх проблем – жорсткими репресіями – німці йшли на поступки в питаннях, які не мали принципового значення. Це мало гарантувати толерантність населення взагалі та еліти упокорених народів. Крім того наявність різнопрофільних громадських об'єднань полегшувала функціонування окупаційної адміністрації, сприяла налагодженню різних сфер життя за умов війни.

Після короткоплинної німецько-польської війни українські етнічні землі Лемківщина, Холмщина, Підляшшя й Посяння увійшли до складу Генерального губернаторства. Восени 1939 р. у межах цього територіально-адміністративного утворення проживало 550 тис. українців і 187 тис. полонізованих українців [671]. У міжвоєнній Польщі цей український анклав став об'єктом акцій, спрямованих на денаціоналізацію, асиміляцію, латинізацію місцевих громадян. Будь-які прояви національного життя, суспільної і навіть суто конфесійної активності Православної церкви переслідувалися місцевою владою і шовіністичними елементами, яким вона потурала.

Із приходом німців українська спільнота пов'язувала сподівання на позитивні зміни. Вже невдовзі після встановлення нового кордону по р. Буг і

р. Сян в українських осередках повсюдно стали виникати комітети, які мали різні назви й форми, але виконували дві основні функції: репрезентували інтереси українства перед німецькими чинниками й організовували різні ділянки суспільного життя – господарську, культурно-освітню, харитативну.

Особливо гостро восени 1939 р. постала проблема біженців, що прибували до Генеральної губернії з підрадянської Галичини. Майже 30 тис. утікачів, полонених, політв'язнів та інших, які перейшли кордон, потребували житла, їжі, роботи. Серед них були сотні вчителів, інженерів, юристів, журналістів, лікарів, представників інших професій, яких не вистачало в краї. До того ж вони включалися в активну громадську роботу, стаючи функціонерами комітетів і допомагаючи іншим.

У жовтні 1939 р. сформувався Український комітет допомоги біженцям і полоненим на чолі з В.Горбовим, який став своєрідним координаційним центром для місцевих допомогових осередків. До Кракова, де розмістився УДК, прибуло чимало відомих українських політиків і громадських діячів: колишній віце-маршал польського сейму В. Мудрий, провідник Фронту національної єдності Д. Паліїв, професор Р. Смаль-Стоцький, що намагався відновити діяльність Українського наукового інституту у Варшаві, та інші. Діячі ОУН Р. Сушко й О. Бойдуник виробили проект створення громадського об'єднання українців у Генеральній губернії під назвою УНО (аналогічно УНО, яке діяло в Німеччині). Організація мала займатися питаннями допомоги біженцям, а також культурно-освітнього та господарського життя. Спочатку губернатор Г. Франк дав згоду на формування такої інституції, але коли дійшло до затвердження програмних документів, справа зупинилася. В.Кубійович, якого обрали керівником об'єднання, згадував: "Ми жили під німецькою владою. Українська політична проблема тоді в Берліні не існувала, тут, у Генеральній Губернії, українців толерували і робили їм деякі поступки. Влада не затвердила статуту УНО і лише влітку 1940 року, врешті, оформлено нашу організацію як центрально Українських Допомогових Комітетів (УДК) – Український Центральний Комітет (УЦК). Це була зовсім незадовільна форма – така сама, як

її мали поляки і жиди, але в цих вузьких рамках мали далеко більшу свободу рухів, ніж ті дві етнічні групи. Крім цього, ми дістали дозвіл на творення Українських освітніх товариств (УОТ), які заступали колишні читальні „Просвіти”, їх централю становив відділ культурної праці в УЦК” [672]. Окупаційна влада цілком контролювала діяльність УЦК, який мав передавати копії кореспонденції до уряду Генеральної губернії та СД. Таким чином повністю виключалися політичні мотиви в діяльності УЦК на території Генеральної губернії. Дещо іншою була ситуація в Галичині, губернатор якої О. Вехтер, за словами В. Кубійовича, „бачив українську політичну проблему і шукав можливостей українсько-німецького співжиття, при чому він не звертав уваги на своїх зверхників у Кракові. Відповідно й роль Українського Центрального Комітету на території Галичини була значно більша ніж у Кракові” [673].

У створенні та діяльності комітетів допомоги біженцям знайшов вияв досить високий рівень свідомості й суспільної самодіяльності населення західноукраїнських земель. Так, у Кристонополі (неподалік від Сокаля) в німецькій зоні окупації з вересня 1939 р. діяв комітет опіки над біженцями. Подібний комітет активісти ОУН на чолі з Харчуном заснували у Варяжі. Тут біженці реєструвалися, отримували посвідчення. Тих, хто мав відповідну освіту, переправляли на Холмщину для роботи вчителями. Силами громадськості було створено табір для біженців. Брак палива, харчів, грошей викликав необхідність організації їх роботи за наймом у господарів. Сподіваючись на те, що в німецькій зоні окупації буде краще, багато волинян і галичан виїжджало з території, зайнятої радянськими військами. Серед інших у варяжському таборі перебувало 10 волинян з УНАКОР*. Та у грудні 1939 р. гітлерівці розпустили комітет і табір у Варяжі, відібравши приміщення під казарми.

---

* УНАКОР – Українська Народна Козацька Організація.

Комітет допомоги біженцям на чолі з Ярославом Старухом існував також у Кракові. Посвідчення, видані комітетом, визнавалися німцями як особистий документ пред'явника. Пізніше такими посвідченнями скористалися члени похідних груп обох течій ОУН.

На Холмщині та Підляшші прихід німців українська спільнота використала щонайперше для відродження національних форм суспільної активності, православ'я, рідної мови.

Активну життєву позицію продемонструвало в цій складній ситуації багато представників православного кліру. Благодійний Білгорайського повіту о. В. Матвійчук організував у Тарнограді комітет для допомоги біженцям, а при ньому – кооперативну установу й культурно-освітні осередки. У Білій Підляській допомогивий комітет очолив колишній сенатор Іван Пастернак. І хоча він не був особою духовного звання, ще в міжвоєнні роки виявив себе мужнім і послідовним борцем за права Православної церкви.

Радник Холмсько-Підляської духовної консисторії протоієрей О. Волошинський в часи польсько-українського протистояння 1942–1944 рр. очолював Крилівський деканат. Авторитетного пастиря селяни Потуржина обрали війтом, що дало можливість запобігти вивезенню молоді на примусові роботи до Німеччини, налагодити допомогу безпритульним галицьким інтелігентам, що тікали від більшовизму, уникнути кривавих подій в селі й окрузі. А коли доходило до кровопролиття, прот.О. Волошинський відправляв панахиди по жертвах польського шовінізму, серед яких було немало вояків УПА.

Повітовий місіонер, митрофорний протоієрей Р. Гурко, знаючи німецьку мову, зумів налагодити контакти з крайсгауптманом Грубешова і пом'якшити вимоги окупантів щодо здачі сільськогосподарської продукції та виконання підсобних робіт [674].

Українська громадськість краю використала всі наявні можливості для налагодження господарського, культурно-освітнього життя. Відомий у краї видавець В. Гуль організував у с. Депултичі Руські філію товариства „Рідна

Хата” з читальнею, українську школу, пожежну сторожу. До 1939 р. він активно працював у кооперативному русі і той досвід використав для організації роботи Холмського повітового Союзу українських кооперативів, який він очолив. У квітні 1941 р. на кооперативній конференції В. Гуль був делегатом від Холмщини [675].

В одному з листопадових номерів газети „Краківські вісті” (1940 р.) містилася стаття про успіхи кооперативного будівництва: „Серед осягів, що їх здобула Сяніцька округа, заселена – головно у своїй південній частині – українцями, особливе значення має Український Союз Кооператив у Сяноці. Відділ прохарчування й хліборобства при начальникові округи в Сяноці започаткував заснування цього Союзу в червні ц.р. Нині Окружний Союз Кооператив розпоряджає у 8-ох провінціальних підвідділах поперх 234 сільськими кооперативами”. Союз мав елеватор, сільськогосподарські машини, склади, промисловий крам і сполучення з залізничною станцією [676].

Предметом особливої уваги громадськості стали дитячі дошкільні заклади й установи освіти. За спеціальною програмою протягом двох років було проведено 160 курсів, на яких підготовлено 4500 вихователів і керівників дитячих ясел і садочків. У більш як 2 тис. дошкільних установ краю виховувалося 114 тис. дітей [677].

На запрошення В. Кубійовича у 1940 р. до Холмщини з метою організації національного шкільництва прибув один із елітних педагогів Михайло Білик. Спочатку він працював інспектором шкіл краю, а з вересня 1940 р. очолив Холмську українську гімназію. Енергійний організатор домігся відкриття навчальних закладів гімназичного типу та спеціальних навчальних закладів у повітових містечках.

Значний внесок у підготовку фахівців різного профілю зробили викладачі й керівники технічної школи у Холмі. В січні 1941 р. її директором став В. Тракало, який дав новий імпульс розвитку національної спеціальної освіти в регіоні. Зі стін технічної школи вийшло багато майбутніх відомих

учених, А сам В. Тракало В 1943 р. став викладачем Львівського політехнічного інституту, де згодом очолив кафедру вищої математики [678].

Нестача педагогічних кадрів змусила спрямувати зусилля на їх підготовку. З цією метою було започатковано вчительські семінарії в Криниці та Грубешові. До організації останньої долучився П. Кривоносок, котрий став її директором. За допомогою колективу однодумців він підніс на якісно новий рівень навчальний процес і національно-патріотичне виховання, створив гуртожиток для сільських дітей. Багато випускників семінарії згодом виявили високу духовність та громадянську свідомість, стали бійцями холмської самооборони та УПА. Серед них – Є. Оленюк, М. Савинець, І. Ващук, А. Рибицький, П. Теребус, О. Білевич, І. Білянчук, М. Кухарчук, С. Телемок та багато інших [679].

Завдяки ініціативі ентузіастів постали середні школи в Холмі та Ярославі. А всього в 911 українських школах працювало 994 вчителі і навчалося 91 310 учнів. Систему позашкільної освіти доповнювали осередки Українського освітнього товариства (УОТ), кількість яких сягнула 4 тисяч [680]. Значну культурно-освітню роботу проводило відновлене добродійно-освітнє товариство „Рідна Хата”.

Відродження національного життя було неможливим без цілеспрямованої видавничої діяльності, тому в грудні 1939 р. заснували „Українську видавничу спілку з обмеженою відповідальністю”. Як суто громадська, неприбуткова установа спілка випускала різноманітні друковані матеріали українською мовою. Попри всі фінансові труднощі голова наглядової ради В. Кубійович і директор видавництва Є. Пеленський спрямували зусилля на забезпечення українців Генеральної губернії виданнями рідною мовою. Ще до офіційної реєстрації у видавництві вийшли „Буквар” (15 тис. примірників), „До Сонця” (буквар для самоосвіти), „Народний колядник”. 6 січня 1940 р. з’явилося перше число часопису „Краківські вісті”. Вся друкована продукція підлягала суворій німецькій цензурі, що безжально вилучала історичні сюжети та інші фрагменти, які, на думку цензорів, могли зашкодити німецькій справі.

Через несприятливий економічний стан у Генеральній губернії, а також обмежені фінансові можливості УЦК, видавнича справа трималася на ентузіазмі працівників і керівників, зокрема І. Коцура, проф. І. Зіланського, доктора І. Федіва, О. Бойдуника, о. каноніка Д. Лопатинського, інженерів М. Хронов'ята, І. Кузіва. „Українське видавництво” протягом півторарічної років діяльності випустило 195 книжок середнім обсягом по 4,5 друкованого аркуша та накладом 4250 примірників кожна. Багато це чи мало, показує таке співставлення: 1937 року в Польщі, де мешкало близько 6 млн. українців, вийшло 448 українських книг тиражем 1362200 примірників, а в 1940 р. в Генеральній губернії (з 550-тисячним українським населенням) з'явилося 132 книжки накладом 735500 примірників [681].

Культурно-масова робота в краї супроводжувалась розвитком хорошого мистецтва, національно-патріотичними заходами, поверненням до власних історико-культурних джерел. У редакційній статті „Краківських вістей” від 10 листопада 1940 р. підводилися підсумки суспільної діяльності: „Подивімось кругом: у селах, де досі майже ніхто не сказав голосно українського слова, сьогодні існують найкращі українські школи, читальні, кооперативи, юнацькі самовиховні організації. По містах робітник, що забув уже по-рідному навіть думати, творить сильні середовища освідомлювання нашої вузької тепер народної спільноти. Послухаймо звідомлень учителів, просвітніх інструкторів, прислухаймося голосом селянських та робітничих зборів. Немов неспинним буревієм прогнала над нашими селами та містами хвиля нового відродження...” [682]. Ось так, у дещо ідеалізованій формі сприймала ситуацію інтелігенція регіону. Втім, зміни за цей час сталися дійсно помітні. За словами В. Кубійовича, навесні 1941 р. у всіх українських населених пунктах Генерального губернаторства діяли українські школи й кооперативи, збільшилася кількість душпастирів (головним чином православних), 80% сіл мали УОТ, 50% – курені молоді та дитячі садки; деякі міста, в яких до війни національне життя було придушене, стали українськими осередками [683].

Серед факторів, які послаблювали позиції українства, були незгоди між окремими політичними й регіональними групами, амбіції окремих діячів, прагнення монополізувати керівництво українським рухом і суспільним життям. За цих умов В. Кубійович зайняв позицію, яка відстоювала право очолюваного ним УЦК залишатися позапартійною структурою. Конструктивно співпрацюючи з полковником Р. Сушком (ОУН), голова УЦК вважав, що стосунки з цією організацією мають залишатися партнерськими і Комітет не повинен стати філією ОУН. Своє бачення ситуації, що виникла після поділу Організації українських націоналістів, В. Кубійович виклав так: „Великий вплив на українське життя в Генеральній Губернії мав розкол ОУН на „мельниківців” і „бандерівців” та запекла боротьба між ними. Вона перенеслася й на комітети. Сотні людей відтягнуто було від конструктивної роботи, малосвідомим лемкам і холмщакам показано і негативні сторінки українства... Хоча УЦК не витворював політичних ситуацій – їх витворювали німці й ОУН, але УЦК і я мусили відповідати за них. Багато членів ОУН покинули працю в УЦК й УДК, яких треба було звільнити й замінити місцевими силами, у низці комітетів треба було санувати відносини, треба було вислухувати вічні нарікання німецької адміністрації тощо. Тому що члени ОУН, які були в проводі УЦК, були прихильниками полк. Мельника, а й я співпрацював з ним, – УЦК дістав не зовсім заслужену „мельниківську” марку” [684]. Керівництво УЦК і надалі намагалося проводити власну лінію, про що свідчить низка його кроків, які не знайшли підтримки в обох проводах ОУН.

Початок війни Німеччини проти СРСР відкривав новий етап у життєдіяльності західноукраїнської громадськості. 17 липня А. Гітлер приєднав Галичину до Генерального губернаторства, а 1 серпня управління над нею прийняла цивільна адміністрація. Франк пообіцяв „зробити з Генерального губернаторства резервуар робочої сили для Райху, резервуар умиротворений та економічно врівноважений” [685].

Українська громадськість із подивом і болем сприйняла звістку про включення Галичини до складу Генерального губернаторства, а Північної

Буковини й Бессарабії – до Румунії. З протестами виступили провідники обох ОУН, УНО. За півтора місяця рейхсканцелярія отримала тридцять листів з 270 підписами від місцевих осередків УНО та українських біженців з Буковини і Бессарабії [686]. Та все це було марним. Розчленування України мало на меті полегшити її пограбування й колонізацію. За цих умов перед українською громадськістю постало нелегке завдання – своєю організованістю, консолідованістю, енергійністю засвідчити перед німецькою владою право українського народу на саме існування, адже нацисти готували йому зовсім іншу долю.

УЦК дістав можливість поширити свій вплив на „дистрикт Галичину”, чому сприяв від’їзд галицьких біженців з Холмщини та Підляшшя до рідних місць. Тут галицька інтелігенція склала ядро організаційних сил, які взяли на себе розбудову громадського життя. Перед початком німецько-радянської війни УЦК мав 27 своїх філій і 33 делегатури, сотні „мужів довіри” у волостях та окремих селах [687]. Після включення Галичини до складу Генерального губернаторства УЦК поширив свій вплив і в цьому регіоні. У Львові було створено представництво УЦК під назвою „Бюро праці для українців у Генеральній Губернії і Райху” на чолі з Мілянйчем. Ця установа перш за все мала займатися створенням умов для повернення емігрантів до Галичини, а також їх залученням до активної громадської роботи. Але спочатку ані В.Кубійович (з огляду на політичну ситуацію в краї), ані члени Української Національної Ради під керівництвом К. Паньківського (не бажаючи швидкої та повної інкорпорації регіону в організм Генерального губернаторства) не планували поширення компетенції УЦК на Галичину. Після низки консультацій німці дозволили створити тут Український Крайовий Комітет (УКК), який був непідконтрольний УЦК, але виконував аналогічні функції. Розділивши „сфери впливу”, обидві громадські інституції тісно співпрацювали в усіх ланках суспільного життя. Порозумінню сприяла виважена позиція В. Кубійовича, який погодився увійти до складу Української Національної Ради у Львові та визнати її моральний авторитет.

В. Кубійович за підтримки полковника А. Бізанца намагався поширити вплив УЦК на Волинь. Представниками комітету в цьому регіоні були спочатку М. Стахів, а згодом Я. Кальба. Під час зустрічі голови УЦК з заступником рейхскомісара України Даргелем (листопад 1941 р.) останній недвозначно дав зрозуміти, що не бачить потреби в розвитку національного громадського життя, а допомога українців йому потрібна лише „сапою і мотикою”. Після цього представництво комітету на Волині змушене було припинити діяльність.

Починаючи з лютого 1942 р., після ліквідації УКК, УЦК дістав можливість діяти по всьому Галицькому „дистрикту”. В березні у Львові започатковано „Діловий осередок” УЦК під проводом К. Паньківського, який одночасно став заступником В. Кубійовича. Визнаючи мету й головні напрями діяльності УЦК в цей час, його голова наголошував, що „нашим завданням було робити так, щоб у цій жахливій війні український народ, хоча б тут, у т.зв. Генеральній Губернії зазнав якнайменше втрат, щоб скріпити наш стан посідання, зокрема в напівпустілих (після нацистського винищення жидів) містах, а навіть творити деякі культурні цінності” [688].

Найбільшого розмаху громадське життя під егідою УЦК набуло в період з весни 1942 по літо 1943 рр. У цей час основні відділи комітету очолювали енергійні, ініціативні діячі: відділ суспільної опіки – О. Сопуляк і доктор П. Соноцький, культурної праці – магістр М. Кушнір, інститут народної освіти – С. Волинець, інститут народної творчості – о. Северин-Супрун, відділ шкільних справ і молоді – П. Ісаєв, професори З. Зелений і С. Левицький, активістка „Пласту” К. Паліїв; студентства – доктор Б. Лончина, фінансів – інженер О. Тарнавський, господарський – О. Котик-Степанович та інженер П. Конюх, видавництва у Кракові – професор Зілинський і доктор І. Федів, у Львові – М. Матчак, М. Шлемкевич, професори В. Сімович та І. Крип’якевич. Редактором „Краківських вістей” працював М. Хом’як. Серед найближчих друзів і помічників В. Кубійовича були доктор Ценко і доктор А. Фіголь, які керували організаційними справами, а також К. Паньківський, М. Добрянський, професор Полянський, В. Глібовицький, В. Омелянович, Д. Паліїв. Їхні зусилля

на місцях підтримували тисячі активістів, які на громадських засадах працювали в делегатурах, українських окружних комітетах (УОК), „Сільському господарі”, брали участь у добродійних і національно-патріотичних заходах.

Особливої уваги потребували ті, хто найбільше постраждав до війни. Ініціатори створення у Львові 5 серпня 1941 р. Української допомогової акції вбачали її мету в матеріальній, санітарній і моральній допомозі полоненим, втікачам, бездомним і сиротам, бідним, безробітним, хворим, інвалідам.

Із початком війни відбувалися великі міграційні процеси [689]. На нових місцях біженцям було важко вирішити без сторонньої допомоги питання житла, харчування, працевлаштування. На рубежі холодного 1941–1942 рр. лише одна делегатура на Покутті за сприяння місцевої громадськості своїм коштом протягом кількох тижнів харчувала понад 500 біженців [690]. Відділ допомоги переселенцям УЦК у Львові постійно ставив перед окупаційною адміністрацією питання про надання допомоги цій категорії населення. Таким чином улітку 1943 р. вдалося отримати від німецьких властей певну кількість скла для переселенців 1942–1943 рр. Українські окружні комітети, на території яких перебували переселенці, склали загальні заявки, а потім розподілили отримане скло серед тих, хто його потребував [691]. Відділ суспільної опіки в Сокалі взявся допомагати біженцям з Наддніпрянщини, організувавши їх безплатне харчування [692].

Одним із важливих напрямів роботи громадських організацій стало надання допомоги радянським військовополоненим. Уже в липні 1941 р., через кілька днів після приходу німців, населення м. Бережан й навколишніх сіл почало добровільно збирати продукти харчування для тимчасово розміщених тут полонених червоноармійців [693]. Восени 1941 р. опіка над військовополоненими в Галичині набула організованого характеру. Наближалися холодні місяці, й УЦК звернувся до населення з закликом збирати грошові датки, харчові пакунки, білизну тощо для українських військовополонених. До окружних комітетів та УЦК стали надходити продукти й речі, які розподілялися по таборах. На початку 1942 р. були проведені

колядки, а отримані від них кошти передано для задоволення потреб полонених. Наприклад, о.Василь Григорчук з с. Слобідка Лісна передав через УДК 126,20 злотих для полонених [694], мешканці с. Стецівка (Коломийщина) – 200 злотих [695]. Значні пожертви на підтримку військовополонених складали окремі громадяни й цілі організації. Працівники „Народної торгівлі” з Дрогобича склали 347 злотих, директор одного з кооперативів Д.Німилович – 25 злотих, комісаріат української поліції (!) – 2020 злотих [696]. Гості на весіллі пана Гомзяка й І. Блажевич у с. Колиці зібрали для полонених 175 злотих, а на весіллі М. Біласа – 264 злотих [697]. Настоятель храму в с. Слобідка Лісна (Коломийщина) о.В. Григорчук передав у фонд допомоги полоненим 126,20 злотих з коляди, В. Жупник (с. Сопів) – 50 злотих, доктор О. Коссак та І. Війтенко – по 25 злотих [698]. У першому кварталі 1942 р. на рахунок Українського Червоного Хреста (УЧХ) в банку „Покутський союз” (Коломия) перерахували: 250 злотих – читальня „Просвіти” с. Камінка Велика, 50 злотих – „Жіноча служба України” с. Кути, 64 злотих – редакція газети „Воля Покуття” [699]. Коли окупаційна адміністрація Генерального губернаторства дозволила щоденні передачі для полонених (до 2,5 кг харчів), збіркові акції активізувалися. Весною 1942 р. УЦК через допомогів комітети розподілив серед військовополонених-українців у Стрию 7517 кг хліба, Самборі – 10571 кг, Дрогобичі – 15000 кг [700]. За ініціативою голови осередку УЧХ в Коломійі доктора Гнатчука до 5 лютого 1942 р. в десятках навколишніх і дальніх сіл для полонених зібрано кілька тонн продуктів, сотні одиниць одягу та взуття [701].

Цілковитий брак чоловічих робочих рук примусив німецьке командування влітку 1943 р. відпускати з таборів полонених тих червоноармійців, котрі походили з Генерального губернаторства. Для цього необхідно було оформити ряд документів, чого родичі військового бранця часто самотужки зробити не могли. Відділ справ полонених УЦК у Львові збирав дані, які надходили з різних куточків краю, і направляв їх до німецької адміністрації [702]. На місцях оформлення необхідних документів узяли на себе делегатури, мужі довір'я, УОТи, вчителі, священики. Завдяки спільній,

узгодженій праці УЦК та громадськості на місцях багатьом тисячам полоненим вдалося повернутися до рідних домівок.

Відомство Заукеля так організувало пропагандистські акції в Генеральному губернаторстві, що близько 300 тис. галичан добровільно виїхали на роботи до Німеччини й Австрії. Коли трудові ресурси регіону значно зменшилися, окупанти вдалися до примусового вивезення. В результаті край втратив 30% усього працездатного населення [703]. Це створило відразу дві проблеми: з одного боку, майже третина родин була позбавлена годувальників або дорослих працівників; з іншого, – ті, хто працював у рейху, побачили, наскільки оманливими виявилися обіцянки німецьких агітаторів, і писали додому правду про „принади цивілізованого рабства”. Отже, і ті й інші потребували як моральної, так і матеріальної підтримки. Щоб вести цю роботу в організованому руслі, при УЦК створено комісію опіки над українськими робітниками, що виїхали на роботи до Німеччини. На вчителів, священиків, сільську й міську інтелігенцію покладался обов’язок підготувати списки робітників, що виїхали, з тим, щоб з кожним налагодити й підтримувати контакти. Мужі довір’я, війти, душпастирі та вчителі на місцях повинні були обстежити матеріально-побутові умови життя родин „остарбайтерів” і подати інтерпеляції на предмет необхідної їм допомоги. В свою чергу УЦК вносило свої клопотання й пропозиції до уряду Генерального губернаторства, щоб отримати від нього кошти, матеріали, речі для тих, хто залишився без годувальника. Не бажаючи займатися цією проблемою, німці обмежувалися мізерними подачками, внаслідок чого весь тягар опіки над „остарбайтерами” та їхніми родинами ліг на плечі української громадськості. Лише завдяки наполегливості місцевих активістів відділ суспільної опіки Луцької міської управи в серпні 1942 р. виплатив родинам „остарбайтерів” 18720 крб. [704]. Плідно працювали жіночі об’єднання, які організували на Великодні свята 1943 р. збір на пересилку дарунків і листів родичам і знайомим, відірваним від батьківщини. Жіноча секція при відділі культурної праці Станіславського УОК доручила жіночим гурткам повіту й округи провести збіркову акцію, підготовку

колективної кореспонденції, внаслідок чого з повіту до Німеччини було надіслано 1130 святкових пакунків, а з округи – 2320 пакунків з продуктами та одягом [705]. Жіноча секція Косова зібрала 266 харчових пакунків для військовополонених і робітників у Німеччині, які супроводжувалися привітальними листівками з Різдом [706].

Війна знедолила мільйони наших співвітчизників, які втратили рідних і близьких, власне майно, вимушено залишили рідні місця. Уже в середині липня 1941 р. референтура суспільної опіки Кам'яно-Струмилівської повітової управи, до якої входили о. Є. Дмитрук і Т. Литвин, ініціювала збірку коштів, харчових продуктів і речей. Отримані кошти розподілено між погорільцями містечка Ходоева, колишніми в'язнями більшовицьких в'язниць, вдовами замордованих у катівнях НКВС [707]. Подібним чином відділ суспільної опіки Луцької міської управи в серпні 1942 р. виділив 14 тис. 775 крб. найбільшому населенню і вдовам [708].

Матеріально захищені громадяни міст намагалися полегшити становище бідних односельців. Об'єднання праці українських купців і промисловців передало вдовам і сиротам 750 злотих, а спілка праці українських інженерів переказала 75 злотих у фонд допомоги вдовам жертв більшовицького терору [709]. З нагоди Свята матері відділ суспільної опіки при Станіславському УОК надав грошову допомогу 23 багатодітним матерям, які мали від 3 до 7 дітей, організував 70-ти хворим лікування в санаторіях та приватних помешканнях курортного Моршина [710]. У Товмачі силами громадськості спільно з міською управою створили будинок пристарілих, калік і бездомних. Постійне шефство над притулком взяли на себе сестри-альбертинки [711].

Предметом особливої турботи стали діти-сироти. Весною 1941 р. в с. Торчиновичі Самбірського округу о. М. Вовчик започаткував збір парафіянами села грошей, і їх разом із харчовими продуктами було передано українському сиротинцеві в Старому Самборі, яким опікувалися сестри-служебниці [712]. В Коломийському сирітському притулку перебувало 95 дітей, здебільшого круглих сиріт, батьки яких стали жертвами більшовицького

терору на Покутті й Гуцульщині. 20 сиріт перебували в сирітському будинку містечка Товмач, 60 – у Маріямполі на Станіславщині. З весни 1943 р. функціонував постійний дитячий садок, сполучений з невеличким сирітським захистком, куди спеціально для роботи з дітьми прибули 2 сестри-служебниці [713].

Та найбільше дітям дошкуляла відсутність необхідної кількості харчових продуктів. Хронічне недоїдання було причиною багатьох хвороб, негативно впливало на фізичний розвиток підростаючого покоління. Щоб урятувати дітей, громадські організації під егідою УЦК здійснили безпрецедентну акцію допомоги голодуючим. Одним із її напрямів стало переселення 25 тис. дітей з Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини до Поділля, де існували кращі умови щодо дитячого харчування. Населення Поділля радо прийняло карпатських дітей у своїх родинх і протягом весни й літа утримувало їх за власний рахунок. У дорозі дітей супроводжували добровільні волонтери – священники, черниці, вчителі, вихователі. Акція мала повний успіх, адже діти повернулися додому здоровими, відпочивши і зміцнівши, пізнавши доброту і чуйність далеких людей [714].

Силами української громадськості на території Генерального губернаторства в 1943 р. було організовано 2210 сезонних і 223 постійних дитячих дошкільних установи, які охоплювали близько 80 тис. малюків [715]. У Галичині влітку 1942 р. діяло 1164 сезонних (49 тис. 406 дітей) і 105 постійних (5689) дитсадків. УЦК лише протягом липня-серпня виділив на їх потреби 400 тис. злотих, зібраних громадянами й організаціями [716].

Свідченням життєвого оптимізму українців стала турбота про шкільну й студентську молодь. Без освітньої та виховної роботи не були можливими передача досвіду, підготовка молоді до самостійного життя, збереження національних традицій. До кінця літа в Самбірському окрузі діяло 138 УОТ і велася підготовка до створення ще 85 освітніх товариств [717]. Протягом 1940–1942 рр. у селах Сяноччини організовано 212 народних шкіл, 14 рільничо-господарських, 5 фахових, відкрито 167 читалень [718]. Восени 1943 р. в 3032

народних школах Галичини навчалось 493 тис. 832 учні і працювало 6036 вчителів, підготовку яких здійснювали 11 учительських семінарій [719].

Із початком війни виникли проблеми щодо продовження навчання для західноукраїнських студентів, пов'язані з ліквідацією багатьох вузів на теренах колишньої Польщі. В листопаді 1940 р. з ініціативи В. Глібовицького та В. Кубійовича створено Комісію допомоги українському студентству (КоДУС). Завдання цієї громадської інституції полягало в тому, щоб забезпечити матеріальну й моральну підтримку молоді, а також умови для продовження навчання у воєнну пору. Комісії ДУС, створені при УДК й делегатурах, реєстрували студентство, допомагали йому отримати стипендії, навчатись.

Весною 1941 р. в Берліні, Відні, Празі, Данцігу, Граці та інших містах навчалось близько 400 студентів, 250 з яких були стипендіатами [720]. Аби отримати кошти на стипендії та інші потреби студентства, КоДУС ініціював збіркові акції, що мали досить значне поширення і приносили чималі кошти. До листопада 1942р. делегатура у Сколе (Дрогобиччина) отримала таким чином 40 тис. злотих для „студентського фонду”. Справу почало УОТ у Синевідську Вижнім, яке перерахувало для КоДУСу 1650,13 злотих та 300 злотих на підтримку місцевих студентів [721].

Значного поширення набули в цей час заходи національно-патріотичного спрямування, відзначення знаменних дат в історії українського народу. Щороку під час Зелених Свят в Олеську на могилі молодого стрільця УГА М. Качурака відправляли панахиду за всіх, хто поліг у боях за волю України. Влітку 1943 р. на цвинтарі силами громадськості поставлено пам'ятник вірним синам батьківщини. Подібні заходи відбувалися в Стрию та інших населених пунктах [722].

У багатьох місцевостях Західної України патріотично налаштована громадськість насипала „могили” на честь воїнів, що полягли в боях за волю, ставили великі дерев'яні хрести з написами і посвятами героям. У ряді міст з'явилися „могили-пам'ятники,” якими вшановувалися жертви сталінських репресій. Повсюдно відзначалася річниця з часу проголошення Акта від

30 червня 1941 р. Ця дата стала символом відродження національної державності для мільйонів українців незалежно від їхніх політичних уподобань.

Галицька громадськість широко відзначила 130-ту річницю від дня народження Т.Г. Шевченка. Під час культурно-масових заходів читалися реферати про Кобзаря, його вірші, співалися українські пісні. В цей період особливою популярністю користувалися народні мистецькі колективи та аматорські хори, драматичні гуртки, інструментальні ансамблі. Маючи яскраво національне спрямування, вони сприяли утвердженню національної свідомості, почуття національної гідності й самодостатності українського населення.

УЦК сприяв розвитку сільськогосподарської кооперації, діяльності товариства „Сільський Господар”. Це полегшувало становище сільського населення, змушеного поставляти сільгоспродукцію і робочу силу окупаційним господарським органам. Взаємодопомога в обробці землі, в щоденній нелегкій праці давала не лише матеріальну віддачу, а й моральну насагу.

Активне суспільне життя українства в Генеральному губернаторстві контрастувало з брутальними утисками різних форм громадської самодіяльності в рейхкомісаріаті „Україна”. Е. Кох та його команда цинічно нищили українську культуру й інтелігенцію, ставили перешкоди для розвитку освіти й науки, силою насаджували безголосу покірність окупантам. Але й тут жахливими знущаннями над військовими полоненими, заручниками й цивільним населенням, розстрілами радянських підпільників і членів ОУН не вдалося повністю пригасити прагнення людей до свідомої, активної діяльності в ім'я свого народу, що став жертвою війни. Першим і головним виявом громадської самодіяльності в перші місяці німецько-радянської війни стало створення місцевих органів самоуправління, які мали репрезентувати українство перед німцями. Значна їх частина виникла з ініціативи або за підтримки членів похідних груп ОУН. Тому коли восени 1941 р. почалися німецькі репресії проти українських націоналістів, органи самоврядування поступово почали втрачати риси суспільної самодіяльності і перетворюватися на підконтрольний окупантам виконавчий апарат без будь-яких політичних

функцій. Досить швидко міські та районні управи, сільські старости, допоміжна українська поліція, редакції більшості газет стали слухняним зряддям політики завойовників. Активній частині населення довелося шукати нові форми самореалізації, використовувати тих людей в управлінських структурах, які співчували українській справі. Це було нелегко, оскільки „новий порядок” базувався на всепроникному контролі спецслужб, які карали найменші вияви антигітлерівського спрямування. Незважаючи на це, в діяльності рейхкомісаріату мали місце досить активні спроби змінити ситуацію. Подією, гідною відзнаки, можна вважати відродження Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), про що вже досить повно сказано в працях вітчизняних істориків Ю. Волошина, О. Лисенка, В. Паценка й інших. Значно менше відомо про інші форми громадських об'єднань та окремих громадян, а також благодійні заходи в цій зоні окупації.

Як стихійний прояв співчуття до ближнього розпочинався рух, спрямований на допомогу військовополоненим. Довжелезні колони червоноармійців, яких конвоювали на захід або морили голодом і холодом, викликали спонтанне прагнення місцевого населення полегшити страждання вчорашніх захисників вітчизни. На Волині справу організації допомоги полоненим брали на себе члени місцевих органів управління. Особливо продуктивно діяла Пулинська районна управа, до якої стікалися пожертви з навколишніх сіл. До початку 1942 р. управа передала полоненим 354 кг печеного хліба, 1631 кг картоплі, 129 кг житнього борошна, 145 кг капусти й огірків, 2,5 кг масла, 1,5 кг м'яса. Крім того було зібрано дещо з одягу і 12100 крб. Досить значними були надходження від окремих громадян: панотець Кудрицький (М. Соколов) пожертвував 1000 крб., інспектор районної поліції Остапчук – 300 крб., одинадцять працівників районної управи – по 100 крб. кожний [723]. У Вінниці опіку над військовополоненими взяли на себе члени товариства „Жіноча служба України”, до якої входило понад 150 осіб. Крім того жінки організували харчування сиріт, налагодили роботу кравецької майстерні та курсів вишивальниць [724]. Наприкінці 1941 – на початку 1942 рр.

населення Києва активно збирало теплий одяг, взуття та харчі для полонених [725]. Настоятель Свято-Духівського собору м. Херсона протоієрей Олександр Бутенко організував серед своєї пастви збір коштів і харчових продуктів для полонених бійців та офіцерів Червоної армії [726].

Долею військовополонених спеціально опікувалися осередки УЧХ, оскільки через міжнародні структури Червоного Хреста радянські полонені допомоги не отримували внаслідок негативної позиції нацистських лідерів. 25 листопада 1941 р. віруючі с. Митин Ковельського повіту після Богослужіння зібрали у фонд УЧХ 102 крб. [727]. У Полтаві справу допомоги військовополоненим узяло в свої руки „Товариство Українського Червоного Хреста Полтавщини”. Ініціаторами його створення стали О. Дигас, Ф. Борківський, автокефальні священики о. О. Потульницький, о. Бурко та їхні дружини З. Потульницька й А. Кушнір-Бурко, перший редактор газети „Голос Полтавщини” М. Заборовський, Г. В'юн. Щонайперше члени Товариства обстежили табори полонених, склали списки і, заручившись підтримкою німецьких військових лікарів Брауна й Фікуса, організували шпиталь для хворих, їх лікування. Це дозволило врятувати життя багатьом бранцям, адже до того лише у 15-тисячному таборі в передмісті Кобищани щодня гинуло до 300 полонених. Силами місцевих будівельників було відремонтовано приміщення місцевої школи, встановлено дезінфекційну камеру, налагоджено лікування хворих під керівництвом лікаря Нагая. Вже невдовзі смертність у таборах спала до 22 осіб на добу. Тим часом поширювалося збирання пожертв на користь радянських військовополонених. Зібрані продукти й речі обліковувалися червонохрестівцями і переправлялися ними в табори. Завдяки настійливим клопотанням керівників Товариства вдалося домогтися від німецької влади дозволу відпускати додому скалічених воїнів-полонених, якщо за ними прийдуть родичі з навколишніх сил [728].

Після того, як владу перебирала на себе цивільна окупаційна адміністрація, можливості для громадської самодіяльності обмежувалися до мінімуму. Деякі громадські об'єднання ліквідовувались, а їх функції

переходили до відповідних відділів міських і районних управ. Так, уже невдовзі після встановлення „нового порядку” в Києві та Дніпропетровську було припинено діяльність організацій Червоного Хреста, 1 серпня 1942 р. розпущено „Товариство Українського Червоного Хреста Полтавщини”, а його компетенцію перебрав на себе відділ суспільної опіки.

На території РКУ не існувало єдиного координаційного центру, який би керував діяльністю благодійних організацій на місцях. Однак це не завадило й тут розгорнути доволі жваву роботу, спрямовану на соціальну підтримку тих категорій населення, які найбільше постраждали від війни.

Восени 1942 р. окупаційна влада зробила новий поворот, ліквідувавши відділи суспільної опіки і передавши їх функції громадським об'єднанням. Таку реорганізацію здійснено в Києві, інших містах і округах рейскомісаріату. Втягнувшись у тривалу війну, гітлерівці змушені були всі засоби використовувати для підтримання боєздатності збройних сил. Тому справа забезпечення навіть невідкладних матеріальних потреб населення окупованих територій була перекинута на плечі самого населення. Наприклад, з повідомлення голови Дунаєвецької окружної української організації самопомоги довідуємося, що фінансові й матеріальні фонди об'єднання складались крім добровільних пожертв з трипроцентного добровільного відрахування всіх робітників і службовців, двопроцентного відрахування з сум товарообігу кооперативних організацій та зароблених селянами продуктів. Гроші переказувалися на поточний банківський рахунок комітету, а селяни робили натуральні внески, які зберігалися на окремих складах під наглядом голів сільських організацій самопомоги [729].

Та навіть позбавлені підтримки окупаційної адміністрації громадські об'єднання завдяки жертвуванням і співчуттю населення продовжували свою благородну місію. Особливу увагу вони приділяли тим, кого війна поставила на межу виживання. В Житомирі сирітський будинок на 168 дітей з дозволу властей з вул. Синешниківської переведений у фільварок, де були кращі умови для навчання, роботи й відпочинку дітей. Вихованці притулку вчилися

працювати в столярній, чинбарській, шевській, ткацькій та інших майстернях. У господарстві налічувалося 10 корів, 4 телят, 12 коней, 7 поросят, 7 овець та інша живність. За сприяння сільського голови вихованці будинку розводили породистих курей [730]. Комітет допомоги в Юзівці (Сталіно) зосередився на забезпеченні великої кількості дітей, що внаслідок евакуації та військових дій залишилися без рідних. Силами громадськості створено спеціальні дитбудинки й асигновано 50 тис. крб. на придбання постільної білизни, одягу, взуття [731]. Запорізький комітет допомоги організував ряд виробництв, де працювали інваліди та їхні рідні. Протягом року роботи акумульовано 170 тис. крб. заощаджень. Ці кошти використовувалися для допомоги інвалідам і утримання дитячих будинків. Члени комітету взяли на облік 6239 осіб, які в першу чергу потребували підтримки. Багато робітників і службовців добровільно відраховували 5% своєї зарплати на користь фонду допомоги тощо [732].

Серед досить бідної палітри громадських організацій помітне місце посідали релігійні об'єднання: Римо-католицька, Греко-католицька й Автокефальна православна церкви у Генеральному губернаторстві, Автономна й Українська автокефальна православна церква в рейхскомісаріаті „Україна”, Православна церква в Трансністрії, а також значна кількість протестантських громад.

Прагнучи заручитися підтримкою віруючого населення України, нацисти задля контрасту з антирелігійною політикою більшовиків декларували широкі можливості для діяльності різних конфесій. В „Інструкції щодо поведінки військ у Росії” зокрема зазначалося: „...Серед небільшовицької частини руських людей національна самосвідомість пов'язана з глибоким релігійним почуттям. Радість та вдячність за звільнення від більшовизму часто знаходиться свій вираз у релігійній формі. Не слід перешкоджати і заважати вдячним богослужінням і процесіям” [733].

Разом з тим Берлін волів бачити поліконфесійну Україну без єдиної церковної структури та ієрархії, що могли б служити консолідаційним фактором для народу. В листопаді 1941 р. А. Розенберг адресував

рейхскомісару Е. Коху інструкції, в яких рекомендувалося заборонити релігійним об'єднанням втручатися в політику і виступати з публічними заявами. Різною була ступінь свободи й активності кожної з великих конфесій. Але існувала спільна риса, що об'єднувала кожен з них, – компетенція релігійних інституцій, ієрархів, кліру і парафіяльних громад обмежувалася доброчинністю, культурно-освітньою, господарською сферами. Лише в дистрикті „Галичина” греко-католицьке духовенство долучилося до створення дивізії СС „Галичина”, хоча це було виключенням із правил. У цілому ж за можливість легальної діяльності релігійні організації платили лояльністю щодо „нового порядку” а часто й активним виконанням розпоряджень і приписів окупаційної адміністрації.

У зв'язку з цим постає ще одна проблема, яку неможливо оминати, – співпраця громадських об'єднань та окремих осіб із загарбниками.

Попри всі аргументи питання про характер співпраці громадських неполітичних організацій з окупантами залишається дискусійним. Із формальної точки зору вони за багатьма параметрами можуть вважатися виявом колаборації. Але слід мати на увазі, що без інтерпеляцій до урядових чинників, а також контактів з окупаційною владою на місцях жодна акція, спрямована на самозахист, самозбереження народу, не мала шансів на успіх. Не переоцінюючи результатів діяльності громадських установ і окремих представників українського суспільства, все-таки слід визнати, що вони відіграли свою позитивну роль у збереженні населення від повного виснаження, фізичного знищення, дезорганізації. В ряді регіонів України простежується підвищення національної свідомості, масове повернення до одвічних християнських і загальнолюдських цінностей. Водночас було б помилкою замовчувати й ті трагічні, малопрезентабельні факти співпраці з окупантами у вивезенні людей на примусові роботи до Німеччини, знищенні мирних жителів, пограбуванні матеріальних і духовних цінностей нашого народу.

РОЗДІЛ 5. ПОВЕРНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В УРСР ПІСЛЯ ВИГНАННЯ ОКУПАНТІВ

5.1. Відновлення діяльності громадських організацій

Завершальний період війни позначився змінами морально-психологічного клімату в Україні. Головними чинниками, які визначали настрої населення, стали перемоги Червоної армії над ворожими військами та початок визволення території республіки. Успішні дії радянських збройних сил підживлювали сподівання людей на кінцеву перемогу та повернення до мирного життя.

Характеризуючи особливості процесу переходу від окупації до відновлення радянського ладу, М. Коваль наголошував, що сталінський тоталітарний режим з певною пересторогою сприймав ситуацію в Україні: „У нову стадію вступили складні й суперечливі відносини партійно-радянської влади з населенням. З одного боку, цілковита більшість людей, що настраждалися під фашистським кривавим ярмом, радо зустріла Червону армію, щиро й заслужено називаючи її армією-визволителькою. А от повернення при цьому керівних органів влади породжувало в душах багатьох суміш надії і страху. Змучені фашистським свавіллям і безчинствами, люди надіялися на те, що народна влада принесе їм передусім роботу і стабільність. Страх же спричинявся спогадами про передвоєнну вакханалію масових репресій.

Владу турбувало те, що багато мислячих людей, переживши окупацію, взагалі позбулися ідеологічної зашореності, стали розуміти шкідливу роль тоталітаризму не тільки гітлерівського, а й сталінського кшталту.

Вони очікували на серйозні соціально-політичні зміни, передусім, ліквідацію колгоспної системи в її сталінсько-кріпосницькому варіанті, демократизацію суспільного життя, а головне: на прощення за „гріх” перебування в окупації” [734].

І дійсно, люди, які перебували на зайнятій загарбниками території, відчували з боку радянських органів своєрідне ставлення й підозрілість. Та якщо виявлення й переслідування осіб, що співпрацювали з ворогом, шпигунів, дезертирів, було цілком правомірним, то ті звинувачення, які падали на все населення, що мешкало на окупованих землях, виправдати важко.

Звичка вирішувати всі проблеми силовими методами визначала підходи до „просіювання” тих, хто залишався „під німцями”, і репресивні заходи до осіб, яким інкримінувалися злочини проти радянської держави. Так, наслідком агентурно-оперативної розробки у Ворошиловградській області став арешт понад 300 комуністів та комсомольців [735]. Численні арешти членів КП(б)У й ЛКСМУ відбулися у всіх областях УРСР. Найбільш суворі санкції (з вищою мірою покарання включно) застосовувались щодо тих комуністів, які „зрадили Батьківщину”, самовільно залишилися в окупації, відмовилися від участі в партизанському русі чи перейшли на службу до ворога.

Новий сплеск репресій стосовно тих, хто не виявляв лояльності до радянської влади, засвідчив марність сподівань на те, що випробування війною спонукає ставлення керівництва країни до демократизації суспільства. Однак гармонії між правлячою верхівкою і народом не сталося.

Партійні органи та спецслужби відстежували морально-психологічний стан населення і систематично інформували керівників держави й республіки. Матеріали, що надходили до кабінетів вищих урядовців, відбивали увесь спектр настроїв людей, їхнє ставлення до різних подій і процесів, що відбувалися в країні й за кордоном, надії й розчарування. Аналіз цих документів спростовує твердження про індиферентність, нездатність „сірої маси” критично осмислювати оточуючу дійсність.

Слід віддати належне ідеологічному апарату Компартії, який чітко усвідомлював свої завдання і досить продуктивно діяв з перших днів після вигнання гітлерівських військ з тієї чи іншої місцевості. Знаючи можливості нацистської пропагандистської машини, партійні працівники проводили велику кількість зборів, лекцій, бесід для населення щойно звільнених територій. При

цьому вирішувалося двоєдине завдання: спростовувалася й викривалася облудна гітлерівська пропаганда і забезпечувалося ідеологічне обґрунтування заходів партії та уряду.

Особливо ретельно настрої населення відстежувалися під час широкомасштабних кампаній, присвячених значним політичним подіям у державі. Саме такою акцією стала підготовка виборів до Верховної Ради СРСР, у 1946 р. Агітаційно-пропагандистські заходи мали забезпечити, а самі вибори продемонструвати „непорушну єдність влади, народу, комуністів і безпартійних”. Однак документи, що надходили з надр спецслужб, свідчили, що люди зовсім не були одностайними в ставленні до політики партії та її лідерів. Цікавим у цьому сенсі є спецповідомлення від 10 листопада 1945 р. про політичні настрої населення УРСР, направлене наркомом держбезпеки республіки Савченком до ЦК КП(б)У. В ньому наводилися висловлювання окремих громадян про ситуацію в країні та світі. Так, службовець тресту „Горліввугілля” Сталінської області М. Писарев „розповсюджував такі провокаційні чутки”: „За ходом виборів будуть слідкувати представники Англії та Америки. За таких обставин народ не буде голосувати за нинішній уряд. У нас не буде більше більшовицького уряду”. Бухгалтер київського парку ім. Леніна Савельєв висловлювався більш емоційно: „Мені набридло злиденне тваринне життя, я очікую іноземного втручання у вибори 10 лютого. Ось побачите, англійці, американці поставлять своїх спостерігачів і запропонують робити справжні вибори, а не кидати в урну папірці з надрукованими прізвищами. Без свободи праці далі жити не можна”. Інвалід війни Риженко з Ворошиловграда з біллю докоряв владі: „Нам вибори до Верховної Ради не потрібні, хто бажає бути обраним, нехай бере участь і обирає. Нам також говорили: воюйте, знищуйте німців, жити буде добре, а що ми тепер бачимо?”. І вже зовсім критично були налаштовані щодо виборчої системи в СРСР ті, хто до війни проживав на території Польщі, Румунії, Чехословаччини. Наприклад, референт Президії Народної Ради Закарпатської України Сабко зазначав: „Незабаром будуть вибори, за яких обирати може лише одна партія, одного-

двох кандидатів, а під час чехословацької влади в Закарпатській Україні існувало 15 партій і кожна виставляла до парламенту 20–30 своїх кандидатів. Ось це була справжня демократичність конституції в Чехословацькій республіці” [736]. Попри деяку наївність ці висловлювання досить точно відбивали реальний стан речей і переконували в тому, що ні репресії, ні тотальне „промивання мізків” не змогло позбавити людей здатності критично і навіть опозиційно ставитися до правлячої верхівки.

Однак, володіючи інформацією про ставлення людей до політичного курсу партії, її керівництво зовсім ігнорувало волю й інтереси різних категорій населення і вперто впроваджувало в життя власну модель суспільства. Як і до війни, вона базувалася на беззаперечному монополізмі Комуністичної партії, яка диктувала свою волю всім іншим суб’єктам суспільного життя – управлінським органам, професійним спілкам, громадським і творчим об’єднанням, молодіжним організаціям, релігійним інституціям. Відразу після вигнання гітлерівців з тієї чи іншої місцевості тут відтворювалася довоєнна система з усіма атрибутами й елементами. Партійні органи брали на себе функції керівництва всіма галузями життя та відбудовою зруйнованого війною господарства. Оскільки більша частина комуністів республіки перебувала на фронті або в евакуації, найбільш гострою в 1944–1945 рр. стала проблема кадрів. Вирішувалася вона випробуваними до війни засобами. Ще до кінця 1943 р. зі східних районів Радянського Союзу у визволені райони України прибуло понад 20 тис. партійних і радянських працівників, а всього до закінчення воєнних дій – близько 48 тис. осіб. Це дозволило швидко відновити роботу всіх довоєнних обкомів партії, більшості районних комітетів, місцевих партійних організацій. До 1 липня 1945 р. в УРСР налічувалося 14 980 первинних партійних осередків і близько 1 500 кандидатських і партійно-комсомольських груп, в яких об’єднувалося понад 200 тис. комуністів [737]. У 1945 р. з лав радянських збройних сил демобілізовано 120 тис. комуністів, які поповнили партійні організації республіки, а з евакуації повернулися додому

22 тис. членів КП(б)У. Та все-таки до кінця 1945 р. партійна організація Української РСР ледь сягала 56,7% довоєнного складу [738].

Партійні органи керували процесом відновлення радянських, профспілкових, комсомольських структур. На 1 січня 1945 р. в республіці функціонувало 24 обласних виконкоми рад депутатів трудящих, 175 міських, 825 районних, 16 005 сільських і 453 селищних. Участь широких кіл громадськості в діяльності органів радянської влади забезпечувалася шляхом створення 10 тис. постійно діючих комісій при місцевих радах, до яких на завершальному етапі війни було залучено 563 тис. активістів [739]. Навіть маючи обмежені повноваження, постійно діючі комісії при радах дозволяли спрямовувати в креативне русло суспільну енергію та ініціативу активної частини населення і водночас прищеплювали їй почуття відповідальності за долю народу і держави.

І все ж найбільш масовою організацією трудящих залишалися професійні об'єднання. Фактично одержавлені, перетворені на допоміжний апарат партії профспілки водночас володіли дійовими формами й методами залучення робітників, селян, інтелігенції, службовців до суспільно корисної діяльності, виховання почуття колективізму й солідарності, свідомого ставлення до виконання своїх обов'язків. Підкріплені солідними матеріальними ресурсами та профспілковими коштами ініціативи профспілок практично завжди мали суспільний резонанс, дозволяли державі перекладати на їх плечі значну частину турбот про соціальний захист населення. Крім того спілки перетворилися на сумлінного провідника економічної політики партії і стали одним із надійних елементів механізму інтенсифікації праці, матеріального стимулювання й позаекономічного примусу до праці. Вказані обставини диктували необхідність якомога швидшого відродження мережі профспілкових осередків. Ще в березні 1943 р., коли Червона армія вела бої на території північних та східних областей республіки, ВЦРПС прийняв постанову „Про організацію профспілкової роботи у визволених містах і районах Української РСР”. У червні з'явився ще один документ – постанова керівного

профспілкового центру „Про відновлення профспілкових організацій у звільнених від німецьких окупантів районах”. Серед першочергових завдань цього періоду визначалося відродження галузевих профспілок, для чого в Україну відряджалися 24 досвідчених профспілкових діячі, які до війни очолювали профспілковий рух, у тому числі М. Цимбал, С. Кекало та інші. Ще одну постанову „Про відновлення профспілкових організацій у визволених від німецьких окупантів районах та містах Української РСР” ВЦРПС ухвалив у вересні 1943 р. Згідно з цим рішенням створювалося Бюро ВЦРПС в Українській РСР, що відіграло роль координаційного центру у справі відродження профспілкової мережі в республіці. Центральні комітети галузевих профспілок мали відрядити у визволені райони своїх працівників, на яких покладалася організаційна робота з відновлення та налагодження роботи республіканських, обласних, фабрично-заводських і місцевих комітетів на підприємствах, у МТС, радгоспах і державних установах. Крім того у вересні в Україну прибула бригада ВЦРПС на чолі з головою ЦК профспілки робітників чорної металургії Півдня О. Вешниковим, завдання якої полягало у відновленні профспілкової організації галузі й апарату ЦК спілки. Вже в цей складний час на визволеній території відновлюється повноцінне профспілкове життя. Протягом 1943 р. в Сталінській області почали діяти 1649 завкомів, шахткомів, робіткомів, місцевкомів та 430 профгруп [740]. На Харківському тракторному заводі у вересні 1943 р. налічувалось лише 78 членів спілки. Вони обрали завком, який розгорнув діяльність, спрямовану на поновлення в профспілці колишніх її членів, а також прийом нових. У цехкомах працювало 157 профгруп, а в складі активу перебувало 155 страхових делегатів, 42 громадських інспектори, 149 громадських контролерів [741].

У березні 1944 р. до Києва прибула спеціальна бригада ВЦРПС по Українській РСР, яка мала статус автономного профспілкового органу з власним кошторисом і повноваженнями керівного профспілкового центру республіки. До її складу входили О. Приходько, М. Жданов, М. Смирнов та інші досвідчені функціонери. Одним із перших кроків керівництва бригади

стало скликання наради представників республіканських та обласних комітетів профспілок, під час якої обговорювалися засоби прискорення процесу профспілкового будівництва, а також розвитку соцзмагання. Члени бригади інструктували керівників республіканських та обласних комітетів, ФЗМК, які вперше висувалися на профспілкову роботу, допомагали проводити облік членів профспілкових організацій, фабзавкомів і місцевкомів. На кінець 1943 р. в Україні діяло 15 центральних, 3 республіканські та 56 обласних комітетів профспілок [742].

Наступний етап роботи пов'язаний зі створенням оргбюро республіканських і галузевих комітетів. До скликання конференцій вони вважалися тимчасовими керівними органами, спрямовуючи спілкове життя галузі. В другій половині 1944 р. на визволеній території центральні, республіканські та обласні профспілкові комітети організували проведення загальних зборів, на яких відбувалося поновлення колишніх членів спілок та обрання керівних органів місцевих осередків. Перешкодою на шляху до швидкого відновлення профспілкових організацій стала відсутність бланків облікових карток і членських квитків. Значна частина спілчан у період окупації чи евакуації втратила свої членські квитки, а молоді та новоприбулі працівники взагалі їх не мали. Водночас велика частина членів професійних об'єднань зберегли свої членські документи, і найбільше таких було у спілках кам'яновугільної промисловості Донбасу (30 тисяч), металургів (14 тисяч), гірників Криворіжжя (18 тисяч), нафтовиків (5 тисяч) [743]. Щоб прискорити процес відновлення профспілкових організацій, в Україну прибула група керівних профспілкових працівників на чолі з секретарем ВЦРПС К.Ніколаєвою. В липні в Києві відбулося засідання міського профактиву, на якому вона виступила з доповіддю про завдання профспілок. Після цього міський комітет партії дав усім райкомам вказівку щодо активної допомоги в організації профспілкового життя на місцях. Відбувши до Москви, група ВЦРПС звітувала на засіданні Президії про результати поїздки і стан справ в Україні. На цей час в УРСР діяло 38 галузевих спілок, 325 обласних оргбюро та

11 тис. профспілкових осередків на підприємствах, транспорті, в МТС, радгоспах, державних установах, закладах науки, освіти, культури та охорони здоров'я [744]. Президія ВЦРПС ухвалила постанову від 11 серпня 1944 р. „Про поліпшення роботи по наданню допомоги профспілковим організаціям визволених від окупації районів Української РСР”, згідно з якою центральні комітети зобов'язувались у місячний термін завершити вибори фабзавкомів, місцевих і цехових комітетів, а також укомплектувати свої апарати і зміцнити президії. Передбачалося проведення в жовтні-листопаді 1944 р. республіканських та обласних конференцій, на яких мали бути обрані республіканські та обласні комітети профспілок. ЦК профспілок протягом місяця повинні були завершити перереєстрацію своїх членів, відкрити поточні рахунки й асигнувати необхідні кошти на утримання апарату. ЦК й обкоми спілок мали забезпечити створення в кожному осередку таких комісій: по заробітній платі, житлово-побутових питаннях, роботі з дітьми, охороні праці, обслуговуванню родин військовослужбовців, культурно-масовій роботі. Пропонувалося звернути увагу на постановку справи державного страхування, охорони дитинства і здоров'я трудящих та охорони праці. ЦК профспілок робітників чорної металургії Сходу, тракторної і танкової промисловості СРСР, кам'яновугільної промисловості Уралу, залізорудної промисловості Сходу, промислового будівництва Уралу і Сибіру мали забезпечити повернення в Україну отриманий ними від українських евакуйованих підприємств культурінвентар. У документі наголошувалось на необхідності подальшого розгортання соціалістичного змагання, всебічного розвитку творчої ініціативи робітників та інженерно-технічного персоналу [745].

Швидше за інших відновлювали роботу профспілкові об'єднання працівників провідних галузей промисловості. У грудні відбувся VII пленум ЦК профспілки робітників кам'яновугільної галузі, який підбив підсумки профспілкового будівництва за час, що минув від визволення регіону. На пленумі прозвучала інформація про те, що протягом кожного кварталу 1944 р. кількість членів спілки зростала на 25 тис. осіб. Під егідою ЦК галузевої

профспілки на території Донбасу і Кавказу діяло 35 райкомів, 630 шахткомів та місцевкомів, 11 профкомів у вузах і середніх навчальних закладах, які охоплювали 203 тис. членів спілки з усіх 309 тис., зайнятих на виробництві. Профспілка робітників кам'яновугільної промисловості продовжувала зростати й надалі, об'єднавши в своїх рядах до кінця війни 260 тис. членів (70% працюючих). До складу 786 профспілкових осередків республіки було обрано 5249 активістів [746].

Відразу після вигнання окупантів з Кривбасу почалось відродження профспілкового життя краю. Організаційна робота, перереєстрація і залучення нових членів – усе це лягло на плечі 852 активістів. А на 1 жовтня 1944 р. ЦК профспілки залізорудної промисловості Півдня, що перебував у Кривому Розі, вже керував роботою кількох десятків осередків, до яких входило 12,5 тис. членів із 26,2 тис. працюючих [747]. У квітні 1945 р. в 45 організаціях (37 із них знаходилися на території України) налічувалось 40 тис. членів [748].

Активно працював над відновленням галузевої мережі ЦК профспілки робітників металургійної промисловості Півдня, який розміщувався в Дніпропетровську. Влітку 1944 р. на всіх металургійних підприємствах було обрано завкоми, розпочали роботу 479 цехових комітетів, 2228 профгруп, до складу яких входило 8676 активістів. Кількість поновлених членів спілки і щойно прийнятих до її лав складала 52 тис. осіб [749], а на 1 жовтня 1944 р. ця цифра зросла до 78,8 тис. [750]. З метою вдосконалення профспілкової роботи в 1945 р. на 20 заводах відбулися звітні збори завкомів і довибори до їх складу кращих виробничників. Вжиті заходи пожвавили внутріспілкове життя і дозволили до кінця війни довести кількість членів профоб'єднання до 109 тис. (88% усіх працюючих) [751].

ЦК профспілки робітників коксохімічної промисловості відразу після звільнення Донбасу прибув до Сталіно. У березні йому вдалося організувати вибори 24 заводських та 7 місцевих комітетів профспілок у Дніпропетровську, Запоріжжі, Кривому Розі, Дніпродзержинську. В жовтні 1944 р. 18,4 тис. коксохіміків з 27,7 тис., зайнятих у галузі, були членами профспілки [752].

Найбільшим профоб'єднанням республіки стала спілка залізничників Півдня (голова – М.Цимбал). Для її відновлення ЦК профспілки відрядив на місця понад 200 керівних і відповідальних працівників. До середини 1944 р. в місцевих осередках відбулися загальні збори й конференції, поновили діяльність усі 15 дорожніх комітетів (з них 9 – на території УРСР). На цей час було відновлено в правах і прийнято 42 тис. членів спілки [753]. На 1 жовтня в її лавах перебувало вже 248,6 тис. залізничників із 336 тис. працюючих [754].

Центральний комітет профспілки робітників тракторної і танкової промисловості керував відродженням об'єднання з Харкова. Восени 1944 р. на підприємствах галузі працювало 23 тис. робітників і службовців, з них 16 тис. входили до спілки [755].

Динамічно відбувалося відродження профспілки медично-санітарних працівників. У жовтні 1944 р. з 85,6 тис. працюючих тут налічувалося 62,9 тис. членів спілки [756]. Влітку наступного року 24 обласних, 8 дорожно-лінійних, 1 басейновий комітет, 6694 місцеві осередки і 12 профкомів медичних навчальних закладів об'єднували 169 тис. членів із 199 тис. працюючих [757].

Відновленням профспілкових осередків у радгоспах України займалося організаційне бюро ЦК цієї спілки. За весь 1944 р. і 4 місяці 1945 р. членами спілки стали 42,8 тис. чоловік. На 1 квітня 1945 р. було обрано 498 робіткомів, 50 місцевкомів та 10 профкомів навчальних закладів. Ці організації обслуговували 60,1 тис. членів спілки (56,3% працюючих) [758].

Помітно зростали профспілкові організації МТС і земельних органів України. В жовтні 1944 р. у лавах профспілки зафіксовано 33,8 тис. членів, а до кінця війни – 55 тис. (76% працюючих) [759].

Велику роботу з організації профжиття проводило оргбюро Центрального комітету спілки робітників цукрової промисловості. 15 відповідальних працівників ЦК надали безпосередньо на місцях допомогу 53 профспілковим осередкам, до яких було прийнято лише в січні-березні 1945 р. 7855 нових членів. Завдяки серйозній постановці оргроботи окремі завкоми досягли високого відсотка членства працівників у спілці: 98% на Черкаському

рафінадному заводі та 97,7% на Почапинському цукровому; 97,4% на Набутовському цукровому заводі Київщини; 97,2% на Барському та 94% на Гніванському й Соболівському цукрових заводах Вінниччини. Очевидно, не обійшлося без „кампанійщини”, а можливо, і певного тиску на робітників підприємства заради „справної” цифри. У той же час не всі керівники підприємств і профспілкові органи на місцях поставилися до справи відповідально. На Бершадському цукрозаводі частка членів спілки серед усіх працюючих склала лише 20,1%, Ново-Гребельському – 16%, Бебелівському – 28,2%, Весело-Подільському цукрокомбінаті – 47%.

Оргбюро приділило значну увагу підготовці профактиву. Протягом 1945р. з відривом від виробництва за 88-годинною програмою, затвердженою ВЦРПС, навчалася 282 голови і секретарі завкомів, радгоспів, голови правлінь клубів та без відриву – 7600 голів робіткомів, членів комісій завкомів, радгоспкомів і профгрупоргів [760].

Налагодженню чіткої роботи профоб'єднань часом перешкоджали нерозважливі дії партійного керівництва. Зокрема голова ЦК професійної спілки працівників місцевої промисловості Москальов 31 жовтня 1944 р. повідомляв, що до 1 грудня планувалося проведення конференцій у всіх областях УРСР по виборах обкомів спілки замість оргбюро, які виконали свої функції. Однак деякі обласні комітети КП(б)У зривали терміни проведення конференцій, відкликаючи голів оргбюро для виконання інших доручень. Харківський обком партії відправив голову оргбюро Полікарпова у відрадження, у зв'язку з чим час проведення конференції було перенесено, але й нову дату партійні керівники поставили під сумнів. Кам'янець-Подільський обком партії без відома і згоди ЦК профспілки відхилив кандидатуру висунутої на посаду голови оргбюро ЦК спілки Овсянникової, а своєї пропозиції не подав. Керівництво профспілки просило ЦК КП(б)У заборонити обкомам партії самочинно знімати й перекидати на інші ділянки роботи членів оргбюро та обласних профспілкових комітетів без попереднього узгодження з ЦК спілки [761].

Не всі керівники галузевих профспілок змогли забезпечити належний рівень роботи. В поєднанні з іншими несприятливими обставинами це створювало додаткові труднощі в розгортанні профспілкової роботи. Напружене становище в 1944 р. склалося в профспілці робітників промисловості будівельних матеріалів. Розпочавши діяльність 15 грудня 1943 р., оргбюро Центрального комітету спілки на чолі з І. Бородіним до 10 квітня 1944 р. перебувало в Харкові, потім у Києві. З 7 голів обласних комітетів п'ятеро вперше займалися профробою і потребували систематичної допомоги. Низький рівень кваліфікації та недостатній досвід переважної більшості секретарів, технічних інспекторів, бухгалтерів обкомів не дозволяв їм справлятися з функціональними обов'язками і вимагав постійного корегування й інструктажу. Відновленню профспілкових осередків у Кам'янець-Подільській та Ровенській областях перешкоджала майже повна відсутність на підприємствах членів спілки, що мали профквитки. Тому місцевим керівникам аби зберегти хоча б форму спілкової демократії, доводилося запрошувати членів профспілки з інших підприємств, а вже потім залучати до створеного осередку місцевих робітників, після чого обирався ФЗМК. На заводах із кількістю працюючих до 50 чоловік обиралися не комісії, а лише організатори різних ділянок роботи.

У березні 1945 р. Секретаріат ВЦРПС на своєму засіданні розглянув питання про роботу оргбюро профспілки і дійшов висновку, що працівники галузі недостатньо залучалися до лав спілки, внаслідок чого близько половини працюючих залишалося поза межами профспілки, а план збирання членських внесків за 1944 р. було виконано лише на 52%. На думку членів Секретаріату, оргбюро не вжило заходів щодо організації політико-виховної роботи, відновлення клубів, червоних куточків, бібліотек, ухилилося від роботи в справі поліпшення побутових і житлових умов, змирилося з недоліками в охороні праці й техніці безпеки на виробництві, інертно поставилося до організації соцзмагання. Вказані звинувачення стали підставою для звільнення Бородіна з посади голови оргбюро спілки [762].

Керівник бригади О. Приходько встановив, що ряд профспілкових органів мав проблеми з розміщенням. Скажімо, обком спілки працівників політпросвіти ділив одну кімнату з обкомом профспілки робітників місцевпрому, а обкоми працівників державних установ і громадського харчування – кімнату в житловому будинку. Співробітники республіканських комітетів профспілок працівників банків та фінансів містилися в коридорі держбанку, робітників спиртогорілчаної галузі – на лікєро-горілчаному заводі, робітників пивоварної промисловості – в республіканській конторі „Головпива”, пожежної охорони – при одній з пожежних команд. Обком працівників друку займав кімнату при видавництві „Правда України”, а працівників вищої школи – тимчасове приміщення в управлінні культури республіки.

Процес відновлення профспілок на визволених від ворога землях супроводжувався структурними трансформаціями. Однак ці зміни мали дозований характер. Сталінське керівництво навіть у цій, здавалося б, далекій від політики справі не бажало стимулювати чи заохочувати щонайменші прояви відцентрових тенденцій. Така позиція знайшла вияв зокрема в питанні про створення всеукраїнського профцентру. Ще в серпні 1944 р. керівник бригади ВЦРПС в УРСР О. Приходько переконував партійне керівництво республіки висунути клопотання перед ЦК ВКП(б) про утворення об'єднаного органу профспілкового руху – „Всеукраїнської Ради Професійних Спілок”. У вересні 1944 р. навіть було підготовлено постанову ЦК КП(б)У „Про створення міжсоюзного органу Центральної Ради професійних спілок України”, в якій вказувалося, що в Україні на той час відновили діяльність 21 ЦК, 15 республіканських, 325 обласних (із 455 тих, що діяли до війни) комітетів, 11 тис. фабрично-заводських і місцевих комітетів профспілок. Виходячи з цього, пропонувалося створити всеукраїнський профспілковий координаційний центр – ЦРПС УРСР і доручити ВУЦРПС „у терміновому порядку подати штат і кошторис на його утримання”. Однак проект за підписом секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка так і не став директивним документом [763]. 21 березня 1945 р.

секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов адресував листа на ім'я секретаря ЦК ВКП(б) Г. Маленкова, в якому викладав своє бачення проблеми. Він повідомляв, що на той час в республіці діяло 78 галузевих спілок, що об'єднували у своїх лавах 2 млн. членів. Для керівництва ними створено 21 ЦК і 23 республіканські комітети. З цих республіканських комітетів 19 мали по 2 тис. й більше членів, а 4 – понад 10 тис. членів кожний. Крім того в УРСР діяло 58 профспілок, ЦК яких знаходилися в Москві та Ленінграді. Так, професійні об'єднання працівників дошкільних установ, вищої школи, комунальних підприємств, місцевпрому, електростанцій, незважаючи на їх чисельність, не мали в Україні не те що центральних, а й республіканських комітетів. Велика кількість галузевих спілок, їх територіальна розпорошеність, наявність малочисельних організацій, позбавлених достатньої матеріально-технічної бази, – все це призводило до того, що низові осередки не отримували належної допомоги від своїх керівних органів. „Ці обставини, – резюмував М. Хрущов, – викликають необхідність реорганізації структури профспілок, створення в Україні єдиного керівного профспілкового центру, який би організаційно зміцнив профспілкові організації, наблизив керівництво і надавав допомогу в роботі низовим профорганам, займався виданням довідкової керівної літератури з питань профроботи і проводив культурно-освітню роботу серед трудящих”.

Враховуючи наведену аргументацію, ЦК КП(б)У ставив питання про доцільність створення Всеукраїнської ради професійних спілок, а також об'єднання кількох галузевих споріднених спілок в одну методом укрупнення (робітників лісопильної і деревообробної промисловості; державного, громадського харчування і харчопрому; працівників початкових, середніх навчальних закладів і дошкільних установ; друку і поліграфії; робітників спиртогорілчаної, пивоварної та виноробної промисловості; м'ясомолочної і холодильної промисловості тощо). Крім того пропонувалося реорганізувати в республіканські комітети з підпорядкуванням їх Всеукраїнській раді профспілок центральні комітети спілок працівників медико-санітарної праці, держторгівлі, початкових і середніх шкіл, МТС і земорганів, робітників

радгоспів, промисловості будматеріалів та вугільної промисловості Донбасу. В ході об'єднання й реорганізації планувалася ліквідація 7 республіканських комітетів [764]. Всього на підприємствах і в установах ЦК спілок, що підлягали реорганізації, працювало 792 тис. трудящих, з яких членами профспілок були 602,6 тис.*

Згодившись на незначні структурні зміни, Кремль відмовився санкціонувати утворення керівного республіканського центру профспілок в Україні. Лише в 1948 р. було створено Українську центральну раду профспілок [765].

На завершальному етапі війни гостро стояла проблема керівних кадрів. Профспілки також відчували брак кваліфікованих функціонерів, тому було вжито заходів щодо їх підготовки власними силами. В квітні 1944 р. Секретаріат ВЦРПС ухвалив рішення про відновлення діяльності Вищої школи профспілкового руху в Харкові. Відповідно до постанови ВЦРПС від 26 серпня 1944 р. у вересні – грудні ЦК галузевих спілок провели семінари для голів обласних, фабрично-заводських і місцевих комітетів у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі. Протягом 1945 р. понад 92 тис. профактивістів 48 галузей навчалася на курсах, семінарах, активах, у школах [766]. Вжиті заходи дозволили поступово долати дефіцит кадрів.

Одночасно з партійними, профспілковими органами відновлювали свою діяльність комсомольські організації. В літературі це питання радянськими істориками висвітлено досить детально, тому зупинимося лише на деяких його аспектах. Німецькі та румунські спецслужби влаштовували на окупованих землях справжнє полювання за партійно-комсомольським активом, оскільки вбачали в ньому найбільш стійкого й непримиренного ідейного противника. Страчуючи учасників підпілля й партизанського руху, окупанти намагалися паралізувати настрої народу до спротиву, цілковито підпорядкувати собі загарбані території. Нацистський терор змушував комуністів і комсомольців переховувати, а то й знищувати документи, які могли стати причиною арештів і

---

* Підрахунки автора за архівними матеріалами.

репресій. Тому однією з проблем, які доводилося вирішувати в ході відродження комсомольських осередків, стала ідентифікація тих, хто перебував у комсомолі до окупації, та оформлення відповідних документів.

Ще на початку 1942 р., коли Червона армія звільнила від гітлерівців ряд районів Ворошиловградської, Сталінської та Харківської областей, тут почали відновлювати первинні комсомольські осередки. До часу евакуації з Ворошиловграда (12 липня 1942 р.) у 30 визволених та 45 прифронтових районах України відновили діяльність 2 513 первинних комсомольських організацій, у яких перебувало 28 678 членів. Із них 8 846 не мали комсомольських квитків. До 10 липня 1942 р. первинні осередки, райкоми й міськкоми ЛКСМУ розглянули 5 853 персональні справи, відновивши членство в спілці 5 114 осіб та виключивши з комсомолу 739. Протягом двох місяців було прийнято до лав ЛКСМУ 613 нових членів [767].

До 1 лютого 1943 р. радянські війська звільнили від ворога повністю 14 і частково 7 районів Ворошиловградської області. Першу комсомольську групу було відновлено в с. Морозівка Біловодського району. В Міловському районі до 25 січня було взято на облік 70 членів КП(б)У, з яких 54 знищили партійні документи, у Марківському – відповідно 84 і 67 [768].

За станом на 25 лютого 1943 р. в 9 звільнених районах Сталінської області взято на облік 81 член і 31 кандидат у члени партії (24 зберегли партквитки), а також 348 членів ЛКСМУ (221 зберіг документи), у Харкові – 2 134 комуністи і 3 900 комсомольців. У кінці вересня на обліку в партійній організації Сталінської області перебувало 5 846 комуністів, з яких 4 546 втратили документи [769].

З метою відновлення діяльності комсомольських органів ЦК КП(б)У та ЦК ЛКСМУ до 10 жовтня 1943 р. відрядили у звільнені райони республіки 791 відповідального комсомольського працівника, а до початку листопада їх кількість зросла до 1 015 осіб. Це дало можливість швидкими темпами відроджувати мережу комсомольських осередків у Ворошиловградській, Сталінській, Харківській, Чернігівській, Сумській, Полтавській, Київській, Дніпропетровській, Запорізькій областях [770]. А всього до закінчення бойових дій в Україну прибуло 4 559 комсомольських працівників. Вони заповнили номенклатуру керівних посад у міськкомах, райкомах і обкомах ЛКСМУ, а також очолили комсомольські організації великих підприємств та установ.

Протягом 1944–1945 рр. лави комсомолу поповнилися 55 480 юнаками й дівчатами. До кінця 1945 р. в складі ЛКСМУ налічувалося понад 51 тис. первинних організацій та 772 тис. членів [771]. Однак у сільській місцевості процес відродження комсомольського життя проходив повільно. Комсомольські осередки були не в кожному селі, а їх чисельний склад часто не перевищував 10 осіб.

Надзвичайної ваги керівництво країни надавало відновленню діяльності таких громадських організацій, як Тсоавіахім та Червоний Хрест. 17 травня 1944 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У прийняли постанову про розгортання діяльності Тсоавіахіму в республіці, згідно з якою поновлювалися обласні, міські та районні ради Товариства. До 1 липня 1945 р. відновлено й створено 44 осередки Тсоавіахіму, які об'єднували 1 млн. 200 тис. членів [772]. Про роль Товариства в налагодженні нормального життя населення свідчить той факт, що ДКО тричі видавав постанови (19 лютого, 19 вересня 1944 р. і 28 січня 1945 р.), в яких перед організацією ставилися конкретні завдання щодо розмінування території, збору трофеїв, виховання й підготовки кадрів інструкторів, бійців-мінерів, організації районних команд, які робили звільнені міста й села безпечними для життя.

8 лютого 1945 р. опубліковано спеціальну постанову Центральної ради Тсоавіахіму СРСР і РРФСР, якою передбачалося розв'язання низки

невідкладних питань. Місцеві організації повинні були до початку весняної посівної кампанії очистити від мін, авіабомб, снарядів угіддя, до 1 травня – місця риболовлі на Азовському та Чорному морях, до 1 листопада – на всій іншій території. Крім того вони мали завершити загальну обов'язкову підготовку населення і груп самозахисту житлових будинків з ППХО; в областях, кряях і республіках розгорнути в навчальних формуваннях при первинних організаціях Тсоавіахіму масове військове навчання членів Товариства, здатних носити зброю; занести на карти розмінування орні землі, пасовища й береги морів, що підлягали очищенню від боєприпасів, з точним позначенням їх кордонів; до 1 березня закінчити розробку детальних планів розмінування й збору трофеїв, а також підготувати необхідну кількість інструкторів та бійців-мінерів для їх реалізації; у стислі терміни перевезти зібрані трофеї та боєприпаси на районні збірні пункти, не допускаючи надалі їх тривалого перебування на польових пунктах, привести до порядку огорожу мінних полів та інших ділянок з вибухонебезпечними предметами, розставити розпізнавальні й попереджувальні знаки там, де їх не було, виявити складні заміновані ділянки і подати заявки начальникам інженерних частин для наступної ліквідації вибухонебезпечних предметів і боєприпасів, здійснити контрольні перевірки розмінованих у 1944 р. ділянок та об'єктів; підготувати кадри „бесідчиків”, які вестимуть роз'яснювальну роботу серед населення стосовно правил поведінки в замінованих місцях. Крім того документ зобов'язував первинні осередки Тсоавіахіму виконувати й інші суспільні функції, зокрема нести службу з охорони майна підприємств, установ, колгоспів і радгоспів, цивільного населення. Та все-таки після знешкодження мінних полів і місць скупчення вибухонебезпечних предметів двома головними напрямками в діяльності Товариства залишалися підготовка цивільного населення до протиповітряної та протихімічної оборони, а також масове військове навчання. Для цього в установах, навчальних закладах, домоправліннях, радгоспах, колгоспах, МТС, на підприємствах у встановлені облвиконкомаами терміни організовувалися гуртки ППХО, до яких залучалися

всі громадяни віком від 16 до 60 років, а при всіх школах – гуртки для учнів віком від 8 до 16 років. При цьому кожен громадський інструктор протягом зимового періоду мав підготувати не менше 100 осіб за нормами ППХО. Військову підготовку здійснювали навчальні підрозділи на чолі з досвідченими інструкторами за спеціальностями: ворошиловський стрілок, ворошиловський вершник, автоматник, кулеметник, боєць ПТР, мінометник, снайпер, телефоніст. До кінця 1945 р. кожна область повинна була створити такі навчальні відділення, взводи й роти щонайменше у 25% первинних організацій Тсоавіахіму [773].

Слід зазначити, що осередки Товариства дійсно зробили багато для того, аби убезпечити мешканців сіл і міст від смертоносного вантажу, яким була переповнена українська земля. Районні команди Тсоавіахіму перевірили й розмінували понад 135 тис. км² території республіки, 2 813 мінних полів, виявили і знешкодили 21 млн. снарядів, мін, авіабомб та інших вибухонебезпечних предметів, зібрали й передали на військові склади 40 тис. гвинтівок і кулеметів, багато іншого трофейного майна і спорядження [774]. Незважаючи на окремі недоліки, Товариство виконало покладені на нього завдання.

Те саме можна сказати і про іншу громадську організацію – Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. В травні 1943 р. ЦК КП(б)У затвердив оргбюро Товариства Червоного Хреста УРСР, що поклато початок відновленню мережі осередків на звільненій від ворога території та розгортанню їхньої діяльності. Так, у Сталінській області на початку квітня 1944 р. налічувалося 614 осередків, у яких перебувало понад 30 тис. членів. Ще з грудня 1943 р. розпочало роботу оргбюро Товариства в Дніпропетровській області, а до 1 квітня 1944 р. активними членами червонохрестівського руху стали 16,5 тис. осіб. У 18 групах навчалося 568 майбутніх медсестер, і 100 з них після завершення підготовки було передано наркомату охорони здоров'я для роботи в госпіталях. Крім того створювалися комсомольські групи медсестер загальною кількістю 200 осіб. Навчання в 18 сандружинах здійснювалося за 70-

годинною програмою. Павлоградська сандружина по закінченні занять добровільно відбула на фронт. Активісти Червоного Хреста брали участь у санепідемічному обстеженні 612 будинків і 1 680 квартир, у результаті якого було оброблено 667 осіб і виявлено 227 хворих.

Особливу увагу червонохрестівські організації Дніпропетровщини приділяли військовим госпіталям, для яких зібрали 1 714 шт. білизни, 874 подушки, 33 ковдри, 2 035 ліжок, 10 тис. одиниць посуду, інші подарунки. 60 донорів здали кров для поранених бійців Червоної армії [775].

Кровопротитні наступальні операції вимагали постійного поповнення новими кадрами медико-санітарних підрозділів діючої армії та військових госпіталів. 12 травня 1944 р. вийшов наказ № 25 уповноваженого ДКО – наркома охорони здоров'я СРСР Мітєрева про підготовку медсестер запасу і сандружинниць Червоного Хреста, а 18 листопада 1944 року – наказ № 749 НКОЗ СРСР про підготовку медсестер та організацію колгоспних сестринських пунктів. Однак їх виконання наштовхувалося на ряд труднощів організаційного й матеріального характеру. На кінець 1944 р. в республіці було створено 26 097 санпостів, у тому числі тільки 9 428 оснащених, організовано 95 навчальних сандружин з кількістю слухачів 2 588 осіб та 145 кадрових сандружин, підготовлено 11 груп медсестер (3 275 осіб), а також 932 начальників санпостів. У звіті Товариства Червоного Хреста за 1944 р. констатувалося, що створені санпости не оснащені необхідними медпрепаратами, а тому вони не стали базою масової оздоровчої роботи серед населення. За винятком Одеси та окремих районів Києва, Харкова, Полтави санітарні формування не стали боєздатними підрозділами медслужби МППО. Кадрові сандружини у більшості випадків не створювалися відповідно до дислокації штабів МППО. Багато з них формувалося в навчальних закладах, в установах і на підприємствах без урахування місцевих умов, у результаті чого вони розпались (Сумський педінститут, школи ФЗН у Харкові, фабрика ім. К.Маркса в Києві та інші) [776]. Не сталося істотного поліпшення ситуації і в 1945 р. Згідно з рішенням РНК УРСР від 15 січня 1945 р. в республіці планувалося створити

1 7210 колгоспних медсестринських пунктів, а до 1 жовтня було створено лише 590. Тільки Херсонський обласний комітет Товариства Червоного Хреста перевиконав план, створивши 49 пунктів замість 40. В той самий час в Одеській, Житомирській та Вінницькій областях замість 120 пунктів для кожної створено відповідно 26, 10 і 17, у Сталінській – 9 замість 100, передбачених планом, а в Миколаївській – лише 1 [777].

У травні 1945 р. відбулася міжреспубліканська нарада голів обласних комітетів Товариства Червоного Хреста Української, Молдавської РСР і Кримської АРСР. Голова ЦК Товариства Червоного Хреста УРСР, заступник наркома охорони здоров'я республіки Т. Баран навів дані, які ілюстрували результати діяльності організації на завершальному етапі війни. До 1 квітня 1945 р. червонохрестівську роботу відновили в 23 областях і 762 районах (92%) 33 тис. первинних осередків (1 млн. 752 тис. членів). Тільки з часу визволення України від загарбників за нормами ГСО підготовлено 738 270 осіб, за нормами БГСО – 252 401 школяра, а також 4 463 медсестри, 365 санітарів і 3 461 сандружинниці. Створено 36 530 санпостів і 199 кадрових сандружин, до лав донорів залучено 98 250 осіб. 423 медсестри і сандружинниці добровільно пішли на фронт. Із усієї кількості підготовлених медсестер 34 отримали направлення у військові частини, 132 – до евакогоспіталів, 348 – до лікувальних установ, 12 – у медичні установи західноукраїнських областей [778].

У першому кварталі було створено 21 групу (486 осіб) дезінфекторів, а також 250 санітарних постів. До протиепідемічних заходів залучалося 46 тис. активістів Червоного Хреста. Лише в 6 областях – Ворошиловградській, Сталінській, Дніпропетровській, Київській, Одеській, Полтавській – було перевірено санітарний стан близько 100 тис. дворів, понад 40 тис. будинків, 1 370 вулиць, 160 тис. квартир, 244 гуртожитків, 300 харчових об'єктів, виявлено 10 350 хворих, 2 365 госпіталізовано, здійснено санобробку 8 тис. осіб, надано першу медичну допомогу в 19 233 випадках [779].

Слід віддати належне керівникам Червоного Хреста і наркомату охорони здоров'я, які не обмежилися констатацією успіхів, але й визнали чималу

кількість недоліків у роботі. Голова ЦК Товариства Червоного Хреста Баран відніс до них незадовільну підготовку санітарно-оборонних кадрів, що позначилося на якості масово-оздоровчих заходів; відсутність налагодженої, систематичної роботи з донорами, гонитву за кількістю донорів; відсутність повсякденної роботи шефів у госпіталях, будинках інвалідів і дитячих будинках; злидений стан червонохрестівського господарства; слабе залучення червонохрестівських організацій до Всесоюзного змагання [780].

У доповіді наркомздоров'я УРСР також акцентувалася увага на незадовільній постановці донорської справи. Обладнання для здачі крові мали тільки обласні центри, а возити людей з віддалених районів червонохрестівці не мали чим. У Сталінській області донорські картки отоварювалися винятково заміниками, а не натуральними продуктами. В Мелітополі бажання здати кров виявили 517 донорів, а змогли це зробити лише 60 із них унаслідок відсутності обслуговуючого персоналу [781].

Особливу тривогу викликали умови, в яких доводилося працювати епідеміологічним загонам, що забезпечували належний санітарний стан визволеної території. Один із них, у Вінниці, складався з місцевих активістів і працював самовіддано й результативно. Однак, незважаючи на постанови РНК і Наркомторгу УРСР, загін не отримував ні одягу, ні харчів. Голова Вінницького обкому Товариства Червоного Хреста неодноразово звертався з листами й телеграмами до ЦК КП(б)У, уряду республіки, але даремно. Тим часом лише в одному з бараків Шаргородського району під опікою загону перебувало 57 хворих на висипний тиф, які не отримували харчування. Тільки завдяки колгоспам хворим інколи перепадала пшенична крупа чи картопля. З туберкульозом взагалі епідзагін не мав чим боротися [782].

Налагодженню червонохрестівської роботи заважало свавілля партійних органів, що забирали собі всіх працівників, котрі позитивно проявили себе в роботі. Звичною практикою стало залучення організаторів червонохрестівського руху до різних агітаційно-пропагандистських кампаній.

Зокрема восени 1945 р. організації Товариства залучалися для підготовки виборів до Верховної Ради СРСР [783].

Крім названих в Україні діяло чимало інших громадських об'єднань – творчих, спортивних, молодіжних, культурно-виховних. Історія одних відома краще, інших – ще потребує вивчення. В цій праці слід хоча б побіжно сказати про ті, поява й діяльність яких були безпосередньо пов'язані з війною.

У 1941 р. було організовано низку антифашистських комітетів – Всеслов'янський, Єврейський, радянської молоді, радянських жінок, радянських вчених. Їх завдання полягало в тому, щоб здійснювати ідейно-політичні, пропагандистські акції, покликані викривати людоненависницьку сутність нацизму й фашизму. Під керівництвом партійних органів антифашистські організації влаштовували мітинги, зокрема: антифашистський мітинг інтелігенції 7 липня в Єревані, всеслов'янський мітинг 10–11 серпня в Москві, мітинг представників єврейського народу 24 серпня, антифашистський мітинг 28 вересня в Москві, вседонецький мітинг шахтарів 5 жовтня в Сталіно, мітинг учених 12 жовтня в Москві, на якому ухвалено Звернення „До вчених усього світу”, мітинг представників українського народу 26 листопада в Саратові, радіомітинг представників польського народу в грудні (Саратов) [784]. Протягом усієї війни мітинги залишалися однією з помітних форм ідейно-політичної роботи, яка мала значний міжнародний і внутрішній резонанс. На таких форумах були присутні й виступали керівники партії, державних органів і громадських об'єднань, фронтовики і кращі виробничники, відомі митці. Так, у 2-му антифашистському мітингу представників українського народу в Москві, що відбувся 30 серпня 1942 р., серед 34 учасників були голова Президії Верховної Ради УРСР М. Гречуха, секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко, заступник голови РНК УРСР В. Старченко, зав. відділом пропаганди й агітації ЦК КП(б)У К. Литвин, Герої Радянського Союзу М. Бочкарьов та І. Склярів, орденоносець І. Ісаєнко, полковник А. Ситник, снайпер сержант Н. Швець, письменники, поети, артисти – М. Бажан, Г. Юра, П. Тичина, О. Довженко, Н. Ужвій, М. Литвиненко-Вольгельмут,

Ю. Шумський, І. Паторжинський, А. Бучма та інші [785]. Мільйони людей чули їхні виступи по радіо і читали в газетах. У той час це справляло дійсно велике морально-психологічне враження, зміцнювало віру людей у перемогу, давало сили витримати всі випробування долі.

Радянське керівництво спрямовувало зусилля громадських об'єднань у русло формування позитивного образу СРСР на міжнародній арені. Українські організації активно включилися в цей процес. Українське товариство культурних зв'язків з закордоном (УТКЗ), Українська комісія Всеслов'янського комітету СРСР на чолі з письменником П. Панчем, редакція зарубіжного мовлення Українського радіокомітету, члени й функціонери антифашистських комітетів готували матеріали для зарубіжної преси, де висвітлювалися різні аспекти життя радянських людей, їх героїчна боротьба проти наці-фашизму. По лінії цих організацій у 1942–1943 рр. в країни Північної та Південної Азії, Європи надійшло 80 найменувань книг, брошур, журналів загальним тиражем 170 тис. примірників, 140 різних літературних матеріалів, ноти 50-ти пісень (12 тис. примірників), близько 1000 фотознімків, безліч газет тощо [786]. У багатьох зарубіжних країнах побували делегації, в складі яких були також представники українського народу. У квітні-червні 1945 р. делегація УРСР прибула до Сан-Франциско для участі в конференції Об'єднаних Націй. Серед делегатів було й кілька вчених – О. Паладін, В. Бондарчук, М. Петровський, П. Погребняк, які встановили контакти з кількома науковими інституціями США. В Канаді українська делегація побувала на канадсько-українському фестивалі, присвяченому Перемозі над гітлерівською Німеччиною (30 червня – 1 липня 1945 р.). В 1945 р. за дорученням Спілки радянських письменників до країн Східної та Центральної Європи виїжджали М. Рильський (Югославія), М. Бажан (Польща), Л. Первомайський (Чехословаччина), які брали участь у зустрічах із громадськістю, виступали на мітингах, друкувалися в місцевій пресі [787].

За існуючою традицією Сталін використовував громадські організації як інструмент зовнішньої політики. Так, Всеслов'янський комітет на заключному

етапі війни спрямував свою діяльність на зміцнення зв'язків з народно-визвольним і партизанським рухом у слов'янських країнах, окупованих нацистами, встановлення контактів зі слов'янськими комітетами й громадськими об'єднаннями та діячами тих країн, з території яких Червона армія допомагала виганяти окупантів [788]. Часто громадські об'єднання виконували функції державних органів і фінансувалися з бюджетних коштів. Форми зв'язків із зарубіжною громадськістю, особисті контакти людей різних ідеологій та суспільно-економічних систем, маючи напівофіційний характер, дозволяли Кремлю досягти поставленої мети засобами „народної демократії”. У багатьох випадках зарубіжна громадськість виявляла більшу готовність до співпраці з громадськими об'єднаннями, ніж з державними структурами.

1943 рік позначений активізацією контактів між різними радянськими й зарубіжними організаціями. Злам у війні, вирішальний внесок народів СРСР у розгром гітлерівських військ сприяв зростанню симпатій до нього за кордоном, пожвавив рух солідарності й допомоги державі, яка несла на собі основний тягар війни. Саме в цей час удалося встановити постійні міжнародні зв'язки Антифашистському комітету радянських жінок (АКРЖ). 11 квітня 1943 р. з ініціативи АКРЖ проведено мітинг матерів і жінок фронтовиків під гаслом посилення боротьби проти фашизму й розширення допомоги фронту і населенню визволених районів. Матеріали цього мітингу знайшли відгук у багатьох країнах світу.

Активно діяв Антифашистський комітет радянської молоді (АКРМ). У березні спільно з молодіжними організаціями США і Британії АКРМ провів „Всесвітній тиждень молодіжного наступу”. В результаті цієї акції на заводах Англії було створено молодіжні ударні бригади, які збирали кошти для допомоги радянським дітям і зруйнованим вузам. АКРМ влаштовував виставки за кордоном, випускав інформаційні бюлетені для закордонного читача, брав участь у підготовці радіопередач. 21 травня 1944 р. відбувся III антифашистський мітинг радянської молоді, в якому взяли участь також і представники України. В прийнятому Зверненні учасники мітингу закликали

молодь інших країн об'єднатися для розгрому гітлерівських полчищ і встановлення миру на землі.

Під час підготовки до Міжнародної молодіжної конференції (березень 1945 р.) АКРМ поставив питання про право України й Білорусії направити власні делегації, враховуючи внесок обох народів у розгром ворога і втрати, яких вони зазнали у війні. На саму конференцію, що відбулася у вересні 1945 р., делегація УРСР вирушила в складі 10 делегатів, ставши співзасновником Всесвітньої федерації демократичної молоді (ВФДМ) [789].

Впливові єврейські організації Нового континенту і Європи щиро відгукнулися на біду і горе, яких зазнало єврейське населення окупованих нацистами країн. З радянського боку підтримувати ці контакти мав Єврейський антифашистський комітет (ЄАК), створений у серпні 1941 р. Тоді ж він провів перший антифашистський радіомітинг, а в травні 1942 та квітні 1944 р. – ще два. За час існування ЄАК до зарубіжних видань надійшло понад 23 тис. матеріалів, 12 рукописів книг і брошур, виданих у США, Англії, Палестині, понад 3 тис. фотознімків, проведено 944 радіопередачі.

Інтенсивні контакти з українською діаспорою підтримувало УТКЗ. Лише від початку війни до січня 1942 р. по лінії цієї організації до українських об'єднань у США, Канаді та Північній Америці надійшло 7 120 примірників книг на оборонну тематику, щоденно відправлялося по 100 примірників українських газет [790]. По лінії товариства здійснювалося інтенсивне колективне й індивідуальне листування, яке дозволяло кореспондентам краще ознайомитися з життям один одного. Оскільки УТКЗ (як і решта організацій, що підтримували зв'язки із зарубіжною громадськістю) йшло на контакти лише з тими українськими об'єднаннями, які симпатизували Радянському Союзу, коло респондентів було доволі обмеженим. Ідеологічна домінанта, вороже ставлення сталінського режиму до „українського питання” в його самостійницькій постановці дистанціювали ряд зарубіжних українських об'єднань від руху солідарності з країною своїх предків, що вела війну, в якій вирішувалась доля народу. І все ж допомогли акції, ініційовані прихильниками

СРСР за кордоном, вражають своїми масштабами й результатами. Крім численних мітингів солідарності українці Північної та Південної Америки зібрали й передали для своїх співвітчизників значні грошові суми, одяг і харчові продукти. Лише в 1945 р. українські організації Америки (в першу чергу Ліга американських українців та українсько-американська секція Міжнародного робітничого ордену) зібрали 54 тис. доларів для Червоної армії та 20 тис. пар дитячого взуття. До весни 1946 р. Український Американський комітет допомоги Радянському Союзу зібрав і передав землякам близько 260 тис. доларів, медичне устаткування, продовольство, ліки, взуття. Українське товариство допомоги батьківщині (Канада) з грудня 1941 по січень 1942 рр. перерахувало через Червоний Хрест 132 тис. 226 доларів на лікування поранених бійців Червоної армії. З нагоди визволення України від німецько-румунської окупації Товариство українців зібрало 63 475 доларів для обладнання госпіталів у Львові та Чернівцях. 162 тис. песо протягом війни зібрав для підтримки військових зусиль українського народу в боротьбі проти нацизму Український комітет допомоги в Аргентині. Свою частку в допомогу воюючому народу України внесли українські громади Чилі, Уругваю, Куби, Мексики, Бразилії, Колумбії та інших латиноамериканських країн [791].

Політбюро затверджувало персоналії посланців радянських профспілок, які зустрічалися зі своїми зарубіжними колегами. Аналізу підлягали й документи, що вони обговорювали. У листопаді-грудні 1941 р. в складі делегації ВЦРПС в Англії був голова ЦК спілки робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу Є.Совков. У квітні 1944 р. до Італії прибула делегація ВЦРПС, до якої входив голова Оргбюро спілки робітників радгоспів Української і Молдавської РСР П. Шуплецов. У складі профспілкової делегації в Румунії (січень 1945 р.) перебував голова ЦК спілки працівників залізниць Півдня М. Цимбал. Функціонери галузевих спілок України брали участь у розробці проектів документів, які радянська сторона мала запропонувати на Всесвітній профспілковій конференції (осінь 1945 р.). Деякі з них у складі радянської делегації взяли участь у цьому форумі.

У цілому громадські організації республіки в період 1943–1945 рр. інтенсивно брали участь у суспільному житті в міру звільнення її території від ворожих військ. Частина з них тільки відновлювала свою роботу після значної перерви, викликаною окупацією, інші – поверталися зі східних районів СРСР, куди були евакуйовані в перші місяці війни. Спільним завданням для всіх них залишалося прискорення розгрому нацистської Німеччини, її союзників і зміцнення військового потенціалу Радянського Союзу. В якій би сфері життя не діяла та чи інша громадська організація, всі зусилля спрямовувались на якомога швидше досягнення перемоги і подолання наслідків війни.

Незважаючи на різне становище окремих громадських об'єднань, спільною для всіх була проблема кадрів. Давалося взяти і максимальне напруження економіки та фінансів, що не дозволяло задовольнити матеріальні потреби громадських організацій, які „звикли” до підтримки з боку держави.

Війна диктувала необхідність контролю над громадськими об'єднаннями з боку партійної верхівки. Надмірна централізація, адміністрування під виглядом опіки, бюрократична ієрархічна система – ці іманентні риси радянської системи залишалися відмітними ознаками співіснування громадських організацій і влади на завершальному етапі війни.

5.2. Патріотичні рухи громадськості на зміцнення радянських збройних сил, допомогу постраждалим від війни

Злам, що настав у війні в результаті Сталінградської та Курської битв, помітно оптимізував морально-психологічний стан радянських людей. Початок визволення українських земель постійно збільшував коло тих, хто на фронті і в тилу протистояв усе ще сильному ворогові. Мільйони українців вливалися до радянських збройних сил. Населення звільнених територій включалося в процеси, спрямовані на постачання діючій армії, зміцнення обороноздатності країни.

Що стосується України, то після її окупації та повторного переміщення фронту по всій території матеріальне становище тут було вкрай важким. Економічна руїна доповнювалася нищівними збитками, заподіяними соціокультурній сфері, системі охорони здоров'я й освіти, важкими морально-психологічними наслідками воєнної пори. Тому, розглядаючи питання про патріотичні рухи періоду 1943–1945 рр., слід мати на увазі суттєву різницю в становищі населення територій, які перебували в зоні бойових дій та окупації, і тих, до яких лінія фронту не докотилася. Якщо рівень заробітної плати, скажімо, робітника чи інженера в Україні і в східних районах СРСР приблизно збігався, то інші складові добробуту істотно відрізнялися. Втрату заощаджень, особистого майна, домашньої худоби, реманенту, житла населенням України важко було поповнити за короткий час, для цього потрібні були роки. Показовим може бути такий цікавий факт: селяни Поволжя, Сибіру та Уралу жертвували у фонд оборони досить значні суми і на початку, і в кінці війни. Населення України в основній своїй масі просто фізично не могло цього зробити. Саме тому вражають ті численні пожертви, які йшли не від надлишку, а зі щирого почуття людської солідарності, громадянського обов'язку і людської доброти.

Ще восени 1942 р. колектив харківського заводу „Серп і молот”, який працював у Саратові, виступив з ініціативою збирання коштів на спорудження

танкової колони „За Радянську Україну” і першим вніс 240 тис. крб. Через пресу і радіо почин харків’ян став відомим у всіх куточках країни. Особливу активність виявили трудівники тилу, евакуйовані свого часу з України. Так, викладачі і персонал Київського медінституту внесли на спеціальний рахунок 250 тис. крб., колектив 15 українських театрів – 1,5 млн. крб., вчені Академії Наук УРСР – 1 млн. крб., члени української артїлі „Червоний Жовтень”, що перебувала в Красноярському районі Саратовської області, – 170 тис. крб. Свій внесок на будівництво танкової колони зробили й воїни-українці Південно-Західного, Південного й Ленінградського фронтів [792]. У збірковій акції, що тривала до середини 1943 р., взяла участь і громадськість визволених районів України. Колгоспник Х.Лобода вніс готівкою 35 тис. крб., і його приклад підтримало багато співвітчизників. Трудящі Дніпропетровська протягом короткого часу зібрали 5 млн. крб. на зміцнення бронетанкових військ [793]. Усього за цей час було зібрано 25 млн. крб., і на початку 1943 р. колону „За Радянську Україну” урочисто передали танкістам.

Партійні та профспілкові осередки українських підприємств, установ і навчальних закладів, вивезені вглиб країни, також включилися в збіркові кампанії, метою яких було будівництво танкових колон „Українське мистецтво”, „Радянський студент”, „Челябінський колгоспник”, а також авіаескадрилій „Комсомол України”, „Челябінський медпрацівник”.

Розмах зіркових акцій не залишив сумніву у тому, що патріотичний ентузіазм людей спрямовувався в потрібне русло із центру, а на місцях – партійними, профспілковими і комсомольськими організаціями. Населення визволених районів України практично після відходу гітлерівських військ включалося в патріотичні рухи. Та цьому сприяли спеціально виділені партійними комітетами агітатори, які вели широку роз’яснювальну роботу і власним прикладом надихали людей. Скажімо, в с. Шаровському на Харківщині кожен із 15 агітаторів вніс до фонду оборони по 2–3 тис. крб. У відповідь колгоспна громада зібрала протягом одного дня 90 тис. крб. У перших визволених районах Ворошиловградської, Сталінської та Харківської

областей до кінця лютого 1943 р. громадяни перерахували у фонд оборони 4 млн. 104,7 тис. крб. готівкою і передплатили облігації державної воєнної позики на суму 821,5 тис. крб. [794]. Шахтарі Сталінської області видобули понад план вугілля на 18,5 тис. крб. і внесли їх на будівництво авіаційної ескадрильї „Визволений Донбас” [795]. Ініціатива в цій акції належала трудящим Харцизького району. Шахткоми й фабзавкоми краю підтримали почин і незабаром перерахували 8 млн. крб. від трудових колективів Макіївки, 3,4 млн. – Єнакієвого, 10,8 млн. – Сталіно. Загалом для зміцнення радянських збройних сил громадськість області збрала 118 млн. крб. [796].

На будівництво танкової колони ім. Дмитра Донського, а також у фонд оборони трудящі Сумщини протягом вересня 1943 – грудня 1944 рр. збрали 791 629 крб. [797]. Крім того на спорудження танкової колони „Колгоспник Сумщини” трудові колективи області передали 5,9 млн. крб. [798].

З початку звільнення Полтавщини до кінця війни громадськість області збрала у фонд оборони 150 млн. крб., частину яких було використано для будівництва авіаескадрильї „Полтавщина – переможцям” і танкової колони „Визволена Полтавщина” [799].

У роки війни значного поширення набула практика передачі військової техніки, виготовленої на зібрані громадськістю України кошти, тим частинам і з’єднанням, які визволяли великі міста, області чи райони. Наприклад, колектив Сталінського металургійного заводу склав на будівництво ескадрильї літаків „Металург Донбасу” 1 млн. 400 тис. крб. і виявив бажання, щоб її передали 4-му Українському фронту, війська якого вигнали гітлерівців з регіону [800]. Значну роботу щодо збирання коштів для танкової колони „Комсомолец Кіровограда” провели профспілкові організації області. Оргбюро обкому спілки медпрацівників збрало 220 тис. крб. для виготовлення літака „Кіровоградський медпрацівник” і надіслало листа Й. Сталіну, прохаючи передати цей літак військовій частині, де служив тричі Герой Радянського Союзу О. Покришкін [801]. З великим ентузіазмом до підтримки радянських збройних сил долучилася громадськість Київщини. Мешканці Васильківського району

перерахували кошти на спорудження авіаескадрильї, Таращанського району – на танкову колону „Таращанський колгоспник”. Улітку 1944 р. трудящі Києва, Білої Церкви та Березанського району передали діючій армії 52 бойових літаки [802].

Херсонський обласний комітет Товариства Червоного Хреста виступив з ініціативою виготовлення літака „Червонохрестівець Херсонщини”. З цією метою активісти Товариства зібрали 442 тис. крб. А члени республіканської організації Тсоавіахіму лише протягом 1944 р. зібрали на визволеній території УРСР 37 080 тис. крб. для будівництва танків і літаків [803].

З першої половини 1944 р. до збіркових акцій, спрямованих на зміцнення обороноздатності, включилася також і громадськість Правобережної та Західної України. Технологію проведення зборів коштів на будівництво військової техніки можна простежити на прикладі профспілки робітників нафтової промисловості Півдня і Центру. Трудові колективи нафтобаз та управління „Головнафтопостачу” Житомирської області закликали трудящих галузі на честь 27-ої річниці Червоної армії зібрати кошти для створення танкової колони „Нафтопостачальник Житомирщини”. До середини лютого 1945 р. ініціатори почину зібрали грошима й облигаціями державної позики 106 190 крб., за що отримали подяку Верховного Головнокомандувача Й. Сталіна. Майже одночасно з житомирцями 45 тис. крб. на спорядження танкової колони зібрали працівники управління „Головнафтопостачу” Вінницької області, які також виступили з відозвою про підтримку їхньої акції. 21 лютого 1945 р. ЦК спілки видав спеціальну постанову, де висловлювалася підтримка ініціативи житомирських і вінницьких нафтовиків і містилися рекомендації на загальних зборах трудових колективів обговорити питання щодо участі в зборі коштів на будівництво танкової колони та ескадрильї літаків „Нафтовик”. ЦК галузевої профспілки закликав робітників, інженерно-технічний персонал і службовців активно включитися в передтравневе змагання, досягти перевиконання держпланів, щоб дати фронту більше літаків, танків, гармат, боєприпасів і високоякісних нафтопродуктів. 5 травня ЦК спілки підбив

підсумки патріотичної акції. До 1 травня на будівництво танків і літаків було зібрано 3 631 973 крб. Найбільший внесок зробили нафтовики Дрогобицької області – 2 млн. 200 тис. крб. [804].

У західноукраїнському регіоні відбувалися акції збору коштів, які спрямовувалися на виготовлення бойових машин для танкових колон „Радянська Буковина”, „Радянська Дрогобиччина” та ескадрильї літаків „Радянський Львів” [805]. Збірка на танкову колону „Радянська Львівщина”, започаткована комсомольцями області, принесла 145 тис. крб. [806]. З кінця 1944 до весни 1945 рр. трудящі Дрогобицької, Станіславської й Тернопільської областей зібрали у фонд оборони 45 млн. крб. [807].

Щоб досягти переваги над нацистською Німеччиною та її сателітами, радянському уряду довелося відшукувати всі наявні й приховані резерви. Одним із таких надзвичайних заходів став випуск облігацій державних воєнних позик у червні 1943 р., травні 1944 р. і травні 1945 р. Враховуючи складне матеріальне становище населення України, важко було розраховувати на загальний ентузіазм у цій справі. З цієї причини передплата позики вимагала особливих організаційних зусиль партійних, профспілкових, комсомольських органів, а то й адміністративного тиску. У передплаті облігацій 2-ої державної воєнної позики брали участь в основному ті громадяни України, які евакуювалися з підприємствами й установами вглиб країни. Передплатна кампанія на 3-ю позику охопила вже більш значну частину населення республіки. ВЦРПС зобов'язав профосередки не тільки створювати комісії сприяння передплаті, а й залучати до них передовиків виробництва і найбільш авторитетних працівників. Особливу активність виявили професійні організації Сталінської області, які провели понад 6 тис. мітингів і зборів, на яких були присутніми понад 500 тис. осіб і виступили близько 30 тис. профактивістів. На четвертий день кампанії трудові колективи 539 підприємств, установ, колгоспів, радгоспів, МТС області (всього – 49 тис. осіб) здійснили передплату на суму 4 млн. 814 тис. крб. [808].

6 лютого 1945 р. ВЦРПС ухвалила постанову, яка регулювала діяльність професійних організацій у зв'язку з майбутньою видачею передплатникам облігацій позики. В документі відзначалося, що останній внесок по передплаті на 3-ю держпозику утримувався з заробітної плати робітників і службовців за другу половину лютого 1945 р. При цьому вони мали отримати облігації, вартість яких централізовано вилучалась із зарплати.

Підвищена увага профспілок до передплатної кампанії принесла свої результати. Згідно з планом сума передплати на облігації 3-ої державної воєнної позики по Дніпропетровській області становила 107 млн. крб., фактично ж трудящі придбали облігації на суму 252 млн. 438 тис. крб. Контрольне завдання по Одеській області становило 46 млн. крб., а до державної скарбниці надійшло 163 млн. 447 тис. крб. У Кам'янець-Подільській області лише мешканці сільських районів позичили державі 51 млн. 365 тис. крб. замість 28 млн. крб., передбачених планом [809]. За перші дві години передплати 4 травня 1944 р. трудящі Львівської області купили облігацій на 49 млн. крб., а участь у передплаті взяли 105 тис. осіб. [810] У цілому по УРСР передплата на 3-тю воєнну позику становила 2591 млн. крб., тобто 189% від планового завдання. Від реалізації всіх воєнних позик держава отримала 6 млрд. 128 млн. крб. [811]. За рахунок позик протягом війни було покрито близько 15% усіх воєнних витрат СРСР [812].

Водночас із щирим ентузіазмом громадські патріотичні акції супроводжувалися силовим тиском, примусом, зловживанням владою. Багато партійних, радянських, профспілкових керівників діяли адміністративними засобами, щоб подати „нагору” якомога більші звітні цифри, „Зобов'язалівка” дратувала людей, а методи окремих, особливо „старанних” виконавців викликали обурення. Наприклад, зварювальник Макіївського заводу ім. Кірова (Сталінська обл.) Золотухін відмовився передплатити на позику, заявивши: „Як прийшли більшовики, то кожну копійчину забирають” [813]. Як це не парадоксально, але траплялося, що у виконавському „ентузіазмі” одні громадські організації намагалися нав'язувати свою волю іншим. Так, в січні

1945 р. священник Галушкін отримав письмову вказівку Смотрицького райкому Червоного Хреста (Кам'янець-Подільська обл.) зібрати у своєму приході і передати „на допомогу пораненим червоноармійцям 5 тис. крб.” Листи аналогічного змісту отримали й інші парохі району. Настоятелі зібрали необхідні суми й документально оформили їх передачу Червоному Хресту. Та згодом вони отримали ще одну „рознарядку”: по 15 тис. крб. з парафії „для допомоги дітям-сиротам” [814].

А діячі з Сумського обласного відділення МОДР (Міжнародної організації допомоги робітникам) при облвиконкомі звернулись до уповноваженого Ради у справах РПЩ з пропозицією про збір пожертв серед релігійних громад для дітей іноземних робітників [815].

Методом „кругової поруки” і морального тиску діяли партійні, профспілкові, комсомольські активісти, які домагалися колективного перерахування 1–2–3-денного заробітку в фонд оборони, передплати на облігації військових позик заради демонстрації дешевого патріотизму та задля особистої кар'єри.

Военно-промисловий комплекс у постійно зростаючих обсягах потребував сировини, енергоносіїв, металу. Дефіцит металу вирішено було компенсувати брухтом. Збір кольорових і чорних металів став однією з важливих ділянок роботи профспілкових і комсомольських організацій. Профосередки взяли на себе проведення суботників і недільників, на яких збиралися й відправлялися на переплавку сотні тонн металобрухту. В 1941–1942 рр. населення Сталінської, Запорізької, Харківської, Ворошиловградської та Полтавської областей зібрало 81 тис. тонн кольорових та чорних металів [816].

Із посиленою енергією збір металобрухту продовжувався в ході звільнення України. Протягом першого кварталу 1944 р. на Харківщині відбулося 6 загальноміських та 49 районних недільників, під час яких на переробку відправлено 262 тонни брухту. В третьому кварталі того ж року в Дніпропетровській області відбулося 213 суботників і недільників (36 тис.

учасників), в Одеській – 113 (30 тис. учасників). До осені 1944 р. за активної участі професійних об'єднань, які організували змагання зі збору металолому в Запорізькій, Харківській, Дніпропетровській, Полтавській, Одеській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській областях, на заводи надійшло 150 тис. тонн брухту кольорових і чорних металів [817].

У ході війни налагоджувалися шефські зв'язки між тилом і діючою армією. Згідно з рішенням ЦК ВКП(б) (вересень 1941 р.) було створено центральну, республіканські, обласні, районні, міські комісії по здійсненню зв'язків фронту й тилу. На території України широку діяльність вони розгорнули в період визволення республіки. Спеціально створені фабзавкомми й місцевими комітетами профспілок комісії приймали добровільні пожертвування у вигляді харчів і предметів першої необхідності, формували з них посилки й відправляли на фронт. Особливо активно такі акції відбувалися напередодні різних свят і офіційних дат. У передтравневі дні 1943 р. трудові колективи Ворошиловградської області передали воїнам діючої армії 42 209 посилок, 550 тис. пудів зерна, 114 тис. пудів соняшнику, 155,8 тис. пудів м'яса, 160 тис. пудів картоплі й овочів, 247 тис. літрів молока, 348 тис. штук яєць [818]. До 1 травня 1944 р. лише харків'яни, кияни, сумчани, полтавчани, дрогобичани надіслали на фронт 300 тонн подарунків [819]. А всього за 1944 р. разом з мешканцями Чернігівщини й Кіровоградщини вони відправили радянським воїнам близько 500 тонн посилок [820].

Силами комсомольців МТС, колгоспів і радгоспів у 1943 р. на звільненій території було засіяно понад план 2 тис. га різних культур і 4 788 „оборонних” овочевих ділянок, продукція яких призначалася для Червоної армії. Комсомольські та піонерські організації виростили й передали у військові частини 98 тис. штук птиці [821].

Енергійно й ініціативно діяли громадські організації в ході кампанії зі збору теплих речей для червоноармійців. Ще 12 вересня 1941 р. Політбюро ЦК КП(б)У видало постанову „Про республіканську комісію по збиранню теплих речей та білизни для Червоної Армії”. За допомогою профорганів на всіх

підприємствах та в установах було створено спеціальні обласні, районні, міські комісії, які займалися збором, обліком, зберіганням та відправкою теплих речей у діючу армію. Постанова Президії ВЦРПС „Про участь профспілок у роботі по зборі серед населення теплих речей і теплої білизни для Червоної Армії”, прийнята на початку 1943 р., поклала початок новому етапу кампанії збирання в Україні. Оскільки на окупованій території проводилося вилучення теплих речей для німецьких, румунських, угорських військ, місцеве населення практично не мало зайвого одягу, який можна було б передати бійцям Червоної армії. Тому в більшості випадків ті, хто прагнув допомогти фронту, власноручно в'язали і шили теплі речі або ремонтували старий, ще придатний одяг. Профоб'єднання створювали спеціальні ремонтні й кравецькі майстерні, забезпечували їх сировиною і матеріалами, залучали до керівництва ними вправних майстринь, досвідчених в'язальниць, а також молодь шкільного віку та домогосподарок. У 1944 р. в цій роботі взяло участь 352 тис. осіб, які відремонтували 7 млн. одиниць теплового одягу [822].

Громадські організації взялися виконувати ще одну важливу функцію – збирання трофейного майна, кинутого відступаючим противником. До початку 1944 р. на визволеній території комсомольці та молодь зібрали й передали військовим відомствам 3 818 гвинтівок, 18 450 снарядів, 457 мінометів, 71 000 мін, 2 мотоцикли, 80 ПТР, 230 пістолетів, 1 520 гранат, 552 705 патронів, 85 ручних і 26 станкових кулеметів, 26 автомобілів, 18 450 снарядів для гармат 45 і 75 мм, 12 600 кг пороху [823].

Предметом особливої турботи громадських об'єднань стали ті категорії населення, які постраждали у війні, – інваліди, діти-сироти, вдови та інші.

Одним із найважливіших напрямів діяльності профспілкових органів стала допомога пораненим і хворим червоноармійцям. У цій справі особливо рельєфно відбилися щире прагнення цивільного населення допомогти тим, хто постраждав у боях з ворогом, співчуття, милосердя багатьох тисяч людей, яким Червона армія несла звільнення від ненависного загарбника. На території України з 1943 р. поновили діяльність Республіканський комітет по

обслуговуванню поранених і хворих бійців та офіцерів Червоної армії на чолі з М. Гречухою, а також обласні, районні та міські комітети.

У ході запеклих боїв за Донбас там, де бракувало військових госпіталів, на допомогу приходило цивільне населення. В домашніх „госпіталях” Ворошиловграда лікувалося 1173 поранених воїни. Попри скруту люди купували продукти, готували їжу, надавали медичну допомогу своїм захисникам. До 1 липня 1943 р. в звільнених районах республіки було розгорнуто 60 фронтових госпіталів. Всього ж у період боїв за Лівобережну Україну діяло 89 полкових і 174 евакуаційних госпіталів на 128 тис. ліжок [824].

Для обладнання військових госпіталів не вистачало не лише медичної апаратури, медикаментів, перев'язочного матеріалу, а й найнеобхідніших побутових речей, пристосованих приміщень. Військово-медична служба не справлялася з навантаженнями, що випали на її долю. Тому профактив брав на себе ремонт приміщень для прийому поранених, устаткування їх ліжками, стільцями, тумбочками, а також забезпечення постільною білизною, посудом і т.п. Вже в лютому – квітні 1943 р. населення Ворошиловградської області збило 5948 ліжок, 5949 подушок, 1915 ковдр, 5522 рушники, 4600 матраців, 3062 простирадла, 3000 штук постільної білизни, 20 000 тарілок, 5080 мисок, 3450 ложок, 600 виделок, 1000 блюдець, а також понад 30 тис. штук яєць, 648 кг жирів, 7,5 тонн картоплі, 24,3 тис. літрів молока, 450 кг сметани для госпіталів. За активну участь у допомозі пораненим воїнам активісти Ворошиловградщини, в тому числі Людмила Ющина, Галина Костянтинова, Зінаїда Протопопова, Ніна Кислова, відзначені орденами і медалями СРСР [825].

Досить часто громадські об'єднання власними силами намагалися надолужити те, чого з різних причин не встигали робити державні структури. Так, згідно з постановою ДКО № 4748 від 9 грудня 1943 р. наркомат охорони здоров'я СРСР мав до 1 лютого 1944 р. розгорнути на території України госпіталі загальною місткістю 40 тис. ліжок. До настання кінцевого терміну

жоден із них не діяв. Лише через місяць було розгорнуто 9 тис. ліжок [826]. Справу вдалося зрушити, коли за неї взялися місцеві партійні, радянські та профспілкові органи. Із 22 госпіталів, які планувалося розмістити на Дніпропетровщині, на початку травня прийняли поранених 19. При кожному з них діяла рада дружин військовослужбовців, які допомогли зібрати 7910 ліжок, 10 460 матраців, 2530 подушок, 2305 ковдр, 16 840 тарілок, 1714 предметів білизни, 3500 книг. Трудові колективи радгоспів і колгоспів області передали в госпіталі 15 тонн сухофруктів, 3125 кг м'яса, 70 тис. шт. яєць, 14 тис. шт. курей, 20,3 тонни молока, 47 тонн картоплі, 1,5 тонни сушеної картоплі, а також крупи, жири, свіжі овочі [827].

Шефство над госпіталями все більше поширювалось і набувало різних форм. Наприклад, шефи Чернігівщини виділили для ремонту військових лікувальних установ 78 кваліфікованих робітників, 200 м³ деревини і пиломатеріалів, 5 тонн алебастру, 6 тонн цементу, 5 тонн вапна, 1600 м² скла, 100 кг гвіздків, водогінні труби тощо. Профактивісти заводу № 75 (м. Харків) встановили в підшефному госпіталі 16 опалювальних печей.

Позитивні результати давали узгоджені дії профспілок та осередків Червоного Хреста. Так, фабзавком і первинна червонохрестівська організація дніпропетровського заводу ім. Леніна налагодили чергування санпостів у цехах, надання першої медичної допомоги, підготовку значківців ГСО, прискорили санітарно-гігієнічне облаштування виробництва і гуртожитків. Професійні організації допомогли червонохрестівцям провести санітарно-епідеміологічну обробку міста після його визволення. Для військових госпіталів зібрано 1714 одиниць білизни, 874 подушки, 33 ковдри, 2035 ліжок, 10 тис. одиниць посуду, книги, платівки, патефони і т. ін. [828].

На кошти, зібрані профоб'єднаннями Харкова, було закуплено 12 тис. ліжок, 1,5 тис. стільців, 500 шаф, багато інших меблів, близько 40 тис. одиниць посуду. За сприяння профспілкових органів для госпіталів підібрано 405 лікарів, 1418 медсестер і 1250 чол. адміністративного й обслуговуючого персоналу [829].

Мешканці Київщини передали для поранених і хворих червоноармійців 5 тис. одиниць білизни, 23 тис. предметів меблів, випрали й відремонтували близько 13 тис. штук білизни й одягу, зібрали близько 1,5 тис. тонн продуктів харчування, чимало худоби, птиці. У Києві до 1 липня 1944 р. госпіталям було передано 949 тис. 609 крб. Для 17 госпіталів, що дислокувалися на Сумщині, трудящі Сум, Конотопа, Лебедина, Ромнів, Тростянця, інших населених пунктів області зібрали 6 тис. ліжок, 12 тис. штук посуду, пошили 69 тис. одиниць постільної білизни, ковдр, простирадл, наволочок, подушок, а також передали півтори тонни харчів [830].

Військові госпіталі перебували в зоні постійної уваги Червоного Хреста. Так, одеські активісти Товариства відпрацювали у військових медичних установах 40 тис. людино-днів, розвантажили 48 санітарних поїздів (7 200 поранених). Для підшефних госпіталів та інвалідів війни зібрали понад 200 тис. крб., а також 15 285 речових і продовольчих подарунків, 10 тис. ліжок, м'якого інвентарю, постільної білизни, дали 62 концерти для пацієнтів лікувальних військових закладів. Мелітопольський міський осередок Червоного Хреста (Запорізька обл.) узяв шефство над госпіталем № 2577, для якого проведено 22 суботники, випрано 2 351 одиницю білизни й одягу, а тим, що лікуються, вручено 838 подарунків [831].

Протягом 1943–1945 рр. громадськість України передала для 262 госпіталів 540 тис. предметів меблів, одягу, посуду, культінвентарю, близько 4,5 млн. крб. на ремонт приміщень, багато будматеріалів, відремонтувала близько півмільйона пар білизни, зібрала понад 3 тис. тонн продуктів, 300 тис. індивідуальних харчових подарунків [832].

Однією з форм допомоги громадськості пораненим і хворим бійцям і командирам Червоної армії стало донорство. Цілі профгрупи йшли здавати кров для тих, хто не шкодував свого здоров'я в боротьбі проти нацизму. Серед перших на Ново-Айдарівський донорський пункт (Ворошиловградська область) прийшла громадянка Камнева. Її приклад наслідували ще 300 патріотів, які здали 800 літрів крові [833]. У Дніпропетровську близько 60 профактивістів

стали постійними донорами [834]. На середину березня 1944 р. Харківський інститут переливання крові щодоби отримував 40 літрів крові, Сталінська станція переливання крові – 30 літрів. Ефективність донорського руху могла б бути вищою, однак справу гальмувало незадовільне отоварювання донорів пайками [835]. До кінця війни обласні станції переливання крові прийняли від 325 тис. громадян України 108 тонн крові. Серед нагороджених знаком „Почесний донор СРСР” – О. Нестерук (52,7 літра крові), М. Терновенко – 38 літрів, А. Клімкін – 25,7 літра, А. Полубояринова – 16,5 літра [836].

Реабілітація поранених воїнів Червоної армії здійснювалася в курортно-санаторних установах ВЦРПС. Усіх їх у роки війни було орієнтовано на те, щоб радянські бійці та офіцери могли швидше поправити здоров'я і повернутися до військових частин.

Спільними зусиллями державних, партійних, профспілкових органів, громадськості вдалося налагодити систему евакуації, лікування, реабілітації та відпочинку поранених і хворих червоноармійців. Протягом 6 місяців 1942 р. 55,9% із них повернулися в діючу армію, 5,7% пішли у відпустку після лікування. А всього з 1027 тис. поранених і хворих воїнів, що лікувалися в 215 госпіталях, 66% знову змогли взяти до рук зброю [837].

Важливим напрямом діяльності громадських організацій стала турбота про родини військовослужбовців. Перебування більшої частини чоловічого населення країни на фронті ускладнило матеріальне становище їхніх сімей. Нерідко на утриманні дружини залишалося кілька дітей, забезпечувати яких у той час було дуже складно. Обмежені ресурси держави дозволяли підтримувати тільки мінімальний прожитковий рівень, і цього було недостатньо для того, щоб нормально харчувати й одягати дітей. Після перелому, що настав у війні, введення в дію могутнього економічного комплексу на сході країни уряд почав приділяти питанню забезпечення родин військовослужбовців підвищену увагу. 22 січня 1943 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову „Про заходи поліпшення роботи радянських органів та місцевих партійних організацій по наданню допомоги сім'ям військовослужбовців”. Аналогічну постанову в лютому 1944 р. ухвалили

РНК УРСР та ЦК КП(б)У. При республіканському уряді створено управління, а при виконкомах місцевих рад – відділи державного забезпечення, побутового і трудового влаштування інвалідів війни та членів родин військовослужбовців.

Широко залучалися до цієї роботи професійні об'єднання, які керувались у своїх діях постановою Президії ВЦРПС „Про заходи поліпшення роботи профспілкових організацій на подання допомоги сім'ям військовослужбовців” від 1 лютого 1943 р. Відповідно до цього документа фабзавкоми й місцеві комітети формували спеціальні комісії, до яких залучали профактив і кращих виробничників. Усього було створено 17 125 таких комісій, в яких працювало близько 70 тис. осіб та 7413 позаштатних інспекторів. Вони виявляли й ставили на облік родини військовослужбовців, яких в Україні було 4 млн. 258 тис. [838], з'ясовували рівень їх забезпечення, умови проживання. В першу чергу зверталася увага на тих, хто гостро потребував підтримки. Так, із 1 млн. 243 тис. родин військовослужбовців, що мешкали в межах Харківського військового округу, 197 тис. відчували велику матеріальну скруту, а 30 тис. проживали в землянках. У 1944–1945 рр. по лінії держави 2 млн. сімей військовослужбовців і 300 тис. інвалідів війни виплачено близько 5,3 млрд. крб. пенсій і допомог, а також надано пільги з податкування, обов'язкових поставок, забезпечення житлом, навчання дітей, що в 1944 р. становило понад 1 млрд. крб. у грошовому обчисленні [839]. Професійні спілки та інші громадські об'єднання взяли на себе організацію шефства над такими родинами, поповнення позабюджетного матеріального фонду та його розподілу між тими, хто потребує допомоги.

Для наповнення фонду трудові колективи й окремі робітники, селяни, службовці перераховували свої внески і робили добровільні пожертви харчовими продуктами, одягом, взуттям, предметами широкого вжитку. Завком Костянтинівського хімічного заводу (голова – Проскуракова) організував місячник наповнення фонду допомоги родинам фронтовиків, під час якого зібрано 30 тис. крб., 400 кг круп, 320 кг борошна, 133 кг цукру, 265 м мануфактури, 194 одиниці одягу і 79 пар взуття. Всі 423 родини, на які в

завкомі завели картотеку, отримали речі й продукти, а 43 надано грошову допомогу в сумі 5746 крб. За сприяння завкому 12 жінок дістали можливість працювати після того, як їхніх дітей влаштували в дитячий садок і ясла та забезпечили одягом і взуттям. Завком профспілки заводу ім. Сталіна через цехові комітети й актив здійснював облік і перевірку матеріально-побутового становища родин фронтовиків, допомагав у оформленні документів для одержання державної допомоги. Через відділ робітничого постачання заводу 518 родинам видано 124 пари взуття, інші промислові товари, 180 – продукти, 744 – вугілля і дрова, 36 отримали квартири, 191-ій надано одноразову грошову допомогу на суму 53 тис. крб. Крім того силами профактиву відремонтовано 93 квартири, в яких мешкали сім'ї військовослужбовців [840]. А всього по Сталінській області грошовий фонд допомоги сім'ям військовослужбовців становив у 1944 р. 4 млн. 98 тис. 459 крб., продовольчий – 370 тонн харчових продуктів. Маріупольський міськком Товариства Червоного Хреста виявив ініціативу щодо створення дитячого санаторію. В Слов'янську і Сталіно активісти Товариства за рахунок зібраних коштів організували додаткове харчування дітей [841].

Свій внесок у допомогу червоноармійським родинам зробили галузеві профспілки. Оргбюро Центрального комітету спілки робітників промислово-будівельних матеріалів УРСР у 1944 р. виділило з цією метою 20 тис. крб., оздоровило 229 дітей учасників війни, видало 150 подарунків для дітей різного віку. Профорганізації радгоспів у 1944 р. створили 175 комісій з надання допомоги сім'ям військовослужбовців, у яких працювало 2195 осіб, а також обладнали 217 пошивно-ремонтних майстерень. 38 родинам відремонтовано квартири, завезено паливо, корми для домашньої худоби, надано матеріальну допомогу. Оргбюро ЦК спілки робітників цукрової промисловості інформувало ВЦРПС про те, що на підприємствах Сумщини надано допомогу 85 сім'ям фронтовиків на суму 29 тис. 450 крб. із спеціальних фондів, створених при завкомах для цієї мети. 12 таких родин отримали 60 м мануфактури, 55 було забезпечено паливом на зимовий період, 17 дітей одержали взуття. Місцеві

профосередки потурбувалися про те, щоб забезпечити нужденні родини посівним і посадковим матеріалом для городів [842].

Однак не скрізь профспілкові організації діяли на рівні вимог часу. У звіті оргбюро Українського комітету спілки робітників паперової промисловості зазначалося, що ставлення до справи допомоги сім'ям червоноармійців здебільшого формальне, ніякої іншої роботи, крім грошових виплат, не проводилося. Господарські керівники посилалися на внутрішні труднощі, брак матеріалів, робочої сили, відсутність машин, а фабзавкоми виявили інертність і байдужість. На Малинській, Понінківській, Донецькій і Славутській фабриках почали функціонувати дитячі дошкільні установи, але вони не мали меблів, інвентарю, білизни, посуду і т. ін. У приміщеннях було брудно, не дотримувалися правила санітарії [843].

Особливої уваги і турботи потребували інваліди війни. Втративши здоров'я, сотні тисяч людей становили таку категорію населення, яка не могла існувати без сторонньої допомоги. Потреба в отриманні регулярної медичної допомоги, ліків, необхідність протезування кінцівок у інвалідів вимагали значних коштів, тоді як військові пенсії таких витрат не покривали. Інвалідам було складно знайти роботу, а непрацездатні потребували опіки і догляду.

14 січня 1942 р. ВЦРПС ухвалив постанову, в якій на місцеві профоргани покладалося працевлаштування інвалідів. З цією метою рекомендувалося при кожному фабзавкомі організувати комісії сприяння перекваліфікації, навчанню й працевлаштуванню інвалідів, які разом з адміністрацією підприємств та установ мали запроваджувати індивідуальне навчання останніх і виявляти про них повсякденне піклування. В місцях скупчення госпіталів планувалося створення спеціальних гуртожитків з обладнаними майстернями для перекваліфікації поранених-інвалідів, а також для інвалідів, що страждали від наслідків травми черепа, враження нервової системи, паралічу й т.п. В документі містилися пропозиції забезпечити кожного інваліда протезом ще до виходу з госпіталю, розробити пільгові умови їх прийому до вузів, організувати для тих, хто повністю втратив працездатність,

спеціальні будинки за рахунок держави [844]. 6 травня 1942 р. опубліковано постанову РНК СРСР „Про трудове влаштування інвалідів Вітчизняної війни”, а 20 травня – постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У під такою ж назвою. Згідно з цими рішеннями створювалися обласні та міські постійні комісії з працевлаштування інвалідів, до складу яких мали входити і голови відповідних професійних організацій [845].

Удосконаленню форм і методів роботи профоб'єднань з останніми присвячено постанову Секретаріату ВЦРПС від 8 липня 1944 р. „Про поліпшення роботи профспілкових організацій по побутовому обслуговуванню і трудовому влаштуванню інвалідів Великої Вітчизняної війни”. На місцеві профосередки покладался обов'язок брати на облік і виявляти робочі місця для інвалідів, стежити за дотриманням безпечних умов їхньої праці та виплатою зарплати, забезпечувати виробниче навчання й отримання нових спеціальностей, першочергове обслуговування в їдальнях, магазинах, побутово-комунальних установах, медичних закладах.

Велику роботу в цьому напрямі здійснювали галузеві спілки. Завдяки допомозі оргбюро Центрального комітету профспілки робітників радгоспів УРСР у 1944 р. 1744 інвалідам було надано роботу. Крім того на спеціальних курсах перекваліфіковано (на бригадирів, ветсанітарів і т.п.) 120 осіб. За поданням оргбюро Наркомат радгоспів видав спеціальний наказ, яким директори трестів і радгоспів мали поставити на облік усіх працюючих інвалідів війни за групами інвалідності, перевірити умови їхньої праці, надати практичну допомогу в підвищенні кваліфікації, поліпшенні побутового обслуговування і встановити постійний контроль за дотриманням усіх пільг, а також переваг в обслуговуванні, одержанні талонів на промтовари. Оргбюро ЦК спілки встановило, що не всім родинам фронтовиків та інвалідам завезено паливо, і вжило заходів до виправлення становища [846].

Одним із найбільш трагічних наслідків війни стала велика кількість дітей, що втратили батьків. У 1941–1942 рр. з прифронтової смуги вивезено 976 дитячих будинків із 107 223 вихованцями [847]. Надалі кількість сиріт

неухильно зростала. В першому кварталі 1944 р. на звільненій території України налічувалося 67 тис. сиріт (у т.ч. 10,2 тис. – бездоглядні), а в грудні 1944 р. – 125 тис. (21 тис. – бездоглядні). До 1 вересня 1945 р. на облік взято 162 тис. сиріт і 1 млн. 166 тис. напівсиріт [848]. Щоб пом'якшити це соціальне лихо, державні органи вжили ряд заходів щодо ліквідації бездоглядності. З цією метою створювалася мережа прийомників-розподільників, дитячих будинків, спеціальних ремісничих училищ, суворовських училищ для сиріт і напівсиріт. Громадськість республіки включилася в цю роботу. На профспілкові кошти в Донбасі, Києві, Одесі організовано 6 дитячих будинків [849]. Кременчуцький і Лохвицький райкоми Червоного Хреста (Полтавська обл.) та обласна організація Червоного Хреста Вінниччини зібрали для дитбудинків значну кількість продуктів харчування [850].

Громадські організації діяли в тісній співпраці з Республіканською комісією допомоги дітям на чолі з М. Бажаном та її відділеннями при місцевих радах. Активісти брали участь у виявленні бездоглядних дітей, їх обліку, в оформленні документів на опіку, патронат, усиновлення. Часто опікунами ставали цілі трудові колективи. Трудящі республіки зібрали близько 830 тис. крб., які пішли на утримання дитячих будинків, їдалень, а також 280 ясел і дитсадків. До кінця 1943 р. в дитячі заклади і на патронування до трудящих оформлено близько 3 тис. дітей. Для них зібрано 23 тис. крб., 180 пудів хліба, одяг і взуття [851].

З почуттям відповідальності за долю тих, чиє дитинство було обпалене війною, взялися за справу галузеві профспілки. Оргбюро Центрального комітету спілки робітників цукрової промисловості домігся через Раднарком УРСР виділення американських посилок, які розподілили між взятими на облік 460 сиротами та напівсиротами. На 1945 р. було асигновано кошти для оздоровлення 4800 дітей, розроблено норми профпайків, за якими мали харчувати дітей. Оргбюро ЦК спілки робітників промислово-будівельних матеріалів УРСР у 1941 р. планувало оздоровлення 300 дітей, а фактично організувало літній відпочинок для 389 дітей працівників галузі, які пішли на

фронт чи загинули на війні. З цією метою Харківським обкомом спілки було проведено неділеньник і зароблено 30 тис. крб. Ці кошти, а також 23 тис. крб., зібрані батьками, дозволили забезпечити пристойний рівень відпочинку й лікування дітей. З ініціативи оргбюро ЦК профспілки робітників радгоспів УРСР протягом 1944–1945 рр. для дітей військовослужбовців та сиріт пошито 190 пар взуття, 75 пальт, 288 пар білизни. В кількох радгоспах організовано патрунування сиріт, створено 10 дитячих кімнат, де перебувало 85 сиріт, 515 дітей передано на виховання й утримання в родини робітників, 94 розміщено в районних дитбудинках [852].

Питання оздоровлення й відпочинку дітей постійно перебувало в центрі уваги вищих профспілкових інстанцій. 21 листопада 1944 р. Секретаріат ВЦРПС підготував постанову „Про підсумки організації профспілками літнього відпочинку дітей у 1944 р.», в якій відзначалося, що влітку того року у піонерських таборах, на дитячих оздоровчих майданчиках відпочивали 1 млн. 153 тис. дітей (на 440 тис. більше, ніж 1943 р.). Коштами професійних об'єднань при підприємствах і установах організовано 2636 піонерських таборів і 1533 дитячих оздоровчих майданчики. На кошти профспілок у їхніх піонерських таборах у 1945 р. відпочило 481 тис. дітей [853].

Щоправда, не завжди і не скрізь вдавалося забезпечити найменш захищену категорію населення, якими були діти-сироти, мінімумом необхідного. Не вистачало приміщень, одягу, взуття, білизни, предметів першої необхідності, 47% вихованців дитячих будинків у кінці 1944 р. не мали теплового верхнього одягу, 48% – взуття, 43% – ковдр, 63% – матраців [854]. Інколи причиною невлаштованості сиріт і напівсиріт ставала людська байдужість, корисливість, прагнення до наживи. У виступі на харківській обласній профконференції делегат радгоспу „Челюскінець” Цариценкова повідомила: „У нас є 7 дітей – сиріт, батьки яких загинули на фронті. Діти зовсім роздягнені й босі, до школи не ходять. А коли директор отримав мануфактуру, то він 101,2 метрів узяв собі, зоотехніку і робітникам навіть про це не сказав”. Досить інертними в роботі з дітьми залишалися організації Червоного Хреста

Київської, Харківської, Дніпропетровської та інших областей [855]. Подібні випадки були непоодинокими, та все ж не вони визначали ставлення до дітей, чий долі понівечила війна. Трудові колективи під керівництвом професійних спілок робили все, аби такі діти не відчували себе кинутими напризволяще. До лютого 1944 р. у 12 визволених областях України 217 дитячим будинкам, де мешкала 21 тис. дітей, та сім'ям, які патрунували 27 тис. сиріт, було передано 4 млн. 203 тис. крб., 313 тонн продуктів, 100 тис. індивідуальних подарунків, багато одягу, взуття, білизни, зібраних громадськістю. До кінця 1945 р. фонд допомоги дітям, що постраждали у війні, становив 17 млн. крб. [856]. На той час було відновлено і створено нових 490 дитбудинків на 51,9 тис. дітей, передано на патрунування 67,5 тис., взято під опіку 35 тис. дітей, чий батьки загинули [857].

Профспілки виділили на ці потреби 222 млн. крб. [858] Неоціненною була й допомога населення, яке віддавало не лише гроші, продукти, речі, одяг, а й теплоту своїх сердець тим, хто в часи воєнного лихоліття потребував того найбільше.

Розмірковуючи над феноменом масової участі громадян України в патріотичних акціях, можна виділити два основних фактори, які визначали їх масштаби й успіх. По-перше, період окупації переконливо довів, що нацистська політика є чужою інтересам українського народу і спрямована на його визиск і поступове знищення. Червона армія несла звільнення від невимовних фізичних і моральних страждань, заподіяних „новим порядком”. І, зрештою, поверталася влада, яка для кількох поколінь людей була „своєю”, звичною. Тому діями більшості населення України керували почуття вдячності за вигнання ненависного агресора й окупанта, радянський патріотизм і прагнення швидше добити ворога. По-друге, війна і цинічний нацистський режим, невдачі радянського командування не змогли випалити в людських душах таких одвічних рис, як милосердя, співчуття, солідарність. Влада лише скерувала природний порив громадськості в потрібне русло, надала йому певних організаційних форм. Водночас вона внесла певний примусовий імпульс,

планові й змагальні засади, які були притаманні стилю керівництва країною та однією з рис радянського суспільного життя.

Та навіть у тих випадках, коли важко розмежувати громадську ініціативу й волю владних структур, можна впевнено говорити про високу ефективність патріотичних рухів і благодійності різних верств населення, його здатність до самоорганізації та узгоджених дій.

5.3. Участь громадських організацій у другій радянській західноукраїнському регіону

У період нацистської окупації українських земель на них повністю було ліквідовано радянську систему, до якої входили різні політичні й громадські інституції.

Вигнання військ Німеччини та її союзників за межі України створило умови для реставрації всіх елементів радянської системи. Оскільки провідне місце в ній посідала Комуністична партія, керівництво вважало першочерговим завданням відновити горизонтальні й вертикальні партійні структури та місцеві осередки на підприємствах, в установах, колгоспах, радгоспах, навчальних закладах. Особливої ваги цій справі надавалось тому, що в ході війни дві ідеології – нацистська й більшовицька – від дистанційного протистояння перейшли до безпосередньої боротьби за населення територій, що увійшли до зони бойових дій та окупації. І все ж, певна частина людей з політичних чи суто меркантильних міркувань сповідувала конформістську модель співіснування, а то й свідомо йшла на співпрацю з нацистами. Німецька пропаганда всіляко підтримувала ідеологему про вищість арійської раси, цивілізаційні переваги німецького способу життя і розв'язання внутрішньо– та зовнішньополітичних завдань. Для багатьох „остарбайтерів” з СРСР Німеччина постала країною з вищою культурою побуту, виробництва, відпочинку, високим рівнем життя. Інформація подібного змісту потрапляла на батьківщину через листи й усні розповіді не лише „остарбайтерів”, але й воїнів Червоної армії, що звільняли Європу від „коричневої чуми”. Нейтралізація цих настроїв, утвердження аксіоми про переваги соціалістичного устрою над капіталістичним, а марксистсько-ленінської ідеології над усіма іншими стали одними з головних напрямів ідеологічної роботи партійно-радянського апарату на звільнених від нацистів західноукраїнських теренах. Але не єдиними. Не менш важливим завданням керівництво країни і республіки вважало подолання впливу ідеології

ОУН і збройного спротиву УПА. Саме два вказані фактори визначили особливості й складність другої радянської країни.

Одним із визначальних елементів суспільної конструкції, екстрапольованої сталінським режимом на західноукраїнський регіон, стала система одержавлених громадських організацій. Вони мали зайняти звичне в СРСР місце додатків державного апарату і витіснити ті об'єднання, які діяли в період німецько-румунської окупації. Як і під час першої радянської, першочергового значення набувало створення на місцях партійних органів, довкола яких будувалися „периферійні” громадські організації. Справа ця виявилася нелегкою, в першу чергу – через дефіцит досвідчених партійних кадрів, специфіку регіону та настроїв населення. Роздвоєне ставлення місцевого люду визначалося, з одного боку, сприйняттям воїнів Червоної армії як визволителів від гітлерівських окупантів, а з іншого, – як носіїв комуністичної ідеології і представників радянської влади, що дискредитувала себе в 1939–1941 рр. Тому партійне і радянське будівництво в краї покладалося в основному на прибульців з інших областей республіки і країни. До 1 серпня 1944 р. з 220 довоєнних райкомів, 19 міськомів КП(б)У Волинської, Дрогобицької, Рівенської та Чернівецької областей відновили діяльність 180 районних і 15 міських комітетів партії. В 1556 первинних парторганізаціях налічувалося близько 5709 членів і 1465 кандидатів у члени партії [859].

Свою специфіку мало партійне будівництво в Закарпатті. Враховуючи ментальність місцевого населення, політичні традиції краю, Кремль не поспішав з темпами його більшовизації. Спочатку було створено мережу партійних осередків, що діяли під егідою Комуністичної партії Закарпатської України. Лише 21 грудня 1945 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про входження КПЗУ до складу ВКП(б) та утворення Закарпатської обласної партійної організації як територіальної одиниці КП(б)У.

Про кількість працівників, що приїхали в Західну Україну за направленням ЦК КП(б)У, свідчать дані, вміщені в „Інформаційній записці

організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У про господарсько-політичне становище” (7 червня 1944 р.) [860].

Таблиця 5.1

**Дані про кількість працівників, що прибули в Західну Україну
за направленням ЦК КП(б)У**

Область	Разом партійних працівників	Зокрема		Радянські працівники
		Секретарів РК КП(б)У	Завідуючих організаційно-інструкторських відділів	
1. Волинська	71	47	2	32
2. Дрогобицька	31	12	3	4
3. Львівська	89	35	7	13
4. Ровенська	86	64	-	25
5. Тернопільська	120	51	13	22
6. Станіславська	129	34	14	15
7. Чернівецька	71	28	3	16
Разом	597	271	42	127

Незначний відсоток висуванців був із місцевих симпатиків радянської влади. Так, на початку 1946 р. з 16 129 номенклатурних посад західного регіону місцеві активісти займали 2 097 (13 %): 7,6 % – у Станіславській, 10,8 % – Волинській, 12,1% – Львівській, 12,6% – Ровенській областях [861]. Наведені цифри ілюструють дві тенденції: з одного боку – недовіру нових господарів краю до місцевого активу, серед якого могли бути „вороги народу”, „українські буржуазні націоналісти”, брак серед них кадрів з необхідним досвідом, а з іншого – острах місцевих прихильників режиму перед реальною загрозою життю з боку націоналістичного підпілля. Так, за час звільнення Львівської області до серпня 1945 р. на різні посади було висунуто 2156 місцевих мешканців, 150 із них було вбито або викрадено бойовиками ОУН і повстанцями [862]. Однак протистояння націоналістів не змогло серйозно зашкодити формуванню мережі державних і громадських установ. На 1 січня 1945 р. в 300 первинних організаціях Львівщини налічувалося 4285 осіб, 558 парторганізацій і 22 кандидатські групи об’єднували 7760 членів і кандидатів у члени КП(б)У. Звичайно, в порівнянні з іншими областями республіки це

незначні цифри, до того ж велику частину комуністів становили прибульці, але саме вони стали в авангарді неухильного проведення в життя політичної лінії керівництва країни на радянізацію краю.

Важлива роль у цій справі відводилась комсомолу. З ліквідацією будь-яких альтернативних молодіжних об'єднань монополне право на роботу серед юнацтва знову повернулося до ЛКСМУ.

Питання про хід комсомольського будівництва в Західній Україні стояло на порядку денному листопадового 1944 р. пленуму ЦК КП(б)У. У доповіді першого секретаря ЦК ЛКСМУ В. Костенка наводилися статистичні докази, що ілюстрували розбудову комсомольського апарату і спосіб розв'язання проблеми кадрів. На початок листопада 1944 р. з 1769 номенклатурних комсомольських посад заповненими були 1605, вакантними – 164. По лінії ЦК ЛКСМУ на спілку та іншу роботу з інших областей УРСР було надіслано 2 392 особи. Якісний склад секретарів обкомів, міськкомів і райкомів ЛКСМУ характеризувався такими параметрами: з 511 відповідальних працівників 62,4% були членами й кандидатами в члени партії, 107 осіб, або 21%, мали вищу освіту, а 267 – середню освіту (52%), 77% становили українці, 52% – хлопці, 48% – дівчата. Цікаво, що заповнювати вакансії ЦК ЛКСМУ планував за допомогою мобілізованих комсомольських кадрів у Наддніпрянщині та Східній Україні [863]. 1 247 первинних осередків об'єднували 11 358 членів спілки. По областях вони розподілялися таким чином: Ровенська область – 274 організації, 2 708 членів, Волинська – відповідно 211 і 1 977, Тернопільська – 235 і 1558, Чернівецька – 130 і 1 685, Львівська (на 1 жовтня 1944 р.) – 96 і 1 157, Дрогобицька (на 15 жовтня) – 105 і 1 043, Станіславська – 120 і 818, Ізмаїльська – 76 і 507. При цьому лише 2 191 спілчан були місцевими [864].

Відзначаючи особливості процесу створення мережі комсомольських організацій у Західній Україні, доповідач зазначив, що вони, як правило, виникають в установах, а робітничо-селянська молодь не охоплена спілкою. Вся „політвиховна” робота зосереджувалася в містах і райцентрах, а на села, в „глибинку”, комсомольські працівники вирушати не поспішали. Щоб посилити

кадровий потенціал, ЦК проводив відбір і підготовку до роботи в умовах Західної України 300 комсоргів для середніх шкіл, а також 200 старших піонерських вожатих [865]. Разом з тим комсомольський керівник республіки констатував, що „молодь західних областей України стала активно включатися в громадсько-політичне життя” [866].

Дійсний стан речей більш рельєфно проглядається через рядки інших документів, що виходили з надр партійних, радянських, комсомольських установ та органів НКВС. Спільною рисою практично всіх звітних документів залишалася цифроманія. Водночас відсутній аналіз ефективності ідеологічних та організаційних акцій державних і громадських інституцій, зворотного зв'язку мас із номенклатурою та активом, хоча про окремі недоліки і йшлося. Зокрема Волинський обком ЛКСМУ приділяв недостатню увагу розгляду персональних справ комсомольців, які перебували на окупованій ворогом території, та затвердженню рішень районних комітетів про їх поновлення в правах. За станом на 10 грудня 1944 р. в обкомі налічувалося 116 нерозглянутих персональних справ про поновлення в правах, а 240 комсомольців, що зареєструвалися, вибули в невідомому напрямі [867]. В свою чергу районні керівники, перестраховуючись, не поспішали з поповненням спілки. Наприклад, у Седлищанському райкомі ЛКСМУ за тривалий час було прийнято до лав організації лише 3 нових члени, у Колківському – 6.

У комсомольському апараті Дрогобиччини влітку 1945 р. налічувалося 38 вакантних посад (крім обкому ЛКСМУ). Серед 190 працівників обкомів, райкомів і міськкомів комсомолу вищу освіту мали 5, незакінчену вищу – 16, середню – 81. Обласне керівництво постало перед необхідністю заміни 11 комсоргів ЦК ВЛКСМ та одного секретаря комітету комсомолу, які „погано зарекомендували себе в роботі і в поведінці”. Місцевого резерву для цього не було, або ж робота щодо його підбору й підготовки не велася – розраховували на прибуття готових досвідчених працівників [868].

Вражаючими цифровими викладками рясніла довідка „Про виконання рішення бюро ЦК ЛКСМУ від 16-го квітня 1945 року Станіславським обкомом

ЛКСМУ „Про покращення масово-політичної та організаційної роботи комсомольських організацій західних областей серед молоді”. Однак 964 лекції та доповіді, 22 тис. бесід та інших масових заходів не могли замінити кропіткою повсякденної роботи з залучення нових членів до лав організації. В результаті на середину травня 1945 р. в області функціонувало всього 484 первинних осередки (5 507 членів). У сільській місцевості було створено 118 комсомольських організацій, у яких перебував 641 член.

Комсомольські акції нашоувалися на перешкоди об’єктивного й суб’єктивного характеру. Молодь західноукраїнських областей відрізнялася від своїх ровесників у Великій Україні високим рівнем релігійної та національної свідомості й водночас значною часткою малограмотних і зовсім неписьменних. На Станіславщині налічувалось 21 987 малописьменних і 28 426 неписьменних, значну частину яких становили молоді люди [869]. За такої ситуації було важко розраховувати на результативність ідеологічних засобів впливу, адаптованих до певного культурно-освітнього рівня і ментального типу громадян підрадянської України.

На території 840 сільських рад Ровенщини лише у 232 селах діяли комсомольські осередки. Протягом червня 1945 р. жодної організації не було створено в 15 районах, протягом липня – в 19 районах. Комсомольський актив, який направлявся в сільську місцевість, не був належним чином підготовленим. Тому за винятком трьох районів (Володимирецького, Деражнянського, Гощанського) ніякої роботи він не проводив і більша його частина повернулася з сіл, не виконавши поставлених завдань. Здавалося б, закінчення війни мало стимулювати організаційні зусилля комсомолу, однак цього не сталося. Головною перешкодою стала протидія ОУН та УПА, які не дозволяли розгорнути повномасштабні перетворення, особливо в сільській місцевості. Хати-читальні, сільські клуби, „червоні куточки” прикрашали сторінки звітів, а фактично вони не діяли. Для прикладу, в Дубнівському районі з 33 хат-читалень не працювала жодна. Лекційна робота, організована обкомом комсомолу, велася вкрай незадовільно [870].

Свої особливості мало комсомольське будівництво на Буковині. Досить значний відсоток молдавського й румунського населення, високий ступінь релігійності, масова неписьменність ускладнювали процес радянзації цього регіону. Завідувач відділу селянської молоді ЦК ЛКСМУ Загоруйко після перевірки роботи Чернівецького обкому комсомолу серед недоліків відзначав малочисельність первинних осередків, пасивність лекторських груп, відсутність комсомольських колективів у колгоспах, радгоспах і МТС. Керівництво обласної спілки не виконало рішення обкому КП(б)У про мобілізацію 335 комсомольців з міст у села. Всього вдалося підібрати 222 особи, але й ті далеко не всі виїхали в сільську місцевість [871].

Питання кадрів залишалося найбільш болючим у діяльності комсомолу західних областей, причому претензії висувалися до працівників усіх рангів – від секретарів обкомів до комсоргів місцевих осередків. Особливо багато недоліків у цьому плані зафіксувала доповідна записка про політмасову роботу серед молоді Ізмаїльської області, підготовлена для ЦК ЛКСМУ. Автори документа дійшли висновку, що перший секретар обкому ЛКСМУ не здатний керувати апаратом. Замість умілого керівництва він особисто займався дрібними господарськими справами, ходив на базар, де купував гвіздки та інші товари для господарських потреб обкому, розпилював дрова, торгував кіньми, влаштовував свої справи. Відсутністю належного контролю користувалися спритні ділки. Перевіркою встановлено численні порушення й підробку фінансової документації завфінгоспсектором Можною і касиром Безверхою, перевитрати на суму 35 866 крб. У Морочнівському районному комітеті керівники присвоїли 1 500 крб. з дитячого фонду і 4 500 – з членських внесків, за що секретаря Торяник віддали до суду. З 1 листопада 1945 р. на рахунках міськкомів і райкомів ЛКСМУ Ізмаїльської області зафіксовано 126 224 крб. невикористаних коштів, що мали йти на стипендії дітям-сиротам [872].

Досить часто комсомольська номенклатура не могла виконувати своїх обов'язків у повному обсязі внаслідок невирішених побутових проблем. Наприклад, інструктор Дубнівського райкому комсомолу ЛКСМУ Сай

протягом двох місяців не виходив на роботу через відсутність взуття. З цієї ж причини не виїжджав на місця зав. відділу селянської молоді райкому Троян [873].

Поряд з недоліками в організації комуністичного руху молоді слід вказати й на певні здобутки. Відчути злам у свідомості й настроях місцевих юнаків і дівчат у результаті „політико-виховної” роботи можна було не відразу, а ось економічний ефект від використання їхньої праці на відбудовних роботах був очевидним. Використовуючи молодечий ентузіазм і бажання проявити себе, влада залучала юнь до сільськогосподарських робіт, збирання металобрухту, запасних частин, розчищення руїн у містах, ремонту культосвітніх закладів, допомоги пораненим і хворим червоноармійцям тощо. У такий спосіб прищеплювався радянський патріотизм (замість українського патріотизму, культивованого ОУН та УПА). По лінії комсомолу багато юнаків і дівчат добровільно поїхали на відбудову Донбасу (хоча влада використовувала і примусові засоби мобілізації), а деякі назавжди пов'язали своє життя з шахтарським краєм.

Вистачало роботи й на місцях. Зокрема весною 1945 р. Ровенський обком ЛКСМУ ухвалив рішення „Про проведення місячника по відбудові, ремонту вузлів та очистки пристанційних майданчиків Ковельської залізниці”. Та якщо ровенчанам внаслідок низки причин не вдалося в повному обсязі реалізувати власну ініціативу, то комсомольці Станіславщини зуміли надати відчутну допомогу залізничникам. На заклик Болахівського райкому партії щодня з 16 до 20 години від 250 до 500 громадян, у тому числі підлітки, виходили на ремонт місцевої станції, залізничної колії та мостів. Усі станційні шляхи було очищено від сміття та завалів. Силами громадськості споруджено вантажну раму завдовжки 30 м, відремонтовано й пристосовано для вокзалу один із житлових будинків. 4 вересня 1944 р. станція Болахів прийняла перший потяг [874].

Разом із партійними й профспілковими органами комсомольські осередки виступали „застрільниками” таких нових і незвичних для західного

регіону форм організації праці, як рух новаторів виробництва і соціалістичне змагання. Ровенський обком ЛКСМУ у травні 1945 р. прийняв ухвали спрямовані на впровадження інтенсивних форм роботи: „Про соціалістичне змагання молодіжних бригад місцевої промисловості”, „Про соціалістичне змагання бригад промкооперації Ровенської області” [875]. Це був той типовий випадок, коли ініціатива виходила з надр апарату і не завжди спрацьовувала. Коли ж удавалося поєднати організаційний досвід номенклатури, знання фахівців та енергію молоді, результати не примушували на себе чекати. Прикладом може стати підхід до цієї справи на Станіславщині. Тут лише на підприємствах Коломийського району і на залізничному вузлі налічувалося 27 молодих стахановців та 60 ударників праці. На залізничному вузлі діяло 4 комсомольсько-молодіжних бригади і 3 комсомольсько-молодіжні зміни. Комсомольсько-молодіжна бригада 6-ої дистанції зв'язку виконувала виробниче завдання на 130%. Завдяки зусиллям молодих передовиків до 1 грудня 1944 р. на станції Коломия темпи вантаження вагонів зросли на 34%, простої транзиту скоротилися на 0,1 год., а простій з переробкою вантажів – на 1,6 год. [876].

Комсомол республіки взяв шефство над родинами фронтовиків, інвалідами війни, дітьми-сиротами, госпіталями, де лікувалися воїни Червоної армії. Західноукраїнський регіон не став винятком, хоча тут масштаби цієї роботи були значно меншими. Комсомольські органи постійно тримали хід цих акцій у полі зору, про що свідчить постановка цих питань на бюро Тернопільського і Ровенського обкомів ЛКСМУ.

Разом з тим не слід залишати поза увагою ту обставину, що на західноукраїнських теренах добродійність мала давні традиції і була здебільшого пов'язаною з церковними інституціями – чернечими орденами, монастирями, братствами, парафіяльними приходами. В роки війни та відразу по її закінченні значна частина молодих людей саме під егідою церкви брала участь у благодійних заходах. Та поступово релігійні об'єднання було витіснено на узбіччя громадськими організаціями радянського зразка.

Як уже згадувалося, серйозною проблемою в Західній Україні залишався низький культурно-освітній рівень значної частини населення, особливо в сільській місцевості. На початку 1945 р. в краї налічувалось 335 тис. неписьменних і малописьменних, в тому числі молодих людей [877]. Саме на місцеві комсомольські осередки покладалося завдання налагодити роботу з ліквідації неписьменності.

Постійно тримав на контролі хід лікнепу Тернопільський обком ЛКСМУ. В області налічувалось 16 488 неписьменних і малограмотних. На початку 1945 р. бюро обкому розглянуло питання „Про участь комсомольських осередків у створенні та організації навчання вечірніх шкіл та участь у роботі по ліквідації неписьменності і малописьменності в Лановецькому районі” [878], після чого справа зрушилася з місця. 1885 неписьменних і 1375 тих, хто ледве міг читати й рахувати, налічувалося на цей час у Вишневецькому районі Тернопільщини. До 1 березня навчанням охоплено 331 із них, а до 15 вересня – 1212 молодих осіб та 42 – в школі для дорослих. У цей період кількість хат-читалень зростає з 9 до 16 [879]. Однак не в усіх районах області комсомольці активно включилися в освітню кампанію – надто ще слабкими були низові ланки спілки чисельно й організаційно.

На 15 листопада 1944 р. 5 312 зовсім неписьменних і 20 873 малописьменних налічувалося в Ізмаїльській області. На той час осередки лікнепу в області не працювали, не було підібрано членів „культурмійських бригад”, на які покладалося завдання організації просвітницької роботи. Секретарі райкомів комсомолу практично нічого не робили в цьому напрямі. Зате в області налічувалося 107 гуртків політграмоти, на яких слухачам пояснювалася зовнішня та внутрішня політика партії і держави [880].

Незайманою „цілиною” залишався молодіжний рух у Закарпатті, яке увійшло до складу УРСР відповідно до угоди 1944 р. між урядами Чехословаччини та Радянського Союзу. Тут населення не мало досвіду радянзації 1939–1941 рр. і впровадження соціалістичних форм суспільного життя доводилося здійснювати поступово й ненав’язливо. Саме тому

молодіжне об'єднання в Закарпатській Україні отримало не загальноприйнятту назву – ЛКСМУ, а певною мірою аполітичну – Спілка молоді Закарпатської України. На I з'їзді СМЗУ, що відбувся в середині грудня 1944 р., було сформовано завдання, які стояли перед молоддю краю на останньому етапі війни: сприяння народним комітетам як новим органам влади, підтримка Червоної армії, зміцнення обороноздатності країни, підвищення трудової дисципліни і продуктивності праці, проведення земельної реформи, ліквідація масової неписьменності, розгортання військово-фізкультурної підготовки, організація молодіжного дозвілля тощо. Згодом на перший план вийшли ідейно-політичні завдання, і саму СМЗУ було перетворено на обласну організацію ЛКСМУ.

У цілому ж до завершення війни комсомол на західноукраїнських землях перебував у зародковому стані і з огляду на викладені вище обставини не міг виконувати ту роль, яку він відігравав у решті областей республіки.

Свої особливості мав процес відновлення профспілок у західних областях України. Ця справа вимагала власне розвитку економіки, а також специфічних підходів і додаткових зусиль, враховуючи неоднозначне ставлення частини населення регіону до заходів радянської влади. Звичайною справою стало відрядження в Західну Україну організаторів і відповідальних працівників з інших областей республіки. З 22 жовтня по 13 листопада 1944 р. в західних областях перебувала організаційна бригада ЦК спілки працівників державних установ Півдня з 5 осіб на чолі з його головою І.Гелієвим. Ще до виїзду цієї бригади в регіон прибуло кілька профспілкових функціонерів, котрі створили оргбюро та низові профоргани в Чернівцях, Дрогобичі, Львові, Луцьку, Ровно. Бригада ЦК спілки завершила формування оргбюро в Станіславській, Тернопільській та Ізмаїльській областях, підбрала кандидатів на посади голів обкомів спілки і затвердила в повному складі членів цих комітетів, організувала вибори місцевкомів у державних установах обласних центрів, провела інструктаж голів місцевкомів і керівників обкомів. За сприяння райкомів КП(б)У і райвиконкомів планувалося проведення районних

профспілкових зборів для виборів районних місцевкомів і делегатів на обласні конференції, узгоджено час їх проведення. Обкоми спілки надіслали в райони інструктивні листи про порядок організації профроботи і виборів.

У грудні 1944 р. Центральний комітет спілки відрядив у західні області ще 5 досвідчених працівників. Кожному обкому профспілки на проведення організаційно-масової роботи додатково асигновано від 2 до 5 тис. крб. [881].

У 1945 р. в західноукраїнський регіон відділом кадрів ВЦРПС і центральними комітетами галузевих спілок на посади голів обкомів і головних бухгалтерів було направлено 41 відповідального працівника. Відповідно до постанови Секретаріату ВЦРПС від 11 квітня 1945 р. „Про надання допомоги профспілковим організаціям західних областей УРСР” у Волинську, Дрогобицьку, Ізмаїльську, Львівську, Ровенську, Станіславську, Тернопільську, Чернівецьку області прибула бригада ВЦРПС і 25 кваліфікованих працівників для керівної роботи в обкомах спілок. Бригада працювала з 5 травня по 29 червня і за цей час чимало зробила для профспілкового будівництва в краї. Разом із партійними органами Львова обговорено звіти двох голів обкомів галузевих профспілок, по яких прийнято розгорнуте рішення і рекомендації, проведено загальноміський актив з доповіддю делегата XIII пленуму ВЦРПС Кузьмиченка про його роботу та з прийняттям рішення, а також три конференції обкомів спілок працівників вищої школи, місцевпрому та по виборах шляхового комітету працівників шкіл залізниці. Ознайомившись із станом роботи не лише вертикальних структур, а й місцевих профорганізацій Львівщини, члени бригади дійшли висновку, що обкоми спілок працівників початкової і середньої школи, держустанов, житлового господарства, молочної промисловості досягли помітних зрушень у залученні працюючих до лав профспілок, організації змагання, побутовому і матеріальному забезпеченні трудящих. Незадовільно ця робота була поставлена у профспілках робітників лісу і сплаву, будівельної промисловості, вугільників, споживчої кооперації, службовців банківсько-фінансової системи.

Незадовільними були й умови роботи обкомів профспілок. Будинок спілок, що існував у Львові до німецько-радянської війни, після вигнання ворога зайняли органи НКВС, внаслідок чого обкоми розміщувалися в різних кінцях міста. Господарські органи не йшли назустріч профспілкам у питаннях надання приміщень, прикріплення керівних працівників обкомів спілок до продмагазинів, спецполіклінік, постачання промтоварами [882].

Найбільшими профоб'єднаннями Львівщини в той час були спілки працівників початкової і середньої школи (553 осередки і 5 757 членів), залізничників (258 осередків, 22 400 членів), лісу і сплаву (за неповними даними – 29 осередків, 600 членів), будівельників залізниць (38 осередків, 4093 члени) [883]. В Ровенській області на середину лютого 1945 р. діяло 10 обласних профорганізацій: працівників МТС і земорганів, початкових і середніх шкіл, зв'язку, державної торгівлі, споживкооперації, суду і прокуратури, державних установ, медичних працівників, політосвіти, фінансів і банків [884].

Спілка залізничників стала найчисельнішою професійною організацією в Західній Україні. До завершення війни вона мала 2 шляхових, 10 районних і 458 місцевих комітетів, які охоплювали 38 тис. членів (57% працюючих) [885].

Важливого значення надавалося відновленню профспілкових структур робітників нафтодобувної галузі. У листопаді 1944 р. за сприяння бригади ЦК спілки нафтовиків Півдня і Центру на чолі з секретарем Центрального комітету Токарєвим на Дрогобиччині поновлено в профспілці понад 5 тис. робітників, інженерно-технічних працівників, службовців, які зберегли свої членські квитки [886]. Восени 1944 р. було визначено терміни проведення обласних профспілкових конференцій, які пройшли під знаком мобілізації трудових колективів на чолі з профспілковими осередками на відбудову нафтопромислів і нафтопереробних підприємств Західної України [887].

Центральний комітет спілки домігся від ВЦРПС затвердження особливих штатів для Дрогобицької області: для обкому – 10 осіб, ФЗМК і профкомів – 20, культурних установ – 28, разом – 58 осіб. Крім того на

відбудову стадіону асигнувалося 100 тис. крб. а також подано заявку до ВЦРПС на придбання кульгінвентарю на таку саму суму [888].

Фінансові інвестиції робилися і в інші галузеві профоб'єднання. Оргбюро ЦК спілки робітників цукрової промисловості виділив 104 тис. крб., що дозволило поживити організаційну роботу завкомів на 15 підприємствах галузі, які входили до Львівського цукровобурякового тресту. На 1944–1945 рр. з метою нагромадження коштів для відродження профспілкової мережі було звільнено від процентних відрахувань з членських внесків профорганізації Львівської, Ковельської залізниць і Чернівецького відділення Кишинівської залізниці. Для профспілкових бюджетів названих доріг це становило понад 370 тис. крб. [889].

Посилена увага до профспілкового будівництва в західних областях республіки поступово приносила результати. На час закінчення війни в регіоні налічувалося 7142 організації 25 галузевих спілок під керівництвом 103 обласних комітетів. Вони об'єднували 283 тис. робітників і службовців із 346,5 тис. працюючих [890]. Особливість профспілкового життя краю полягала в тому, що воно обмежувалося містами і великими районними центрами. Боротьба ОУН та УПА проти радянської влади в період війни та в перші повоєнні роки перешкоджала швидкому відродженню профспілок у сільській місцевості. Оскільки профспілки фактично були частиною сталінського механізму влади, керівники націоналістичного підпілля спрямовували свої акції і проти профспілкових функціонерів та активістів.

Ряд труднощів зустрічало на своєму шляху розгортання профспілкових організацій на Закарпатті. Тут органи влади доводилося конструювати фактично з нуля. Тому цей процес набув централізованого характеру, так би мовити, „згори”. Відповідно до постанови ВЦРПС від 6 грудня 1945 р. “Про входження профспілок Закарпатської України до складу профспілок СРСР” Рада профспілок Закарпаття підпадала під безпосереднє підпорядкування ВЦРПС. В Ужгород було направлено 3 співробітників, які мали налагоджувати роботу апарату на місцях, крім того представники галузевих центральних

комітетів повинні були створити тут оргбюро ЦК галузевих спілок [891]. Наприкінці 1945 р. ВЦРПС затвердила список з 16 ЦК спілок, на які покладалося керівництво обласними комітетами профспілок Закарпатської України [892]. Практичні кроки щодо налагодження діяльності профспілок у регіоні припадають на завершальний етап війни та повоєнний період. На час входження Закарпаття до складу УРСР тут було організовано 290 місцевих осередків, у яких налічувалося 22969 членів профспілок. Згідно з грудневою постановою ВЦРПС передбачалося здійснити в області обмін профквитків із збереженням профспілкового стажу. З серпня 1945 р. в краї працювала бригада ВЦРПС, яка допомогла організувати окружні та обласну ради спілок, надала допомогу 20 фабзавкомам і комітетам, провела семінар з профактивом. Профспілки Закарпаття отримали методичну, довідкову та іншу профспілкову літературу, 100 репродукторів, 2 кіноустановки, 30 струнних інструментів тощо. На початку 1946 року в Закарпатській області діяло 10 обласних галузевих комітетів і дві районні залізничні профспілкові організації [893].

Профспілки зуміли використати ентузіазм трудових колективів, які бажали прискорити розгром нацизму і закінчення виснажливої війни. Так, колектив Болехівського соляного заводу виконав виробничу програму четвертого кварталу 1944 р. до 28 листопада, а до 1 січня 1945 р. понад план передав до фонду Червоної армії 700 тонн солі. Працівники нафтоперегінного заводу програму листопада виконали на 187%, а річну – до 20 грудня [894].

У розгортанні переджовтневого соціалістичного змагання взяли участь 14 профспілкових осередків (154 члени спілок) Станіславщини. Робітники Коломийського міськпромкомбінату виконали річний план четвертого кварталу 1944 р. на 247%. На честь 10-річчя „Сталінської” Конституції 1936 р. профспілкові центри ініціювали повсюдне розгортання змагальних форм праці. В результаті трудовий колектив машинобудівного заводу м. Станіслава виконав квартальне завдання на 142%, паротягового депо – на 140%, м'ясокомбінату – на 182%, молокозаводу – на 175%. Серед кращих виробничників значилися профспілкові активісти коваль Калинський, токарь Бекес, які перевиконували

норми на 100-200%, майстер цеху Петровський, залізничники Мазур, Рудий, Федорченко та інші [895]. Показово, що зразки звитяжної праці демонстрували як українці, так і поляки, хоча їхні політичні настрої здебільшого не збігалися.

Таким чином, ще не ставши „школою комунізму” для трудящих західноукраїнського регіону, профспілки за підтримки партійних органів усе-таки зуміли скерувати робітників, селян і службовців на прискорення відбудовних робіт, перевиконання планових завдань, освоєння передових форм організації технологічних процесів, підвищення продуктивності й дисципліни праці. При цьому на другий план відійшли головні функції професійних об'єднань – захист інтересів працюючих. Але тоді все списувалося на умови воєнного часу: мовляв, скінчиться війна – тоді й подумаємо про людину праці. Очевидно, в той тяжкий період по-іншому й не могло бути, бо ідеологія влади не вбачала в людині основну цінність суспільства.

Оскільки в результаті практичної тотальної мобілізації чоловіків до лав Червоної армії та УПА в західноукраїнському регіоні статеве співвідношення населення різко змінилося, партійне керівництво докладало всіх зусиль для залучення до громадського життя жіноцтва. Згідно з постановою ЦК КП(б)У „Про роботу серед жінок у західних областях України” (5 квітня 1945 р.) в обкомах партії було створено відділи по роботі серед жінок, а в райкомах запроваджено інститут організаторів жіноцтва. В установах і на підприємствах, у сільській місцевості створювалися жіночі ради, в складі яких діяли культурно-освітні, побутові, земельні, кооперативно-торговельні та інші секції.

Значна кількість жінок (близько 6,5 тис.) брала участь у громадському житті через жіночі ради на Львівщині, де їх налічувалося 687, а також на Ровенщині – відповідно 5 306 та 505. З 411 жіночих рад Станіславської області 307 припадало на сільські райони. В них було зайнято 10 тис. делегаток [896]. Жіночі організації діяли навіть в окремих селах. Так, при сільських радах Буданівського району на Тернопільщині діяли комітети дружин фронтовиків, у яких працювало понад 60 осіб. Жіночі ради було організовано в усіх сільрадах Заложцівського району тієї ж області [897]. Жіночі комітети й ради виконували

різноманітні функції: контролювали роботу закладів громадського харчування, дитячих, шкільних установ, гуртожитків, підприємств комунального господарства, а також виявили ініціативу в справі облаштування населених пунктів, догляду за пораненими, хворими червоноармійцями тощо.

У першій половині 1945 р. пройшли районні та обласні наради західноукраїнського жіноцтва. Центральним питанням, яке обговорювалося на обласній нараді трудящих жінок Львівщини, було відновлення економічного потенціалу, установ освіти, культури й охорони здоров'я в краї. Делегатки з сільської місцевості зустрічалися з трудовими колективами міста, обмінювалися досвідом громадської роботи. Хід обласної наради жіноцтва Станіславщини транслювало радіо, а більшість із 630 її учасниць (481 представляла сільські райони) взяла після цього участь у роботі міських і районних зборів жінок. У нараді жіночого активу Волинської області взяло участь 939 посланців з місць (722 – з сільської місцевості), 52 делегатки, як багатодітні матері, одержали ордени і медалі [898].

Утвердження радянської влади в краї було неможливим без участі інтелігенції, котра восени 1944 р. налічувала 33 тис. осіб (у тому числі 12 тис. тих, що прибули з інших областей). Не маючи власних громадських об'єднань, інтелігенція краю входила до партійних, профспілкових, комсомольських організацій, оборонних товариств, червонохрестівських осередків тощо. Формування активної громадської позиції місцевої інтелігенції, її переорієнтація на систему соціалістичних цінностей та ідеалів стало одним із найбільш складних завдань партійного і радянського керівництва. Ще з осені 1944 р., відразу після звільнення Західної України від гітлерівських окупантів, повсюдно проводилися збори і наради інтелігенції. Під час цих зустрічей обговорювався весь спектр питань радянського будівництва, проблем зовнішньої та внутрішньої політики керівництва СРСР. Про значення, якого надавали цій ділянці роботи парторгани, свідчить той факт, що з січня 1945 р. Львівський обком КП(б)У наради з інтелігенцією міста проводив щомісяця [899].

Серед неполітичних громадських організацій особливе місце в роки війни посідало Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Спустошена війною країна, гостра санітарно-гігієнічна ситуація, поширення інфекційних хвороб, сотні тисяч військових і цивільних людей, які потребували невідкладної медичної допомоги, надавали діяльності червонохрестівських осередків державної ваги.

Щодо Львівщини, то тут ця робота почалася ще з кінця серпня 1944 р. Протягом другої половини року було створено 584 первинних осередки, ще 23, а також 19 сандружин – у першому кварталі 1945 р. 4 тис. донорів щомісяця здавали кров для військових госпіталів у обласній станції переливання крові, ще 400 – у санітарно-бактеріологічному інституті. У Городоцькому районі члени 17 первинних осередків зібрали 7 тис. крб., а в Куликівському районі – велику кількість продуктів для підшефних госпіталів [900]. Червонохрестівські організації Львова купили на зібрані кошти 4 коней і розподілили їх між інвалідами війни і вдовами, чоловіки яких полягли на фронтах. Крім того було зібрано й передано інвалідам 20 складометрів дров [901].

Про те, як розгорталася діяльність Товариства в західних областях УРСР у другій половині 1944 р., дає уявлення довідка, складена заступником голови ЦК Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця УРСР Шелудченком. У документі зазначалося, що до кінця року в Ровенській, Волинській, Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській, Станіславській, Чернівецькій та Ізмаїльській областях діяли затверджені обкомами КП(б)У організаційні комітети, а в 7 областях – штатні заступники голів цих оргкомітетів. Разом з тим у Волинській, Станіславській, Дрогобицькій, Ізмаїльській і Чернігівській областях не було інспекторів ППО, у Волинській та Ізмаїльській працювало по 6 голів районних комітетів Червоного Хреста замість необхідних 14 і 15 відповідно, у Тернопільській, Ізмаїльській і Дрогобицькій не було заповнено вакансій начальників методбази.

До 1 січня 1945 р. в краї налічувалось 2022 первинні організації ЧХЧП і 95 384 члени, підготовлено 38 622 значківці ГСО і 9 426 – БГСО, створено 1365 постів, 8 кадрових сандружин, залучено 3049 донорів [902].

Центральний комітет Товариства надсилав своїх працівників для організаційної та інструктивної роботи. За їх участю було проведено: наради міського червонохрестівського активу у Львові, Ровно, Тернополі, семінари з підготовки голів райкомів Товариства в Ровенській та Львівській областях, нараду голів первинних осередків Червоного Хреста промислових підприємств, кущовий 3-денний семінар голів обласних і районних комітетів Товариства.

Звичайними явищами в діяльності Червоного Хреста стали адміністрування, цифроманія, паперова „робота”, паралелізм тощо. Реальна допомога західноукраїнським організаціям з центру залишалася недостатньою, а „візити” відповідальних працівників ЦК малоефективними. Практично в усьому відчувалися відсутність належної уваги з боку відділів охорони здоров'я, зневажливе ставлення функціонерів облвідділів охорони здоров'я до червонохрестівської роботи. Часто, поєднуючи посади голів райкомів та обкомів Товариства і завідувачів районних облздороввідділів, окремі працівники ігнорували потреби й особливості громадської роботи.

Результати того, що керівництво деяких областей ставилося до цієї ділянки роботи як до другорядної, виявилися в цілій низці недоліків, на що вказував ЦК Товариства: незадовільна підготовка санітарно-оборонних кадрів та невисока боєздатність санітарно-оборонних формувань, низька ефективність діяльності санпостів і кадрових сандружин у проведенні масово-оздоровчих заходів та МПВО; відсутність систематичної роботи з донорства, гонитва за кількісними показниками, в той час як план здачі крові залишався невиконаним; брак повсякденної шефської роботи в госпіталах, будинках інвалідів і дітей; злидений стан червонохрестівського господарства; слабе залучення червонохрестівських господарств до Всесоюзного змагання [903]. Наркомат охорони здоров'я УРСР докоряв керівникам Станіславського й Чернівецького облздороввідділів, що вони нічого не зробили для

максимального використання загонів Червоного Хреста, які, перебуваючи в областях, поряд з протиепідемічною роботою мали створювати на селі санітарно-оборонні осередки [904]. Налагодженню систематичної роботи Червоного Хреста перешкождали й об'єктивні фактори – брак матеріальних засобів, харчів, медикаментів, транспорту, а також діяльність оунівських боївків. Для прикладу, у Львівській області санепідемзагони долали своїм ходом по 15-20 км між окремими населеними пунктами. По дорозі вони досить часто зустрічалися з підрозділами націоналістичного підпілля й загонами УПА, які відбирали в них лікувальні препарати, бинти, шприци тощо [905].

Дещо меншими масштабами на завершальному етапі війни позначена діяльність Тсоавіахіму в західних областях УРСР. Причини цього полягали в дефіциті матеріальних засобів, відсутності підготовлених інструкторських кадрів, приладдя, навчальних посібників, муляжів зброї тощо. Разом з тим там, де з'являлися справжні ентузіасти справи, робота найбільш масового оборонного товариства набувала жвавості й давала помітні результати. У Вишневецькому районі (Тернопільська область) на 10 січня 1945 р. налічувалося 250 членів Тсоавіахіму в 7 первинних організаціях, а на 26 лютого – 300 в 12 осередках. До 15 квітня на селах виникло ще 12 первинних організацій Товариства, до яких залучено 2200 нових членів. До кінця лютого 1945 р. тут було підготовлено 580 значківців ПІХО, а до середини квітня – ще 563 значківців. 358 із них були учнями середніх шкіл [906].

Діяльність громадських об'єднань крім виконання властивих їм функцій переслідувала головну мету – формувати у населення Західної України нову систему цінностей, політичних орієнтирів, які мали забезпечити світоглядну однорідність усіх громадян Української РСР, їх інтеграцію в соціалістичне суспільство сталінської конструкції, подолання „буржуазних пережитків” і впливу теорії й практики українського націоналізму.

Багатьох селян непокоїли колективізація та усупільнення засобів виробництва, податкова політика влади. Невиконання державних рознарядок на основні види сільгоспоставок західноукраїнськими селянами мало масовий

характер – надто вже виснаженими й зuboжілими виявилися селянські господарства внаслідок тривалої війни. Агітаційні зусилля партійних органів спрямовувались на популяризацію колективних форм обробітку землі, досвіду земельних громад, „супрягів” та інших способів господарювання. Однак спочатку справа просувалася повільно: пам’ятаючи досвід 1939–1941 рр., не всі одноосібники виявили бажання об’єднуватися в колгоспи. На весь Копиченський район Тернопільської області у 1944 р. діяло лише одне колективне господарство в с. Ліски. На зборах селян відкритих виступів проти колективізації не зафіксовано. Але одні говорили, що надто пізно почалася організаційно-роз’яснювальна робота, інші пропонували створювати колгоспи після війни, а деякі відверто заявляли про страх перед санкціями бандерівців, які відмовляли селян від вступу до колгоспів [907].

Особливе занепокоєння місцевого населення, що відзначалося високим рівнем релігійної свідомості, викликала політика Кремля у сфері культів. Наступ на церковні інституції, обмеження їхнього суверенітету, прав священнослужителів були настільки відвертими, що збурювали свідомість віруючих. У ході агітаційної кампанії, присвяченої підготовці виборів до Верховної Ради СРСР, лекторам і бесідчикам у різних куточках регіону ставили схожі запитання: „Чи мають право висувати кандидатів релігійні товариства?”, „Чи можуть особи духовного звання обиратися депутатами різних рівнів?”, „Якою буде доля церковних інституцій після війни?” [908]. Надзвичайне піднесення й сплеск емоцій викликали проведення Архієрейського Собору Російської православної церкви (вересень 1944 р.) та „Положення про управління Російською Православною Церквою”. „Положення” стало основним конституційним документом, відповідно до якого будувалася вся життєдіяльність православних інституцій на всій канонічній території РПЦ, в тому числі й на західноукраїнських землях. Настоятель Ровенського собору протопресвітер І. Марчаковський з цього приводу міркував так: „Радянська влада в кінці кінців переконалася, що віра в Бога, в Христа ніякого збитку державі не завдає, а навпаки, держава може мати з цього велику матеріальну і

моральну користь”. Священик цього ж собору о. Володимир Пижитський зізнався, що після Собору він уперше безбоязно виступив з проповіддю, а до того не довіряв владі.

Поступки режиму стимулювали широку участь віруючої громадськості в патріотичних рухах, спрямованих на зміцнення обороноспроможності держави, допомогу госпіталям тощо. Наприклад, у Старокостянтинівському районі Кам'янець-Подільської області православні прихожани у відповідь на обрання патріархом Олексія зібрали і внесли до фонду оборони 22245 крб., 12 цнт. круп, 5000 яєць та багато інших харчових продуктів [909].

Сподіваючись на зміну негативного ставлення радянського керівництва, свою лояльність режиму всіляко демонструвала й Українська греко-католицька церква. Традиційно ця найбільш впливова в Галичині й на Закарпатті суспільна інституція небезпідставно вважалася головним опонентом більшовицької ідеології, а також практики уніфікації громадського й конфесійного життя регіону. Безапеляційний вирок, винесений УГКЦ у Кремлі, диктувався ще й тим, що вона визнавала зверхність Апостольської Столиці (вже цього одного вистачало для вирішення її долі) і що була підтримка багатьма кліриками й мирянами націоналістичного підпілля. Інспірувавши рух „знизу”, радянське керівництво підготувало сценарій широкомасштабної антиуніатської акції, вінцем якої мав стати Львівський собор УГКЦ. Методами примусу і шантажу вдалося змусити частину священиків-уніатів створити т.зв. „Ініціативну групу” з підготовки возз'єднання Греко-католицької церкви з РПЦ. Але навіть її голова протоієрей Г.Костельник визнавав, що „якби не було тиску з боку держави, то напевно за нинішніх умов навіть 50 священиків не знайшлися таких, які хотіли б „руйнувати” греко-католицьку церкву... Більшість наших священиків не вірять у краще майбутнє церкви у Радянському Союзі...” [910].

Проти ліквідації УГКЦ послідовно виступала більшість уніатських священнослужителів і парафіян. Проте сталінські спецслужби „набили руку” в таких справах: непокірних позбавляли кафедр і репресували, хитких підштовхували до прийняття потрібних рішень шляхом обіцянок чи погроз.

Розв'язання складної конфесійної проблеми сталінськими методами стало суто політичною акцією, однак, як показав наступний хід подій, воно не створило умов для громадянського миру, паритетного альянсу між церквою та державою. УГКЦ перетворилася на катакомбну церкву, а в свідомості мільйонів греко-католиків залишалася незагойна рана на багато десятиліть.

Однією з особливостей суспільного життя Західної України була в роки війни проблема міжнаціональних відносин, зокрема їх українсько-польський вектор. Москва усвідомлювала, що надто далеко пішла у вирішенні польського питання в 1939 році. Перебіг війни створив передумови для нових політичних реалій. В результаті численних консультацій і комбінацій провідні члени антигітлерівської коаліції – США, Британія і Радянський Союз – кроїли нову карту світу, на якій знайшлося місце і для відновленої Польської держави. При цьому, використовуючи власні козири, Сталін домігся встановлення в Польщі прорадянського режиму.

Польське населення, що проживало в кордонах УРСР, в основному схвально оцінювало створення польських з'єднань на території СРСР, які спільно з Червоною армією громили гітлерівські полчища і наближали визволення їхньої історичної батьківщини. Більше того, молодь призовного віку добровільно вступала до радянських збройних сил, аби прискорити повний розгром нацизму. Із 7100 поляків, мобілізованих у Рівенській області, близько 1 тис. пішли в діючу армію за власним бажанням. Успішно пройшов також призов дівчат: лише в Кременецькому районі (Тернопільщина) 109 дівчат і жінок добровільно вступили до польських частин. Настрої польського населення в „Інформаційній записці оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У про господарсько-політичне становище в західних областях України” (7 серпня 1944 р.) інтерпретувалися таким чином: „Факт створення міцної, добре оснащеної польської армії в СРСР, заходи нашого уряду по переселенню поляків з Сибіру в центральні та південні райони Радянського Союзу та надання їм матеріальної допомоги, а також отримання поляками можливості працювати в місцевих державних установах – переконали польське населення в

широ дружньому ставленні до них Радянського Союзу. Заходи радянської влади населення підтримує організовано, охоче здає частинам Червоної армії хліб, м'ясо та інші сільськогосподарські продукти в порядку державних поставок. ...Щодо політики Радянської влади розповсюдженою є така думка: „Ради 1944 року – це краще, ніж ради 1939 року” [911].

Багато поляків з натхненням зустріли звістку про утворення Польського комітету національного визволення та укладені ним угоди з радянським урядом. Водночас чулися і голоси недовіри. Мешканка Ровно Курт заявила стосовно ПКНВ, що „поляки не будуть воювати за створений уряд, оскільки цей уряд не може зробити так, щоб Польща була в межах від моря до моря”. Висловлювалися сподівання на те, що після війни радянський і польський уряди за сприяння Британії та США домовляться про відновлення Польської держави в кордонах до 1939 р. Один із призовників у Ровенському міськвійськкоматі запитав лектора: „Чому Радянський Союз не погоджується з пропозицією емігрантського польського уряду і не віддає Західної України Польщі? Адже Англія і США не заперечують. Євреїв тепер тут немає, а українці – всі бандерівці” [912].

Українське населення також виявило цікавість до питань повоєнного влаштування, зокрема встановлення лінії кордону між Польщею та СРСР. У приватній розмові протоієрей Г.Костельник (настоятель Преображенського собору у Львові) восени 1944 р. міркував: „Війна закінчиться так, що або вся Європа буде більшовицькою, або більшовизм впаде і зміниться в Росії іншим режимом. Якщо більшовизм впаде, то українські партизани вступлять на боротьбу з Польщею за свої українські землі, за свою державну незалежність”. Професор Львівського педінституту Н. Думка, оцінюючи „соборизацію” України по-сталінськи, констатував: „Настрій українців дуже впав. Руйнуються наші надії на возз'єднання всієї української землі, нехай навіть у формі Великої Української Радянської Республіки. Всі українці кажуть, що Радянський Союз війну програв, а виграла її Польща. Знову розривають українську землю на частини. До Польщі відходять Лемківщина, Перемишль, Ярославль...” [913].

По-різному польська й українська громадськість оцінювала політику сталінського режиму в регіоні. Влітку 1945 р. відбувся суд над 16 керівниками й учасниками польського націоналістичного підпілля, яке діяло на території західних областей Білорусії, України, а також Польщі та Литви. Матеріали і радіотрансляції процесу викликали неприхований інтерес і розмаїття думок. Мешканці Дрогобича поляки Герг, Кацман, Шеферер, українець Кутковський та інші позитивно оцінили дії радянських властей. Натомість член швейної артілі Гонсевич (українець за національністю) виявив співчуття до жертв каральної системи: „Ось бачите, яка доля може спіткати цих безвинних людей, які намагалися для польського народу зробити справжнє життя, дати волю і незалежність йому. Така доля може чекати і наш український народ”. Оператор нафтоперегінного заводу № 2 Кукош аналізував ситуацію таким чином: „У Москві судять 16 поляків нібито за диверсійну роботу. Це невірно. Їх спеціально арештували для того, щоб у примусовому порядку домогтися показань про якусь підпільну організацію в західних областях України і для того, щоб залякати поляків і схилити тим самим їх на виїзд до Польщі”. Остання теза, як потім підтвердили історичні факти, мала під собою підґрунтя. 9 вересня 1944 р. уряд УРСР і ПКНВ підписали Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. Цей документ було неоднозначно сприйнято і польською, і українською громадськістю. З одного боку, мета його була зрозумілою: зняти підстави й умови для міжнаціонального протистояння. З іншого – ігнорувалася думка й воля простих людей, багато з яких не бажали залишати рідні місця, набутий важкою працею скарб. Попри те, що переселення виявилось тривалою і складною справою, а облаштування на нових місцях супроводжувалося подоланням багатьох перешкод, з УРСР до Польщі виїхало 810 415 осіб, а з Польщі в Україну – 482 880 (97 % українців, що проживали в районах евакуації) [914]. Переселенська акція дозволила зняти гостроту українсько-польського протистояння, але не змогла припинити опір українських національно-визвольних сил сталінському режиму і польській владі.

Переселенською акцією Сталін планував розв'язати ще одну наболілу проблему, яка з'явилася в 1939 р., – позбавитися такого впливового опонента, як Римо-католицька церква. Радянські спецслужби ретельно збирали інформацію про діяльність католицьких інституцій, які відігравали помітну роль у громадському житті краю, – монастирів, чернечих орденів, братств, добродійних товариств, парафіяльних громад тощо.

4 липня 1944 р. секретар Волинського обкому КП(б)У Профатілов у листі, адресованому М. Хрущову і Д. Коротченку, повідомляв про діяльність комітету допомоги бідним католикам. Комітет виник восени 1941 р. з ініціативи настоятеля Луцького собору А. Шеленджика для підтримки великої кількості польських біженців з усієї Волині, які боялися бандерівців. Його допомогою в розміщенні по квартирах, харчуванні, лікуванні скористалися понад 8 тис. осіб. У 1944 р. активісти комітету організували безкоштовні обіди для сотень найбільш нужденних єдиновірців і пансіон для пристарілих, інвалідів, хворих дітей. Комітет проводив збіркові акції, причому значні кошти було отримано від однієї з польських частин, що дислокувалися у Львові. А. Шеленджик мав зустріч з генералом З. Берлінгом, який обіцяв матеріальну підтримку благодійним заходам. У заключній частині документа наголошувалося, що „вся діяльність комітету супроводжується активною клерикальною і націоналістичною пропагандою”. М. Хрущов дійшов висновку, що долю комітету найкраще вирішить... НКВС, і передав інформацію його керівництву [915].

Підсумовуючи сказане, слід наголосити на одній важливій обставині. Населення західноукраїнських земель (поліетнічне та поліконфесійне за складом), протягом тривалого часу перебуваючи в складі Австро-Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, традиційно тяжіло до плюралістичних форм громадсько-політичної активності. Ні в 1939–1941 рр., ані на завершальному етапі Другої світової війни воно в основній своїй масі виявилось не готовим беззастережно влитися в соціально-економічну, політичну, світоглядно-ідеологічну радянську систему і певний час виявляло активний чи пасивний

спротив. Тоталітарний режим здійснював радянізацію краю апробованими методами і не бажав рахуватися з його особливостями, роками очікувати результатів екстенсивної, так би мовити, інкорпорації регіону в соціалістичне суспільство. Тому силові вирішення багатьох питань, репресії, адміністрування, непримиренність стосовно всього, що не відповідало більшовицьким стандартам та уявленням про „найбільш демократичний і справедливий устрій”, стали звичайною практикою середини 40-х років. Громадське життя західноукраїнських областей швидко втрачало свою самобутність, уніфікувалося, пронизувалося партійними органами і всюдисущими спецслужбами. Відійшли в минуле розвинена українська кооперація, розгалужена мережа добродійних і релігійних інституцій, культурно-освітніх товариств тощо. Комуністичні за змістом і характером діяльності громадські об'єднання нагадували одноклітинних близнюків, оскільки були генетично запрограмованими і сконструйованими за образом і подобою ВКП(б). До того ж усі вони були одержавлені і виконували ті чи інші допоміжні функції як додатки партійних і радянських органів.

5.4. Громадсько-політичне життя західноукраїнського регіону в контексті боротьби Організації українських націоналістів та Української повстанської армії

Докорінний злам у ході німецько-радянської війни, успішний наступ Червоної армії та розгром гітлерівських військ на Лівобережжі (в битві за Дніпро) спонукали керівництво ОУН до корегування своїх ідейно-програмних засад. Головний акцент переносився на боротьбу за суверенну державу, не залежну від будь-якого європейського „гаранта”. Один із діячів організації М. Лебедь так характеризував адаптацію основоположних принципів до нових умов: „Основу склали ті, що не відходили від встановлених традиційних принципів ОУН(б), але до них було включено також нові вимоги політичної думки: історична тяглість змагання за самовизначення; встановлення власних українських форм народоправства; підметність боротьби – власні сили Українського народу, його політична свідомість і національна революція” [916].

Щоб узгодити й сформулювати основні напрями політичної концепції, в серпні 1943 р. на Тернопільщині було скликано III Надзвичайний Великий Збір ОУН. Принципово важливою була відмова ОУН(б) від нав'язування українському суспільству „світоглядних доктрин і догм”, пропала „рівність всіх громадян України незалежно від їх національності в державних і громадських правах і обов'язках”. У документах III НВЗ ОУН наголошувалося, що „...українська держава має служити для всього українського народу. Вона ні в якому разі не сміє бути доменою чи експлуатаційним тираном якоїсь однієї групи”. Крім того в конституційному за характером документі проголошувалися свобода політичних і громадських організацій, слова, друку, політичних переконань, світоглядних засад, ліквідація будь-яких форм експлуатації, націоналізації промисловості і транспорту, участь працівників в управлінні виробництвом, 8-годинний робочий день, свобода профспілок, рівність чоловіків і жінок у громадянських правах, обов'язковість середньої

освіти, право національних меншин на власні форми культурного виявлення [917].

Щоб не втратити соціальної бази й підготувати населення України до масової ідеологічної обробки з боку більшовиків, ОУН та УПА з осені 1943 р. різко посилюють свою політичну роботу серед мас. Ознайомлюючи населення зі змістом самостійницького руху, пропагандистська референтура акцентує увагу на демократичності майбутньої УССД. Крім того в документах ОУН та УПА виразно простежуються відмова від постулату „Україна для українців”, апеляція до представників інших народів, які стали жертвою тоталітаризму. Оскільки в колаборантських формуваннях на боці Німеччини воювало багато бійців різних національностей, що населяли Радянський Союз, оунівські й упівські пропагандисти розповсюджували серед них листівки („Грузини”, „Сини Туркменії”, „Черкеси, кабардинці, чеченці, адиги, лезгинці, інгуші” та інші), в яких містився заклик кидати невдячну службу Третому рейху і створювати спільний фронт боротьби за волю, проти національного поневолення і тиранії. Слід зазначити, що ці зусилля не були даремними і восени 1943 р. в лавах УПА вже діяло 15 національних куренів.

Для активізації цієї роботи в кінці листопада 1943 р. було скликано I конференцію поневолених народів Східної Європи та Азії, в якій взяли участь 39 делегатів, що репрезентували 13 націй і народностей. Стрижневою ідеєю Відозви I конференції поневолених народів Сходу до народів Східної Європи й Азії став заклик до припинення воєн, викорінення умов, що їх спричинюють. Гарантією миру мало стати повалення державного устрою, що опирається на експлуатацію, пригноблення однієї нації іншою, встановлення принципово іншого суспільного ладу. „Цей лад, – наголошувалося в документі, – мусить бути побудований на системі незалежних держав кожної нації на своїй етнографічній території. Здійснитись цей лад може тільки в безпощадній боротьбі з імперіалістичною правлячою верхівкою, тільки шляхом революції” [918]. Учасники конференції звернулися до бійців Червоної армії, радянських партизанів, робітників військових підприємств, інтелігенції, вояків

національних формувань, що діяли на боці Німеччини. Вони закликали протидіяти намірам шляхом насильства й війни впокорити інші народи, нав'язати імперіалістичний устрій світу, пояснювали необхідність спільної боротьби проти режимів, що заплямували себе антигуманною політикою, геноцидом проти власних та інших народів.

Наступним кроком у трансформації ідеологічних засад самостійницького руху стало створення всеукраїнського політичного центру, який міг би взяти на себе керівництво національно-визвольною боротьбою, репрезентацію інтересів українства на міжнародній арені. Ця інституція мала стати надпартійною, об'єднати навколо себе широкі верстви українського народу, представників різних політичних течій. Ініціаторами створення такого органу виступили лідери ОУН, командири УПА, громадські й політичні діячі, які співпрацювали з антинацистським підпіллям. Серед них було чимало наддніпрянців – кияни К. Осьмак і В. Потішко, П. Чуйна (Житомир), І. Вовчук (Львів), Й. Позичанюк (Вінниця), К. Машко (Дніпропетровськ), волиняни П. Шумовський, Р. Волошин, голова Української демократичної партії В. Мудрий та інші. Головнокомандувач УПА Т. Чупринка так описував початковий етап підготовки до формування центру: „Ініціативний Комітет вирішив творити представництво українського народу на демократичній основі. Демократична платформа давала можливість залучити до керівництва визвольною боротьбою всіх чесних і національно вартісних українських патріотів, незалежно від їхніх партійних поглядів... Беручи за основу формування загальнонаціонального керівництва українського народу демократичний принцип, Ініціативний Комітет змагав цим способом якнайкраще, якнайповніше відбити в цьому тимчасовому українському парламенті всі, існуючі в той час в Україні, здорові національно-політичні сили. Тут особливий натиск покладено на притягнення до цього представництва самостійників молодшої генерації, вихованих уже в умовах большевицької окупації” [919].

У червні 1944 р. підготовча діяльність комітету скінчилася, і в липні було створено Українську Головну Визвольну Раду (УГВР) як „верховний орган українського народу в його революційно-визвольній боротьбі за УССД”. У складі УГВР діяли такі органи: Великий Збір УГВР як вища законодавча інституція, Президія УГВР на чолі з президентом, Генеральний Секретаріат (з виконавчими функціями), Генеральний Суд, Контрольна Колегія. Першим президентом УГВР було обрано К. Осьмака, а до керівних органів Ради увійшли: Р. Шуевич, М. Лебедь, М. Прокоп, Р. Волошин, П. Шанковський, Й. Позичанюк, В. Потішко, Ю. Липа, Р. Лозовський, П. Полтава, о. Галянт, о. І.Гриньох та інші.

„Платформа УГВР” ілюструвала мету й завдання організації, програмні засади її діяльності. В документі наголошувалося, що УГВР „твориться на принципі повної політичної незалежності своїх прагнень від впливів сторонніх сил і чинників”. Саме тому місцем перебування органу визначалися українські землі, а за кордон могли виїжджати окремі члени ради з певними дорученнями. УГВР об’єднувала „всі провідні політичні елементи незалежно від їх ідейного світогляду та політично-групової приналежності, що стоять на ґрунті політичної суверенності української держави та політичної незалежності українських визвольних прагнень”. Об’єднання національно-визвольних українських сил у боротьбі за УССД передбачалося забезпечити „народно-демократичним способом визнання політичного устрою в українській державі шляхом загального народного представництва”, утвердженням демократичних свобод, справедливого соціального ладу без класового визиску й гноблення, гарантією громадянських прав усім національним меншинам в Україні. В економічній сфері поряд з підтримкою вільної ініціативи та вільної торгівлі планувалося усупільнення основних природних багатств та одержавлення важкої індустрії і транспорту, визначення мінімального й максимального розмірів індивідуального землекористування, розвиток кооперації та ремесел [920].

В „Універсалі Української Головної Визвольної Ради” вказувалося, що вона є „найвищим керівним органом українського народу на час революційної боротьби, аж до створення Української Самостійної Соборної держави”. Отже, УГВР та її політична платформа творилися на засадах демократизму, плюралізму, гуманізму, міжнаціональної та релігійної терпимості. Оцінюючи значення УГВР, один із її фундаторів Мирослав Прокоп наголошував: „Створення УГВР відкривало новий етап у розвитку й укладі сил організованого українського визвольного руху того часу, створювало в ньому нову ієрархічну структуру і забезпечувало гармонійну співпрацю, з одного боку, провідної, але не монопольної політичної організації, себто ОУН, і з другого – мілітарної загальнонаціональної формації УПА, врешті, верховного політичного центру як народної влади в умовах окупації. І була це в тих виняткових умовах війни і в перших повоєнних роках реальна влада на місцях, хай тільки на частинах української території, передусім на Волині і в Галичині, себто влада, яку населення визнавало і підтримувало морально й матеріально, без чого, як відомо, ніяке підпілля і повстанські формації не можуть втриматися в терені” [921].

Як відголосок внутрішніх суперечностей у керівництві ОУН(б) та особистих амбіцій стала майже одночасна (червень 1944 р.) поява ще однієї громадсько-політичної інституції – Народно-визвольної революційної організації (НВРО). Започаткували її М. Степаняк, В. Кук і Я. Бусел на знак розбіжності в позиціях з головою бюро проводу ОУН(б). Вважаючи за необхідне подолати монархічні тенденції в самостійницькому русі, вони створили орган, який мав згуртувати довкола себе всі національно-політичні сили на демократичній платформі й стати на місце ОУН, що не завжди виявлялася на висоті становища. Згодом ініціатори акції мотивували свої дії обставинами, які були пов’язані з просуванням лінії радянсько-німецького фронту на захід, розривом зв’язків між вищими керівниками проводу ОУН, що знаходилися здебільшого в Галичині, і тими його членами, які перебували на Волині й Поліссі. Поява двох позапартійних органів, що претендували на роль

центру всеукраїнського визвольного руху, вносила елемент деструктивності й дезорганізації в один із найважчих його періодів. Та Р. Шухевич не дозволив розпалитися чварам і розважливими діями пригасив конфлікт. Восени 1944 р. організатори НВРО визнали недоцільність і недалекоглядність своїх кроків [922].

Третім претендентом на місце авангардної об'єднуючої сили наприкінці війни стала Всеукраїнська національна рада (ВУНР). Ми вже згадували, що спочатку у Львові, а потім у Києві виникли дві громадсько-політичні інституції з однією назвою – Українська національна рада. Заборонивши діяльність будь-яких політичних організацій, окупанти примусили достроково припинити діяльність львівської, а потім і київської УНР, хоча їх діячі час від часу здійснювали інтерпеляції до німецьких властей з приводу жорстокої політики останніх в окупованій Україні. Неминучість вигнання нацистів з України породила думки про відродження УНР та її реорганізації у Львові. Переговори між представниками різних груп націоналістичного табору в другій половині 1943 р. не було доведено до кінця через арешти А. Мельника та інших членів ПУН, секретаря УНР О. Байдуника. Та ідею консолідації державницьких сил не було поховано. На початку 1944 р. відбулися консультації державницьких сил з митрополитом А. Шептицьким, у результаті яких було досягнуто домовленості про реорганізацію УНР шляхом об'єднання львівської і київської УНР, а також Центральної Національної Ради Карпатської України на чолі з Августином Волошиним. 22 січня 1944 р. в митрополичих палатах було підписано конституційні документи – „Протокол” і „Декларація”. Під документами стоять підписи М. Величківського (голови новоутвореної УНР), митрополита А. Шептицького (першого заступника голови), А. Штефана (другого заступника), І. Дубини (першого секретаря), Я. Гайваса (другого секретаря). У серпні 1944 р., вже у Братиславі, прийнято рішення про зміну назви організації на Всеукраїнську Національну Раду. Правовий характер УНР та її прерогативи визначилися тим, що вона проголошувалася „єдиним повновласником всього українського народу на терені Соборної України” і

ставила завдання „заступати і вести національно-державну справу українського народу у всіх ділянках його життя” аж до часу „самовизначення української нації через побудову Соборної Української Держави” [923]. На серпневій нараді ВУНР задекларувала власну платформу, яку слід розглядати як політичну програму. Відкидаючи монопольне право однієї партії на представництво інтересів усього народу, ВУНР як позапартійна інституція прагнула до об’єднання революційно-визвольних сил за суворої умови, що вони не визнають жодного пріоритету будь-яких позаукраїнських партій, осередків і ведуть безкомпромісну боротьбу проти будь-яких окупантів. ВУНР обстоювала засади „народовладности з переходовим етапом найбільш двох років чинності Революційного Парляменту, скликаного ВУНР. Проголошуючи себе репрезентантом прагнень народу в Україні та поза її межами, ВУНР у взаєминах з іншими народами визнавала за кожним народом право на його повне політичне і державно-економічне самовизначення на його етнографічній території” [924]. Національним меншостям в Україні гарантувалася цілковита громадянська свобода й рівноправність. Головним засобом досягнення кінцевої мети – відродження суверенної держави – ВУНР вважала революційну боротьбу.

Поява кількох органів, що наполягали на своєму винятковому праві бути центром консолідації українських самостійницьких сил, явно шкодила інтересам боротьби, тому представники УГВР уповноважили своє Закордонне Представництво приступити до переговорів із представниками ВУНР щодо об’єднання. Однак кожна сторона прагнула підпорядкувати іншу, посиляючись на деталі програмних документів. Переговорний процес у Братиславі завершився безрезультатно і поновився лише весною 1946 р., розширивши коло своїх учасників за рахунок партій соціалістичної орієнтації.

На західноукраїнських теренах УГВР залишалася єдиною інституцією, що могла (з усіма застереженнями) вважатися консолідованим центром визвольної боротьби. У будь-якому разі восени 1944 р. всі підрозділи УПА склали присягу на вірність ідеалам, декларованим програмними документами

УГВР. Враховуючи тісний зв'язок УПА з бандерівською ОУН, слід стверджувати, що в регіоні склався своєрідний ієрархічний трикутник, у якому головна роль верхнього кута належала Раді, а УПА стала єдиною збройною формацією, що продовжувала боротьбу проти сталінського режиму. На місцях діяли самооборонні кущові відділи (СКВ), а в гірських районах Дрогобиччини й Станіславщини – відділи Української національної самооборони (УНО).

У грудні 1943 р. Головна команда (ГК) і Головний військовий штаб (ГВШ) УПА затвердили „Тактичну інструкцію”, в якій формулювалися основні завдання й методи боротьби. Орієнтуючи повстанські підрозділи на самооборонні дії, автори документа все ж припускали можливість активних дій проти німців, коли ті вдаватимуться до грабунків, і з метою поповнення зброєю. Та потім ГК УПА різко виступила проти подібних фактів (наказ від 10 квітня 1944 р.). Водночас фактична відмова від тактики „двофронтної боротьби” доволі помітно пригальмувала каральні дії гітлерівців проти цивільного населення і його пограбування [925].

Натомість серйозну увагу командування збройних відділів ОУН та УПА звертало на дії радянських партизанів. У таємному документі ОУН „До внутрішнього становища” викладено міркування щодо шкідливості „червоної партизанки”. На думку авторів документа, негативні наслідки діяльності останніх полягали в тому, що вони провокували каральні виступи нацистів, нищили свідомий український елемент, дезорієнтували населення комуністичною пропагандою. Оскільки партизани були єдиним осередком, котрий діяв від імені радянської влади, слід вважати, що боротьба самостійницьких сил з більшовизмом розпочалася ще задовго до остаточного вигнання гітлерівців з України. Більш запеклими сутички оунівських боївків та упівських підрозділів з партизанськими загонами стали взимку-весною 1944 р., коли останні спробували протиснутися на Львівщину і суміжні райони Польщі та Словаччини.

Відкритим збройним протистоянням справа не обмежилася. Восени 1943 р. пропагандисти УПА розповсюдили серед партизанів листівку з

заголовком „Червоні партизани!”, в якій викривали суть соціалізму сталінського зразка. Висловлюючи підтримку антинацистському Руху Опору, автори водночас закликали повернути зброю проти „кремлівських катів та їхніх агентів” і стати до лав борців „за новий лад вільних народів у самостійних національних державах” [926]. Однак ідеологічна прірва і взаємна ворожнеча були настільки глибокими, що не спрацьовували жодні пропагандистські заходи.

Більш успішно агітаційна робота велася в регулярних частинах і підрозділах Червоної армії. В січні 1944 р. від імені „українських повстанців” серед особового складу частин, які наступали західноукраїнськими теренами, розповсюджувалася летючка російською мовою „Бойцы и командиры Красной армии!”. Вказуючи на те, що кровопролитну війну розв’язали Гітлер і Сталін, автори агітки наводять факти про десятки сіл, сотні людей, знищених „червоними парашутистами” у краї. Цими фактами підтверджувалась думка, що „гітлерівські і сталінські кати однаково знищують український та інші народи, однаково намагаються грабувати їх багаті землі” [927]. Роз’яснювальна робота в радянських військах значно активізувалась після стабілізації лінії фронту. Агітаційну роботу в Червоній армії здійснювали підготовлені люди, які вступали до її лав у ході тотальної мобілізації за спеціальним дорученням. Результатом їхньої діяльності були непоодинокі випадки переходу радянських бійців на бік повстанців. В „Основних вказівках про пропагандистську роботу членів революційно-визвольної ОУН в лавах Червоної армії” наголошувалося: „Кожен український революціонер не повинен демонструвати свою зовнішню ворожість до Червоної армії і небажання воювати. Навпаки, потрібно спочатку врости в червоноармійські маси, зблизитися з ними, завоювати довір’я, а потім розгорнути національно-визвольну роботу. Спрямувати її на те, щоб викликати у червоноармійців невдоволення, ненависть до Сталіна, сталінського режиму, апарату НКВС, партійної верхівки, доводити, що гітлерівська і сталінська влади – однакові. Червоноармієць повинен прийти до висновку, що в СРСР неминуха національно-визвольна революція, яка закінчиться побудовою самостійних

держав усіх народів” [928]. І пропаганда діяла. Так, лише з 4 по 25 вересня 1944 р. на I Українському фронті виявилось 172 особи, котрі перейшли до лав оунівців [929].

Досить часто повстанці виходили переможцями в боротьбі за призовників. Ось лише кілька типових фактів. У трьох селах Мізоцького району (Ровенська область) повстанці вигнали в ліс усе чоловіче населення віком від 16 до 50 років, щоб зірвати мобілізацію до Червоної армії. В с. Суховці Клеванського району сотенні УПА Г. Степанчук і М. Федоришин заборонили проводити перепис військовозобов'язаних. У Ровенському сільському районі органи НКВС арештували секретаря Глинської сільської ради П. Пасічника, який за дорученням бандерівців не включав до списку призовників активних учасників націоналістичного підпілля [930]. Протягом листопада 1944 р. 14 гірських сіл Болахівського району на Станіславщині були під повним контролем повстанців. Мобілізація до РСЧА в цих населених пунктах припинилася, пробитися в цей район не зміг навіть об'єднаний загін прикордонників і райвійськкомату [931]. Коли радянські війська вибили гітлерівців з Радехівського району Львівщини, виявилось, що в районному центрі й по селах залишилося дуже мало населення. Згодом з'ясувалося, що люди переховувалися в лісових масивах, повіривши оунівцям, які переконували, що „червоні всю молодь мобілізують або відправляють в Сибір” [932]. У Станіславській області до 21 серпня 1944 р. з 30 268 призовників з'явилися на мобілізаційні пункти лише близько 15 тис. [933]. Та навіть тоді, коли призовний контингент перебував на марші чи у військкоматах, повстанські загони відбивали їх і забирали в ліс чи відпускали додому.

Та все ж радянські мобілізаційні органи справилися з поставленим завданням. До кінця вересня 1944 р. по Львівському військовому окрузі до лав Червоної армії було призвано 525 тис. осіб [934]. Це був суттєвий удар по соціальній базі самостійницького руху в краї.

Слід наголосити, що сутички повстанців із регулярними підрозділами Червоної армії виникали тому, що останні часто виконували функції органів

місцевої влади: наглядали за правопорядком, через військові трибунали карали учасників „бандитських формувань”, брали участь у реквізиціях тяглової сили та сільськогосподарського збіжжя. Проти розгортання визвольного руху спрямовувалося запровадження особливого військового режиму в західноукраїнських селищах, відселення цивільного населення з прифронтової смуги весною 1944 р., хоча ці дії офіційно пояснювалися військовою необхідністю. Для прикладу, лише на Станіславщині відселенню підлягало 75,5 тис. осіб [935], що складали до 50% мешканців регіону в той час.

Інтенсифікація „контактів” ОУН та УПА з радянськими партизанами й регулярними частинами, гостра ідеологічна дуель змусили внести корективи в зміст і термінологію оунівських пропагандистських матеріалів. У січні 1944 р. керівники проводу ОУН(б) інструктували свою референтуру про необхідність заміни словосполучення „український націоналізм” на „українська революція”. За роки війни більшовицька пропаганда перетворила першу дефініцію на ідеологічний стереотип зі стійкими негативними ознаками і зуміла прищепити його мільйонам радянських людей. При цьому було вміло використано факти співпраці оунівців з гітлерівською Німеччиною, справжні й вигадані випадки жорстокості, антикомунізм націоналістів, який зачіпав почуття рядових, переконаних членів і кандидатів у члени ВКП(б), тощо. Маючи незрівнянно більші можливості, партійний ідеологічний апарат ще до повного визволення регіону від нацистських окупантів розпочав масовану кампанію обробки свідомості людей і цькування членів ОУН та вояків УПА. Протягом 1944 р. з’являється ціла низка документів, підписаних вищими партійними й державними посадовцями республіки: „До населення тимчасово окупованих районів України” (12 січня), „До учасників так званих „УПУ” та „УНРА” (14 лютого), „До українського народу” (14 жовтня), „До населення Галичини”, „До населення західних областей України” (27 листопада). Перелічені звернення друкувалися величезними тиражами і розповсюджувались у вигляді листівок, а також публікувалися в обласній і районній періодичній пресі. Лейтмотивом усіх цих матеріалів були звинувачення „українських буржуазних націоналістів”

у тому, що вони не вели активної антифашистської боротьби, навпаки, допомагали Гітлеру уярмлювати Україну. Поповнюючи свої загони, „українсько-німецькі націоналісти” (цей неоковирний неологізм, очевидно, мав підкреслити спільність інтересів оунівців і нацистів) прагнули послабити „наш народ у боротьбі, роз’єднати наші сили, нацькувати брата на брата”. Націоналістам закидали спробу перетворити Україну на колонію німецького імперіалізму, український народ – на його рабів [936].

Громадська думка формувалася під час мітингів, нарад, зборів та інших масових заходів, в організації яких спеціалізувався більшовицький агітпроп. Тон, як завжди, задавала перша особа в республіці – М. Хрущов. На мітингу, присвяченому визволенню України від гітлерівських загарбників, перший секретар ЦК КП(б)У говорив про „підлу роль українсько-німецьких націоналістів”, що служили німцям [937]. Виступаючи перед делегатами 1 березня 1944 р., він дав партійну оцінку історії націоналістичного руху і перебігу Другої світової війни, місця і ролі в ній ОУН і УПА. Оскільки в самостійницьких колах Українську РСР не визнавали повноцінним державним утворенням, М. Хрущов зупинився на зазначенні фактів створення республіканських наркоматів оборони і закордонних справ, які мали символізувати наявність класичних атрибутів державності [938]. На травневому пленумі ЦК КП(б)У М. Хрущов виклав напрями ідеологічного наступу на український націоналізм, подолання його впливу в західноукраїнському регіоні [939]. Листопадовий пленум обговорив хід виконання постанови ЦК ВКП(б) „Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР” від 27 вересня 1944 р. Керівник республіки поділився своїм баченням ситуації, що виникла, й запропонував досить рішучі засоби її подолання [940].

М. Хрущов не обмежувався виступами на партійних форумах і засіданнях вищих органів влади. Він особисто приїздив у Західну Україну, де інструктував обласний актив, робив „накачку” керівництву партійних комітетів, органів НКВС і НКДБ. Після одного з таких тривалих „візитів” (з 2 по 22 січня 1945 р.), М. Хрущов передав Сталіну державний звіт про стан справ

у регіоні, де виклав результати боротьби з ОУН та УПА терміном з кінця 1944 р. до першої половини лютого 1945 р. та пообіцяв покінчити з націоналістичним рухом протягом поточної зими [941]. Однак розрубати „гордіїв вузол” так швидко не вдалося. Ані цю, ані іншу, датовану 20 грудня 1945 р. обіцянку розв’язати дану проблему до виборів Верховної ради УРСР (початок 1947 р.), не було виконано з відомих причин. „Український сепаратизм” в особі ОУН та УПА виявився феноменом, з яким сталінська система до того „віч-на-віч” не зустрічалась. Самозречено прийнявши виклик могутнього супротивника, самостійницькі сили вперто продовжували боротьбу проти нього всіма наявними методами. І тут знову не оминати проблеми вибору засобів протидії радянській країні. Повстанські загони й боївки ОУН до самого свого кінця так і не вийшли зі стану війни і продовжували діяти військовими методами, до речі, так само, як і радянська каральна машина. Тому, не вдаючись до моральних оцінок подій і явищ, спробуємо коротко охарактеризувати протидію українського підпілля більшовицьким властям у західних областях України. Одним із найбільш поширених методів підривної роботи стали терористичні заходи проти партійно-радянської номенклатури й активу „східняків”, що приїхали працювати вчителями, лікарями, агрономами тощо.

Директивні документи ОУН та УПА відображають складну динаміку й діалектику протистояння. У січні 1944 р. ГК УПА видав наказ „Про проведення підготовчої роботи до моменту приходу більшовиків”, яким не тільки категорично заборонялося відходити на Захід, а й визначалась необхідність здійснення заходів збройного виступу проти радянської влади. Керівники пропагандистських служб мали активізувати антирадянську агітацію серед населення, бійців Червоної армії, осіб, що прибули зі сходу, інших народностей СРСР. Рекомендувалося створити запаси харчових продуктів, одягу, озброєння, використавши з цією метою відступ німецьких військ. Головною метою визначалося „не дозволити радянській владі закріпитися на відвойованій території ні ідейно, ні господарськи...” [942].

Після просування з'єднань Червоної армії на захід загони УПА отримали розпорядження активізувати партизанські дії. Цей час збігся зі збиранням врожаю та заготівельною кампанією. Щоб отримати стратегічно важливу у воєнний час сільськогосподарську продукцію, в села споряджались цілі експедиції під прикриттям воєнізованої охорони. По лінії ОУН та УПА робилося все, аби перешкодити викачуванню збіжжя у населення: підпалювалися і руйнувалися склади, елеватори, пункти „Заготзерна”, виганялися або знищувалися уповноважені по заготівлі й члени „продзагонів”, ламався сільськогосподарський інвентар, виганялася в ліси худоба.

У Дубровицькому районі Ровенської області (в квітні 1944 р.) в 9 селах зовсім не було радянської влади, а в такі населені пункти, як Куран, Соломіївка, Рудня, Зульня, Трепутня, Глинки та інші, що розташовувалися в лісах, ніхто з партійних і радянських працівників навіть не заїжджав. 1 квітня 1944 р. в с. Пустинь Олександрійського району увійшло близько 100 боївкарів, які забрали з собою директора МТС Ф. Оксинюка з донькою, бухгалтера А. Логвиновича, податкового інспектора райфінвідділу Скрипника, голову сільради Кухарчука, секретаря сільради Сидорець і спалили один будинок. У ніч на 2 квітня 15 повстанців оточили будинок Заборольської сільської ради, де намагались схопити її голову Соколовського. Коли той втік, група напала на оселю Зищука, син якого перебував у складі „опергрупи НКВС по боротьбі з бандитизмом”. Нападники кинули у вікна кілька гранат, якими було вбито старого господаря і поранено його доньку. В с. Копиткове Здолбунівського району „лісовики” повісили активіста Карпа Шманя, котрий розносив селянам повістки про здачу хліба до „фонду Червоної армії”. 31 березня в с. Подоляни Гощанського району було вирізано родину Головатюка, мобілізованого до Червоної армії, – дружину, доньку, матір і двох сестер [943]. Досить часто подібні акції не підкріплювались міркуванням доцільності, а були виявом ідеологічної помсти, почуттям відчаю та безвихідності. З наближенням кінця війни радянське керівництво все більше „уваги” приділяло нейтралізації збройної опозиції режиму.

З 1 серпня 1944 р. до 1 січня 1945 р. тільки в Ровенській області було вбито 4088 оунівців, захоплено в полон 3712, прийшло з „повинною” 1069 [944]. У боях знищено групу „Енея”, відчутних втрат зазнали інші підрозділи УПА. Але націоналістичне підпілля не складало зброї, продовжуючи боротьбу в надзвичайно складних умовах.

10 січня 1945 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову „Про посилення боротьби з українськими націоналістами в західних областях УРСР”. Вказавши на недоліки, автори документа поставили низку завдань, у першу чергу перед органами НКВС, НКДБ, партійними комітетами. Найголовнішими серед них були такі: посилити репресії, не залишаючи поза увагою жоден випадок „бандпроявів”; поліпшити підготовку чекістсько-військових заходів та їх наступальність; у кожному населеному пункті створити відділи самоохорони; до 15 лютого провести в сільській місцевості облік місцевих жителів у віці від 15 років; домогтися розширення агентурної мережі, що дозволила б виявляти місцезнаходження „банд”, їх керівників і плани; підняти ефективність агітаційно-пропагандистської роботи в масах. Окремим пунктом обкомам партії рекомендувалося надавати допомогу (лісоматеріалами, худобою тощо) мешканцям, які зазнали збитків у результаті дій „банд українсько-німецьких націоналістів”, за рахунок конфіскованого у бандитів майна [945].

Було б необ’єктивним стверджувати, що радянське керівництво не бачило альтернативи силовому вирішенню проблеми. І хоча сталінський режим здавна засвідчив схильність порушувати власні обіцянки, окремі його кроки давали учасникам підпілля шанс принаймні зберегти власне життя. Йдеться про кілька документів, у яких бійцям УПА пропонувалося скласти зброю, покаятися у своїх діях і перейти до мирного життя. Серед них – звернення Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР „До учасників УПА і УНРА” (12 лютого 1945 р.) і звернення „До робітників, селян, інтелігенції західних областей України” [946]. Слід визнати, що це був ефективний засіб впливу на свідомість учасників самостійницького руху, адже багатьох із них утримував у лісах страх за своїх рідних і близьких, яким погрожували оунівці, з

іншого боку – страх за власне життя перед радянськими судовими органами. Не варто скидати з рахунку дію засобів ідеологічного впливу на учасників визвольного руху та цивільне населення. Згідно з постановою ЦК КП(б)У від 27 грудня 1944 р. про посилення допомоги західним областям УРСР Наркомосвіти республіки до 18 липня 1945 р. відправив для комплектування публічних бібліотек і хат-читалень 510263 примірників політичної, художньої, науково-популярної літератури, понад 1248580 підручників, а „Книгокультторг” і „Союздрук” – ще 1716100 примірників. За сприяння Наркомзв’язку вже 15 червня було збудовано 79 радіовузлів, встановлено 5900 репродукторів і 195 вуличних динаміків. До літа 1945 р. „Укркінофікація” надіслала в регіон 112 стаціонарних кіноустановок, 301 комплект пересувних кіноапаратів, 238 пересувних електростанцій, що мали забезпечити їх струмом. У прокаті перебувало 780 копій 150 кінострічок, із них лише 120 копій 10 українських фільмів. Управління у справах поліграфії та видавництва в першому кварталі 1945 р. обладнало 93 міські та районні друкарні, забезпечивши кожен шрифтами [947].

Якщо й існували проблеми в забезпеченні агітаційно-пропагандистської кампанії, то вони, в основному, були пов’язані з труднощами своєчасної доставки періодичної преси. В багатьох західноукраїнських селах газети отримували через 10-15 діб після їх виходу. Ще одним „вузьким місцем” залишалися кадри агітаторів, які не мали досвіду роботи в середовищі, де значна (коли не більша) частина населення співчувала й активно сприяла самостійницьким змаганням. Однак і за цих обставин радянський ідеологічний апарат досягав успіхів: цивільне населення прагнуло миру і спокою, припинення братовбивства і жертв, нормальних умов для господарювання й повноцінного життя. Часто саме родичі повстанців переконували останніх вийти з криївок і здатися владі. Явка з повинною стала непоодиноким явищем уже в 1944 р., коли маховик репресивно-карального механізму тільки почав набирати обертів. Так, улітку в Борщівський райвідділ НКВС (Тернопільська область) прийшов з повинною „керівник бандерівської групи” М. Ланюк, який

привів з собою ще 22 „лісовиків” і заявив при цьому, що він утратив віру в можливість досягнення мети націоналістичного руху. Через деякий час він привів ще 14 учасників самостійницького підпілля. У с. Немовичі добровільно здалися властям 47 повстанців [948]. Член боївки ОУН Місковець з’явився з повинною в Олександрійський райвідділ НКВС (Ровенська область) і написав у заяві (звичайно, не без допомоги чекістів): „Завдання ОУН по створенню „Самостійної України” нездійснене, а тому я припиняю будь-яку боротьбу проти радянської влади, прошу вибачити мене і направити до Червоної Армії, де я спокутую свою провину”. Саме визнання політичної неспроможності ідеалів, які відстоювали ОУН та УПА, домагалися від тих, хто припиняв боротьбу, органи НКВС і НКДБ. Це давало їм додаткові козирі – матеріали, що використовувались для наступної обробки „членів банд” і „бандпосібників”.

Протягом 1945 р. добровільно склали зброю і з’явилися з повинною близько 30 тис. учасників націоналістичного підпілля [949].

Як тільки радянські спецслужби й органи влади з’ясували, що опозиційний рух морально й матеріально підживлюється місцевим населенням взагалі й родичами підпільників зокрема, Кремль вирішив завдати удару в найменш захищене місце. В березневій постанові ДКО СРСР 1944 р. „Про спеціальні заходи в західних областях України” органам НКВС наказувалося „виселяти родини активних учасників ОУН, УПА і УНРА у віддалені місцевості СРСР” [950]. 15 квітня 1944 р. НКВС УРСР підготував спеціальну інструкцію, в якій давалися детальні вказівки стосовно виселення. Акція мала супроводжуватися ретельним обшуком, при цьому на всі приготування до від’їзду виселенцям надавалося лише три години. Їхнє майно описувалось і конфісковувалось, тим часом підводи з виселенцями спрямовувались до найближчої залізничної станції в супроводі всієї військової групи та оперативних працівників, зайнятих в операції [951]. До кінця 1944 р. з Ровенської, Тернопільської, Волинської, Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Чернівецької областей було виселено 4724 родини (12762 особи), а в наступному, 1945 р. – ще 7393 родини (17497 осіб) [952].

Тотальний наступ, розпочатий сталінським режимом проти українського національного руху, змусив керівництво ОУН і командування УПА здійснити перегрупування сил, структурні зміни, корекцію тактичних схем. У першій половині 1945 р. відбулася реорганізація УПА, яка стала діяти здебільшого невеличкими групами, відділеннями або взводами, а за виняткових обставин – сотнями й куренями. У другій половині року відбулися зміни в структурі оунівського підпілля, яка набула такого вигляду: Центральний провід в Україні – „великі” крайові проводи – „малі” крайові проводи – окружні – надрайонні – районні – кущові – станичні проводи. Було ліквідовано обласні й підрайонні проводи, „жіночу сітку”, військову, господарську, жіночу, юнацьку, зв’язкову референтури, Український Червоний Хрест. Націоналістичне підпілля освоювало тактику дій малими групами, широко розгортало спорудження бункерів і криївок у важкодоступних місцях, встановлювало нові й надійніші лінії кур’єрського зв’язку, вдосконалювало систему конспірації. За нових умов особливої ваги набувала розбудова „легальної мережі”, коли розконспіровані члени ОУН осідали в радянських установах, навчальних закладах, підприємствах і виконували завдання з розвідки, залучення й підготовки нових кадрів, матеріального забезпечення підпілля тощо [953].

На початок жовтня 1944 р. у військах НКВС, що діяли на території Західної України, налічувалося понад 26 тис. бійців [954]. Крім того на боротьбу проти повстанців було кинуте 212 винищувальних батальйонів, до складу яких входило 23906 бійців, та 2336 груп сприяння (24 тис. осіб) [955]. Основу особового складу винищувальних батальйонів складала місцева молодь. Залучаючи молодь у винищувальні батальйони, влада розраховувала на зменшення мобілізаційного потенціалу для підпілля. Крім того це посилювало розкол західноукраїнського суспільства на симпатиків ОУН і на прихильників радянської влади. Намагаючись зменшити кількість „яструбків”, ГК УПА і провід ОУН поряд з агітаційною роботою в цих формуваннях вдавалися до силових методів. Спочатку всі родини бійців радянських винищувальних загонів отримували наказ-попередження про відкликання своїх синів додому.

Тут зазначалося, що коли „яструбок” не залишить загін у триденний термін, піде до лав Червоної армії, не сховавшись від влади, його сім'я буде покарана, як така, що зрадила український народ [956]. Фактів того, що ці погрози підкріплювалися справами, досить багато.

До кінця 1944 р. регулярною армією, внутрішніми й прикордонними військами, оперативними групами було здійснено близько 6,5 тис. операцій проти ОУН і УПА. Відповідно до радянських даних (здебільшого завищених), було ліквідовано 57405 і взято в полон 50387 учасників націоналістичного підпілля, вояків УПА, серед яких було чимало „бандпосібників” з цивільного населення [957]. З осені 1944 р. по червень 1945 р. в ході військово-чекістських операцій було вбито й поранено 93 тис. повстанців [958].

Як спецгрупи НКВС камуфлювалися під повстанців, так і легендовані групи СБ й УПА використовували такий стиль, оскільки основними атрибутами маскуванню були уніформа та зброя. Наприклад, у березні 1944 р. військові частини спільно з районними опергрупами були зайняті в ліквідації великого угруповання повстанців (близько 300 осіб) поблизу с. Торговиця Острозького району (Ровенська область), котрі видавали себе за будівельний батальйон РСЧА. В ході бою, як виявилось пізніше, були повністю ліквідовані загони „Підхмарного” і „Чорноморця” [959].

Енкаведистські спецгрупи, як і подібні формування повстанців, крім великих операцій використовувалися також для розвідки, виявлення настроїв серед населення тощо. Втомлені й налякані подіями люди, не витримуючи постійного напруження й очікування смерті, почали „здавати” підпільників, відмовляти їм у підтримці.

Зміну настроїв значної частини населення на користь радянської влади фіксували в своїх документах і керівники націоналістичного підпілля. В одному з перехоплених оперативниками Бережанського РВ НКВС звіті інформатора куща № („КА”) повідомлялося: „Українське населення, шкільництво, інтелігенція і місцева адміністрація, не відчуваючи твердої руки нашого керівництва та дивлячись на ті зради, що є поміж нас, і масове оголошення до

органів більшовицької влади юнацтва, трохи під впливом радянської пропаганди, а трохи перед страхом, що будуть знищені, – впали на душі, повірили ворожій агітації і почали схилитися до большевиків” [960]. Настрої зневіри й песимізму дедалі глибше проникали і в середовище самого підпілля, що виявлялося в масовій здачі радянським властям, явці з повинною, сумнівах з приводу того, чи варто було братися за зброю. Однак ці настрої простежувались СБ ОУН, лави УПА зазнавали „чистки” від „слабкого і ненадійного елемента”.

Форми й методи боротьби, які використовували в ході збройного протистояння обидві сторони, тероризували населення Західної України. Ситуацію ускладнювало те, що „вироки” вмотивовувались не певними правовими нормативами, а надзвичайними, екстраординарними умовами боротьби. Про теракти оунівців ми вже згадували, тому слід для повноти картини навести кілька фактів, які ілюструють методи окремих представників влади в приборканні опонентів. 21 жовтня 1944 р. в с. Кривеньки на Тернопільщині прибула група з 15 осіб для виселення родин активних членів ОУН та учасників УПА, яку було обстріляно, і вона, втративши 3-х осіб убитими, відійшла до райцентру. Вранці наступного дня з Чорткова прибув загін НКВС (60 бійців) під командуванням майора Полянського, однак „банди” в селі не виявилось. Перебуваючи в нетверезому стані, Полянський наказав розстріляти 10 ні в чому не винних громадян віком 60-80 років, спалити 45 будинків з надвірними будівлями, майном і великою кількістю обмолоченого хліба. 20 знищених обійсть належали родинам червоноармійців, половина вбитих також була з родин радянських військовослужбовців. Присутні при розправі начальник райвідділу НКДБ Беляєв, заступник начальника РВ НКВС Костін, райвійськком Кондрашкін нічого не зробили для її припинення, а бійці загону в ході „операції” займалися мародерством, користуючись панікою мешканців села [961].

1 жовтня 1944 р. начальник Сторожинецького райвідділу НКВС старший лейтенант Голубець видав наказ, у якому попередив, що коли учасники УПА й УНРА не вийдуть з лісу з повинною, почнуться розстріли тих, хто був

арештований за підозрою в співрянні „бандитам”. 17 жовтня Голубець влаштував на околиці публічний розстріл трьох місцевих жителів – І. Бортника, Федоряка й Алексюка, котрі перебували в камері попереднього ув’язнення і навіть не отримали звинувачення. В присутності зігнаних людей, зокрема дітей і родичів усіх трьох бранців було розстріляно, а їхні трупи залишено на вулиці. Несанкціонована прокурором міста розправа викликала сум’яття й протести громадськості. Люди стали залишати домівки. Протягом трьох наступних тижнів до Румунії виїхало 16 місцевих родин [962].

Надзвичайно гнітюче враження на місцеве населення справляли привселюдні страти схоплених учасників визвольного руху. Щоб посилити їх вплив, покарання відбувалося не лише в обласних центрах, а й у багатьох периферійних населених пунктах. Так, у кінці 1944 р. лише в Станіславській області публічно повісили 28 осіб, із них 25 у 18 районах [963].

Ще один вектор напруги в західноукраїнському суспільстві воєнної доби створював українсько-польський конфлікт. Його глибинні причини й перебіг досить повно висвітлено в численних публікаціях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Тому вважаємо за доцільне лише коротко з’ясувати ставлення ОУН і УПА до „польського питання” і способів його вирішення урядом Радянського Союзу.

У 1943 р. головним „театром” польсько-українського збройного конфлікту була Волинь. Менш відомими донедавна залишилися події на західному березі Бугу – в Грубешівському й Томашівському повітах. Виселяючи з цих місць польське населення, нацисти розміщували в польських садибах українські родини, у свою чергу переселені з Замойщини, де німці творили зразкову колонію. У відповідь польські націоналістичні боївки почали вбивати відомих представників української громадськості – адвоката М. Струтинського, полковника Я. Войнаровського, колишнього сенатора Пастернака та інших, яким вони закидали колаборацію з гітлерівцями. В одному з оунівських документів (вересень 1943 р.) читаємо: „Польська контракція відбирає в українців їх найцінніших людей... Те, що відбувається

навколо, позначається на всіх ділянках національного життя, ... згасає діяльність місцевих організацій..., тим часом в умовах, коли анархія посилюється, сталися перші випадки мордування поляків на зразок тих, що мали місце на Волині” [964].

Гострі взаємні випадки на Грубешівщині, Томашівщині й Волині продовжувалися і в 1944 р. За даними польських істориків, протягом 1943–1944 рр. між відділами УПА й Армії Крайової (АК) зафіксовано 150 збройних сутичок, внаслідок яких загальні втрати становили з обох сторін по 200 осіб. Жертвами нападів аківських підрозділів стали близько 2 тис. цивільних українців [965].

З просуванням фронту на захід загони УПА взимку 1944 р. почали стягуватись у Східну Галичину. Але тут польське підпілля зуміло не лише дати відсіч антипольським діям УПА, а й вдатися до активних наступальних дій. Прагнучи припинити терор, Львівський „кедив” („керівництво диверсією”) здійснив брутальну антиукраїнську акцію в прилеглих до галицької столиці районах. Однак її наслідки дали протилежний результат: після відходу аківців почалася відплатна акція упівців.

Протипольські дії ОУН і УПА були пов’язані з прагненням встановити свій вплив (а надалі – створити державу) на теренах спільного мешкання, де українці історично склали більшість. Отже, йшлося про повернення етнографічних українських земель під суверенітет національної держави. Тому метою „деполонізації” стало витіснення, а не винищення польського населення, як слушно зауважує польський дослідник Т.А. Ольшанський. Він же стверджує, що в польських колах до 1945 р. „ніколи не поставало питання про „деукраїнізацію” будь-якої території [966]. Вірогідніше, воно так і було, якщо ініціатива взаємного широкомасштабного переселення 1944–1946 рр. згідно з угодою між урядами Польщі й УРСР належала радянському керівництву. У постанові від 12 червня 1944 р., ухваленій Політбюро ЦК КП(б)У, зазначалося: „У визволених від німецьких окупантів західних областях України німці, німецько-українські націоналісти і польські націоналісти проводили політику

нацьковування поляків на українців та українців на поляків, внаслідок чого зараз можливе на цьому ґрунті виникнення різних проблем, потребуючих організаційного вирішення” [967]. „Організаційні рішення” було знайдено швидко і нав’язано прорадянському Польському комітету національного визволення (ПКНВ).

На початковій фазі переселення ще сяк-так дотримувався принцип добровільності, але таким чином до УРСР перебралося лише 150 тис. українців – 1/4 частина з тих, що мешкали в „ялтинських” кордонах Польщі. Влітку 1945 р. польські війська і поліція розпочали примусову депортацію, яка охопила 300 тис. осіб і супроводжувалась масовими вбивствами українців. До цих акцій долучилися також польські незалежницькі формування, нерідко керовані чи спрямовувані аківцями, що отримали посади в поліції.

Державний польський терор спричинив жорстокі відплатні акції з боку ОУН та УПА. Весною 1945 р. Закерзоння сколихнула нова хвиля терору. Жахлива статистика тих місяців виглядала так: у с. Павлокоми польськими шовіністичними боївками вбито 300 українців, у селах Сівчині та Березі – понад 200, Малковичах – 250, у селах Паскоровичі, Курилівці, Люблинці – по 200 осіб, у Рахові – 130 [968]. Створивши відтинки „Бастіон”, „Данилів” і „Лемко”, підпорядковані військовій окрузі „Сян”, командування УПА вступило в сутички з польськими „пляцуфками”, загонами поліції і самооборони. Водночас відділи повстанців виконували адміністративні функції, забезпечували українське населення харчами, худобою, реманентом, посівним матеріалом.

Окремим напрямом діяльності УПА стали протидія репатріації, напади на реєстраційні пункти і залізничні станції, звільнення тих, кого примусово виселяли в УРСР [969]. Пропагандистські референтури вели роз’яснювальну роботу серед населення, переконуючи його не полишати рідні місця. У вересні 1945 р. було видано відозву „Українці Лемківщини”, де зокрема вказувалося, що Кремль „торгує цією землею і життям сорока тисяч українців”. У документі попереджувалося про те, що чекає на довірливих емігрантів до УРСР. У жовтні

того ж року всім закордонним представництвам Варшави передали від імені „представників усіх верств українського населення за лінією Керзона” відкритого листа англійською, французькою та німецькою мовами „До цілого культурного світу”. Автори документа апелювали до глав держав, першоієрархів світових церков, Червоного Хреста, всіх політичних, громадських і гуманітарних організацій з приводу бруталного порушення прав корінних мешканців земель, що увійшли до складу Польщі і стали жертвою політиканства Москви і Варшави. У листі викладено мотивацію дій УПА, яка фактично виявилася наодинці з гігантськими каральними та військовими машинами СРСР і Польщі [970]. Однак, дотримуючись ялтинських домовленостей про сфери впливу, західні демократії залишилися індіферентними до цих інтерпеляцій.

Спротив примусовому переселенню набував крайніх форм. Висаджувалися в повітря репатріаційні пункти, рухомий склад, псувалися залізничні мости й колії. Упівці палили призначені для переселених поляків хати українських селян, яких вивезли до УРСР. Досить часто вони допомагали виносити господарям майно, та коли ті чинили опір – вдавалися до зброї.

Якщо на території Польщі ООН та УПА намагалися протидіяти депортації українців, то на території УРСР, навпаки, підштовхували поляків до виїзду. При цьому також використовувались засоби насильства й тероризування. Після того, як поляки виїжджали, вживалися заходи до „освоєння” цих земель. Коли як почалася переселенська акція, керівництво українського підпілля видало рекомендації, що для цього слід робити. В інструкції проводу ООН кущовим провідникам і референтам Волині від 9 лютого 1944 р. зазначалося: „...7. Ліквідувати польські сліди: а) Знищувати всі стіни від костьолів та інші польські молитовні будинки. б) Знищувати присадибні дерева так, щоб не залишалося й ознак того, що там міг колись жити. (Не знищувати фруктових дерев при дорогах). в) До 25.II.1944 р. знищити всі польські хати, в яких раніше жили поляки (якщо в цих хатах живуть українці – хати необхідно розібрати і зробити з них землянки)...

Звертається увага ще раз на те, що коли залишиться щось польське, то поляки будуть мати претензію до наших земляків” [971].

Ескалацію польсько-української ворожнечі провокували нерозважливі дії влади і силових структур. Для прикладу, в Комаровському районі Дрогобицької області за вказівкою начальника райвідділу Рябкова восени 1941 р. було створено винищувальний батальйон винятково з осіб польської національності, що вилилося в організоване переслідування й насильство над українським населенням. У ході операцій проти УПА бійці батальйону знущалися над мешканцями українських сіл, відбирали їхнє майно, спалювали будівлі, ображали національну гідність своїх жертв, серед яких – дві спалені жінки й один поранений чоловік. Дії винищувального батальйону, який дістав назву „польська поліція”, розпалювали ворожнечу між польським та українським населенням. Лише після втручання районного прокурора батальйон було реорганізовано, а окремих його бійців притягнуто до кримінальної відповідальності [972].

Траплялося й так, що окремі керівники ОУН і командири УПА з тактичних міркувань ішли на контакти і навіть вдавалися до спільних акцій. У радянській пресі зафіксовано: „1944 р. Ватажки бандерівців і польської боївки Народове Сили Збройне, керовані з Лондона Андерсом, у Карпатських лісах підписали „перемир’я” і циркуляр про спільну боротьбу і похід на Схід” [973]. 10 серпня 1945 р. відбулася зустріч представника ОУН „Сокола” з посадовцями повітової влади повіту Ліска, в ході якої відбулися коректний обмін думками і з’ясування позицій сторін у питаннях українсько-польських взаємин [974]. Після попередньої домовленості й приготувань відділ УПА, боївка СБ ОУН разом з групою АК – ВіН („Вольносьць і Неподлеглосць”) здійснила напад на м. Грубешів з метою „знищення ворожих інституцій, які шкодять обом народам та тероризують польське й українське населення і підпільні організації, й в цілі надання нашій (АК й УПА – М.Г.) співпраці конкретного характеру”. Було зруйновано будівлі, в яких проживали співробітники НКВС, взято штурмом приміщення польської служби безпеки, звідки випущено в’язнів, вбито близько

40 енкаведистів та польських військовослужбовців” [975]. Характеризуючи підстави для спільних дій українського і польського підпілля, відома дослідниця цієї проблеми О. Буцько наголошує на тому, що „перші вбачали в евакуації українського населення з Польщі підрив та ліквідацію своєї бази для діяльності проти більшовиків та „самостійну Україну”. Польські націоналісти, проводячи лінію лондонського уряду Миколайчика, переслідували загарбницьку мету, оскільки розраховували за допомогою Англії та США знову захопити українські землі. Виїзд польського населення з території УРСР порушував їхні плани залучення поляків до збройної боротьби за здійснення цієї мети” [976].

Однак не подібні факти визначили загальний характер українсько-польських стосунків тієї доби. До 1946 р. включно продовжувалося взаємне виселення українців з Польщі та поляків з УРСР. А в 1947 р. настала черга сумнозвісної акції „Вісла”.

Завершення бойових дій на європейському театрі Другої світової війни не сприймалося лідерами національно-визвольного руху в Україні як сигнал до згортання боротьби. Йшлося лише про вибір тактичних засобів у досягненні все тієї ж стратегічної мети – здобуття суверенної національної державності. Л. Шанковський так характеризував ситуацію: „Насувались різні питання, що буде і як бути далі... Що робити далі, чи зложити зброю, узнати себе переможеними і піти з повинною до НКДБ, як собі цього бажали большевики, чи далі вести боротьбу проти відвічного ворога і як? Кожен здавав собі справу, що після закінчення війни, з якої СРСР вийшов переможцем, він матиме змогу кинути дуже великі сили на боротьбу з українським визвольно-революційним рухом і що вигляди в цій боротьбі є дуже мінімальні” [977].

Проте це не вплинуло на позицію керівництва УГВР і командування УПА. У травні 1945 р. Головний командувач УПА Т. Чупринка видав наказ „До бійців і командирів Української Повстанської Армії”, в якому стверджувався намір до „останнього боронити ідеї української самостійності” [978].

Тоді ж, у травні 1945 р., з'явився ще один документ – „Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення другої світової війни в Європі”, який містив оцінку геополітичної ситуації й перспективи розв’язання „українського питання”. Незважаючи на всі несприятливі умови, автори „Декларації” наголошували, що орієнтиром для всіх національно свідомих сил є „ідея української самостійної соборної держави”. Усвідомлюючи всі труднощі в процесі боротьби за визначення державності, керівництво Проводу намагалося морально зміцнити борців за свободу України: „Ми знаємо і віримо, що недалекий вже час остаточного визволення українського народу і створення самостійної держави, і цю віру передаємо народові. Ми хочемо разом з народом дійти до остаточної Великої Меті” [979].

Завершився черговий період боротьби українських самостійницьких сил за власну незалежну державу. На останньому етапі Другої світової війни після вигнання військ нацистської Німеччини та її союзників за межі України, ОУН та УПА виявилися наодинці зі сталінською системою. Виснажена війною, вона, однак, ні на йоту не відступила від постулатів, за якими будувалось і функціонувало соціалістичне суспільство. Перемога ж СРСР над гітлеризмом, як вважали в Кремлі, надавала моральні та юридичні права встановлювати власні порядки. Сталін повною мірою цим скористався і вирішив остаточно розв’язати українське та польське питання.

Оскільки до закінчення війни справитися з українським резистансом не вдалося, вирішено було „зняти проблему” комплексними заходами. Українсько-польське переселення мало продемонструвати світовій громадськості добру волю і діяльну участь СРСР у розв’язанні болісних і давніх міжнаціональних конфліктів, а також підтримати прорадянський уряд у Варшаві. Крім того цією акцією звужувалася зона боївок ОУН і загонів УПА, ліквідація яких на території УРСР вважалася лише справою часу.

Але протистояння „другій радянзації” Західної України виявилось неочікувано впертим і тривалим. Не буде перебільшенням сказати, що кожную позицію в регіоні радянській владі довелося здобувати знову.

Жертвами цього протистояння ставали як безпосередні учасники ідеологічного й військово-політичного конфлікту, так і ті, хто не мав до нього безпосереднього стосунку. Не перебираючи засобів, сторони йшли до кінця, причому українське підпілля діяло з відчайдушністю приречених, а силові структури СРСР – з упевненістю і завзятістю господарів становища. Тоталітарна система знову виявилася сильнішою, хоча боротьба тривала ще довгі повоєнні роки.

Не менш трагічно перегорталася остання сторінка українсько-польської ворожнечі. Надзвичайну жорстокість цього конфлікту відомий фахівець І.Льюшин обумовлює „як взаємною національною ненавистю, що накопичувалася у свідомості українців і поляків упродовж століть, так і радикальністю заходів, вжитих ОУН(СБ) – УПА у протидії польським прагненням поновити панування на західноукраїнських землях” [980].

„Розчищаючи” шлях до повновладного врядування в краї, партійно-радянський апарат намагався всіляко дискредитувати національно-визвольний рух у всіх його ідейно-політичних і практичних аспектах. Як виявилось, у тому був лише тимчасовий успіх.

ВИСНОВКИ

Особливості організації та функціонування радянського суспільства сталінської доби і донині привертають до себе підвищену увагу вітчизняних і зарубіжних істориків, соціологів, економістів, політологів. Серед найбільш актуальних, сформованих у 20–30-ті роки питань залишаються такі, як: генеза і структура специфічної верстви управлінців – партійно-радянської номенклатури; технології прийняття рішень вищими органами влади та їх реалізації; засоби впливу на суспільну свідомість населення (ідеологічні, економічні, морально-психологічні, примусові тощо); субординація і компетенція різних суб'єктів державної влади; реальний характер соціалістичної демократії; ефективність політичної системи тощо.

Вододіл в оцінках тих чи інших явищ здебільшого проходив ідеологічним фарватером. Радянська історіографія апологетизувала сталінський режим, натомість зарубіжні науковці давали критичну характеристику виплеканій Сталіним системі. Історики пострадянських країн протягом останніх 15 років також інтенсивно опрацьовували зазначений тематичний комплекс, чому сприяли демократизація, відсутність монопартійного диктату і контролю, доступність до архівних джерел. Саме можливість вивчення документів різного походження, змісту і спрямування дозволяє реконструювати всю сукупність подій досліджуваного періоду у їх суперечливій діалектиці і вийти на об'єктивні висновки й теоретичні узагальнення.

Відповідно до імперативу класової боротьби більшовики боролися з усім, що могло загрожувати їх безроздільному володарюванню в країні. Створивши однопартійну політичну структуру, вони підганяли під неї всі інші елементи суспільної системи – ради, профспілки, творчі, молодіжні, культурні, спортивні та інші недержавні організації. Громадські об'єднання стали невід'ємною складовою цієї архітектоніки. В статутах обумовлювалася широка їх участь в управлінні державою, вирішенні політичних, економічних і соціокультурних питань. Радянська агітаційно-пропагандистська машина

обстоювала тезу про те, що „величезна роль і значення громадських організацій в усіх сферах державного, суспільного і господарського життя є одним із яскравих проявів соціалістичної демократії” [981]. Можливість активно працювати в громадських об’єднаннях видавалася за гарантію реалізації ними закріпленого в Конституції СРСР права брати участь в управлінні державними й громадськими справами, в обговоренні та прийнятті законів і рішень загальнодержавного та місцевого значення.

Політичний характер добровільних об’єднань громадян визначався тим правовим статусом, який вони посідали в системі диктатури пролетаріату. Ієрархія громадських інституцій складалася на засадах класових підходів. Верхівку цієї піраміди зайняла ВКП(б), вертикальні й горизонтальні структури якої пронизували всі сфери суспільного організму. Партія монополізувала право ухвалювати рішення з будь-яких питань і домагатися їх виконання всіма державними органами. Сформована за принципом номенклатурного ордену верхівка Комуністичної партії водночас спиралася на багатомільйонну армію рядових членів і кандидатів у члени ВКП(б) та середню й нижчу ланки партійних функціонерів. Шляхом узурпації влади, залякування й фізичного винищення своїх опонентів і навіть однодумців одноосібну роль у керівництві партією, а отже, і всією державою відігравав Й. Сталін – її генеральний секретар. Культ особи Сталіна став одним із найбільш одіозних і вульгарних втілень ідей вождизму в історії людства, спричинивши величезні жертви ні в чому не винних людей, деформації в політичному, соціально-економічному, культурному, етноконфесійному житті країни.

Водночас окремі успіхи у вирішенні соціально-економічних проблем, уміло прищеплюванні ідеологічним апаратом соціалістичні цінності витворили у масовій свідомості образ Сталіна як харизматичну постать і стимулювали нові за характером суспільні відносини, засновані на колективізмі, радянському патріотизмі, покорі. Більшовицька система максимально використала психологію натовпу, експлуатуючи кращі якості людей, їхні сподівання на світле майбутнє і довіру до лідерів держави. В поєднанні з одержавленням

громадських інститутів морально-психологічна обробка дала надивовижу стійкий продукт – мораль і психологію людини з усіма її позитивними й негативними виявами: звитязною працею, героїзмом на фронтах, здатністю терпіти незгоди в ім'я кращого майбутнього, з одного боку, й ототожненням батьківщини з особою вождя, в якого сліпо вірили, нездатністю приймати індивідуальні рішення і домагатися їх реалізації, загальною недовірою і шпигуноманією, сподіванням на подвійні моральні стандарти тощо – з другого боку.

Війна зробила всі явища більш випуклими і надала їм ще виразніших форм.

Аналізуючи засади самоорганізації населення УРСР, слід мати на увазі тоталітарний характер суспільної конструкції, зведеної більшовиками. Усі громадські об'єднання набували рис державних органів як за функціями, формами, методами діяльності, так і за стилем керівництва, ментальністю відповідальних працівників та рядових урядовців. Всі вияви громадської активності підганялися під доволі жорсткі форми, вироблені партійним керівництвом. При цьому вони мали відповідати щонайменше двом критеріям – залишатися під повним контролем партії і бути провідником її політичної лінії в конкретній сфері життєдіяльності. Зовнішні атрибути демократії, декларовані статутами громадських об'єднань (виборність керівних органів, їх звітність перед рядовими членами тощо) нівелювалися суворою централізацією, адмініструванням організацій, які мали статус громадських. Та навіть за цих умов важко не помітити вияви ініціативи, живої зацікавленості людей у суспільних справах, уболівання за долю народу і держави.

Централізація і жорстке підпорядкування громадських організацій державним структурам мали не лише негативні, а й позитивні наслідки. Виграти таку війну можна було винятково завдяки максимальній концентрації фінансових, матеріальних, людських ресурсів, оперативному й централізованому маневруванню ними, зосереджуючи їх на головних ділянках фронту й виробництва, де вирішувалась доля держави. Навіть втрати від браку

індивідуальної ініціативи, надмірна обережність у прийнятті рішень не можуть заперечити переваги, що їх давали централізація та жорстка управлінська вертикаль. За таких умов громадські організації відіграли роль додаткових важелів, за допомогою яких зусилля радянських людей спрямовувалися в русло боротьби проти загарбників. По суті, йдеться про дихотомію, суперечливе поєднання двох по-різному спрямованих тенденцій: перша визначається нав'язуванням громадським об'єднанням волі правлячої верхівки, колективістськими імперативами, друга пов'язана з виявами індивідуального світобачення і дії, прагненням реалізувати особистий потенціал в колективних діях. Дисертаційне дослідження дає підстави стверджувати, що друга тенденція знаходить підтвердження критичною масою фактологічного матеріалу. Очевидно, що в умовах воєнної дійсності радянські люди в багатьох випадках виявляли індивідуальну відвагу і героїзм, здатність брати на себе відповідальність за долю інших і жертвувати своїм життям в ім'я інших.

Початковий період німецько-радянської війни сповна продемонстрував патріотичний потенціал народів СРСР, що стали жертвою гітлерівської агресії. Захист рідних осель і власного життя став природною потребою людей, які навіть без політико-ідеологічного обрамлення виявили здатність до самоорганізації та узгоджених колективних дій. Це було логічною й адекватною реакцією на загрозу існуванню традицій соціально-економічного і культурного життя, хоча й далеких від ідеалу, та все ж „своїх”, більш звичних, ніж ті, що їх принесли нацистські „культуртрегерами”. В найважчі моменти війни люди не втрачали віри в перемогу і кували її власними руками, віддаючи армії все, що могли. Корінний перелом у війні розширив масштаби патріотичних акцій, бо перемоги на фронтах краще за будь-які гасла й заклики переконували в тому, що кожна копійчина чи шматок хліба, передані до фонду оборони, „працюють” на перемогу. Слід віддати належне радянському державному і партійному апарату, який гнучко скористався морально-психологічним станом населення і вміло спрямував його в потрібне русло:

виснажений до межі бюджет дістав істотне джерело наповнення, а владна верхівка – моральні дивіденди і кредит довіри мас.

Дискретний характер суспільних процесів на території України в період Другої світової війни, спричинений кількаразовою зміною політичних режимів, визначив коливання настроїв населення, громадської думки. Найбільш рельєфно вказані явища можна простежити в західноукраїнському регіоні, який до 1939 р. перебував у складі Польщі, а потім відчув на собі по черзі всі принади радянського, нацистського і знову таки більшовицького режимів.

Прихід радянської влади в Західну Україну поклав початок докорінному зламу звичного укладу життя населення краю. Виховане на буржуазних традиціях, воно неоднозначно сприйняло радянські нововведення. Лише люмпенізована та прорадянськи налаштована частина західноукраїнського суспільства беззастережно кинулася в обійми нової влади, з якою асоціювались віковічні мрії про міжнаціональний мир, землю, роботу, освіту, добробут. Та вже незабаром і в її середовищі почали домінувати тверезі оцінки реалій. Примусове насадження „соціалістичних” форм господарювання, політичні репресії викликали до життя опозиційні настрої щодо більшовицької практики.

Не менш складною виявилася ситуація в інших областях України. „Новий порядок” гітлерівців завдав подвійного удару по світосприйняттю населення України. Більша частина його була просто пригнічена неспроможністю Сталіна і його сподвижників протидіяти Гітлеру в перший період війни. Усвідомлення того, що за ширмою „наймогутнішої країни світу – СРСР” криється квола державно-партійна верхівка, багатьох людей довело до заціпеніння та прострації. Жахливий нацистський „порядок” ще більше посилив настрої антипатії та нігілізму тих, хто перебував на окупованих німецько-румунськими військами землях.

Водночас певна частина українського суспільства з приходом гітлерівців спробувала реалізувати ідею української державності. І хоча Берлін відразу розставив крапки над „і”, сподівання на відродження національної держави жило тих, хто заради цього пішов на відкриту співпрацю з окупантами. Саме

під цим кутом зору слід розглядати спрямування й наслідки діяльності тієї частини української громадськості, яка активно брала участь у творенні дивізії СС „Галичина”.

Гітлерівська окупація посилила розкол у таборі українських націоналістів. ОУН (Бандери), в якій нацисти вбачали загрозу своєму пануванню, швидко змушена була перейти на нелегальне становище. Іншу позицію зайняла ОУН (Мельника), члени якої вважали, що лише під егідою Великої Німеччини може стати Українська держава. Виходячи з цього постулату, мельниківці пропонували йти на компроміси з німецькою адміністрацією. Бандерівці ж поступово перейшли до збройних форм боротьби на три фронти: проти радянських регулярних військ, проти німецьких залог і польських збройних формувань. Крім того протистояння у верхівці ОУН переросло в братовбивчу ворожнечу між двома її гілками. Поява ж кількох адміністративно-територіальних утворень на етнічних українських землях (Рейхскомісарітату „Україна”, „Трансністрія”, дистрикту „Галичина”, що увійшов до складу Генерального губернаторства) не залишала сумнівів щодо негативного ставлення Гітлера до ідей української державності. Народу України відводилася роль „остарбайтерів”, а землі, які він займав, мали стати „життєвим простором” для арійців, скарбницею харчів, корисних копалин, енергоресурсів тощо. Сила німецької армії, жорстокий режим, встановлюваний на окупованій території, підштовхнули багатьох наших співвітчизників до свідомого співробітництва з гітлерівцями. Та все ж переважаюча частина українського суспільства не сприйняла нової влади, яка тероризувала й нищила людей, грабувала культурні й матеріальні цінності. Окупаційний режим сприяв переосмисленню багатьох явищ і процесів суспільного життя, доповнив новими рисами світогляд українців. Нацистський геноцид, завдавши величезних втрат українському народу, залишив не знищений часом відбиток у його самосвідомості – пам’ять про мільйони загиблих на фронтах, у концтаборах, на примусових роботах у рейху.

Однак і в умовах окупації українська спільнота змогла виявити здатність до консолідації, узгоджених дій, самоорганізації. Особливу активність українська громадськість виявила в Генеральному губернаторстві, де окупаційна адміністрація проводила дещо м'якшу лінію порівняно з РКУ. Тут суспільні імпульси скеровувались у креативне русло. Залишаючись офіційно поза політикою, провід УЦК зосередив свою увагу на організації культурно-освітньої роботи, допомозі сільським господарям, благодійності. Створена мережа низових ланок дозволила охопити акціями УЦК найвіддаленіші куточки Карпат, залучити до громадського життя десятки тисяч людей. Особливо вражали масштаби благодійництва: під керівництвом УЦК збиралися кошти на допомогу радянським військовополоненим, дітям-сиротам, іншим категоріям населення, постраждалого в війні. Постійна увага до дітей, що виявлялася в допомозі українському студентству, забезпечення умов для їх відпочинку, організація фахової освіти юнацтва, роботи дитсадків, ясел, сиротинців тощо заслуговують на більш детальне вивчення. Досвід, накопичений громадськими організаціями України в цій сфері в роки війни, може бути використаним за умов сучасної соціально-економічної ситуації.

Нацистська тоталітарна машина поставила діяльність громадських організацій в окупованих областях України під свій жорсткий контроль. Це відбилосся на формах, змісті і спрямуванні, кінцевих результатах їхньої роботи.

Вигнання гітлерівців з України та відновлення радянської влади створили нові суспільно-психологічні обставини. Особливістю цього періоду є те, що зрушення в суспільній свідомості торкнулися різних верств суспільства. І якщо інакомислення в середовищі інтелектуальної еліти можна вважати цілком природним і логічним, то появу критичних оцінок радянської дійсності в середовищі інших категорій населення можна пов'язати лише з війною, з тим, що червоноармійці, полонені, „остарбайтери” побачили в європейських країнах.

Масштаби руйнувань і збитків, яких зазнала Україна внаслідок війни, були справді безпрецедентними. Помножені на людські втрати, вони створили низку таких складних економічних, соціальних, демографічних, морально-

психологічних проблем, розв'язання яких вимагало величезного напруження всіх матеріальних і духовних ресурсів суспільства. За цих умов особливого значення набувала ефективна діяльність громадських організацій, які фактично виконували специфічні управлінські функції, допомагали донести волю керівництва країни до кожного члена суспільства.

Слід зазначити, що в відбудовний період не з'явилося принципово нових технологій реалізації організаторського й ідеологічного потенціалу громадських об'єднань. Залишаючись важливою ланкою в державному механізмі, вони відповідно до нових умов адаптували випробувані форми й методи роботи і намагалися діяти синхронно з партійними організаціями. І хоча симбіоз державних і громадських структур інколи давав збої, оскільки за такого розмаху відбудовних робіт взагалі важко уявити систему, яка б функціонувала ідеально, все ж слід визнати, що в цілому ця система успішно долала різні перешкоди й вирішувала надскладні питання відродження економіки, суспільної сфери України.

Здійснений у цій дисертації аналіз діяльності громадських організацій України в умовах Другої світової війни дозволив сформулювати низку теоретичних положень, що виносяться на захист.

1. Демократизм будь-якого політичного режиму виявляється не лише у формах і методах функціонування владних структур – законодавчих, виконавчих, судових, правоохоронних, а й в умовах, створених для розвитку громадського життя, волевиявлення широких верств населення, розмаїтті форм організації суспільної самодіяльності населення. Чим більші „ножиці” між проголошеними державою демократичними свободами і реальним станом речей, тим рельєфніше проступають у ній авторитаризм, бюрократизація й віддаленість правлячої верхівки від народу.

2. Особливістю суспільно-політичної моделі більшовицького зразка стала дихотомія у вигляді формальної поліфонічної картини громадського суспільного життя (наявність широкого спектру громадських об'єднань) і практичного тотального всевладдя комуністично-радянської верхівки, що

уособлювала режим і володіла важелями управління всіма галузями життєдіяльності країни. Імперативною теорії та практики державного будівництва в СРСР стала винятково монопольна роль більшовицької партії в системі суспільних координат. Обґрунтована ідеологічно, вона з часом перетворилася в аксіому, дозволивши партійному апарату поширити контроль на органи влади та недержавні структури. Підминаючи під себе всі інші форми суспільної активності населення, Комуністична партія „клонувала” подібних собі „близнюків” – комсомол та інші громадські інституції, які виявилися слухняним знаряддям у руках партійної номенклатури.

3. Більшовицький тотальний контроль за всіма сферами суспільно-політичного життя вихолощував специфіку змісту і спрямування таких громадських організацій, як професійні, творчі спілки, інші недержавні об'єднання, збіднював реальні результати їхньої діяльності, переводив їх у розряд „привідних пасів” партії, здатних лише копіювати її дії, покійно втілювати в життя її настанови.

4. Метою суспільно-політичної доктрини сталінського керівництва стала всеосяжна уніфікація суспільної свідомості, повне подолання опозиційності й інакомислення, атрофія волі та здатності людей до спротиву, перетворення народу в натовп.

5. Національні громадсько-політичні інституції самостійницького спрямування – ОУН, УПА, УГВР та інші – стали свідченням неперервності визвольної боротьби українського народу за самовизначення, прагнення зберегти наступність у розвитку політичної думки і тих суспільних сил, які сповідували ідею розбудови Української соборної незалежної держави.

6. Громадське життя в СРСР сталінської доби з усіма його атрибутами підпорядковувалось позаекономічному впливу і примусу людей, мобілізації їх на виконання визначених у Кремлі завдань, підвищенню ступеня експлуатації трудящих у завуальованій „добровільній” формі псевдоініціатив, змагань, рухів.

7. Моральний клімат у країні під впливом подвійних етичних стандартів, сповідуваних Сталіним і його прибічниками, визначався такими рисами, як загальна підозріливість, шпигуноманія, псевдоколективізм, страх перед партійно-радянським бюрократичним апаратом, рапортоманія, фальшивий оптимізм, гіпертрофована глорифікація режиму, ескалація „культу вождя” і т.п. Відхід від одвічних, прабатьківських цінностей нівечив суспільно-психологічний архетип народу, спотворював уявлення людей про добро і зло, творив нову систему орієнтирів і якостей індивіда – „гвинтика” у всесильній державі.

8. Серед причин, які створили передумови деформації в суспільній свідомості та психології, слід виділити такі: а) відсутність демократичних традицій у дореволюційний час; б) брак досвіду громадської самодіяльності, корпоративної відповідальності в широких верствах і прошарках населення; в) поєднання й переплетіння феодальних рудиментів із самодержавною формою правління, що підготувало підґрунтя культу особи Сталіна.

9. Цілеспрямована тотальна обробка масової свідомості радянських людей мала значний інерційний ефект: навіть очевидні злочини більшовицької верхівки проти власного народу не змогли істотно вплинути на ставлення переважаючої частини населення країни до сталінського керівництва. Радянські лідери сповна скористалися кредитом довіри народу в критичних для себе ситуаціях, зокрема в початковій фазі війни.

10. У період німецько-румунської окупації на територію Наддніпрянської та Східної України поширився вплив тих політичних сил та ідей, становлення яких відбулося в іншій системі суспільно-політичних координат – довоєнних Польщі, Румунії, Чехословаччині, Угорщині. Поширення національно-демократичної та націоналістичної ідеології на території, що понад 20 років перебувала під владою більшовиків, зустрічалося з певними перешкодами як об’єктивного, так і суб’єктивного плану, що насамперед було пов’язане з відмінністю політичних режимів, пануючою

ідеологією, морально-етичними моделями, особливостями світосприйняття і т. ін.

11. У роки війни здійснено незначні корективи внутрішньої політики держави. Однак із певним ретушуванням фасаду тоталітарної системи (надання зовнішніх формальних атрибутів суверенності союзних республік, діалог з Російською православною церквою тощо) режим сповна скористався плодами Перемоги: отриманий від народу кредит довіри було спрямовано на його подальше пригнічення та „загвинчування гайок”.

12. Найбільш інтенсивним і резонансним виявом політичної активності прихильників ідеї незалежної Української держави стала боротьба ОУН та УПА. Неоднозначний за своїм характером, засобами і спрямуванням, націоналістичний рух засвідчив наявність і дієвість в українському суспільстві сил, які мали мужність виступити проти гітлерівського й сталінського тоталітарних режимів зі зброєю в руках. Сили, кинуті на придушення національно-визвольного руху в Україні, свідчать про небезпеку, яку він потенційно ніс для обох диктаторів.

13. Особливістю окупованої України була наявність двох антинацистських сил в особі радянського підпільно-партизанського та самостійницького рухів. Якщо перший значною мірою був ініційований і матеріально підтриманий з радянського тилу, то другий спирався на суто українські національні сили і внутрішні резерви. При цьому слід визнати, що українське суспільство розколювалося в своїх симпатіях: прихильники більшовицької влади сповідували радянський, а співчуваючі національно-визвольним змаганням – український патріотизм. Неминуча конфронтація на цьому ґрунті й дотепер залишається незримим вододілом у сучасному українському суспільстві.

14. Багатонаціональне й поліконфесійне за складом населення західноукраїнських земель, перебуваючи протягом тривалого часу в складі Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, Чехословаччини, традиційно тяжіло до плюралістичних форм громадсько-політичної активності. Ні в 1939–1941 рр., ані

на завершальному етапі Другої світової війни воно в основній своїй масі виявилось не готовим беззастережно увійти в соціально-економічну й світоглядно-ідеологічну радянську систему. Сталінський режим здійснював і першу, і другу радянізацію краю апробованими до війни методами, не бажаючи рахуватися з його особливостями й роками очікувати результатів, так би мовити, екстенсивної інкорпорації регіону в соціалістичне суспільство. Під тотальним натиском соціалістичних реформувань громадське життя західноукраїнських областей швидко втрачало свою самобутність і поліфонічність, уніфікувалося, пронизувалося партійними органами і всюдисущими спецслужбами. Припинила діяльність розгалужена мережа української кооперації, культурно-освітніх товариств, добродійних та релігійних інституцій. Їхнє місце посіли скалькульовані з партійної матриці одержавлені організації, які виконували функції додатків партійних і радянських органів.

Велика Вітчизняна війна завершилась перемогою радянської системи над фашизмом. Безсумнівно, ціна такої перемоги має спонукати до визначення історичних уроків і сучасних політиків – українську еліту, котра сьогодні відповідальна за долю держави. Війна засвідчила, що люди здатні нести громадянську відповідальність разом із владою. Розподілити цю суспільну відповідальність, забезпечити баланс влади й громадських інституцій якраз і означає створити громадянське суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – 9-е изд., доп. и испр. – М., 1983–1986. – Т. 7. – 574с.; Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т. – К., 1976. – Т. 2. – 1083 с.; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. док. за 50 лет: В 4 т. – М., 1967. – Т. 3: 1941–1952 гг. – 751 с.; Постановления пленумов ВЦСПС (девятого созыва). – М., 1949. – 408 с.; Профсоюзы СССР: Док. и мат.: В 4 т. – М., 1963. – Т. 3: Профсоюзы в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму (1937–1952 гг.). Киев, 1963. – 749 с.; Огненные годы: Док. и мат. об участии комсомола в Великой Отечественной войне. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1971. – 654 с.
2. Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 – 1945 гг.): Док. и мат. /Сост.: В.Б.Калинин и др. – М., 1970. – 494 с.; 1961. – 703 с. /Сост.: В.С.Василенко, Е.Д. Орехова.
3. Судебный процесс по делу верховного главнокомандования гитлеровского вермахта: Приговор пятого американского военного трибунала, вынесенного в Нюрнберге 28 октября 1948 г.: Пер. с нем. – М., 1964. – 360 с.; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. мат.: В 7 т. – М., 1958; Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – М., 1968. – 384 с.; Совершенно секретно. Только для командования. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Док. и мат. /Сост.: В.И. Дашичев. – М., 1972. – 752 с.
4. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Док. и мат.: В 3 т. – 2-е изд., доп. – Киев, 1985. – Т.1: Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.). – 519 с.; Т. 2: Украинская ССР в период коренного перелома а ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г.– конец 1943 г.). – 512 с.; Т. 3: Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944 – 1945 гг.). – 511 с.
5. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: Зб. док.: У 2 т. – К., 1973; Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. – 1939 – 1979: Зб. док. і мат. – К., 1980. – 547 с.; Культурне будівництво в Українській РСР: Зб. док. і мат. – К., 1989. – 574 с.
6. Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов /Под общ. ред. А.Н. Яковлева. – М., 1991. – 460 с.
7. Так это было. Национальные репрессии в СССР. 1919 – 1952 годы: В 3 т. – М., 1993.
8. Канун и начало войны: Док. и мат. /Сост.: Л.Н. Кришнер. – Ленинград, 1991. – 431 с.
9. Русский архив: Великая Отечественная война /Под общ. ред. В.А.Золотарев. – М., 1993. – Т. 20 (9): Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Док. и мат. /Сост.:

- А.С.Князьков и др. – 1999. – 672 с.; Т.25 (14): Тыл Красной Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Док. и мат. /Сост.: П.И. Вещиков и др. – 1998. – 736 с.
10. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. – Т.1: Накануне. – Кн. 1: ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г. – М., 1985. – 450 с.; Кн. 2: 1 января – 21 июня 1941 г. – М.: АО «Книга и бизнес», 1995. – 398 с.
  11. Національні відносини в Україні у ХХ столітті /Упоряд. М.І. Панчук. – К., 1994. – 560 с.; Культурне життя в Україні. Західні землі: Док. і мат.: У 2 т. – Т.1: 1939–1953. – К., 1995. – 748 с.; Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.). /Авт.-упоряд. О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький. – К., 2001. – 320 с.
  12. Антибольшевицький Блок Народів: Зб. док. в 1941–1956 рр. – Мюнхен, 1956. – 145 с.; Мірчук Петро. Українська Повстанська Армія. 1942–1952: Док. і мат. – Мюнхен, 1953. – 448 с.; ОУН в світлі Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1953 рр. – Б/м, 1955. – 160 с.; УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. 1942–1950: У 2 т. – Мюнхен, 1957. – Т.1. – 446 с.
  13. Літопис Української Повстанської Армії: У 32 т. /Відп. ред. Є. Штендера; Співред. П. Потічний. – Торонто, 1977–2002. – Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація. – Кн. 1: Початки УПА: Док. і мат. – Торонто, 1989. – 256 с.; Літопис Української Повстанської Армії. – Т.7: УПА в світлі німецьких документів. 1942–1945. – Кн. 2: Серпень 1944–1945. – Торонто, 1983. – 272 с.; Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 8: Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали. – Кн. 1: 1944–1945. – Торонто, 1980. – 320 с.; Літопис Української Повстанської Армії. – Т.26: Українська Визвольна Рада. – Кн. 4: Документи, спогади і біографії. – Торонто, 1996. – 685 с.
  14. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Док. і мат.: В 3 т. / Під ред. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Нью-Йорк – Торонто – Париж, 1983. – Т. 3. – 381 с.
  15. Косик Володимир. Україна у Другій світовій війні у документах. Зб. нім. арх. мат. (1941–1942). – Львів, 1997. – Т. 1. – 384 с.; його ж. Україна у Другій світовій війні у документах. Зб. нім. арх. мат. (1941–1942). – Львів, 1998. – Т. 2. – 384 с.; його ж. Україна у Другій світовій війні у документах. – Львів, 1999. – Т. 3. – 382 с.; його ж. Україна у Другій світовій війні у документах. – Львів, 1987. – Т. 4. – 384 с.

16. ОУН–УПА в роки війни: Док. і мат. /Упорд. В.Сергійчук //Молодь України, 1992; ОУН і УПА у Другій світовій війні /Упоряд. М.В.Коваль, В.А.Гриневич //Укр. іст. журн. – 1994. – № 2. – С. 102–129; № 4. – С. 89–107.
17. Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. – К., 1994. – Кн. 2: Документи. – 686 с.
18. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. /Лялька Я., Максимчук П., Патер І. та ін. – Львів, 1993. – Кн. 1. – 728 с.; Літопис нескореної України. Док., мат., спог. – Львів, 1997. – Кн. 2. – 664 с.
19. Сергійчук Володимир. ОУН–УПА в роки війни. Нові док. і мат. – К., 1996. – 494 с.; його ж. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках. Нові док. і мат. – К., 1998. – 942 с.
20. Літопис УПА. Нова серія / О.Вовк, І.Павленко, П.Сохань та ін. – К. – Торонто, 1995. – Т. 1: Видання Головного Командування УПА. – 723 с.; Літопис УПА. Нова серія. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944: Док. і мат. – К. – Торонто, 1999. – Т. 2. – 724 с.; Літопис УПА. Нова серія. – К. – Торонто, 2001. – Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичне підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959. – 650 с.; Літопис УПА. Нова серія. – К., Торонто, 2002. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичне підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, МДБ–КДБ. 1943–1959. – Кн. 1: 1943–1945. – 596 с.
21. Обвиняет земля. Организация украинских националистов: Док. и мат. – М., 1991. – 157 с.
22. Foreign Relation of the United States. Diplomatic Papers. – Washington D.C. Vol. IV. – 1964. – 1473 p.; Anglo-american Perspectives on the Ukrainian Question. 1938–1953. A Documentary Collection. Kingston, Ontario – Vector, New-York, 1987. – 242 p.
23. Хрущев Н.С. Время, люди, власть. Воспоминания: В 4 кн. – М., 1996. – Кн. 1. – 498 с.; його ж. Воспоминания. Избранное. Фрагменты. – М., 1997. – 510 с.; Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева //Вопросы истории. – 1990. – № 7; Берия Серго. Мой отец – Лаврентий Берия. – М., 1994. – 431 с.; Жуков Г.К. Воспоминания и размышления: В 3 т. – 10-е изд., доп. по рукописи. – М., 1990. – Т. 1. – 384 с.; Т. 2. – 368 с.; Т. 3. – 396 с.; Баграмян И.Х. Так начиналась война. – Киев, 1988. – 448 с.; Судоплатов Павел. Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. – М., 1996. – 508 с.; Бегма Василь, Кизя Лука. Шляхи нескорених. – К., 1964. – 503 с.; Вершигора П.П. Люди з чистою совістю. – К., 1990. – 701 с.; Ковпак С.А. Від Путивля до Карпат. – К., 1984. – 287 с.; Медведев Дм. Это было под Ровно. – Челябинск, 1985. – 198 с.; його ж. Сильные духом. – Донецк, 1990. – 423 с.; Наумов М. Западный рейд. – Киев, 1985. – 282 с.; Руднев С.В. Щоденники про карпатський рейд. – К., 1948. – 88 с.; Сабуров А.Н. Отвоєванная весна. – Устинов, 1986. – 630 с.; Старинов В. У партизан. – М., 1942. – 735 с.; його ж. На партизанской земле. – М., 1943. – 84 с.; Строкач Т. Наш позивний – свобода. – Киев, 1975. – 415 с.; Федоров О.Ф. Підпільний обком діє. – К., 1981. – 830 с.;

- Войцехович В.О. Фронт на Поліссі: Партизанські зшитки. – К., 1975. – 431 с.; Попудренко М. Щоденник. – К., 1949. – 156 с.
24. Авторханов А. Мемуари // Октябрь. – 1992. – № 10.–С. 131–159; Вернадський В.И. Дневник 1939 года // Дружба народов. – 1992. – № 11–12. – С. 5–44; Вони чесно своє обробили на ратному і освітянському полях: Спогади ветеранів Великої Вітчизняної війни – працівників Міністерства освіти і науки України / Упор. О.А.Сай. – К., 2003. – 268 с.; Довженко О. Україна в огні: Кіноповість, щоденник. – К., 1990. – 416 с.; Любченко А. Щоденник // Нові дні. – 1952. – Серпень. – С. 9–31; Мариупольцы о Великой Отечественной войне: Воспом. ветеранов. – Мариуполь, 1999. – 425 с.; Советские профсоюзы в Великой Отечественной войне 1941–1945. Сб. воспом. – М., 1975. – 239 с.; Расскажи сыну своему...: Воспоминания киевлян – ветеранов Великой Отечественной войны / Под ред. И.М.Шайкина и др. – Киев, 1998. – 384 с.
25. Бойдуник О. На переломі (Уривки спогадів). – Париж, 1967. – 155 с.; Борець Ю. У вирі боротьби. Спогади учасника повстанської боротьби (1941–1948). – К., 1993. – 302 с.; Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Львів, 1993. – 164 с.; Закерзоння: Спомини вояків Української Повстанської Армії: У 4 т. – Варшава, 1994. – Т. 1. – 440 с.; 1996. – Т. 2. – 279 с.; 1997. – Т. 3. – 303 с.; 1998. – Т. 4. – 267 с.; Книш З. Розбрат: Спогади і матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 рр. – Торонто, Б/р. – 431 с.; Кубійович В. Мені 70. – Париж, 1970. – 135 с.; його ж. Мені 80. – Париж, 1985. – 137 с.; його ж. Мені 85. – Мюнхен, 1985. – 308 с.; його ж. Мої візити у митрополита Андрея Шептицького // Український історик. – 1989. – № 1–3. – С. 121–123; Мечник С. Між трьома окупантами. – Мюнхен, 1967. – 240 с.; його ж. Люди, роки, події. – Мюнхен, 1967. – 294 с.; Непоганий огонь віри. Збірник на пошану сл. п. Полковника Андрія Мельника. – Париж, 1975. – 763 с.; Онацький Євген. Портрети у профіль. – Чикаго, 1965. – 300 с.; його ж. У вічному місті: В 4 т. – Торонто, 1959. – Т. 1. – 210 с.; 1984. – Т. 2. – 632 с.; Т. 3. – 642 с.; 1989. – Т. 4. – 686 с.; Паньківський К. Від комітету до Державного Центру. – Нью-Йорк, Торонто, 1968. – 286 с.; його ж. Роки німецької окупації, 1983. – 480 с.; Ребет Дарія. До початків УГВР: Спогади, коментарі, рефлексії // Сучасність. – 1986. – Ч. 7–8. – С. 169–186; її ж. Про народження і не змарноване буття УГВР // Сучасність. – 1965. – Ч. 1. – С. 71–79; Самчук Улас. На білому коні. – Нью-Йорк, Мюнхен, 1965. – 235 с.; Скорпуський М. Туди, де бій за волю. – К., 1992. – 351 с.; Тис-Крохмалюк Юрій. Окупація і рух спротиву в щоденнику Ганса Франка // Вісті комбатанта. – 1978. – Ч. 5–6. – С. 71–77; Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони: повість мого життя. – К., 1995. – 318 с.; Фурман А. Під прапором Бандери. – Лондон, 1964. – 184 с.; Лебедь. М. Українська Повстанська армія: її генеза, ріст і дії. – Дрогобич, 1993. – 208 с.
26. В'юн Галина. Під знаком Червоного Хреста в Полтаві. 1941–1942 рр. – Новий Ульм, 1973 – 46 с.; Глід Степан. Фрагменти життя і мук: Спогади з часів окупації України. – Лондон, 1955; Гуменна Докія. Хрещатий Яр. – Нью-Йорк, 1956. – 488 с.; Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна

- війна. – Вінніпег, 1954; Форостівський Леонтій. Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952; Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. – К., 2002. – 317 с.; Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Док. і мат.: У 2 ч. / Упор. І.О.Кресіна та ін. – К., 1997.
27. Вторая мировая война в воспоминаниях У.Черчилля, Ш. Де Голля, К. Хэлла, У.Леги, Д.Эйзенхауэра. – М., 1990. – 558 с.; Габсбург Вільгельм (Вишиваний Василь). Автобіографія. – Львів, 1996. – 38 с.; Геббельс Й. Последние записи. – Смоленск, 1993. – 412 с.; Шелленберг В. Лабиринт. Мемуары гитлеровского разведчика. – Киев, 1993. – 303 с.; Шпеер Альберт. Воспоминания. – Смоленск, Москва, 1997. – 695 с.; Штрассер О. Гитлер и я. – Ростов-на-Дону, 1999. – 381 с.; Гальдер Ф. Военный дневник: Пер. с нем. – М., 1969. – Т. 2.; Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944 гг.): Пер. с нем. – М., 1974; Манштейн Э. Утерянные победы. – М., 1999. – 896 с.
28. Военный энциклопедический словарь / Предс. глав. ред. комиссии Н.В.Огарков. – М., 1984. – 863 с.; Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия / Гл. ред. М.М.Козлов. – М., 1985. – 832 с.; Довідник з історії України: У 3 т. – К., 1995. – Т.2. – 435 с.; Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В.Кубійович. – Т. I–III; 1–9. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1949, 1955–1980; Енциклопедія українознавства. Перевид. в Україні. – Львів, 1993–1996; Націоналізм як суспільний феномен: Енциклопедичний словник. – Донецьк, 1997. – 382 с.; Підкова І.З., Шусть Р.М. Довідник з історії України. – К., 1993. – Т. 1. – 240 с.; Советская военная энциклопедия. /Пред. ред. комиссии Н.В. Огарков: В 8 т. – М., 1976–1980; Советская историческая энциклопедия: В 16 т. – М., 1971; Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий / Отв. ред. В.И.Клоков. – К., 1985. – 618 с.
29. Дубина К. Варвари двадцатого віку. – Саратов, 1942. – 16 с.; Чеканюк А. Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси. – М., 1943; Глухий О. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу. – М., 1942. – 74 с.; Новиченко Л. Гітлерівська кріпаччина. – Саратов, 1942. – 20 с.
30. Бурмистенко М. Партизанская война против немецких фашистов на Украине // Правда. – 1941. – 25 июля; Строкач Т. Партизаны Украины. – М., 1943. – 40 с.; Зленко А. Большевистское подполье на Украине // Партийное строительство. – 1942. – № 3. – С. 13–20; З досвіду піврічної боротьби радянських партизан проти німецьких окупантів // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. – 1943. – Кн. 1. – 102 с.
31. Ковпак С. Походы в Карпаты. – М., 1944. – 684 с.; Федоров А. Подпольный обком действует. – М., 1944. – 684 с.; Бегма В. Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині. – К., Харків, 1945. – 35 с.
32. Литвин К. Массово-политическая работа в освобожденных районах Ворошиловградской и Харьковской областей Украины // Пропагандист. – 1943. – № 15–16. – С. 7–12; Селезнев К. Работа политорганов действующей армии среди населения // Партийное строительство. – 1944. – № 7–8. – С. 5–12; Колыбанов А. Одесская партийная организация в дни обороны // Партийное строительство. – 1945. – № 9–10. – С. 34–43.

33. Гаевой А. Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области. – М., 1944. – 45 с.; Валуев В. Відбудова народного господарства на Україні // Агітатор. – 1944. – № 7. – С. 5–11; Бибииков Л. Восстановление предприятий легкой промышленности на Украине // Легкая промышленность. – 1944. – № 10. – С. 8–13.
34. Богомолец О. Вчені України у дні Великої Вітчизняної війни. – Уфа, 1942. – 23 с.; Палладін О. Академія наук Української РСР (1919–1944). – К., 1944. – 107 с.
35. Юрченко О. КП(б)У в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу // Більшовик України. – 1943. – № 9. – С. 5–13; Данилюк М. КПСС – організатор трудових і патріотических подвигів колхозного крестьянства Советской Украины в Великой Отечественной войне. 1941–1945: Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1954; Гора А. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за восстановление социалистического сельского хозяйства Украины в годы Великой Отечественной войны. 1943–1945 гг.: Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1954; Западаев В.В. КПСС – вдохновитель и организатор ратных и трудовых подвигів советского народа в Великой Отечественной войне: Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1955; Каневський О. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. – Харків, 1947. – 38 с.; Лаута С. Колхозное крестьянство Советской Украины в период Великой Отечественной войны: Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1951; Хавин А. Восстановление промышленности Донбасса в период Великой Отечественной войны // Вопросы истории. – 1956. – № 5; Омельяненко И. Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне. – Сталино, 1957. – 72 с.
36. Бондар М. Коммунисты – вдохновители и организаторы героической обороны Одессы в 1941.: Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1952; Погребинский М. Трудящиеся Киева и Киевской области в обороне столицы Украинской ССР: Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1953; Балковой П. Истребительные батальоны Украины в период оборонительных боев Советской Армии (1941–1942 гг.): Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1949; Десенко Л. Народное ополчение в героической обороне Одессы (июнь – октябрь 1941 г.). – Киев, 1952; Воробьйов Ф. Визволення Правобережної України. – К., 1946. – 48 с.; Паротькін І. Визволення Західної України. – К., 1946. – 45 с.; Каган Т. В боях за Донбасс: Сб. – Сталино, 1947. – 128 с.; Герої партизанської боротьби на Україні. – К., 1998. – Кн. 1. – 312 с.
37. Дубина К. Большевистские подпольные организации Киева в борьбе против немецко-фашистских захватчиков: Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1949; Клоков В. Действия украинских партизан по нарушению работы железнодорожных коммуникаций в тылу немецко-фашистских захватчиков: Дисс. ... канд. ист. наук. – Киев, 1948; Клоков В.І., Кулик І.Т., Слинько І.І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1957. – 220 с.; Супрун И. Комсомол и молодежь Украины в партизанском движении Украины в годы Великой Отечественной войны. – Киев, 1948. – 312 с.; Тронько П. Бессмертие юных. Из истории борьбы комсомольского

- подполья Украины в годы Великой Отечественной войны. – Киев, 1957. – 176 с.
38. Комсомол в боях за Родину. – М., 1942. – 376 с.; Видюков И. О комсомольской работе на фронте. – М., 1942. – 40 с.; Девушки-воины. Очерки о девушках-героях Великой Отечественной войны. – М., 1944. – 128 с.; Советская молодежь в Отечественной войне. – М., 1945. – 240 с.; Боевой путь Ленинского комсомола. – М., 1947. – 176 с.
  39. Білан В. Ю. Комсомол України – активний помічник Комуністичної партії в боротьбі за відбудову промисловості республіки в роки війни (1943–1945 рр.): Дис. ...канд. іст. наук. – К., 1957. – 257 с.; Клименко В. И. Ленинский комсомол – верный помощник партии в коммунистическом воспитании трудовых резервов в период Великой Отечественной войны Советского Союза: Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1953; Мороз В. И. Ленинский комсомол – активный помощник Коммунистической партии в борьбе за социалистическое преобразование сельского хозяйства западных областей Украины (1944–1945 гг.): Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1955; Хвостенко С. П. Комсомол – активный помощник Коммунистической партии в борьбе за восстановление и развитие сельского хозяйства в 1943–1950 гг. (на материалах Украинской ССР): Дис. ... канд. ист. наук. – Киев, 1954; Яценко В. Д. Комсомольці України в партизанських лавах. 1941–1945. – Київ, 1969. – 159 с.
  40. Лукина М. М. Трудящиеся женщины Советской Украины в борьбе за восстановление народного хозяйства республики (1943–1945 гг.): Дис. ...канд. ист. наук. – Киев, 1953.
  41. Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини. – К., 1945. – 24 с.
  42. Беляев В., Рудницький М. Під чужими прапорами. – К., 1956. – 245 с.; Дудикевич Б., Вітошинський Я. Українські буржуазні націоналісти – найманці міжнародного імперіалізму. – Львів, 1952. – 59 с.; Маланчук В. Ю. Історія однієї зради. – Львів, 1958. – 71 с.; Полторацький О. Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу. – К., 1953. – 68 с.; Шиш А., Хвостін М. Реакційна суть українського буржуазного націоналізму та уніатства. – Станіслав, 1958. – 63 с.
  43. Супруненко М. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. – К., 1956. – 472 с.
  44. В труде – как в бою. Из истории комсомольско-молодежных бригад в годы Великой Отечественной войны. – М., 1961. – 216 с.; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945: В 6 т. – М., 1965; Гвардия тыла. – М., 1962. – 448 с.
  45. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. – К., 1967–1974; Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. – К., 1967. – Т. 2. – 507 с.; Історія селянства Української РСР: У 2 т. – К., 1967. – Т. 2. – 534 с.; Історія Української РСР: У 2 т. – К., 1967. – 859 с.; Очерки истории Коммунистической партии Украины. – Киев, 1961. – 655 с.

46. Богодист І.П. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР. – Київ, 1961. – 176 с.; Буцько М., Кириченко С. Воєнно-організаторська діяльність Компартії України в перші роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1962. – 130 с.; Буцько М.О., Масний О.С. В ім'я перемоги (КП України на чолі всенародної боротьби за відбудову важкої промисловості республіки в роки Великої Вітчизняної війни). – К., 1968. – 168 с.; Буцько М. О., Лавринович М.І. Відродження колгоспного села (КП України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). – К., 1968. – 168 с.; Буцько Н.А. Коммунистическая партия – организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. – Киев, 1962. – 179 с.; Денисенко П.І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943–1945 рр.). – К., 1968. – 176 с.; Сафонова Є., Данилюк М. Комуністична партія – натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні (червень 1941 – 1945 рр.). – К., 1958. – 150 с.
47. Халепо Т. Трудовий героїзм у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1957. – 48 с.; Арутюнян Ю. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. – Киев, 1963. – 459 с.; Лаута С. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965. – 208 с.; Коваль М.В. Все – для перемоги. – К., 1970. – 195 с.; Панчук М. Сталеві шляхи. Про діяльність партійних, комсомольських та профспілкових організацій по відбудові залізничного транспорту Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1968. – 64 с.
48. Емченко Г. Годы суровых испытаний: Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны. – Луганск, 1961. – 205 с.; Партийная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – Сумы, 1963. – 272 с.; Полохов В. Партийная организация Сумской области в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – Сумы, 1963. – 148 с.; Хорошайлов Н. КП Украины – организатор восстановления и развития промышленности Донбасса (1943–1945 гг.). – Харьков, 1967. – 172 с.
49. Погребінський М. Евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства України на початку Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. – 1959. – № 3; Саженок С., Мазило В. Героїчний подвиг робітників України під час евакуації промисловості на Схід. 1941–1942 рр. // Вісник Київського університету. – 1968. – С. 17–23; Коваль М. Перебазування продуктивних сил УРСР на схід Радянської країни. 1941–1942 рр. // Укр. іст. журн – 1970. – № 2. – С. 19–26.
50. Наукові праці з історії КПРС. – К., 1965. – Вип. 3–4. – С. 90–91.
51. Ладивір І. Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. – К., 1970. – 175 с.; Коваль М., Ладивір І. Учені Радянської України – діючій армії // Вісник АН УРСР. – 1971. – № 6. – С. 12–18; Грищенко М. Школа Украинской ССР в период Великой Отечественной

- войны (1941–1945). – Одесса, 1960. – 74 с.; Вища школа Української РСР за 50 років. – Ч. 1 (1917–1945). – К., 1967. – 395 с.
52. История искусства народов СССР: В 9-ти т. – Т. 8. Искусство народов СРСР в период Великой Отечественной войны. – М., 1977. – 486 с.; Коваль М.В. У битві з фашизмом. Соціалістична культура – могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів. – К., 1964. – 144 с.; Розвиток української культури за роки Радянської влади. – К., 1967. – 367 с.
53. Данилюк М. Патріотичний рух українського народу за створення фонду оборони. 1941–1945 // Укр. іст. журн. – 1962. – № 3. – С.53–62; Вербило О. Допомога українського народу фронту в період переможного завершення Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. – 1961. – № 4. – С. 44–54; Буцько М., Данилюк М. Партиїні організації на чолі патріотичного руху трудящих республіки з надання допомоги фронту. 1943–1945 рр. // Наукові праці з історії КПРС. – КДУ. – К., 1965. – Вип. 3–4. – С. 90–91.
54. Нариси історії Комуністичної партії України. – 2-е вид., доп. – К., 1964. – 696 с.; История Коммунистической партии Советского Союза: В 6 т. – М., 1985. – Т. 5. – 783 с.
55. Организационно-партийная работа: Из истории партийного строительства /Под ред. Н.А.Золотарева, П.И.Котельникова. – Вып. 1, 2. – М., 1969. – Вып. 1. – 334 с., Вып. 2 – М., 1973. – 375 с.; Кирсанов Н.А. Партийные мобилизации на фронт в годы Великой Отечественной войны. – М., 1972. – 187 с.; Евсейчик И.Д. Партийное строительство в западных областях Украинской ССР в 1944–1945 гг.: Автореф. ...канд. дисс. – Киев, 1975. – 24 с.; Во главе защиты Советской Родины: Очерки деятельности КПСС в годы Великой Отечественной войны / Буцко Н.А., Вербило А.Н., Залесский А.И. и др. – М., 1975. – 336 с.; 2-е изд. – М., 1984. – 407 с.; Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны / Д.Ф.Григорович, В.А.Замлинский, В.Н.Немятый. – Киев, 1980. – 335 с.
56. Морехина Г.Г. Партийное строительство в период Великой Отечественной войны Советского Союза: 1941–1945. – М., 1986. – 392 с.
57. Гордеев А.Ф. Партийное руководство комсомольскими организациями Донбасса в период Великой Отечественной войны (1943–1945 гг.): Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1972. – 212 с.; Добров П.В. Народне ополчення в роки Великої Вітчизняної війни: Автореф. дис. ...докт. іст. наук. – К., 1995. – 28 с.; Дробот И.И. Партийное руководство комсомольскими организациями в освобожденных районах Украины 1943–1945: Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1985. – 237 с.; Киричек Р.И. Деятельность Коммунистической партии Украины по восстановлению и организационно-политическому укреплению комсомольских организаций республики (декабрь 1942 – 1945): Дисс. ...канд. ист. наук. – Харьков, 1972. – 249 с.; Микульчик В.В. Идеино-политическая работа Коммунистической партии на фронте в период освобождения Правобережной и Западной Украины от немецко-фашистских захватчиков. Октябрь 1943 – август 1944 (На материалах войск I Украинского фронта): Дисс. ...канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1966. – 217 с., Михайлуца Н.И. Партия во главе

- патриотического движения в помощь фронту в годы Великой Отечественной войны (На материалах Украины): Дисс. ...канд. ист. наук. – Одесса, 1990. – 215 с.; Цымбал Е. КПСС – организатор трудовых и ратных подвигов рабочих водного транспорта в период Великой Отечественной войны. 1941–1945 (На материалах Украины): Дисс. ...докт. ист. наук. – Одесса, 1970. – 418 с.
58. Дрожжин В. П. Деятельность Коммунистической партии по поддержанию трудовой активности рабочего класса Украины в годы Великой Отечественной войны (Историография проблемы): Дисс. ...докт. ист. наук. – Киев, 1975. – 395 с.; Красюк А.И. Коммунистическая партия – организатор всенародной борьбы с фашистскими захватчиками на временно оккупированной территории Советского Союза (1941–1944 гг.): Историография проблемы: Дисс. ...докт. ист. наук. – Киев, 1986. – 411 с.
59. Білківич А.М. Ленінський комсомол – активний помічник Комуністичної партії в боротьбі за відбудову і дальший розвиток народного господарства УРСР в 1944–1950 рр. (На матеріалах Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Ровенської і Тернопільської областей): Дис. ...канд. іст. наук. – Киев, 1975. – 219 с.; Буденная Л.Г. Комсомол в подпольной и партизанской борьбе против немецко-фашистских захватчиков (На материалах Винницкой, Житомирской, Хмельницкой областей): Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1969. – 212 с.; Гайбонюк В.Д. Комсомольцы и молодежь Ровенщины в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1970. – 203 с.; Перехрест А.Г. Ленинский комсомол – активный помощник Коммунистической партии по мобилизации молодежи на отражение фашистской агрессии в первой половине Великой Отечественной войны (На материалах Украины): Дисс. ...канд. ист. наук. – Одесса, 1976. – 206 с.; Мельничук Л. Комсомол Украины – боевой помощник Коммунистической партии в мобилизации молодежи республики на героический труд в годы Великой Отечественной войны: Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1987. – 251 с.; Попов В.А. Комсомол – активный помощник Коммунистической партии в мобилизации молодежи на самоотверженный труд в первый период Великой Отечественной войны (На материалах Украины): Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1976. – 214 с.; Пушкаренко Н.Г. Комсомол Украины – активный помощник Коммунистической партии по восстановлению социалистического сельского хозяйства республики и организации помощи фронту в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1943–1945): Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1970. – 313 с.
60. Байракивский А.И. Общественно-политическая жизнь колхозного крестьянства на освобожденной территории Украины (1943–1945 гг.): Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1979. – 216 с.; Вронская Т.В. Общественно-политическая деятельность молодежи на освобожденной территории Украинской ССР в период Великой Отечественной войны (1943–1945): Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1989. – 202 с.

61. История советского рабочего класса: В 6 т. – М.: Наука, 1984–1988; Во главе защиты Советской Родины. Очерк деятельности КПСС в годы Великой Отечественной войны. – М., 1975. – 407 с.; Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. – М., 1974. – 447 с.; В труде – как бою. Из истории комсомольско-молодежных бригад в годы Великой Отечественной войны. – М., 1961. – 216 с.; Гвардия тыла. – М., 1962. – 448 с.; Герои подполья: О подпольной борьбе советских патриотов в тылу немецких захватчиков в годы Великой Отечественной войны. 2-е изд., испр. и доп. – М., 1992. – Вып. 1. – 446 с.; История советских органов государственной безопасности. – М., 1977. – 390 с.; Советская экономика в период Великой Отечественной войны. 1941–1945. – М., 1970. – 503 с.; Советский тыл в Великой Отечественной войне: В 2 кн. – М., 1974; Советская культура в годы Великой Отечественной войны. – М., 1976. – 271 с.; КПСС – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. Историогр. очерк. – М., 1967. – 859 с.; Партия во главе народной борьбы в тылу врага. 1941–1944 гг. – М., 1976. – 325 с.; Эшелоны идут на Восток. Сб. ст. и воспом. – М., 1966. – 263 с.
62. Нариси історії Комуністичної партії України. – 4-е вид., доп. – К., 1977. – 762 с.; Партийная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – Харьков, 1968. – 272 с.; Коммунистическая партия – организатор освобождения Советской Украины от нацистских захватчиков //Матер. респ. науч. конф., посвящ. 30-летию освоб. Совет. Украины от фашист. захватчиков. – 25–26 окт. 1974 г. – К., 1975. – 367 с.; Діяльність партійних організацій України в роки Великої Вітчизняної війни. Міжвуз. наук. зб. – К., 1965. – Вип. 3–4. – 300 с.; Великий подвиг. КПРС – натхненних і організатор боротьби радянського народу проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 рр. – К., 1975. – 311 с.; Нариси обласних партійних організацій УРСР та ін.
63. Історія ВЛКСМ і Всесоюзної піонерської організації ім. В.І.Леніна. – 4-е вид. – К., 1979. – 320 с.; Історія Ленінської Комуністичної спілки молоді України. – К., 1979. – 774 с.; Нариси історії Київської міської та обласної комсомольської організації. – К., 1986. – 526 с.; Очерки истории Днепропетровской областной комсомольской организации. – Киев, 1987. – 263 с.; Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации. – К., 1987. – 295 с.; Історія Української РСР У 8 т., 10 кн.; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). – К., 1977. – 535 с.; История рабочих Донбасса: У 2 т. – К., 1981; Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. – Т. 2. – К., 1967. – 507 с.; Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т. 2. – К., 1967. – 534 с.
64. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – Киев, 1983. – 663 с.

65. Народная борьба в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: В 2 кн. – Киев, 1985. – Кн. 1: Борьба в подполье. – 399 с.; Кн. 2: Партизанская борьба. – 431 с.
66. Белоногов И.И. Советские профсоюзы в годы войны. – М., 1970. – 216 с.; Калитко С.Л. Партийное руководство восстановлением и деятельностью профсоюзов на освобожденной территории Украины (1943–1945): Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1980. – 215 с.; Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945): Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1987. – 216 с.; Шаблій А.П. История профсоюзов Украины и ее освещение в научной литературе: Дисс. ...канд. ист. наук. – Киев, 1992. – 212 с.
67. Боевой отряд советских патриотов. Очерк истории ДОСААФ УССР. – 2 изд., испр. и доп. – Киев, 1976. – 343 с.
68. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу у 1941–1945 рр.: У 3 т. – К., 1967–1969; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – В 3 кн. – Киев, 1975.
69. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: У 2 т. – Киев, 1973. – Том 1. – 319 с.
70. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – Киев, 1977. – 136 с.; його ж. У горнилі війни (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945). – К., 1972. – 155 с.
71. Коваль М.В. В горнилі війни. – К., 1972. – 155 с.; його ж. Плечом к плечу в борьбе против фашизма. – 1980. – 48 с.; його ж. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр. – К., 1970. – 195 с.; його ж. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К., 1965. – 113 с.
72. Тесленко М.П. Партийне керівництво створенням і діяльністю масових організацій трудящих у західних областях УРСР (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // Укр. іст. журн. – 1978. – № 12. – С. 45–51.
73. Киричук Ю.А., Кондратюк К.К., Марсикевич Т.Г. Діяльність профспілок України на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни // Вісник Львівського університету. Серія “Історія”. – 1985. – Вип. 21. – С. 19–23.
74. Партийно-политическая работа в Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. – М., 1968. – 583 с.; Партийно-политическая работа в Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны. 1918–1973 гг. / Под ред. А.А. Епишева. – М., 1974. – 366 с.; Идеологическая работа КПСС на фронте (1941–1945 гг.). – М., 1960. – 326 с.; Комков Г.Д. На идеологическом фронте Великой Отечественной войны. – М., 1983. – 279 с.; Григорович Д. Политическая работа КПСС среди населения на временно оккупированной территории Украины. – Киев, 1980. – 48 с.; Дем'янчук І. Зброєю слова. – К., 1966. – 239 с.; Коваль М. У битві з фашизмом: соціалістична культура – могутнє зняряддя і народній боротьбі на Україні. – К., 1964. – 144 с.; Ивелев И., Юденков А.Ф. Оружием

- контрпропаганды. Советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. 1941–1944. – М., 1988. – 277 с.; Надимьянов В. Оружием правды. – Львов, 1985. – 167 с.; Юденков А.Ф. Партия во главе народной борьбы в тылу врага (1941–1944 гг.). – М., 1976. – 325 с.
75. Клоков В. Действия партизан на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск. – Киев, 1984. – 168 с.; Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. – К., 1976. – 223 с.; Горобец Г. Партийное подполье на Украине (1941–1944 гг.). – М., 1969. – 93 с.; Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург»: (О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). – 3-е изд. – М., 1980. – 375 с.; Зинченко Ю. Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине. 1941–1944. – Киев, 1982. – 186 с.; Кучер В. Партизанські краї і зони в Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.). – К., 1974. – 142 с.; Слинко І. Підпілля і партизанський рух на Україні. – К., 1970. – 173 с.; Немятый В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии: Коммунистическая партия – организатор всенародной борьбы против хищнической политики германского империализма на оккупированной территории Украины (1941–1944 гг.). – Киев, 1982. – 230 с.
76. Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. Вказ. праця. – С. 187.
77. Клоков В. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине в годы Великой Отечественной войны. – С. 92–93.
78. Коваль М. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – Киев, 1979. – 135 с.; Кондратенко Л. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине. Историографический очерк. – Киев, 1980. – 106 с.; Немятый В. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944 гг. – Киев, 1980. – 62 с.
79. Білак С.М. Слуга кількох господарів. – Ужгород, 1977. – 91 с.; Возняк С.М., Гай Й.М., Хвостін М.П. Кожне слово, кожен крок їх – зрада. – Ужгород, 1979. – 112 с.; Возняк П.В. Їх справжнє обличчя. – Ужгород, 1974. – 120 с.; Букович Д. Павутиння омани. – Ужгород, 1974. – 128 с.; Дмитрук К. Безбатченки. – К., 1980. – 318 с.; його ж. Під штандартами русифікації та фашизму. – К., 1976. – 383 с.; його ж. Приречені. – Львів, 1981. – 327 с.; його ж. Свастика на сутанах. – М., 1976. – 304 с.; його ж. С крестом и трезубцем. – М., 1980. – 224 с.; його ж. Уніатские крестоносцы. – М., 1980. – 381 с.; Добрецова В.В., Меленська Л.П. Зловісний союз українського буржуазного націоналізму та уніатської церкви. – К., 1979. – 45 с.; Добрецова В.В. Націоналізм і релігія на службі антикомунізму. – Львів, 1976. – 203 с.; її ж. Політичний націоналізм – знаряддя реакції. – К., 1978. – 201 с.; Даниленко С. Дорогою ганьби та зради. – К., 1972. – 339 с.; Замлинський В. Тавровані презирством народу. – К., 1974. – 96 с.; Мазанько В. Шлях зради і шпигунства. – Ужгород, 1976. – 79 с.; Масловский В. В борьбе с врагами социализма. – Львів, 1984. – 187 с.; його

- ж. Дорога в безодню. – Львов, 1978; його ж. Жовто-блакитна мафія. – Львів, 1976. – 143 с.; його ж. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни. – М., 1999. – 272 с.; Мигаль Т. Страх перед правдою. – Львів, 1978. – 136 с.; Минович І. Уніатська церква і український буржуазний націоналізм. – К., 1981; Петляков П. Уніатская церковь – орудие антикоммунизма и антисоветизма. – Львов, 1982. – 168 с.; Римаренко Ю.І. Український буржуазний націоналізм – ворог інтернаціонального єднання трудящих. – К., 1970. – 159 с.; Симоненко Р. На утриманні реакції. – К., 1977. – 141 с.; Сливка Ю. Реакційна роль унії в історії українського народу. – К., 1967. – 47 с.; його ж. Союз хреста і капіталу. – Львів, 1970. – 175 с.; Софронова Н.О. Уніатська церква і фашизм. – Львів, 1981. – 64 с.; Хвостін М., Чапуга С., Шиш А. Народом осуджені: (боротьба Комуністичної партії Західної України проти українського буржуазного націоналізму, сіонізму та клерикалізму). – Ужгород, 1975. – 111 с.; Чередниченко В.П. Анатомія зради. – К., 1978. – 334 с.; його ж. Націоналізм проти нації. – К., 1970. – 190 с.; Шевцов В. Український буржуазний націоналізм у коричневій уніформі. – К., 1981. – 150 с.
80. Война и политика. 1939–1941. – М., 1999. – 495 с.; Война. 1941–1945. Факты и документы /Под ред. О.А.Ржешевского. – М., 2001. – 478 с.; Вторая мировая война. Актуальные проблемы. – М., 1995. – 368 с.; Народ и война: 50 лет Великой Победы. – СПб, 1995. – 336 с.; Политическая история Россия: СССР – Российская Федерация: В 2 т. – М., 1996. – Т. 2. – 720 с.; Суровая драма народа. / Ученые и публицисты о природе сталинизма /. – М., 1989. – 512 с.; Вторая мировая война: Дискусии. Основные тенденции. Результаты исследований. – М., 1996. – 700 с.; Россия в 1941–1945 гг.: Проблемы истории и историографии: Межвуз. сб. науч. статей. / Л.В.Храмов и др. – Самара, 1995. – 180 с.; История и сталинизм / Сост. А.Н.Мерцаков. – М., 1991. – 448 с.
81. Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. – М., 1998. – 672 с.
82. Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.Сталіна: У 2 кн.– К.: Політвидав, 1990. – 672 с.
83. Восленський М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991. – 624 с.
84. Медведев Рой. Н.С.Хрущев. Политическая биография. – М., 1990. – 304 с.
85. Пихоя Р.Г. Советский Союз: История власти. – М., 1998. – 390 с.
86. Секистов В.А. Война и политика. – М., 1989. – 453 с.
87. Сенявская Е.С. Человек на войне. Историко-психологические очерки. – М., 1997. – 104 с.; її ж. Психология войны в XX веке: Исторический опыт России. – М., 1999. – 383 с.; Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления. В годы второй мировой войны. – М., 2000. – 866 с.
88. Парсаданова В. Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – № 6. – С. 26 – 44.

89. Пономарев С.С. Антифашистский комитет советской молодежи: Дисс. ...канд. ист. наук. – М., 1996. – 189 с.
90. Петрова Н.К. Антифашистские комитеты в СССР: 1941–1945 гг. – М., 1999. – 304 с.
91. Коваль М.В. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.): Спроба концептуального бачення. – К., 1994. – 58 с.; його ж. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.). Історіософські нотатки. – К., 1999. – 75 с.; його ж. Друга світова і Велика Вітчизняна війни: знехтуваний урок історії //Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. – К., 1999. – С. 4–21 та ін.
92. Клоков В.И. О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). – Киев, 1994. – 75 с.
93. Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Українська громада зарубіжжя: допомогові акції народу України в роки Другої світової війни. – К., 1997. – 98 с.
94. Першина Т.С. Господарська номенклатура в Україні. – К., 1997. – 114 с.
95. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1994. – 350 с.
96. Вронська Т.В., Денисенко Г.Г. Молодь України – фронту і тилу. 1943–1945 рр. Депонов. праця. – К., 1989. – 48 с.
97. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. – К., 1994. – Кн. 3. – 153 с.
98. М.С.Хрущов і Україна: Матер. наук. семінару 14 квітня 1994 р., присвяч. 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова. – К., 1995. – 199 с.
99. Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20 – 80-ті роки: Матер. міжнар. наук. конфер. (15–16 вересня 1994 р.). – К., 1998. – 290 с.
100. Жертви репресій. – К., 1993. – 277 с.
101. Депортації українців та поляків:1939 – початок 50-х років. – Львів, 1998. – 132 с.
102. Політичний терор і тероризм в Україні / Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2002. – 950 с.
103. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000. – 944 с.
104. Подвиг на віки: Книга Пам'яті України. Місто-герой Київ. – К., 2000. – 912 с.
105. Книга Скорботи України. Місто-герой Київ. – К., 2003. – 728 с.
106. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. – К., 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – 584 с.
107. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (ХІХ–ХХ ст.) / Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелів С.Д. та ін. – Львів, 2001. – 296 с.
108. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. – У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – 428 с.
109. Винниченко І.І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – 126 с.
110. Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941 року. – Львів, 2002. – 428 с.; Холодницький В.Ф. До питання політичних репресій на Буковині в 1940–1941 рр. // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20 – 80 ті роки: Матер. міжнар. наук. конфер. (15–16 вересня

- 1994 р.). – К., 1998. – 290 с.; Чоповський Микола. Голгофа Західної України. 1920–1953. – Львів, 1996. – 141 с.
111. Антонюк Н.В. Українське культурне життя в “Генеральній Губернії” (1939–1944 рр.). – Львів, 1997. – 232 с.; Ковалюк В.Р. Культурологічні та духовні аспекти “радянзації” Західної України (вересень 1939 – червень 1941 р.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2 – 3. – С. 3 – 17; Шаповал Ю. Хрущев и Западная Украина // Свободная мысль. – 1996. – № 6. – С. 76–88; Швагуляк М.М. Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність / Міжвід. зб. наук. праць. – К., 1992. – Вип. 1. – 280 с.; Поліковський Микола. Окупаційний сталінський режим у Західній Україні після вигнання німецьких загарбників // Розбудова держави. – 1994. – № 4. – С. 42–49.
112. Ткачук В.П. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954 рр.): Дис. ...канд. іст. наук. – Львів, 1998. – 198 с.
113. Чайковський А.С. Відлуння далеких сурм: Словом історика і публіциста. – К., 1995. – 172 с.; його ж. За нами большая земля. – Киев, 1990. – 344 с.; його ж. Невідома війна. – К., 1994. – 255 с.
114. Україна партизанська. 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. – К., 2001. – 319 с.
115. Очерки истории профсоюзов Харьковщины. – Харьков, 1999. – 400 с.
116. Нариси історії професійних спілок України. – К., 2002. – 732 с.
117. Головка М.Л., Лисенко О.Є. Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни: Навч. посіб. – К., 2002. – 312 с.
118. Бабенко С.Ю. Роль профспілок у проведенні евакуації промислових підприємств України в роки Другої світової війни // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 1999. – № 1. – С. 5–10; Головка М.Л. Громадські організації УРСР напередодні Другої світової війни // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2000. – № 1. – С. 116–124; його ж. Діяльність українських громадських організацій за умов німецької окупації першого періоду Другої світової війни: досвід та уроки // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 2 (Ч. II). – С. 16–20; його ж. К проблеме методологии и эволюции профсоюзного движения Украины: взгляд историка // Труд. Профсоюзы. Общество: Научно-практический журнал Международного института трудовых и социальных отношений Федерации профсоюзов Беларуси. – 2004. – № 1. – С. 20–25; Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – К.: Вища школа, 1987. – 175 с.; його ж. Участь профспілок України в організації постачання трудящих продовольчими товарами в роки Другої світової війни // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2001. – № 3. – С. 189–198.
119. Лисенко О.Є., Марущенко О.В. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: Бібліограф. показ. – К., 2002. – 198 с.

120. Коваль М.В. ОУН–УПА і “третій рейх” // Політика і час. – 1991. – № 5. – С. 70–75; Іванців І. Українська повстанська армія в національно-визвольних змаганнях українського народу в 40 – 50-х роках. – Івано-Франківськ, 1992. – 18 с.; Покальчук Ю. Бандера, Лебедь та інші: погляд на історію ОУН–УПА // Київ. – 1991. – № 1. – С. 18–21.
121. Коваль М.В. Другий фронт Великої Вітчизняної війни: (Рух Опору на Україні 1941–1944) // Армія України. – 1995. – 4 квіт.; його ж. ОУН–УПА: між третім рейхом і сталінським тоталітаризмом // Укр. іст. журн. – 1994. – № 2–3. – С. 94–101; його ж. Друга світова війна та історична пам'ять // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 3–21; № 4. – С. 3–19.
122. Брицький П. Україна в Другій світовій війні (1939–1945 рр.). – Чернівці, 1995. – 114 с.
123. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах: 1939–1945 рр. – К., 1994. – 58 с.
124. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1996. – 568 с.
125. Кучер В.І. ОУН–УПА в боротьбі за незалежну Україну. – К., 1997. – 104 с.; Кучер В., Дробот І. ОУН–УПА і українське питання: Погляд з сьогодення. – К., 1997. – 121 с.
126. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К., 1998. – 201 с.; його ж. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. – К., 1999. – 201 с.; його ж. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – 287 с.; його ж. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К., 1999. – 220 с.
127. Проблема ОУН–УПА. Попередня історична довідка. – К., 2000. – 138 с.
128. Патриляк І. Військова діяльність ОУН(б) у 1941–1942 рр.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Київ, 2002. – 24 с.
129. Озимчук О. Антифашистська боротьба ОУН–УПА в роки Другої світової війни (період 1941–1944 рр.) на матеріалах Волині: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Рівне, 1995. – 24 с.
130. Стародубець Г. Місце і роль ОУН(Б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (кінець 1940 – серпень 1943 рр.): Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Чернівці, 2001. – 24 с.
131. Деревінський В. Дільність українських націоналістів та Української повстанської армії в 1940–1953 рр.: етнонаціональний аспект: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 2003. – 24 с.
132. Нагірняк М. Радянський тоталітарний режим у боротьбі проти збройного підпілля ОУН і військових формувань УПА (1944–1953). – Львів, 2003. – 19 с.
133. В'ятрович В. Закордонні рейди УПА як засіб реалізації національно-демократичних революцій у країнах Центральної та Східної Європи: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 2004. – 24 с.
134. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. – Львів, 2000. – 24 с.

135. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. – К.: Пульсари, 2002.
136. Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне – Івано-Франківськ, 2001. – 320 с.
137. Нікольський В.М. Підпілля ОУН у Донбасі. – К., 2001. – 178 с.
138. Стародубець Г.М. ОУН(Б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.). – Тернопіль, 2002. – 144 с.
139. Трофимович В.В. Історія військових формувань ОУН (1939–1942 рр.). – Львів, 1994.
140. Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках. – К., 2004. – 598 с.
141. Жуковський А. Як творилася Українська Повстанська Армія // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні 1940–1950 рр. Матер. Всеукр. наук. конф. – Київ, 25–26 вересня 1942 р. – К., 1992. – С. 51–67; Михальчук М. Світло і тіні українського збройного спротиву у Другій світовій війні // Там само. – С. 97–119; Миткалик І. Українська повстанська армія Тараса Бульби-Боровця // Там само. – С. 67–71; Кентій А.В. Отаман Тарас Бульба // Політика і час. – 1992. – № 4. – С. 72–79.
142. Дзьобак В. Отаман Тарас Бульба-Боровець: (Штрихи до політичного портрета). – К., 1995. – 90 с.; його ж. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі Опору (1941–1944 рр.). – К., 2002. – 261 с.
143. Боляновський Андрій. Дивізія “Галичина”. Історія. – Львів, 2000. – 526 с.; його ж. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003. – 685 с.; Сватко Я. Євген Коновалець – творець ОУН. – Львів, 2003. – 64 с.; його ж. Місія Бендери. – Львів, 2003. – 64 с.
144. Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 2001. – Т. 5. – 539 с.
145. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав “Бурю”? // Армія Крайова на Тернопіллі 1941–1945 рр. – Тернопіль, 1996. – 176 с.
146. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. – Тернопіль, 1997. – 208 с.
147. Буцько О. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов. – Киев, 1997. – 150 с.
148. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. – К., 2002. – 133 с.
149. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 роках. Нові док. і мат. – К., 1998. – 944 с.; його ж. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. – К., 1999. – 192 с.; його ж. Наша кров – на своїй землі. – К., 2000. – 88 с.; його ж. ОУН–УПА в роки війни. Нові док. і мат. – К., 1996. – 496 с.; його ж. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1977. – 440 с.

150. Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – К., 2003. – 250 с.; його ж. Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині в 1943 р.? Документи свідчать // Український альманах. – Варшава, 2003. – С. 167–171; його ж. ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – 198 с.; його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – 289 с.
151. Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни. – К., 1996. – С. 233.
152. Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – К., 2003. – С. 15.
153. Halder F. Hitler als Felder. – München, 1949; Guderian H. Erinnerung eines Soldaten. – Heidelberg, 1951; Heusinger A. Befehlim Wiederstreit. Tübingen – Stuttgart, 1950; Hoth H. Panzer – Operationen. – Heiderlberg, 1956; Guderian H. Erinnerungen eines Soldaten. – Heidelberg, 1951; Assmann K. Deutsche Schicksalsjahre. – Wiesbaden, 1951; Manstein E. Verlorene Siege. – Bonn, 1955; Типпельскірх К. История второй мировой войны. – М., 1956. – 607 с.
154. Верт А. Россия в войне. 1941–1945. – М., 1967. – С. 250.
155. Werth A. Russia at War 1941–1945. – L., 1964. – 687 p.; N.Dinerstein. War and Soviet Union. – L., 1959; L.Perret. L'URSS pendant la guerre. – P., 1946; F.Champeonis. Le peuple russe et la guerre. – P., 1947.
156. Schapiro L. The Communist Party of the Soviet Union. – New-York, 1964. – 631 p.
157. “The Soviet Partisan Movement, 1941–1945. – Washington, 1956. – P. 142.
158. Mazour A. Russia. Past and Present. – Toronto, 1952.
159. Doexon G., Heilbrunn O. Communist Guerrilla Warfsre. – L., 1954; Heilbrunn O. Partisan Warfare. – New-York, 1962; Fournier A. La guerrilla Communiste. “Revue d’Histoire de la deuxieme mondiale”, 1956; “Modern Guerilla Warfare Fighting Communist Guerilla Movements. 1941–1961”. – Glenco, 1962; Armstrong J. (ed.) Soviet Partisans in World War II. – Madison, 1964. – 792 с.
160. Dallin. German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies. – New-York, 1957.
161. Kamenetsky I. Hitler Occupation of Ukraine 1941–1944. A Study of Totalitarian Imperialism. – Milwakee, 1956.
162. Reitlinger. The House Built of Sand. 193991945. – L., 1960. – P. 23.
163. Kolkowicz R. The Soviet Military and the Soviet Army. – New-York, 1966; Garthoff R. The Soviet Military Policy. – N.X.Washington, 1966. – 276 p.; Mackintosh M. Juggernaut. A History of the Soviet Armed Forces. – London, 1967.
164. Soviet Partisans in World War II. – Madison, 1964. – 792 p.; Campbele A. Guerillas. A History and Analysis. – New-York, 1968. – 432 p.; Ziemke E. Stalingrad to Berlin: the German defeat in the East. – Washington, 1968. – 568 p.; Stephenson G. Russia from 1812 to 1945. A History. – New-York, 1970.
165. Jacobsen H.-A. Der Weg zur Teilung der Welt. – Koblenz, 1978.
166. Cooper M. The Phantom War. – London, 1979. – 217 p.

167. Meyer H. Damals. Preussish – Oldenburg, 1981; Partisanen und Volkskrieg. – Göttingen, 1984.
168. Barsch M., Schebesch H.-F., Scheppelmann R. Der Krieg im Osten, 1941–1945. – Köln; Bracher K.D. Europe in der Krise. – Frankfurt. – M., 1979.
169. Hesse E. Der sowjefrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944 in Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Befehle. – Göttingen, 1969. – 292 s.
170. Lucas J. War on the Eastern Front, 1941–1945: The German Solider in Russia. – London, 1979. – P. 61.
171. Ruffmann K.-H. Sowjetrussland 1917–1977. – München, 1977. – 566 p.
172. Lagueur W. Guerilla: A historical and Critical Study. – L., 1977. – P. 176–177, 203, 206–207.
173. Mackenzie D., Curran M. A History of Russia and Soviet Union. – Georgetown, 1977. – P. 561.
174. Resistance in Europe 1939–1945. – London, 1975. – P. 16.
175. Macksey K. The Partisans of Europe in tne Second World War. – New-York, 1975. – P. 253.
176. Schmeiderer U. Die Aussen politik der Sowjetunion. – Stuttgart, 1980. – S. 72.
177. Neander I. Grundzüge der russische Geschichte. – Darmstadt, 1970. – S. 247.
178. Hoffmann J. Die Ostlegionen, 1941–1943: Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen sm deutsche Heer. – Friburg, 1976. – S. 11; Pachter H. The Fall and Rise of Europe: A Political, Social and Cultural History of the Twentieth Century. – New-York, 1975. – P. 256.
179. War: A Historical Political and Social Study. – Santa Barbara, 1978. – P. 141.
180. Brahm H. Von der innerparteilichen. Demokratie unter Lenin zur Autokratie Sralins (1917–1945). – Köln, 1974. – S. 18–19.
181. Bonwetsch B. Der Crosse Vaterländische Krieg. – Stuttgart, 1984.
182. Jacobsen H.-A. Der Zweite Weltkrieg. Grundzüge der Politikund Strategie in Document. – Frankfurt-am-Mein – Hamburg, 1965.
183. 60 Jhare Sowjet – Russland. – Hannover, 1977. – P. 31.
184. Foraign Relation of the United States. Diplomatic Paper. Vol. IV. – Washington D.C., 1966. – P. 813.
185. Fisher G. Soviet Opposition of Stalin: A Case Studying World War II. – Cambridge, 1952.
186. Alter Peter. Nationalism. – London, New-York, Sydney, Auckland, 1994.
187. Anderson B. Imagined Communities: Reflections of the Origin and Spread of Nationalism. – Cornell, 1983.
188. Armstrong D.A. Ukrainian Nationalism. – New-York, 1963. – 361 s.
189. Barghoorn F.C. Soviet Russian Nationalism. – New-York, 1976. – 330 s.
190. Marples D.K. Stalinism in Ukraine in the 1940-s. – New-York, 1991.
191. Sullivant R.S. Soviet Politic and the Ukraine. 1917–1957. – New-York, 1962.
192. Seton-Watson H. Nations und States. An Enqueiery Into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. – Boulder, 1977.
193. Smith A.D. The Ethnic Revival in the Modern World. – Cambridge, 1981.
194. Авторханов А.Г. Технология власти // Вопросы истории. – 1991. – № 1–12; Авторханов А.Г. Ленин в судьбах России // Новый мир. – 1991. – № 1. –

- C. 165–179; Авторханов А.Г. Империя Кремля. – Минск, Москва, 1991. – 42 с.
195. Арон Р. Мир і війна між націями. – К., 2000. – 686 с.
196. Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. – Львів – Івано-Франківськ, 2000. – 236 с.
197. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія XX віку. 1914–1991. – К., 2001. – 544 с.
198. Дейвіс. Європа. Історія. – К., 2000. – 1464 с.
199. Каннеті Е. Маса і влада. – К., 2001. – 416 с.
200. Кокквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. – К., 2003. – 377 с.
201. Zelinskys B. Ukrainci v Cechach a na Morawe. 1894–1944. – Praha, 1995.
202. Slavik V. Prava tvaz banderovcev. Akce u porti civilni citi. – Praha, 1948; Chnoupek B. Banderovci. – Bratislava, 1989.
203. Szeszniak A., Szota W. Droga do nikad. Dzialalnoss organizacji ukrainskich najonalistow I jej likwidacja w Polsce. – Warszawa, 1973. – 587 s.
204. Prus E. Herosi spod znaka tryzuda. – Warszawa, 1985. – 346 s.; Prus E. Wladyka Swietojurski // Warszawa, 1985. – 336 s.; Prus E. Atamania UPA. – Warszawa, 1988. – 367 s.; Prus E. Legenda kresow: Szare szeregi w walce z UPA. – Wroclaw, 1995. – 263 s.
205. Zieba A. Ukrainci i powstancie Warszawskie // Znak. – 1982. – № 10 – 12.
206. Lukaszow J. (Olszanski T.A.)/ Walki polcko-ukrainskie 1943–1947 // Zeszyty Historyczne. – 1989. – № 90. – S. 159 – 199.
207. Podlaski K. (Skaradzinski B.). Bialorusini, Litwini, Ukraincy. – Bialostok, 1990. – 148 s.
208. Hryciuk G. „Kumityt”. Polski Komitet Opiekuncsy Lwow miasto w latach 1941–1944. – Torun, 2000. – 170 s.; Hryciuk G. Polacy we Lwowe 1939–1944. Zycie codzienne. – Warszawa, 2000. – 432 s.
209. Ковалевський З. Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії // Україна – наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26–27. – С. 200 – 232.
210. Mazur G. Polityka sowiecka na “Zachodniej Ukraine” 1939–1941 (zaris problematyki), „Zeszyty Historyczne (Paryz), 1999. – Z. 130. – S. 73–74; Mazur G. Pokucie w latach drugiej wojny swiatowej. – Krakow, 1994. – 207 s.
211. Medrzecki W. Polskie relage pamietnikarskie i wspomieniowe jako zrodlo do badania stosunkow polsko- ukrainskich w okresie II wojny swiatowej // Przegląd Wschodni. – T. IV. – Z. 1(13). – 1997. – S. 227–233.
212. Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Wspolpraca AK-WIN i UPA 1945–1947. – Warszawa, 1997. – 212 s.; Motyka G. Tak bulo w Bieszadach. Walki polsko-ukrainskie 1943–1948. – Warszawa, 1999. – 552 s.
213. Sowa A.L. Stosunki polsko-ukrainskie 1939–1947. – Krakow, 1998. – 342 s.
214. Stryjek T. Czy Polsce potrzebna jest upowska Norymberga? // Wiesz. – Kwiecien, 2000. – S. 137 – 151.
215. Torzecki R. Kwestia ukrainsko w polityce III Rzeszy. 1933–1943. – Warszawa, 1972. – 388 s.; Torzecki R. Konyтакты polsko-ukrainskie na tle prodlenu

- ukrainskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939 – 1944) // *Dzieje najnowsze*. – 1981. – № 1–2. – S. 319–346; Torzecki R. Sprawy polsko-ukrainskie w czasie II wojny światowej // *Zuстрічи*. – 1990. – № 3 – 4. – S. 104–117; Torzecki R. Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – 349 s.
216. Wegierski J. Armia Krajowa w okolicach Stanisławowa i Tarnopola. – Kraków, 1996. – 337 s.; Wegierski J. W lwowskiej Armii Krajowej. – Warszawa, 1999. – 316 s.
217. Romanowski W. ZWZ-AK na Wołyniu 1919–1944. – Lublin, 1993. – 407 s.
218. Siemasko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. – T. 1–2. – Warszawa, 2000. – 1440 s.
219. Peretiakowicz A. Polska samoobrona w okolicach Łuska. – Katowice, 1995. – 252 s.
220. Piotrowski Cz. Przez Wołyn i Polesie na Podlasie. – Warszawa, 1998. – 264 s.
221. Filar W. „Burza” na Wołyniu. – Warszawa, 1997. – 288 s.; Przed akcją „Wisła” był Wołyn. Praca zbiorowa pod red. – W.Filara, 2000. – 186 s.
222. Drozd R. Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji „Wisła”. – Warszawa, 1997. – 190 s.; Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. – Warszawa, 2001. – 380 s.
223. Misilo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939–1944. Dokumenty // *Zuстрічи*. – 1990. – № 3–4. – S. 141 – 172.
224. Morzy W. Nie wojskowy lecz polityczny cel wysiedlenczej akcji „Wisła” w 1947 r. // *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedlenczej akcji „Wisła” 1947 roku* / Pod red. W.Mokrego. – Kraków, 1997. – 466 s.
225. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – T.1–3. – Warszawa, 1992–1994.
226. Pobod – Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski (1864–1945). – T. 3. – Londyn, 1960. – 910 s.; Garliński S. Polska w drugiej wojnie światowej. – Warszawa, 1994. – 388 s.; Luczak Cz. Polska i polacy w drugiej wojnie światowej. – Poznań, 1993. – 715 s.; Brzoza Cz. Polska w czasach nienodległości i drugiej wojnie światowej (1918–1945). – Kraków, 2001. – 424 s.; Sulewski W. Na partyzanckich ścieżkach. – Warszawa, 1968. – 314 s.; Olszański T. Historia Ukrainy XX w. – Warszawa, 1994. – 340 s.
227. Putrament J. Pol Wieku: Wojna. Wyd. 4-e. – Warszawa, 1969. – T. 7. – 314 s.
228. Лебедь М. Українська Повстанська Армія. – Дрогобич, 1993. – Ч.1: Німецька окупація України. – 208 с.; його ж. Організація протинімецького опору ОУН 1941–1943 рр. // *Сучасність*. – 1983. – № 1 – 2. – С. 148 – 155.
229. Шуляк О. В ім'я правди. До історії повстанського руху в Україні. – Роттердам, 1947. – 42 с.
230. Полікарпенко Г. Організація Українських націоналістів під час другої світової війни. – На чужині. – 1951. – 38 с.
231. Книш З. Бойові дії ОУН та ЗУЗ у першому десятилітті її існування // ОУН. 29–1954. – На чужині. – 1955. – С. 89–102; його ж. Похідні групи ОУН. –

- Мюнхен, 1958; його ж. Розбрат. – Торонто, 1964. – 431 с.; його ж. Так перо пише. – Вибрані статті. – Торонто, 1972. – 343 с.; його ж. В сутінках зради. Вбивство комісара Чеховського на тлі зради Романа Барановського. – Торонто, 1974. – 814 с.; його ж. ОУН у другій світовій війні // Календар-альманах “Нового шляху” на 1979 р. – Торонто, 1978; його ж. Становлення ОУН. – К., 1994. – 126 с.
232. Городиський З. Вклад ОУН в об’єднання політичних сил // Самостійна Україна. – 1979. – № 1 – 2; його ж. Діяльність і значення Української Національної Ради у Києві в час Другої світової війни // Календар-альманах “Нового шляху” на 1991 р. – Торонто, 1990. – С. 58–71; Українська Національна рада. Історичний нарис. – К., 1993. – 143 с.
233. Капустянський М. Військова підготовка ОУН // ОУН 1929–1954. – На чужині. – 1955. – С. 115 – 140.
234. Верига Василь. Втрати ОУН в часі другої світової війни. – Торонто, 1991. – 158 с.
235. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. Репринтне відтворення видання 1953 року. – Львів, 1991. – 320 с.; його ж. Революційний змаг за УССД / Хто такі “бандерівці”, “мельниківці”, “двійкарі”. – Нью-Йорк – Торонто – Лондон, 1985. – Т. 1. – 222 с.; Т. 2. – 1997. – 280 с.; його ж. Степан Бандера – символ революційної безкомпромісовості. – Нью-Йорк, Торонто, 1961. – 160 с.; його ж. Роман Шухевич. – Нью-Йорк, Торонто, Лондон, 1970. – 269 с.; Акт відновлення української державності 30 червня 1941 р. – Нью-Йорк, 1952. – 64 с.
236. Бедрій А. Українська держава, відновлена Актом 30 червня 1941 року. – Нью-Йорк, 1981. – 48 с.
237. Содоль П. Українська Повстанська Армія. 1943–1949. Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – 199 с.
238. Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні: Пер. з франц. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 659 с.
239. Косик Володимир. Бульба, Поліська Січ і початок УПА // Визвольний шлях. – 1984. – № 9. – С. 1096–1109; його ж. Втрати України під час Другої світової війни // Визвольний шлях. – 1985. – № 8. – С. 585–595; його ж. Про “уряд УНР у Варшаві” й Тараса Бульбу-Боровця (деякі аспекти історії 1939–1945 років) // Визвольний шлях. – 2001. – № 2. – С. 44–54; його ж. Український національний рух опору // Визвольний шлях. – 1985. – № 8. – С. 973–986.
240. Шанковський Л. Українська Повстанська Армія // ХХ століття. Історія, економіка, політика, ідеологія. – Кн. 3: Україна у Другій світовій війні. – К., 1997. – С. 268–357.
241. Шанковський Л. Ініціативний комітет для створення УГВР. – Нью-Йорк, 1985. – 96 с.; його ж. Похідні групи ОУН (Причини до історії похідних груп ОУН на центральні та східні українські землі в 1941–1943 рр. – Мюнхен, 1958. – 115 с.
242. Гайвас Я. Похідні групи ОУН. – Мюнхен, 1958; його ж. Доба великого перелому // Визвольний шлях. – 1984. – № 10. – С. 1174 – 1188; № 11. –

- С. 1352–1361; № 12. – С. 1431–1446; 1986. – № 1. – С. 13–30; № 2. – С. 162–164; № 3. – С. 336–342; № 4. – С. 416–426; № 5. – С. 586–596; № 6. – С. 670–683; № 7. – С. 813–826; його ж. Німеччина і Акт 30 червня 1941 року // *Визвольний шлях*. – 1991. – № 11. – С. 1331–1344; його ж. Пора висвітлити факти // *Визвольний шлях*. – 1982. – № 9. – С. 1096–1075.
243. Балеї Петро. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. Причини і наслідки. – Las Vegas, NV, USA, 1997. – 373 с.
244. Гриньох Іван. Українська Головна Визвольна Рада // *Сучасність*. – 1974. – Ч. 7–8. – С. 69–78.
245. Прокоп Мирослав. Генеза, устрій і платформа УГВР // *Сучасність*. – 1978. – Ч. 7–8. – С. 137–150.
246. Прокоп М. Сорокаріччя III Надзвичайного великого збору ОУН // *Матеріали до позицій визвольної боротьби українського народу 1941–1953*. – Мюнхен, 1993. – С. 112–125; його ж. УПА з перспективи 40-річчя // *Матеріали до позицій визвольної боротьби українського народу 1941–1953*. – Мюнхен, 1993. – С. 80–87.
247. Мечник С. ОУН і розбудова Української держави. – Львів, 1992. – 99 с.; його ж. У вирі воєнного лихоліття. – Львів, 1999. – 99 с.; його ж. ОУН в Україні і за кордоном під проводом С.Бандери. – Львів, 1997. – 142 с.; його ж. Нескорені. – Лондон, 1965. – 288 с.
248. Камінський А. За сучасну концепцію української революції. – 1970. – 133 с.; його ж. Соціологічне тіло конфліктних ситуацій в організованому націоналістичному русі // *Сучасність*. – 1992. – № 7. – С. 56–60; його ж. 50 років ОУН. – Мюнхен, 1993. – С. 127–132; його ж. Від насильної до мирної революції. – Нью-Йорк – Лондон – Сідней, 1996. – 143 с.
249. Гірняк К., Чуйко О. Фронт Української Революції (Причинок до історії збройної боротьби на Волині). – Торонто, 1979. – 88 с.
250. Бандера С. Перспективи Української Революції. – Дрогобич, 1998. – 640 с.
251. Бульби-Боровця Т. Армія без держави. – Вінніпег, 1981. – 327 с.
252. Дяків-Горновий О. Ідея і чин. Повна збірка творів. – Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1968. – 408 с.; його ж. На більшовицькому ідеологічному фронті // *Воля і Батьківщина*. – 1996. – Ч. 1. – С. 88–115.
253. Мирон Д. (Максим Орлик). Ідея і чин України. – б/м, 1941. – 129 с.
254. Ребет Л. Світло і тіні ОУН. – Мюнхен, 1964. – 131 с.; його ж. Теорія націй. – 2-е вид., репр. – Львів, 1997. – 192 с.
255. Стецько Ярослав. 30 червня 1941 р. – Торонто, 1967. – 463 с.; його ж. Українська визвольна концепція. – Мюнхен, 1987. – 528 с.
256. Сціборський М. Націократія. – Париж, 1935. – 296 с.
257. Міхновський М. Самостійна Україна. – Б/м, 1948. – 32 с.
258. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Прага, 1944. – 271 с.; його ж. Націоналізм. – Л., 1926. – 271 с.
259. Бачинський Ю. Україна irredenta. – Берлін, 1924. – 238 с.
260. Вассиян Юліан. До головних засад націоналізму // *Розбудова нації*. – 1928. – Ч. 2.

261. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – 520 с.; Т. 2. – 573 с.
262. Прокоп Мирослав. Генеза, історія і платформа УГВР // Сучасність. – 1974. – Ч. 4. – С. 95 – 106.
263. Потічний П. Політична думка українського підпілля 1943–1951 рр. // Сучасність. – 1997. – №. 1. – С. 80–88.
264. Полтава П. (П. Федун). Наше вчення про національну державу // Український націоналіст: Зб. ідеологічних матеріалів. – Б/м, 1995. – С. 77–79; його ж. Хто такі бандерівці та за що вони борються? – Дрогобич, 1994. – 64 с.
265. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? – Львів, 1994. – 416 с.
266. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. – К., 1998. – 479 с.
267. Зварич Роман. Воля до справедливості. Філософічні основи українського націоналізму. – Київ – Мюнхен, 1992. – 64 с.
268. Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992. – 270 с.
269. Причинки до суспільного мислення: В 2 т. – Зб. ст. – Торонто, 1991.; Т.2: Більшовизм і визвольна боротьба. – 429 с.
270. Political Thought of the Ukrainian Underground. 1943–1951 / Ed. by P.S.Potichnyj and Y.Shtendera. – Edmonton, 1986. – 406 с.
271. Поліщук В. Політична і юридична оцінка ОУН і УПА. – Торонто, 1997. – 175 с.
272. Добрівлянський П. Україна в Другій світовій війні. У світлі фактів. – Філадельфія, 1963.– 71 с.
273. Паньківський К. Роки німецької окупації. – Нью-Йорк, 1965. – 288 с.
274. Марунчак М. Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні. – Вінніпег, 1963. – 88 с.; Марунчак М. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. – Вінніпег – Лондон – Нью-Йорк – Детройт – Чикаго, 1996. – 214 с.
275. Dmitrishin V. Moscow and the Ukraine. 1918–1953. A study of Russian Bolshevik nationality Policy. – New York, 1956.
276. Прокоп М. Україна і українська політика Москви. – Мюнхен, 1956. – Ч. 1. – 176 с.
277. Krawchenko V. Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine. – Edmonton, – 1987. – 333 p.
278. Майстренко І. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. – Мюнхен, 1978. – 223 с.
279. Сулима Ярослав. Українська визвольна концепція. – Мюнхен, 1987. – 528 с.
280. Кубійович Володимир. Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр. // Відбитка з “Українського історика”. – Ч. 1–2. – 1973; його ж. Наукові праці. – Париж, Львів, 1996. – 798 с.; його ж. Українці в Генеральній губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго, 1975. – 664 с.

281. Дорошенко Володимир. Огнище української науки: Наукове товариство імені Т.Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. – Нью-Йорк, Філадельфія, 1951. – 116 с.
282. Ткаченко В.М. Україна: історіографія самоорганізації. – К., 1994. – 41 с.
283. Ясперс Карл. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С. 174–175.
284. Там само. – С. 176.
285. Там само. – С. 142–143.
286. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М., 1992. – С. 44, 45.
287. Lipmann W. An Inquiry into the Principles of the Good Society. – Boston, 1937; Hayek E.A. The Road the Serfdom. – Chicago, 1944; Röpke W. Die Gesellschaftskrise der Gegenwart. – Zürich, 1942.
288. Lipmann W. Op. sit.
289. Hayek E.A. Op. sit. – P. 98–120.
290. Leszek Kolakowski. Main Currents of Marcsism. – Oxford, 1978.
291. Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим століттям. – К., 2003. – С. 124, 125.
292. Канетті Емас. Маса і влада. – К., 2001. – С. 140.
293. Ткаченко В., Реєнт О. Україна: на межі цивілізацій. Історично-політичні розвідки. – К.: Інститут історії України, 1995. – С. 21–25.
294. Діло. – 1939. – 5 верес.
295. Мета. – 1939. – 12 лют.
296. Швагуляк М.М. Вказ. праця. – С. 167 – 169.
297. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979: Зб. док. і мат. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 32.
298. Нариси історії Комуністичної партії України. – 4-е вид., доп. – К.: Політвидав України, 1977. – С. 476.
299. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 513. – Арк. 146.
300. Там само. – Спр. 578. – Арк. 130 – 132.
301. Там само. – Спр. 513. – Арк. 232 – 236.
302. Там само. – Спр. 578. – Арк. 83 – 97, 175.
303. Там само. – Спр. 583. – Арк. 70.
304. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 513. – Арк. 162.
305. Історія Української РСР. – Т. 6. – С. 505, 506.
306. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 583. – Арк. 44 – 46.
307. Там само. – Спр.586. – Арк.44 – 46.
308. Там само. – Спр.587. – Арк. 113.
309. Там само. – Спр. 515. – Арк. 119, 120.
310. Там само. – Спр. 587. – Арк. 159, 160.
311. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 6. – Арк. 116 – 119.
312. Там само. – Арк. 194 – 195.
313. Там само. – Спр. 578. – Арк. 77 – 79.
314. Там само. – Спр. 583. – Арк. 41 – 46, 64.
315. Там само. – Арк. 96, 96 зв.
316. Там само. – Арк. 97 – 107.
317. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Вказ. праця. – С. 191.

318. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 578. – Арк. 15, 16, 18 – 26.
319. Там само. – Арк. 45, 46.
320. Там само. – Арк. 199, 200.
321. Там само. – Спр. 603. – Арк. 189.
322. Там само. – Спр. 513. – Арк. 220 – 221.
323. Там само. – Спр. 516. – Арк. 117 – 121; Спр. 578. – Арк. 122, 125, 158, 192.
324. Там само. – Спр. 586. – Арк. 22.
325. Там само. – Спр. 585 – Арк. 114, 115.
326. Мемуари Никити Сергеевича Хрущева //Вопросы истории. – 1990. – № 7. – С. 91 – 93.
327. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр.593. – Арк. 13, 14.
328. Вільна Україна – 1940. – 17 верес.
329. Історія Української РСР. – Т. 6. – С. 512.
330. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939 – 1979. – С. 64.
331. Історія Української РСР. – Т. 6. – С. 513.
332. Історія України. Нове бачення: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 2. – С. 289.
333. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 580. – Арк. 60, 61; Спр. 584. – Арк. 27–49.
334. Там само. – Спр. 586. – Арк. 128 – 130.
335. Там само. – Спр. 607. – Арк. 58 – 69.
336. Там само. – Спр. 576. – Арк. 65.
337. Там само. – Спр. 579. – Арк. 49 – 52.
338. Там само. – Арк.149, 150.
339. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К.: Політвидав України, 1976. – Т. 1. – С. 951.
340. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр.578. – Арк. 151 – 153.
341. Там само. – Спр. 582. – Арк. 116 – 125.
342. Там само. – Спр. 585. – Арк. 115, 116.
343. Там само. – Спр. 583 – Арк. 64.
344. Там само. – Спр. 576. – Арк. 67.
345. Там само. – Спр. 593. – Арк. 1 – 3.
346. Дорошенко Володимир. Огнище української науки: Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1951. – С. 56.
347. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 516. – Арк. 111 – 115.
348. Там само. – Спр. 587. – Арк. 130 – 132.
349. Там само. – Спр. 593. – Арк. 169, 170.
350. Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939– 1989: 36. док. і мат. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 41.
351. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 593. – Арк. 180, 181.
352. Тарнавський Остап. Літературний Львів під час Другої світової війни // Сучасність. – 1987. – № 4. – С. 25.
353. РДАСПШ. – Ф. 89. – Оп. 4. – Спр. 83. – Арк. 1 – 4.

354. Макарчук С.А. Етносоціальне розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму. – Львів: Вища школа, 1983. – С. 146 – 148.
355. Ковалюк В.Р. Вказ. праця. – С. 12.
356. Теодорович Н. Ліквідація Греко-католицької церкви в СРСР //Український збірник. – Мюнхен, 1960. – Кн. 17. – С. 79.
357. Савчук Борис. За українську церкву. – Івано-Франківськ: Лілея, 1997. – С. 101.
358. Тесленко М.П. Партійне керівництво створенням і діяльністю масових організацій трудящих у західних областях УРСР (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // Укр. іст. журн. – 1978. – № 12. – С. 47.
359. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 12. – Спр. 952. – Арк. 1 – 3.
360. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 583. – Арк. 14.
361. Там само. – Спр. 513. – Арк. 256, 257.
362. Там само. – Спр. 583. – Арк. 68.
363. Там само. – Спр. 596. – Арк. 66, 67.
364. Там само. – Спр. 578. – Арк. 70, 146–148.
365. Тесленко М.П. Вказ. праця. – С. 49.
366. Профсоюзи СРСР. – 1940. – № 1. – С. 12 – 14.
367. Тесленко М.П. Вказ. праця. – С. 51.
368. Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – С. 45.
369. Парсаданова В. Депортація населення Західної України і Західної Белорусії в 1939– 1941 гг. //Новая и новейшая история. – 1989. – № 4 . – С. 135.
370. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Док., матер., спогади: У 3 т. – Львів: ІВ, 1996. – Т. 1. – С. 8.
371. Там само. – С. 11.
372. Жуковський А, Субтельний О. Нарис історії України. – Львів: Вид. НТШ, 1992. – С. 120.
373. Вільне слово. – 1941. – 12 лип.
374. Гордієнко Володимир. Сталінізм і українська греко-католицька церква //Матер. конф., присв. життю та діяльності Митрополита Андрія Шептицького. – С. 46.
375. Верига В. Втрати ОУН в часі Другої світової війни. – Торонто: Новий шлях, 1991. – С. 39.
376. Волинь. – 1942. – 22 берез.
377. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). – Кн. ІІІ. – С. 53.
378. Холодницький В.Ф. До питання політичних репресій на Буковині в 1940– 1941 рр. //Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки /Матер. міжнар. наук. конф. (15–16 вересня 1994 р.). – К., 1998. – С. 119.
379. Жуковський А. Історія Буковини // Час. – 1992. – 21 лют.

380. Балеї П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. – Las Vegas, NV. USA, 1997. – С. 211, 212.
381. Книш З. Три джерела українського організованого націоналізму. – Торонто, 1970. – С. 152.
382. Коваль М.В. ОУН – УПА і Німеччина //Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940-1950 рр. /Матер. Всеукр. наук. конф. 25 – 26 серпня 1992 р. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1992. – С. 201 – 202.
383. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – С. 130.
384. Там само. – С. 140.
385. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 84.
386. Визвольний шлях. – 1961. – № 7. – С. 658.
387. Там само.
388. Українська дивізія “Галичина”. Історико-публіцистичний збірник. – К., 1994. – С. 24.
389. Кентій А.В. Вказ. праця. – С. 150, 151.
390. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 83, 84.
391. Военно-исторический журнал. – 1990. – № 5. – С. 39.
392. Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. док. – Т.1: Накануне. – Кн. 1: ноябрь 1938–декабрь 1949. – М., 1985. – С. 409 – 413.
393. Кентій А.В. Вказ. праця. – С. 148.
394. Там само. – С. 148, 149.
395. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 103.
396. Косик В. Німеччина і українське питання /жовтень 1938-грудень 1941р./ //Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність //Матер. міжнар. наук. конф. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 172.
397. Кентій А.В. Вказ. праця. – С. 160, 161.
398. Там само. – С. 161, 162.
399. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 2.
400. Кентій А.В. Вказ. праця. – С. 162.
401. Там само. – С. 163.
402. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. (1939–1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – С. 147.
403. Волкогонов Д.А. Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна: У 2 кн. – К.: Політвидав України, 1990. – Кн. 2. – С. 150 – 151.
404. Там само. – С. 154.
405. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – С. 45.
406. Там само. – С. 196.
407. Там само. – С. 198.

408. Волкогонов Д.А. Вказ. праця. – С. 177.
409. Памяти павших. Великая Отечественная война. 1941 – 1945. – М.: БСЭ, 1995. – С. 94.
410. Чесно про війну //Вечірній Харків. – 1990. – 24 трав.; Хорьков А.Г. К вопросу о военнопленных // Военная мысль. – 1991. – № 6. – С. 27.
411. Памяти павших. Великая Отечественная война. – С. 94.
412. ЦДАГО України. – Ф. 1.– Оп. 22.– Спр. 871. – Арк. 48.
413. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С. 47.
414. Старое, но грозное оружие //Военно-исторический журнал. – 1988. – № 9. – С. 26 – 28.
415. Волкогонов Д.А. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 203.
416. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М.: ОГИЗ, 1944. – С. 36 – 37.
417. Волкогонов Д.А. Вказ. праця. – С. 211.
418. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 871. – Арк. 143.
419. Там само – Арк. 225.
420. Там само. – Арк. 202.
421. Там само. – Арк. 190.
422. Там само. – Арк. 107.
423. Волкогонов Д.А. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 212.
424. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 42. – Арк. 4.
425. Там само. – Спр. 125. – Арк. 1 – 5.
426. Там само. – Арк. 8 – 12.
427. Первые дни войны: эвакуация // Отечественные архивы. – 1995.– № 2. – С. 29.
428. Эшелоны идут на Восток. Из истории перебазирования производственных сил СССР в 1941–1942 гг.: Сб. ст. и воспом. – М.: Наука, 1966. – С. 28.
429. Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія. – Кн. 2. – С. 183.
430. Погребной Л.И. Время тяжелых испытаний // Советские профсоюзы в Великой Отечественной войне. 1941 – 1945: Сб. воспом. – М.: Профиздат, 1975. – С. 22.
431. ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп. 3. – Спр. 308. – Арк. 15.
432. Там само. – Арк. 77, 94, 111.
433. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К.: Наукова думка, 1977. – Т.7. – С. 66.
434. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С.485.
435. Данилюк М.З. Діяльність партійних організацій республіки по евакуації матеріальних засобів промисловості та сільського господарства //Наукові праці з історії КІРС. – Вип. 3 – 4. – К., 1965. – С. 75.
436. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 43. – Арк. 17 а.
437. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 7. – С. 66.
438. Морехина Г.Г.. Великая битва за металл (1941–1945 гг.). – М.: Профиздат, 1974. – С. 83, 85, 86.
439. В битвах за Советскую Украину. – К.: Вища школа, 1985. – С.53.

440. Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – К.: Вища школа, 1987. – С. 36.
441. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. – Киев: Политиздат Украины, 1975. – Т. 1. – С. 267.
442. Бабенко С.Ю. Роль профспілок у проведенні евакуації промислових підприємств України в роки Другої світової війни // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 1999 – № 1. – С. 8.
443. История рабочих Донбасса: В 2 т. – Киев: Наукова думка, 1981. – Т.2. – С. 42.
444. Профсоюзы СССР: Док. и мат.: В 4 т. – М.: Профиздат, 1963. – Т.3. – 749 с.
445. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 28. – Арк. 1, 2.
446. Бабенко С.Ю. Вказ. праця. – С. 8, 9.
447. ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп. 3. – Спр. 266. – Арк. 104.
448. Там само. – Спр. 266. – Арк. 68.
449. Там само. – Арк. 12.
450. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С. 489.
451. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 38.
452. Там само. – Спр. 685. – Арк. 70, 71.
453. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 7. – С. 69.
454. Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 48. – Арк. 3.
455. Там само. – Спр. 43. – Арк. 3.
456. РДАСП. – Ф. 17. – Оп 130. – Спр. 7. – Арк. 40, 41.
457. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 61. – Арк. 9, 10.
458. Там само. – Спр.48. – Арк. 14 – 18.
459. Там само. – Оп. 6. – Спр. 684. – Арк. 3 – 6.
460. Бабенко С.Ю. Вказ. праця. – С. 9.
461. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 38 – 40.
462. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 308. – Арк. 95, 96.
463. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1996. – С. 30.
464. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 42. – Арк. 2.
465. Нариси історії Комуністичної партії України. – 4-е вид., доп. – К.: Політвидав України, 1977. – С. 494.
466. Історія ВЛКСМ і Всесоюзної піонерської організації імені В.І. Леніна. – К.: Вища школа, 1979. – С. 193.
467. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – Киев: Наукова думка, 1977. – С. 42.
468. Історія ВЛКСМ і Всесоюзної піонерської організації імені В.І. Леніна. – С. 193.
469. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С. 134.
470. Державний архів Одеської області. – Ф.Р. 1438. – Оп. 12. – Спр. 4. – Арк. 10; Ф.Р. 6570. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 14.
471. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Вказ. праця. – С. 37.

472. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С. 135.
473. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 7. – С. 30.
474. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 43. – Арк. 4.
475. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С. 143.
476. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 308. – Арк. 40, 92.
477. Там само. – Арк. 73.
478. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С. 144.
479. Там само. – С. 143.
480. Коваль М.В. Вказ. праця. – С. 59, 60.
481. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С. 445.
482. Там само. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 15 – 17.
483. РДАСП. – Ф. 603. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 28.
484. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 769. – Арк. 80, 81.
485. Там само. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 35.
486. Там само. – Спр. 16. – Арк. 45.
487. Коваль М.В. Вказ. праця. – С. 117.
488. Там само. – С. 118.
489. Державний архів Київської області. – ФП. 5. – Оп. 2. – Спр. 621. – Арк. 11.
490. Коваль М.В. Вказ. праця. – С. 117.
491. Там само. – С. 60, 61.
492. Профсоюзы СССР: Док. и мат.: В 4 т. – М.: Профиздат, 1963. – Т. 3. – С. 419, 420.
493. Чернега П.М. Вказ. праця. – С.30.
494. Буцько М., Кириченко С. Воєнно-організаторська діяльність Компартії України в перші роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Вид-во Київ. ун-та, 1962. – С. 61.
495. Профсоюзы СССР: Док. и мат.: В 4 т. – М.: Профиздат, 1963. – Т. 3. – С. 423.
496. Ладивір І.І. Вклад вчених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 52.
497. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1983 – 1986. – Т. 7. – С. 241, 242.
498. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 26.
499. Там само. – Спр. 16. – Арк. 37.
500. Там само. – Спр. 13. – Арк. 27, 28.
501. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 29.
502. Профсоюзы СССР: Док. и мат.: В 4 т. – М.: Профиздат, 1963. – Т. 3. – С. 433.
503. Історія міст і сіл Української РСР. Київ. – К.: УРЕ, 1968. – С. 393.
504. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1. – С. 103.
505. Коваль М.В. Вказ. праця. – С. 89, 90.
506. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 23. – Спр. 48. – Арк. 29.
507. Коваль М.В. Вказ. праця. – С. 90.

508. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 45.
509. Там само. – Спр. 14. – Арк. 32.
510. Там само. – Ф.1. – Оп 23. – Спр. 61. – Арк. 8.
511. Там само. – Арк. 31.
512. Там само. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 768. – Арк. 160.
513. Коваль М.В. Вказ. праця. – С. 99.
514. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 42. – Арк. 11.
515. Коваль М.В. Вказ. праця. – С.100.
516. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 34.
517. Коваль М.В. Вказ. праця. – С. 91.
518. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 42. – Арк. 11.
519. Там само. – Спр. 48. – Арк. 7; Спр. 61. – Арк. 28, 29.
520. Коваль М.В. Вказ. праця. – С. 92.
521. Державний архів Львівської області. – Ф.П. 5001. – Оп. 6. – Спр. 158. – Арк. 29.
522. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 685. – Арк. 123.
523. Там само. – Оп. 23. – Спр. 86. – Арк. 48 – 50.
524. Там само. – Арк. 54.
525. Там само. – Арк. 56.
526. Там само. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 32.
527. Там само. – Ф. 1. – Оп.6. – Спр. 680. – Арк. 2, 3.
528. Коваль М.В. Вказ. праця. – С.94.
529. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 42. – Арк. 9 – 11.
530. Там само. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 47,48.
531. Там само. – Арк. 49.
532. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов: В 7 т. – М.: Изд-во юрид. лит., 1958. – Т. 3. – С. 20.
533. Судебный процесс по делу верховного главнокомандования гитлеровского вермахта: Приговор пятого американского военного трибунала, вынесенного в Нюрнберге 28 октября 1948 г.: Пер. с нем. – М.: Изд-во юрид. лит., 1964. – С. 113.
534. Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львов, 1993. – С. 162.
535. Косик Володимир. Вказ. праця. – С. 157.
536. Там само. – С. 158.
537. Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Зб. док. і мат. – Львів, 1968. – С. 141–143.
538. Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине. 1941–1944. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 38.
539. Коваль М.В. За ґратами „нового порядку” // Укр. іст. журн. – 1981. – № 5. – С. 120.
540. Першина Т.С. Вказ. праця. – С. 35–37.
541. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – С. 196.

542. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С. 217.
543. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – С. 186.
544. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов: В 7 т. – М.: Изд-во юрид. лит., 1958. – Т. 3. – С. 416.
545. ЦДАВО України. – Ф. 3538. – Оп. 2. – Спр. 142. – Арк. 1–11.
546. Там само.
547. Дзвін (Біла Церква). – 1942. – 15 берез.
548. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр. – Т. 1. – С. 378.
549. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – С. 223.
550. Коваль М.В. Визволення України від нацистських окупантів: погляд через півстоліття // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. – К., 1995. – С. 8.
551. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 871. – Арк. 195.
552. Там само.
553. Там само. – С. 125.
554. Там само. – Арк. 192.
555. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941). – К., 1998. – С. 164, 165.
556. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 3.
557. Там само. – Спр. 6. – Арк. 10.
558. Там само. – Спр. 5. – Арк. 3.
559. Там само. – Спр. 21. – Арк. 2–4.
560. Там само. – Спр. 33. – Арк. 34, 35.
561. Там само. – Спр. 1. – Арк. 1.
562. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 18–19.
563. Правда про унію: Зб. док. і мат. – 2-е вид., доп. – Львів: Каменяр, 1968. – С. 282.
564. Митрополит Іларіон. Ідеологія Української Церкви. – Холм, 1944. – С. 24.
565. Тарас Бульба-Боровець. Армія без держави. – Львів: Поклик сумління, 1993. – С. 71–73.
566. Кентій А.В. Нариси історії Українських націоналістів в 1941–1942. – К., 1999. – С. 19, 20.
567. Там само. – С. 15, 16.
568. Шанковський Л. Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914–1953. – 2-е вид. доп. – Вінніпег, 1953; К., 1991. – С. 24; Гайвас Я. Похідні групи ОУН. – Мюнхен, 1958. – С. 38; Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. – Львів, 1991. – С. 44.
569. Енциклопедія українознавства. Словн. часть. – Т. 6. – С. 2285, 2286.
570. Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. – С. 40.

571. Мечник Ст. У вирі воєнного лихоліття. – Львів: Край, 1999. – С. 16.
572. Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Вказ. праця. – С. 50.
573. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 91.
574. Череватенко Л. Я камінь з Божої праці // Ольжич О. Незнаному воякові. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1994. – С. 396, 397.
575. Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Вказ. праця. – С. 50–51.
576. Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни // На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні: Зб. ст., спог. і док. – К.: Дніпро, 1993. – С. 468.
577. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 11–12. – С. 27.
578. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 3–5.
579. Там само. – Арк.38.
580. Коваль М.В. Доля української культури за „нового порядку” (1941–1944). – С. 26.
581. Кубійович Володимир. Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр. Відбитка з „Українського історика”. Ч. 1-2, 1973. – С. 5.
582. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 67.
583. На зов Києва. – С. 470; ОУН минуле і майбутнє. – С. 52.
584. Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Вказ праця. – С. 52.
585. Там само. – Спр.47. – Арк.20.
586. Там само. – С. 227.
587. Там само. – С. 54.
588. Там само. – С. 55.
589. На зов Києва. – С. 473.
590. Ковалів Юрій. Блакитне небо мені світило... // ОУН: минуле і майбутнє. – С. 124, 125.
591. Ольжич О. Незнаному воякові. – С. 392.
592. Український засів. – 1993. – № 5. – С. 103.
593. Скоробагатів А.В. ОУН у Харкові за часи окупації (1941–1943 рр.) // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 86.
594. Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. – Львів, 1991. – С. 19.
595. Скоробагатів А.В. Вказ праця. – С. 83.
596. Семененко Ю. Пам'яті В.А.Доленка. – Мюнхен, 1975. – С. 47.
597. Байбак П.Т. „Смолоскип” ОУН на Слобожанщині // На зов Києва. – С. 303.
598. Там само. – С. 303, 304.
599. Там само. – С. 305.
600. Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Вказ. праця. – С. 59.
601. Кентій А.В. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941 – літо 1944 рр.) // Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 48.
602. Щеглюк В. Як роса на сонці. Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л.С. Павлишина – Львів, 1992. – С. 91.

603. Лебідь Микола. Українська повстанська армія. Ч. 1: Німецька окупація України. Раритетне видання. – Дрогобич, 1993. – С. 40.
604. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 4.
605. Тарас Бульба-Боровець. Армія без держави. – Львів: Поклик сумління, 1993. – С. 83, 84.
606. Там само. – С. 90–92.
607. Там само. – С. 122, 123.
608. Там само. – С. 124, 127.
609. Там само. – С. 149.
610. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 14, 15.
611. Там само. – Арк. 5, 5зв.
612. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 1.
613. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С. 213.
614. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях съездов, конференций, пленумов ЦК. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 6. – С. 19.
615. Россия. XX век. 1941 год: В 2 кн. – М.: Международный фонд «Демократия», 1998. – Кн. 1. – С. 446–448.
616. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 679. – Арк. 15, 16.
617. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С. 23, 224.
618. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 61. – Арк. 13, 14.
619. Чайковський А.С. Невідома війна. – К.: Україна, 1994. – С. 18–20.
620. Там само. – С. 22.
621. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 61. – Арк. 20, 21.
622. Там само. – Оп. 22. – Спр. 871. – Арк. 31–37.
623. Там само. – Арк. 84, 90, 104.
624. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 7. – С. 75.
625. Історія ВЛКСМ і Всесоюзної піонерської організації імені В.І.Леніна. – 4-е вид. – К., 1979. – С. 199.
626. Сабуров О.М. За лінією фронту. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1954. – С. 38.
627. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 871. – Арк. 67, 68.
628. Там само. – Арк. 97.
629. Там само. – С. 261.
630. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 128. – Арк. 22.
631. Armstrong Jon A. Ukrainian Nationalism. – Englewood, Colorado, 1990. – P. 34.
632. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – С. 260.
633. РДАСП. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 562. – Арк. 19.
634. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 128. – Арк. 41–47.
635. Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 629. – Арк. 72.
636. Там само. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 128. – Арк. 52.
637. Там само. – Арк. 24.

638. Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 391. – Арк. 77–197; Спр. 628. – Арк. 63–160.
639. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – С. 264.
640. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 128. – Арк. 33.
641. Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 42. – Арк. 21, 24.
642. Там само. – Оп. 22. – Спр. 871. – Арк. 84; Оп. 23. – Спр. 61. – Арк. 21.
643. Там само. – Оп. 22. – Спр. 871. – Арк. 61, 98–122.
644. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1985. – Кн. 2. – С. 177, 178.
645. Старинов И.Г. На партизанской земле. – М., 1943. – С. 40.
646. РДАСП. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 555. – Арк. 2–14.
647. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1985. – Кн. 2: Партизанская война. – С. 183, 184.
648. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 128. – Арк. 45–47.
649. Чайковський А.С. Вказ. праця. – С. 169.
650. Там само. – С. 171.
651. РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 22. – Спр. 42. – Арк. 112.
652. Там само. – Арк. 113.
653. Там само. – Арк. 192.
654. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1985. – Кн. 2: Партизанская война. – С. 299.
655. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 128. – Арк. 31–33.
656. Федоров О.Ф. Підпільний обком діє. – К.: Політвидав України, 1981. – С. 351.
657. Там само. – С. 346.
658. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 176. – Арк. 27–40.
659. РДАСП. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 550. – Арк. 16, 17.
660. Там само. – Спр. 551. – Арк. 73, зв.
661. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 128. – Арк. 6, 7.
662. РДАСП. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 551. – Арк. 62.
663. Федоров О.Ф. Підпільний обком діє. – К.: Політвидав України, 1981. – С. 304.
664. Чайковський А.С. Вказ. праця. – С. 100–102.
665. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – Киев: Наукова думка, 1977. – С. 216, 217.
666. Там само. – С. 222, 223.
667. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: В 2 кн. – Киев: Наукова думка, 1985. – Кн. 2: Партизанская война. – С. 173–186, 195–224.
668. Там само. – С. 221.
669. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 863. – Арк. 1, 2, 7.

670. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – Киев: Наукова думка, 1977. – С. 218.
671. Кубійович Володимир. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. – С. 32.
672. Кубійович Володимир. Мені – 85. – Мюнхен: Молоде життя, 1985. – С. 90–91.
673. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 13–14.
674. Там само. – С. 67, 94, 98.
675. Там само. – С. 61.
676. Краківські вісті. – 1940. – 5 листоп.
677. Софія-Ліда Сковчиляс. Українське культурне і суспільно-громадське життя // Україна в Другій світовій війні. Зб. допов. – Балтімор, 1957. – С. 53.
678. Там само. – С. 144, 145.
679. Там само. – С. 121, 122.
680. Софія-Ліда Сковчиляс. Вказ. праця. – С. 53.
681. Кубійович Володимир. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. – С. 249–265.
682. Краківські вісті. – 1940. – 10 листоп.
683. Кубійович Володимир. Мені – 85. – Мюнхен: Молоде життя, 1985. – С. 96.
684. Там само. – С. 95.
685. Косик Володимир. Вказ. праця. – С. 130, 131.
686. Там само. – С. 132.
687. Софія-Ліда Сковчиляс. Вказ. праця. – С. 53.
688. Кубійович Володимир. Мені – 85. – С. 104.
689. Вільне слово. – 1941. – 10 серп.
690. Воля Покуття. – 1943. – 21 лют.
691. Там само. – 1943. – 25 лип.
692. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 94.
693. Там само. – Арк. 49.
694. Воля Покуття. – 1942. – 18 січ.
695. Там само. – 19 лют.
696. Голос Підкарпаття. – 1943. – 14 лют.
697. Там само. – 21 лют.
698. Воля Покуття. – 1942. – 18 січ.
699. Там само. – 1942. – 29 січ.
700. Голос Волині. – 1942. – 10 трав.
701. Воля Покуття. – 1942. – 22 лют.
702. Голос Підкарпаття. – 1943. – 18 лип.
703. Воля Покуття. – 1943. – 7 лют.
704. Голос Підкарпаття. – 1942. – 27 верес.
705. Воля Покуття. – 1943. – 30 трав.
706. Там само. – 7 лют.
707. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 37.
708. Голос Підкарпаття. – 1942. – 27 верес.

709. Воля Покуття. – 1943. – 31 січ.
710. Там само. – 27 черв.
711. Там само. – 31 січ.
712. Вільне слово. – 1941. – 2 берез.
713. Там само. – 29 січ.
714. Воля Покуття. – 1942. – 10 трав.
715. Там само. – 4 квіт.
716. Голос Підкарпаття. – 1942. – 6 верес.
717. Голос Підкарпаття. – 1942. – 30 серп.
718. Там само. – 8 листоп.
719. Воля Покуття. – 1943. – 24 жовт.
720. Кубійович Володимир. Українці в Генеральній губернії. 1939–1941. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. – С. 219.
721. Голос Підкарпаття. – 1942. – 22 листоп.
722. Там само. – 20 черв.
723. Голос Волині. – 1942. – 7 лют.
724. Там само. – 8 серп.
725. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 7.
726. Там само. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 21. – Арк. 59–62.
727. Голос Волині. – 1942. – 1 лют.
728. В'юн Галина. Під знаком Червоного Хреста в Полтаві. – Б.м.: Вид-во “Українські вісті”, 1973. – С. 30–50.
729. Голос Волині. – 1942. – 1 листоп.
730. Голос Волині. – 1942. – 3 груд.
731. Голос Волині. – 1942. – 29 листоп.
732. Там само. – 1943. – 10 січ.
733. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 143. – Арк. 94, 95.
734. Коваль М.В. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С. 290.
735. Там само. – С. 293, 294.
736. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. I. – Спр. 1426. – Арк. 144, 145.
737. Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1977. – С. 534.
738. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 7. – С. 384.
739. Там само. – С. 386.
740. Григорович Д.Ф., Замлинский В.О., Немятый В.Н. Коммунистическая партия. Украины в годы Великой Отечественной войны. – С. 278.
741. Очерки истории профсоюзов Харьковщины. – С. 46–47.
742. Слуцкий А. Сидоренко В. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября. – М.: Профиздат, 1961. – С. 66; Укр. істор. журн. – 1959. – № 6. – С. 14.
743. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 375.
744. Там само. – С. 376.
745. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 414. – Арк. 26–31.
746. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 73.

747. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 412. – Арк. 45.
748. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 74.
749. Там само. – С. 75.
750. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 412. – Арк. 45.
751. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 76.
752. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 412. – Арк. 46.
753. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 74.
754. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 412. – Арк. 45.
755. Там само.
756. Там само.
757. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 77.
758. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 414. – Арк. 102.
759. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 77.
760. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 414. – Арк. 79, 80.
761. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 413. – Арк. 48, 49.
762. Там само. – Спр. 414. – Арк. 86–88.
763. Там само. – Оп. 30. – Спр. 78. – Арк. 1–3.
764. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 413. – Арк. 8–10.
765. Там само. – Спр. 412. – Арк. 10.
766. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 81.
767. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 83.
768. РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 122. – Спр. 42. – Арк. 15.
769. Там само. – Арк. 20–23, 104.
770. Там само. – Спр. 240. – Арк. 28.
771. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 7. – С. 388.
772. Там само. – С. 398.
773. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 229. – Арк. 4–16.
774. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 7. – С. 389.
775. Там само. – Оп. 46. – Спр. 416. – Арк. 7–9, 16.
776. Там само. – Оп. 83. – Спр. 47. – Арк. 28–30.
777. Там само. – Спр. 46. – Арк. 124.
778. Там само. – Спр. 45. – Арк. 9, 9зв.
779. Там само. – Арк. 10, 10зв.
780. Там само. – Арк. 16.
781. Там само. – Арк. 94, 110.
782. Там само. – Арк. 85.
783. Там само. – Спр. 46. – Арк. 38, 125.
784. Культурная жизнь в СССР, 1941–1950: Хроника. – М., 1977. – С. 19.
785. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 86. – Арк. 26–27.
786. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. – С. 181.
787. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 7. – С. 492.

788. Петрова Н.К. Антифашистские комитеты в СССР: 1941–1945 гг. – М.: Ин-т российской истории РАН, 1999. – С. 187.
789. Пономарев С.С. Антифашистский комитет советской молодежи: Дисс. ...канд. ист. наук. – М.: Гос. академия сферы быта и услуг, 1996. – С. 58, 60, 84.
790. ЦДАВОВ України. – Ф. Р-5110. – Спр. 5. – Арк. 3, 4.
791. Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Вказ. праця. – С. 36–50.
792. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – С. 91, 92.
793. РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 8. – Спр. 356. – Арк. 1–9.
794. Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – С. 123.
795. Коваль М.В. Все – для перемоги. – С. 40.
796. Історія України: У 8 т., 10 кн. – Т. 7. – С. 365.
797. ЦДАВОВ України. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 13. – Арк. 2.
798. Там само. – Спр. 5. – Арк. 58.
799. Історія України: У 8 т. 10 кн. – Т. 7. – С. 356.
800. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 124.
801. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 416. – Арк. 21.
802. Там само. – Оп. 83. – Спр. 46. – Арк. 71; Оп. 30. – Спр. 229. – Арк. 4 зв.
803. Коваль М.В. Все – для перемоги. – С. 42.
804. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 415. – Арк. 109, 109 зв., 110.
805. ЦДАВОВ України. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 182; Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. – К., 1978. – С. 52.
806. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 189. – Арк. 205.
807. Історія України: У 8 т., 10 кн. – Т. 7. – С. 356.
808. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 125.
809. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 4. – Арк. 110.
810. РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 88. – Спр. 356. – Арк. 41; Спр. 450. – Арк. 34.
811. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – С. 94, 95.
812. Коваль М.В. Все – для перемоги. – С. 44.
813. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 318. – Арк. 8.
814. Лисенко О.Є. Вказ. праця. – С. 156.
815. Там само. – С. 157.
816. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – С. 95.
817. Там само. – С. 96, 97.
818. Історія України: У 8 т., 10 кн. – Т. 7. – С. 354.
819. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – С. 106, 107.
820. Там само. – С. 108.
821. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 113. – Арк. 8, 10.
822. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1. – С. 292.

823. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 113. – Арк. 25, 26.
824. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – С. 119, 120.
825. РДАСП. – Ф. 603. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 24.
826. Там само. – Арк. 1, 10.
827. Там само. – Арк. 22, 23.
828. Там само. – Ф. 17. – Оп. 8. – Спр. 356. – Арк. 7, 8.
829. Очерки истории профсоюзов Харьковщины. – С. 49.
830. Там само. – С. 122.
831. Там само. – Спр. 45. – Арк. 11 зв., 31 зв.
832. РДАСП. – Ф. 603. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 30.
833. Там само.
834. Там само. – Ф. 17. – Оп. 8. – Спр. 356. – Арк. 1 – 9.
835. Там само. – Ф. 603. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 15.
836. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – С. 124.
837. РДАСП. – Ф. 603. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 46.
838. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. – Т. 1. – С. 297.
839. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – С. 127.
840. РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 8. – Спр. 455. – Арк. 11 – 13.
841. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 83. – Спр. 45. – Арк. 12.
842. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 414. – Арк. 86, 97, 108 зв.
843. Там само. – Арк. 9.
844. РДАСП. – Ф. 603. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 17 – 22.
845. Там само. – Оп. 46. – Спр. 414. – Арк. 108, зв.
846. Там само.
847. Советский тыл в первый период Великой Отечественной войны. – М.: Наука, 1988. – С. 309.
848. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украины в период Великой Отечественной войны. – С. 131.
849. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 157.
850. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 83. – Спр. 45. – Арк. 12.
851. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украины в период Великой Отечественной войны. – С. 131.
852. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 414. – Арк. 83 зв., 98.
853. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 159.
854. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Советской Украины в период Великой Отечественной войны. – С. 132.
855. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 414. – Арк. 105.
856. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Советской Украины в период Великой Отечественной войны. – С. 132.
857. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 158.

858. Синицын А.М. Всенародная помощь фронту: О патриотических движениях советского народа в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – М.: Воензиздат, 1975. – С. 326.
859. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 301. – Арк. 2.
860. Там само. – Арк. 3.
861. Рубльов О.С., Чеченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1994. – С. 212.
862. РДАСП. – Ф. 1. – Оп.88. – Спр. 450. – Арк. 67.
863. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 113. – Арк. 225, 226.
864. Там само. – Арк. 227.
865. Там само. – Арк. 231–234.
866. Там само. – Арк. 230.
867. Там само. – Оп. 3. – Спр. 13. – Арк. 66.
868. Там само. – Арк. 10–19.
869. Там само. – Арк. 97–99.
870. Там само. – Арк. 74–77.
871. Там само. – Арк. 154, 155.
872. Там само. – Арк. 43, 88, 90.
873. Там само. – Арк. 83.
874. Там само. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 388. – Арк. 3.
875. Там само. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 13. – Арк. 85.
876. Там само. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 388. – Арк. 12, 13.
877. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – С. 163.
878. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 13. – Арк. 140 зв.
879. Там само. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 395. – Арк. 79.
880. Там само. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 13. – Арк. 43.
881. Там само. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 413. – Арк. 50, 51.
882. Там само. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 415. – Арк. 45 – 49.
883. Там само. – Арк. 56.
884. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 79.
885. Там само. – С. 4.
886. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 414. – Арк. 52.
887. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 78.
888. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 415. – Арк. 40, 41.
889. Чернега П.М. Вказ. праця. – С. 79.
890. Там само. – С. 79.
891. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 398.
892. Там само. – С. 399.
893. Там само.
894. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 388. – Арк. 20 зв.
895. Там само. – Арк. 22 зв., 27, 30 зв.
896. Коваль М.В. Вказ. праця. – С. 168, 169.
897. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 395. – Арк. 72, 141.
898. Коваль М.В. Вказ. праця. – С. 169.

899. Там само. – С. 167, 168.
900. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 83. – Спр. 45. – Арк. 33.
901. Там само. – Спр. 46. – Арк. 43.
902. Там само. – Спр. 47. – Арк. 25.
903. Там само. – Спр. 45. – Арк. 16.
904. Там само. – Арк. 43 – 47.
905. Там само. – Спр. 46. – Арк. 92.
906. Там само. – Оп. 46. – Спр. 395. – Арк. 79 зв.
907. Там само. – Арк. 112, 113.
908. РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 88. – Спр. 454. – Арк. 2.
909. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 318. – Арк. 20, 21.
910. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. – К., 1998. – С. 289, 290.
911. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 301. – Арк. 12, 13.
912. Там само. – Арк. 8–11.
913. Там само. – Спр. 318. – Арк. 12–14.
914. Буцко О.В. К истории украинско-польского переселения 1944–1946 гг. // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матер. міжнар. наук. конф. – К., 1995. – С. 243, 244.
915. Лисенко О.Є. Вказ. праця. – С. 257, 258.
916. Лебець М. Українська Повстанська армія: її генеза, ріст і дії. Ч.1. Репринтне видання. – Дрогобич, 1993. – С. 24, 25.
917. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби. – 1929–1955. – Видання ЗЧОУН, 1955. – С. 240–242.
918. Мірчук Петро. Українська Повстанська армія: Док. і мат. – Львів, 1994. – С. 308–316.
919. Там само. – С. 67.
920. Літопис УПА. – 1980. – Т. 8., Кн. 1. – С. 37, 38.
921. Там само. – С. 22.
922. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К., 1999. – С. 10, 11.
923. Городиський Зенон. Українська Національна Рада. – К., 1993. – С. 94.
924. Там само. – С. 102, 103.
925. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Арк. 3, 54.
926. Мірчук Петро. Вказ. праця. – С. 306–308.
927. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Арк. 45, 46, 63
928. Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка. – К., 2002. – С. 85.
929. Там само. – С. 107, 108.
930. ЦДАГО України. – Ф. 3833. – Оп. 46. – Арк. 5, 6, 380.
931. Там само. – Спр. 388. – Арк. 8.
932. Там само. – Спр. 301. – Арк. 6.
933. Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка. – С. 84.
934. Гриневич Владислав. УПА і Червона армія (1944 р.) // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–

- 1950 рр. / Матер. Всеукр. наук. конф. 25–26 серпня 1992 р. – К., 1992. – С. 197.
935. Там само. – С. 198.
936. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 998. – Арк. 131.
937. Там само. – Спр. 991. – Арк. 30.
938. Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 754. – Арк. 5–92.
939. Там само. – Оп. 1. – Спр. 652. – Арк. 279 – 284.
940. Там само. – Спр. 667. – Арк. 1–38.
941. Павленко І.А. Архівні джерела про роль М.С. Хрущова в організації боротьби з українським національно-визвольним рухом у західних областях УРСР (1944–1949) // Архіви України. – 2001. – № 1 – 2. – С. 93.
942. ОУН і УПА у Другій світовій війні. Док. і матер. // Укр. іст. журн. 1995. – № 2. – С. 107.
943. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 380. – Арк. 5–8.
944. Сергійчук Володимир. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках. – К., 1998. – С. 185.
945. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1674. – Арк. 2–11.
946. История советских органов государственной безопасности. – М., 1977. – С. 397.
947. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 395. – Арк. 29–32.
948. Там само. – Спр. 301. – Арк. 8.
949. Політичний терор і тероризм в Україні. – С. 747.
950. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 703. – Арк. 22.
951. Винниченко Ігор. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – С. 118–120.
952. Там само. – С. 123.
953. Політичний терор і тероризм в Україні. – С. 748, 749.
954. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Кн. 2. – С. 482.
955. Биленко С.В. На охране тыла страны. Истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М., 1988. – С. 190.
956. Кентій А.В. Вказ. праця. – С. 155.
957. Політичний терор і тероризм в Україні. – С. 752.
958. Кентій А.В. Вказ. праця. – С. 156.
959. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 380. – Арк. 8.
960. Там само. – Арк. 87.
961. Там само. – Оп. 23. – Спр. 1361. – Арк. 5.
962. ОУН і УПА в Другій світовій війні // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2. – С. 116.
963. Кентій А.В. Вказ. праця. – С. 159.
964. Ільюшин І.І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни та діяльність польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – С. 170.
965. Там само. – С. 167.

966. Ольшанський Тадеуш Анджей. Польсько-український конфлікт 1943–1947 // 1997. – Число 10. – С. 14.
967. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 27. – Арк. 10.
968. Мірчук Петро. Вказ. праця. – С. 137–138.
969. Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991. – С. 137.
970. Мірчук Петро. – Вказ. праця. – С. 141–146.
971. ОУН і УПА в другій світовій війні. // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2. – С. 107.
972. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1363. – Арк. 39.
973. Мигаль Т. Страх перед правдою. – Львів, 1978. – С. 8.
974. Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Переселення поляків та українців. – Варшава–Київ, 2000. – С. 136, 200.
975. Мірчук Петро. Вказ. праця. – С. 152–155.
976. Буцко О.В. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов. – Киев, 1997. – С. 32.
977. Шанковський Л. Історія українського війська. – К., 1991. – С. 112.
978. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942–1952. – Мюнхен, 1953. – С. 288.
979. Причинки до суспільного мислення: В 2 т.: 3б. ст. – Торонто, 1991. – С. 142.
980. Ільюшин І.І. Вказ. праця. – С. 197.
981. УРЕ. – 2-е вид. – К., 1979. – Т. 3. – С. 178.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Alexeev W., Stavrou T. The Great Revival. The Russian church under German Occupation. – Minneapolis, Minnesota: Burgess Publishing Company, 1976.
2. Alman K. Panzer vor. – Bochum, 1974.
3. Alter Peter. Nationalism. – London, New-York, Sydney, Auckland, 1994.
4. Anderson B. Imagined Communities: Reflections of the Origin and Spread of Nationalism. – Cornell, 1983.
5. Anglo-american Perspectives on the Ukrainian Question. 1938–1953. Documentary Collection. Kingston, Ontario – Vector, New-York, 1987. – 242 p.
6. Armstrong J. (ed.) Soviet Partisans in World War II. – Madison, 1964. – 792 c.
7. Armstrong D.A. Ukrainian Nationalism. – New-York, 1963. – 361 s.
8. Armstrong Jon A. Ukrainian Nationalism. – Englewood, Colorado, 1990. – P. 34.
9. Assmann K. Deutsches Schicksalsjahre. – Wiesbaden, 1951.
10. Barghoorn F.C. Soviet Russian Nationalism. – New-York, 1976. – 330 s.
11. Barsch M., Schebesch H.-F., Scheppelmann R. Der Krieg im Osten, 1941–1945. – Köln.
12. Bott W. Die Gesetze des Krieges: Eine Kritik der sowjetischen Militärwissenschaft. – München, 1974. – 1974. – S. 87.
13. Bracher K.D. Europe in der Krise. – Frankfurt-na.-M., 1979.
14. Brahm H. Von der innerparteilichen Demokratie unter Lenin zur Autokratie Sralins (1917–1945). – Köln, 1974. – S. 18–19.
15. Brzoza Cz. Polska w czasach nienodleglosci i drugiej wojnie swiatowej (1918 – 1945). – Krakow, 2001. – 424 s.
16. Bonwetsch B. Der Crosse Vaterländische Krieg. – Stuttgart, 1984.
17. Campbele A. Guerillas. A History and Analysis. – New-York, 1968.
18. Champeonis F. Le peuple russe et la guerre. – P., 1947.
19. Chnoupek B. Banderovci. – Bratislava, 1989.
20. Chrysostomus J. Kirchengeschichte Russlands der neusten Zeit. 3 vols. Munchen-Salzburg, 1965–1968.
21. Cooper M. The Phantom War. – London, 1979. – 217 p.
22. Dallin. German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies. – New-York, 1957.
23. Das Dritte Reich. – Munchen, 1995. – 351 s.
24. Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. – Stuttgart, 1979. – Bd. 4. – S. 433.
25. Der 2. Weltkrieg. – Munchen, 1983.
26. Dinerstein.N. War and Soviet Union. – L., 1959 p.
27. Doxon G., Heilbrunn O. Communist Guerrilla Warfsre. – L., 1954.
28. Drozd R. Droga na zachod. Osadnictwo ludnosei ukrainskiej na ziemiach zachodnich i polnocnich Polski w ramach akcji „Wisla”. – Warszawa, 1997. – 190 s.

29. Dmitrishin B. Moscow and the Ukraine. 1918–1953. A study of Russian Bolshevik nationality Policy. – New York, 1956.
30. Drozd R. Politika wladz wobec ludnosci ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. – Warszawa, 2001. – 380 s.
31. Filar W. „Burza” na Wolyniu. – Warszawa, 1997. – 288 s.
32. Filar W. Przed akcja „Wisla” byl Wolyn. Praca zbiorowa pod red. – W.Filara, 2000. – 186 s.
33. Fisher G. Soviet Opposition of Stalin: A Case Studying World War II. – Cambridge, 1952.
34. Foreign Relation of the United States. Diplomatic Papers. – Washington D. C. Vol. IV. – 1964. – 1473 p.
35. Fournier A. La guerrilla Communiste. “Revue d’Histoire de la deuxieme mondiale”, 1956.
36. Garlinski S. Ploska w drugiej wojnie swiatowej. – Warszawa, 1994. – 388 s.
37. Garthoff R. The Soviet Military Policy. N.X. Washington, 1966. – 276 p.
38. Görlitz W. Der Zwicite Weltkrieg 1939–1945. – Stuttgart, Bd. 1, 1951; Bd. II, 1951; Bd. III, 1952.
39. Guderian H. Erinnerungen eines Soldaten. – Heidelberg, 1951.
40. Halder F. Hitler als Felder. – München, 1949.
41. Hayek E.A. Op. sit. – P. 98 – 120.
42. Hawemann W. Achtung. Partisanen. Der Kampf hinter der Ostfront. –Hannover, 1953.
43. Heilbrunn O. Partisan Warfare. – New-York, 1962.
44. Heusinger A. Befehlim Wiederstreit. Tübingen – Stuttgart, 1950.
45. Haut W. Krim – Stalingrsd – Kaukasus. – Friedberg 3, 1977.
46. Hayek E.A. The Road the Serfdom. – Chicago, 1944.
47. Hesse E. Der sowjefrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944 in Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Befehle. – Göttingen, 1969. – 292 s.
48. Heyer F. Die Orthdoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis. 1945. – Koln, 1953.
49. Historical Political and Social Study. – Santa Barbara, 1978. – P. 141.
50. Hoffmann J. Die Ostlegionen, 1941–1943: Turkotataren, Kaukasier und Wolgafinnen sm deutsche Heer. – Friburg, 1976. – S. 11.
51. Hoth H. Panzer – Operationen. – Heiderlberg, 1956.
52. Hryciuk G. „Kumityt”. Polski Komitet Opiekuncsy Lwow miasto w latach 1941–1944. – Torun, 2000. – 170 s.
53. Hryciuk G. Polacy we Lwowe 1939–1944. Zycie codzienne. – Warszawa, 2000. – 432 s.
54. Jacobsen H.-A. Der Weg zur Teilung der Welt. – Koblenz, 1978.
55. Jacobsen H.-A. Der Zweite Weltkrieg. Grundzüge der Politikund Strategie in Document. – Frankfurt-am-Mein – Hamburg, 1965.
56. Kamenetsky I. Hitler Occupation of Ukraine 1941–1944. A Study of Totalitarian Imperialism. – Milwakee, 1956.
57. Kolkowicz R. The Soviet Military and the Soviet Army. – New-York, 1966.

58. Kührich H. *Der Partisanenkrieg in Europe 1939–1945*. – Berlin, 1968. – S. 525.
59. Krawchenko B. *Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine*. – Edmonton, – 1987. – 333 p.
60. Laqueur W. *Guerilla: A historical and Critical Study*. – L., 1977. – P. 176–177, 203, 206–207.
61. Leszek Kolakowski. *Main Currents of Marcsism*. – Oxford, 1978.
62. Lipmann W. *An Inquiry into the Principles of the Good Society*. – Boston, 1937.
63. Lucas J. *War on the Eastern Front, 1941–1945: The German Solider in Russia*. – London, 1979. – P. 61.
64. Luczak Cz. *Polska i polacy w drugiej wojnie swiatowej*. – Poznan, 1993. – 715 s.
65. Lukaszow J. (Olszanski T.A.) *Walki polsko-ukrainskie 1943–1947 // Zeszyty Historyczne*. – 1989. – № 90. – S. 159–199.
66. Manstein E. *Verlorene Siege*. – Bonn, 1955.
67. Mackenzie D., Curran M. *A History of Russia and Soviet Union*. – Georgetown, 1977. – P. 561.
68. Mackintosh M. *Juggernaut. A History of the Soviet Armed Forces*. – London, 1967.
69. Macksey K. *The Partisans of Europe in tne Second World War*. – New-York, 1975. – P. 253.
70. Marples D.K. *Stalinism in Ukraine in the 1940-s*. – New-York, 1991.
71. Mazour A. *Russia. Past and Present*. – Toronto, 1952.
72. Medrzecki W. *Polskie relage pamietnikarskie i wspomieniowe jako zrodlo do badania stosunkow polsko- ukrainskich w okresie II wojny swiatowej // Przegląd Wschodni*. – T. IV. – Z. 1(13). – 1997. – S. 227–233.
73. Meyer H. *Damals. Preussish – Oldenburg*, 1981.
74. Misilo E. *Kwestia ukrainska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939–1944. Dokumenty // Zustriczi*. – 1990. – № 3–4. – S. 141–172.
75. *“Modern Guerilla Warfare Fighting Communist Guerilla Movements. 1941–1961”*. – Glenco, 1962.
76. Mokry W. *Nie wojskowy lecz polityczny cel wysiedlenczej akcji „Wisla” w 1947 r. // Problemy ukraincow w Polsce po wysiedlenczej akcji „Wisla” 1947 roku. Pod red. W.Mokrego*. – Krakow, 1997. – 466 s.
77. Motyka G. *Tak bulo w Bieszadach. Walki polsko- ukrainskie 1943–1948*. – Warszawa, 1999. – 552 s.
78. Motyka G., Wnuk R. *Pany i rezuny. Wspolpraca AK-WIN i UPA 1945–1947*. – Warszawa, 1997. – 212 s.
79. Neander I. *Grundzuge der russische Geschichte*. – Darmstadt, 1970. – S. 247.
80. Olszanski T. *Historia Ukrainy XX w*. – Warszawa, 1994. – 340 s.
81. Olszanski T.A. *Walki polsko-ukrainskie 1943–1947 // Zeszyty Historyczne*. – 1989. – m. 90. – S. 170. Тадеуш Анджей. *Польсько-український конфлікт 1943–1947 // 1997*. – Число 10. – С. 14.
82. Pachter H. *The fall and Rise of Europe: A Political, Social and Cultural History of the Twentieth Century*. – New-York, 1975. – P. 256.

83. Partisanen und Volkskrieg. – Göttingen, 1984.
84. Peretiatkowicz A. Polska samoobrona w okolicach Laska. – Katowice, 1995. – 252 s.
85. Perret L. L'URSS pendant la guerre. – P., 1946.
86. Piotrowski Cz. Przez Wołyn i Polesie na Podlasie. – Warszawa, 1998. – 264 s.
87. Pobod – Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski (1864–1945). – T. 3. – Londyn, 1960. – 910 s.
88. Podlaski K. (Skaradzinski B.). Białorusini, Litwini, Ukraińcy. – Białostok, 1990. – 148 s.
89. Political Thought of the Ukrainian Underground. 1943–1951 / Ed. by P.S.Potichnyj and Y.Shtendera. – Edmonton, 1986. – 406 c.
90. Prus E. Atamania UPA. – Warszawa, 1988. – 367 s.
91. Prus E. Herosi spod znaka tryzuda. – Warszawa, 1985. – 346 s.
92. Prus E. Legenda kresow: Szare szeregi w walce z UPA. – Wrocław, 1995. – 263 s.
93. Prus E. Władcyka Swietojurski // Warszawa, 1985. – 336 s.
94. Przed akcją „Wisła” był Wołyn. Praca zbiorowa pod red. W.Filara, 2000. – 186 s.
95. Putrament J. Pol Wieku: Wojna: Wyd. 4-e. – Warszawa, 1969. – S. 27.
96. Putrament J. Pol Wieku: Wojna. Wyd. 4-e. – Warszawa, 1969. – T. 7. – 314 s.
97. Redelis V. Partisanenkrieg. – Heidelberg, 1958.
98. Reitlinger. The House Built of Sand. 1939–1945. – L., 1960. – P. 23.
99. Resistance in Europe 1939–1945. – London, 1975. – P. 16.
100. Rieker K. Ein Mann verliert einen Weltkrieg. Frankfurt-M., 1955.
101. Romanowski W. ZWZ-AK na Wołyniu 1919–1944. – Lublin, 1993. – 407 s.
102. Ropke W. Die Gesellschaftskrise der Gegenwart. – Zurich, 1942.
103. Ruffmann K.-H. Sowjetrussland 1917–1977. – München, 1977. – 566 p.
104. Schapiro L. The Communist Party of the Soviet Union. – New-York, 1964. – 631 p.
105. Schneiderer U. Die Aussen politik der Sowjetunion. – Stuttgart, 1980. – S. 72.
106. Seton-Watson H. Nations und States. An Enqueiery into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. – Boulder, 1977.
107. Siemasko W., Siemaszko E. Ludobojstwo dokonane pzzez nacjonalistow ukrainskidi na ludnosci polskiej Wolynia 1939–1945. – Warszawa, 2000. – T. 1 – 2. – 1440 s.
108. Siwicki M. Dzieje konfliktow polsko-ukrainskich. – T.1–3. – Warszawa, 1992–1994.
109. Slavik V. Prava tvaz banderovcev. Akce u porti civilni citi. – Praha, 1948.
110. Smith A.D. The Ethnic Revival in the Modern World. – Cambridge, 1981.
111. Soviet Partisans in World War II. – Madison, 1964. – 792 p.
112. Sowa A.L. Stosunki polsko-ukrainskie 1939–1947. – Krakow, 1998. – 342 s.
113. Stephenson G. Russia from 1812 to 1945. A History. – New-York, 1970.
114. Stryjek T. Czy Polsce potrzebna jest upowska Norymberga? // Wiesz. – Kwiecien, 2000. – S. 137–151.

115. Sulewski W. Na partisanskich szczytach. – Warszawa, 1968. – 314 s.
116. Sullivant R.S. Soviet Politic and the Ukraine. 1917–1957. – New-York, 1962. – 438 p.
117. Szczesniak A., Szota W. Droga do nikad. Dzialalnoss organizacji ukraińskich najonalistow I jej likwidacja w Polsce. – Warszawa, 1973. – 587 s.
118. Taylor A. The Second World War: An Illustrated History. – London, 1975. – P. 103.
119. The Encyclopedia Americana. – New-York, 1970. – Vol. 13. – P. 526.
120. The Soviet Partisan Movement, 1941–1945. – Washington, 1956. – P. 142.
121. Torzecki R. Konytakty polsko-ukraińskie na tle prodlemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyi nego i podziemia (1939–1944) // Dzieje najnowsze. – 1981. – № 1 – 2. – S. 319 – 346.
122. Torzecki R. Kwestia ukraińsko w polityce III Rzeszy. 1933 – 1943. – Warszawa, 1972. – 388 s.
123. Torzecki R. Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny swiatowej na terenie II Rzeczypospolitei. – Warszawa, 1993. – 349 s.
124. Torzecki R. Sprawy polsko-ukraińskie w czasie II wojny swiatowej // Zustriczi. – 1990. – № 3 – 4. – S. 104 – 117.
125. Wegierski J. Armia Krajowa w okregacln Stanislawow i Tarnopol. – Krakow, 1996. – 337 s.
126. Wegierski J. W lwowskiej Armii Krajowej. – Warszawa, 1999. – 316 s.
127. Werth A. Russia at War 1941–1945. – L., 1964. – 1100 p.
128. Werth A. Russia at War 1941–1945. – London, 1964. – P. 250.
129. Zelinskys B. Ukraińcy v Cechach a na Morawe. 1894–1944. – Praha, 1995.
130. Zieba A. Ukraińcy i powstanie Warszawskie // Znak. – 1982. – № 10 – 12.
131. Ziemke E. Stalingrad to Berlin: the German defeat in the East. – Washington, 1968.
132. 60 jhare Sowjet – Russland. – Hannover, 1977. – P. 31.
133. Авторханов А. Империя Кремля. – Минск – Москва, 1991. – 42 с.
134. Авторханов А. Ленин в судьбах России // Новый мир. – 1991. – № 1. – С. 171.
135. Авторханов А.Г. Мемуары // Октябрь. – 1992. – № 10. – С. 131–159.
136. Авторханов А.Г. Технология власти // Вопросы истории. – 1991. – № 1–12.
137. Айненкель Анджей. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми //Україна – Польща: важкі питання. – Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі, 1988.– С. 39.
138. Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне – Івано-Франківськ, 2001. – 320 с.
139. Антибольшевицький Блок Народів: Зб. док. в 1941–1956 рр. – Мюнхен, 1956. – 145 с.

140. Антонюк Н.В. Українське культурне життя в „Генеральній Губернії” (1939–1944 рр.). – Львів, 1997. – 232 с.
141. Арон Р. Мир і війна між націями. – К., 2000. – 686 с.
142. Арутюнян Ю. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. – Киев, 1963. – 459 с.
143. Бабенко С.Ю. Роль профспілок у проведенні евакуації промислових підприємств України в роки Другої світової війни // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 1999. – № 1. – С. 8.
144. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. – Дрогобич, 1994. – 192 с.
145. Баграмян И.Х. Так начиналась война. – Киев, 1988. – 448 с.
146. Байбак П.Т. “Смолоскип” ОУН на Слобожанщині // На зов Києва. – С. 305.
147. Байдужий Андрей. Дорогая цена великой Победы // Зеркало недели. – 1998. – 8 мая.
148. Байракивский А.И. Общественно-политическая жизнь колхозного крестьянства на освобожденной территории Украины (1943–1945 гг.): Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1979. – 216 с.
149. Бaley П. Фронта Степана Бандери в ОУН 1940 р. – Las Vegas, NV, USA, 1997. – С. 211, 212.
150. Балковой П. Истребительные батальоны Украины в период оборонительных боев Советской Армии (1941–1942 гг.): Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1949.
151. Бандера Ст. Перспективи української революції. – Мюнхен, 1978. – С. 11.
152. Бегма В. Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині. – К. – Харків, 1945. – 35 с.
153. Бегма Василь, Кизя Лука. Шляхи нескорених. – К., 1964. – 503 с.
154. Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000. – 944 с.
155. Белоногов И.И. Советские профсоюзы в годы войны. – М., 1970. – 216 с.
156. Бердяев Николай. Судьба России. – Изд. Г.А.Лемана и С.И. Сахарова. – М., 1918. – С. 14, 15, 82–84.
157. Берия Серго. Мой отец – Лаврентий Берия. – М., 1994. – 431 с.
158. Беляев В., Рудницький М. Під чужими прапорами. – К., 1956. – 245 с.
159. Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. – Львів – Івано-Франківськ, 2000. – 236 с.
160. Вернадський В.И. Дневник 1939 года // Дружба народов. – 1992. – № 11–12. – С. 5–44.
161. Дудикевич Б., Вітошинський Я. Українські буржуазні націоналісти – найманці міжнародного імперіалізму. – Львів, 1952. – 59 с.
162. Бибииков Л. Восстановление предприятий легкой промышленности на Украине // Легкая промышленность. – 1944. – № 10. – С. 8–13.
163. Биленко С.В. На охране тыла страны. Истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М., 1988. – С. 190.

164. Білан В.Ю. Комсомол України – активний помічник Комуністичної партії в боротьбі за відбудову промисловості республіки в роки війни (1943–1945 рр.): Дис. ...канд. іст. наук. – К., 1957 – 278 с.
165. Білан С.М. Слуга кількох господарів. – Ужгород, 1977. – 91 с.
166. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: У 2 кн.. – К., 1994. – Кн.1. – 428 с.; Кн. 2. – 686 с.
167. Бількевич А.М. Ленінський комсомол – активний помічник Комуністичної партії в боротьбі за відбудову і дальший розвиток народного господарства УРСР в 1944–1950 рр. (На матеріалах Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Ровенської і Тернопільської областей): Дис. ...канд. іст. наук. – К., 1975. – 219 с.
168. Богодист І.П. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР. – Київ, 1961. – 176 с.
169. Богомолець О. Радянська Україна і українсько-німецькі націоналісти в Канаді. – М., 1943. – 24 с.
170. Богомолець О. Учені України у дні Великої Вітчизняної війни. – Уфа, 1942. – 23 с.
171. Боевой отряд советских патриотов. Очерк истории ДОСААФ УССР. – 2-е изд., испр. и доп. – К., 1976. – 343 с.
172. Боевой путь Ленинского комсомола. – М., 1947. – 176 с.
173. Бойдуник О. На переломі (Уривки спогадів). – Париж, 1967. – 155 с.
174. Большая Советская Энциклопедия. – С. 112–113.
175. Большевик. – 1941. – № 23. – С. 21.
176. Бондар М. Коммунисты – вдохновители и организаторы героической обороны Одессы в 1941: Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1952.
177. Борець Ю. У вирі боротьби. Спогади учасника повстанської боротьби (1941–1948). – К., 1993. – 302 с.
178. Боярский В.И. Партизаны и армия: история утерянных возможностей / Под общ. ред. А.Е.Тараса. – Минск– Москва, 2001. – 304 с.
179. Брицький П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). – Чернівці, 1995. – 114 с.
180. Буденная Л.Г. Комсомол в подпольной и партизанской борьбе против немецко-фашистских захватчиков (На материалах Винницкой, Житомирской, Хмельницкой областей): Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1969. – 212 с.
181. Букович Д. Павутиння омани. – Ужгород, 1974. – 128 с.
182. Булдаков В.П. Имперство и российская революционность. Критические заметки // Отечественная история. – 1997. – № 2. – С. 59.
183. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Львів: Поклик сумління, 1993. – 164 с.
184. Бурмистренко М. Партизанская война против немецких фашистов на Украине // Правда. – 1941. – 25 июля.

185. Буцко Н.А. Коммунистическая партия – организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. – Киев, 1962. – 179 с.
186. Буцко О.В. К истории украинско-польского переселения 1944–1946 гг. // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матер. міжнар. наук. конф. – К., 1995. – С.243, 244.
187. Буцко О.В. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов. – Киев, 1997. – С. 32.
188. Буцько М., Данилюк М. Партійні організації на чолі патріотичного руху трудящих республіки з надання допомоги фронту. 1943–1945 рр.: Наукові праці з історії КПРС. – КДУ. – К., 1965. – Вип. 3 – 4. – С. 90–91.
189. Буцько М., Кириченко С. Воєнно-організаторська діяльність Компартії України в перші роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Вид-во Київ. ун-та, 1962. – 130 с.
190. Буцько М.О., Масний О.С. В ім'я перемоги (КП України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). – К., 1968. – 168 с.
191. Буцько М., Морозов М. Правда історії і вигадки фальсифікаторів. – К., 1970. – 48 с.
192. Валуєв В. Відбудова народного господарства на Україні // Агітатор. – 1944. – № 7. – С. 5–11.
193. Васильева О.Ю. Советское государство и деятельность Русской православной церкви в период Великой Отечественной войны: Дисс. ...канд. ист.наук. – М., 1990. – С. 80.
194. В битвах за Советскую Украину. – К.: Вища школа, 1985. – С. 53.
195. Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. – М., 1998. – 672 с.
196. Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия / Гл. ред. М.М. Козлов. – М., 1985. – 832 с.
197. Великий подвиг. КПРС – натхненних і організатор боротьби радянського народу проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 рр. – К., 1975. – 311 с.
198. Вербило О. Допомога українського народу фронту в період переможного завершення Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. – 1961. – № 4. – С. 44–54.
199. Верига В. Втрати ОУН в часі Другої світової війни. – Торонто: Новий шлях, 1991. – С. 39.
200. Верт А. Россия в войне. 1941–1945. – М., 1967. – С. 250.
201. Вершигора П.П.Люди з чистою совістю. – К., 1990. – 701 с.
202. Видюков И.О. О комсомольской работе на фронте. – М., 1942. – 40 с.
203. Визвольний шлях. – 1961. – № 7. – С. 658.
204. Винар Любомир. Євген Онацький – чесність з нацією (1894–1979) // Український історик. – 1980. – № 1 – 4. – С. 153 – 174.

205. Винниченко І.І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – 126 с.
206. Вища школа Української РСР за 50 років. – К., 1967. – Ч. I (1917–1945). – 395 с.
207. Військо України. – 1993. – № 2 – 3. – С. 66 – 69.
208. Вільна Україна. – 1940. – 17 верес.
209. Вільне слово. – 1941. – 10 серп.
210. Во главе защиты Советской Родины: Очерки деятельности КПСС в годы Великой Отечественной войны / Буцко Н.А., Вербило А.Н., Залесский А.И. и др. – М., 1975. – 336 с.; 2-е изд. – М., 1984. – 407 с.
211. Военно-исторический журнал. – 1990. – № 5. – С. 39.
212. Военный энциклопедический словарь / Предс. глав. ред. комиссии Н.В.Огарков. – М., 1984. – 863 с.
213. Возняк П.В. Їх справжнє обличчя. – Ужгород, 1974. – 120 с.
214. Возняк С.М., Гай Й.М., Хвостін М.П. Кожне слово, кожен крок їх – зрада. – Ужгород, 1979. – 112 с.
215. Война. 1941–1945. Факты и документы /Под ред. О.А.Ржешевского. – М., 2001. – 478 с.
216. Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. – М., 1974. – 447 с.
217. Война и политика, 1939–1941. – М., 1999. – 495 с.
218. Войцехович В.О. Фронт на Поліссі: Партизанські зшитки. – К., 1975. – 431 с.
219. Волинь. – 1942. – 10 трав.; 1942 – 22 берез.
220. Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й.В. Сталіна: У 2 кн. – К.: Політвидав України, 1990. – 672 с.
221. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації. – Полтава, 1997. – 126 с.
222. Воля Покуття. – 1942–1943.
223. Вони чесно своє обробили на ратному і освітянському полях: Спогади ветеранів Великої Вітчизняної війни – працівників Міністерства освіти і науки України / Упор. О.А.Сай. – К., 2003. – 268 с.
224. Воробйов Ф. Визволення Правобережної України. – К., 1946. – 48 с.
225. Восленський М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991. – 624 с.
226. Вронская Т.В. Общественно-политическая деятельность молодежи на освобожденной территории Украинской ССР в период Великой Отечественной войны (1943–1945): Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1989. – 202 с.
227. Вронська Т.В., Денисенко Г.Г. Молодь України – фронту і тилу. 1943–1945 рр. Депонов. праця. – К., 1989. – 48 с.

228. Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Українська громада зарубіжжя: допомогіві акції народу України в роки Другої світової війни. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 98 с.
229. Вторая мировая война в воспоминаниях У. Черчилля, Ш. Де Голля, К. Хэлла, У. Леги, Д. Эйзенхауэра. – М., 1990. – 558 с.
230. Вторая мировая война. Актуальные проблемы. – М., 1995. – 368 с.
231. Вторая мировая война: Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований. – М., 1996. – 700 с.
232. В труде – как в бою. Из истории комсомольско-молодежных бригад в годы Великой Отечественной войны. – М., 1961. – 216 с.
233. В'юн Галина. Під знаком Червоного Хреста в Полтаві. 1941–1942 рр. – Б.м.: Вид-во “Українські вісті”, 1973. – 46 с.
234. В'ятрович В. Закордонні рейди УПА як засіб реалізації національно-демократичних революцій у країнах Центральної та Східної Європи: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 2004. – 24 с.
235. Габсбург Вільгельм (Вишиваний Василь). Автобіографія. – Львів, 1996. – 38 с.
236. Гаевой А. Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области. – М., 1944. – 45 с.
237. Гайбонюк В.Д. Комсомольцы и молодежь Ровенщины в Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1970. – 203 с.
238. Гайвас Я. Похідні групи ОУН. – Мюнхен, 1958. – С. 38.
239. Гальдер Ф. Военный дневник: Пер. с нем. – М., 1969. – Т. 2.
240. Гвардия тыла. – М., 1962. – 448 с.
241. Геббельс Й. Последние записи. – Смоленск, 1993. – 412 с.
242. Герої партизанської боротьби на Україні. – К., 1998. – Кн. 1. – 312 с.
243. Герои подполья: О подпольной борьбе советских патриотов в тылу немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1966. – Вып. 1. – 245 с.
244. Герои подполья: О борьбе советских патриотов в тылу нем.-фашист. захватчиков в годы Великой Отечественной войны: Сб. ст. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1992. – Вып. 1. – 446 с.
245. Глід Степан. Фрагменти життя і мук: Спогади з часів окупації України. – Лондон, 1955.
246. Глухий О. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу. – М., 1942. – 74 с.
247. Головка М.Л. Громадські організації УРСР напередодні Другої світової війни // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2000. – № 1. – С. 116–124.
248. Головка М.Л. Діяльність українських громадських організацій за умов німецької окупації першого періоду Другої світової війни: досвід та уроки.

- // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 2 (частина II). – С. 16–20.
249. Головка М.Л. К проблеме методологии и эволюции профсоюзного движения Украины: взгляд историка // Труд. Профсоюзы. Общество: Научно-практический журнал Международного института трудовых и социальных отношений Федерации профсоюзов Беларуси. – 2004. – № 1. – С. 20–25.
250. Головка М.Л., Лисенко О.Є. Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни: Навч. посіб. – К., 2002. – 312 с.
251. Голос Підкарпаття. – 1942–1943.
252. Гора А. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за восстановление социалистического сельского хозяйства Украины в годы Великой Отечественной войны. 1943–1945 гг.: Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1954.
253. Гордеев А.Ф. Партийное руководство комсомольскими организациями Донбасса в период Великой Отечественной войны (1943–1945 гг.): Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1972. – 212 с.
254. Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945): Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 1999. – 24 с.
255. Гордієнко Володимир. Сталінізм і українська греко-католицька церква //Матер. конф., присв. життю та діяльності Митрополита Андрія Шептицького. – С. 46.
256. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было? / Размышления о предпосылках того, что случилось с нами в 30 – 40-е годы. – М., Политиздат, 1989. – 320 с.
257. Горлач М. Вірна опора партії комуністів // Профспілки України у боротьбі за здійснення ленінського плану комуністичного будівництва. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1966. – 319 с.
258. Горний Михайло. Українці Холмщини і Підляшся. Видатні особи ХХ століття. – Львів, 1997.– С. 25– 26.
259. Горобец Г. Партийное подполье на Украине (1941–1944 гг.). – М., 1969. – 93 с.
260. Городинський Зенон. Українська Національна Рада. – К., 1993. – 94 с.
261. Григорович Д. Политическая работа КПСС среди населения на временно оккупированной территории Украины. – К., 1980. – 48 с.
262. Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. – Киев, 1976. – 223 с.
263. Григорович Д.Ф., Замлинский В.О., Немятый В.Н. Коммунистическая партия. Украины в годы Великой Отечественной войны. – Киев, 1980. – С. 278.
264. Гриневич Владислав. УПА і Червона армія (1944 р.) // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–

- 1950 р. / Матер. Всеукр. наук. конф. 25–26 серпня 1992 р. – К., 1992. – С. 197.
265. Грищенко М. Школа Української ССР в період Великої Вітчизняної війни (1941–1945). – Одеса, 1960. – 74 с.
266. Грідіна І.М. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945: Людський вимір: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. – 24 с.
267. Гуменна Докія. Хрещатий Яр. – Нью-Йорк, 1956. – 488 с.
268. Даниленко С. Дорогою ганьби і зради. – К., 1972. – 339 с.
269. Данилюк М. КПСС – організатор трудових і патріотических подвигів колхозного крестьянства Советської України в Великій Вітчизняній війні. 1941–1945: Дисс. ...канд. іст. наук. – К., 1954.
270. Данилюк М. Патріотичний рух українського народу за створення фонду оборони. 1941–1945 // Укр. іст. журн. – 1962. – № 3. – С. 53–62.
271. Данилюк М.З. Діяльність партійних організацій республіки по евакуації матеріальних засобів промисловості та сільського господарства // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1965. – Вип 3 – 4. – С. 75.
272. Дейвіс Н. Європа. Історія. – К., 2000. – 1464 с.
273. Девушки-воїни. – Очерки о девушках-героях Великой Вітчизняной войны. – М., 1944. – 128 с.
274. Дем'янчук І. Зброєю слова. – К., 1966. – 239 с.
275. Денисенко П.І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943–1945 рр.). – К., 1968. – 176 с.
276. Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років. – Львів, 1998. – 132 с.
277. Депортації. Західні землі України кінця 30-х-початку 50-х рр.: Док., мат., спог.: У 3 т. – Львів: IV, 1996. – Т. 1. – С. 8.
278. Деревінський В. Діяльність українських націоналістів та Української повстанської армії в 1940–1953 рр.: етнонаціональний аспект: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 2003. – 24 с.
279. Десенко Л. Народное ополчение в героической обороне Одессы (июнь–октябрь 1941 г.). – К., 1952.
280. Дзвін (Біла Церква). – 1942. – 15 берез.
281. Діло. – 1939. – 5 верес.
282. Діяльність партійних організацій України в роки Великої Вітчизняної війни. Міжвуз. наук. зб. – К., 1965. – Вип. 3–4. – 300 с.
283. Дмитрук К. Безбатченки. – К., 1980. – 318 с.
284. Дмитрук К. Під штандартами русифікації та фашизму. – К., 1976. – 383 с.
285. Дмитрук К. Приречені. – Львів, 1981. – 327 с.
286. Дмитрук К. Свастика на сутанах. – М., 1976. – 304 с.
287. Дмитрук К. С крестом и трезубцем. – М., 1980. – 224 с.
288. Дмитрук К. Униатские крестоносцы. – М., 1980. – 381 с.

289. Добрецова В.В., Меленська Л.П. Зловісний союз українського буржуазного націоналізму та уніатської церкви. – К., 1979. – 45 с.
290. Добрецова В.В. Націоналізм і релігія на службі антикомунізму. – Львів, 1976. – 203 с.
291. Добрецова В.В. Політичний націоналізм – знаряддя реакції. – К., 1978. – 201 с.
292. Добрівлянський П. Україна в Другій світовій війні: У світлі фактів. – Філадельфія, 1963. – 71 с.
293. Добров П.В. Народне ополчення в роки Великої Вітчизняної війни: Автореф. дис. ...докт. іст. наук. – К., 1995. – 28 с.
294. Довідник з історії України: У 3 т. – К., 1995. – Т. 2. – 435 с.
295. Довженко О. Україна в огні: Кіноповість, щоденник. – К., 1990. – 416 с.
296. Дорошенко Володимир. Огнище української науки: Наукове Товариство імені Т.Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. – Нью-Йорк – Філадельфія, 1951. – С. 56.
297. Дорошенко Дмитро. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С. 61, 62.
298. Дробот И.И. Партийное руководство комсомольскими организациями в освобожденных районах Украины 1943–1945: Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1985. – 237 с.
299. Дрожжин В. П. Деятельность Коммунистической партии по поддержанию трудовой активности рабочего класса Украины в годы Великой Отечественной войны (Историография проблемы): Дисс. ...докт. ист. наук. – К., 1975. – 395 с.
300. Дубина К. Большевистские подпольные организации Киева в борьбе против немецко– фашистских захватчиков: Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1949.
301. Дубина К. Варвари двадцятого віку. – Саратов, 1942. – 16 с.
302. Дужий П. Роман Шухевич – політик, воїн, громадянин. – Львів, 1998. – 256 с.
303. Дужий П. Степан Бандера – символ нації. Ескізний нарис про життя та діяльність провідника ОУН: У 2 ч. – Львів, 1997.
304. Евсейчик И.Д. Партийное строительство в западных областях Украинской ССР в 1944–1945 гг.: Автореф. дисс. ...канд. наук. – Киев, 1975. – 24 с.
305. Емченко Г. Годы суровых испытаний: Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны. – Луганск, 1961. – 205 с.
306. Енциклопедія українознавства / Гол. ред. В.Кубійович. – Т. I–III; 1–9. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1949, 1955–1980.
307. Енциклопедія українознавства. Перевид. в Україні. – Львів, 1993–1996.
308. Євдокія Гуменна. Хрещатий яр. – Нью-Йорк, 1956. – С. 458.
309. Жертвы репрессий. – К., 1993. – 277 с.

310. Жилин П.А., Янушевский А.С., Кульков Е.Н. Критика основных концепций буржуазной историографии второй мировой войны. – М., 1983. – 383 с.
311. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления: В 3 т. – 10-е изд., доп. по рукописи. – М., 1990. – Т. 1. – 384 с.; Т. 2. – 368 с.; Т. 3. – 396 с.
312. Жуковський А. Історія Буковини // Час. – 1992. – 21 лют.
313. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів: Вид. НТШ, 1992. – С. 120.
314. З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2000. – № 1/12. – С. 25.
315. Загоруйко М.М., Юденков А.Ф. Крах плана „Ольденбург”: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. – 3-е изд. – М., 1980. – 375 с.
316. Закерзоня: Спомини вояків Української Повстанської Армії: У 4 т. – Варшава, 1994. – Т. 1. – 440 с.; 1996. – Т. 2. – 279 с.; 1997. – Т. 3. – 303 с.; 1998. – Т. 4. – 267 с.
317. Замлинський В. Тавровані презирством народу. – К., 1974. – 96 с.
318. Западаев В.В. КПСС – вдохновитель и организатор ратных и трудовых подвигов советского народа в Великой Отечественной войне: Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1955.
319. З досвіду піврічної боротьби радянських партизан проти німецьких окупантів // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. – 1943. – Кн. 1. – 102 с.
320. Зинченко Ю. Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине. 1941 – 1944. – Киев, 1982. – 186 с.
321. Зленко А. Большевицское подполье на Украине // Партийное строительство. – 1942. – № 3. – С. 13–20.
322. Ивелев И., Юденков А.Ф. Оружием контрпропаганды. Советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. 1941–1944. – М., 1988. – 277 с.
323. Идеологическая работа КПСС на фронте (1941–1945 гг.). – М., 1960. – 326 с.
324. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945: В 6 т. – М., 1965.
325. История искусства народов СССР: В 9 т. – М., 1977. – Т. 8: Искусство народов СРСР в период Великой Отечественной войны и до конца 1950-х годов. – 486 с.
326. История и сталинизм / Сост.: А.Н.Мерцалов. – М., 1991. – 448 с.
327. История Коммунистической партии Советского Союза: В 6 т. – М., 1985. – 783 с.
328. История рабочих Донбасса: В 2 т. – Киев: Наукова думка, 1981. – Т. 2. – С. 42.
329. Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. – К., 1967. – Т. 2. – 534 с.

330. История советских органов государственной безопасности. – М., 1977. – 390 с.
331. История советского рабочего класса: В 6 т. – М.: Наука, 1984 – 1988.
332. Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм. – Дрогобич, 1992. – 204 с.
333. Іванців І. Українська повстанська армія в національно-визвольних змаганнях українського народу в 40 – 50-х роках. – Івано-Франківськ, 1992. – 18 с.
334. Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – К., 2003. – 250 с.
335. Ільющин І.І. Ким і як приймалося рішення про проведення анти польської акції на Волині в 1943 р? Документи свідчать // Укр. альманах. – Варшава, 2003. – С. 167–171.
336. Ільющин І.І. ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – 198 с.
337. Ільющин І.І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни та діяльність польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – С. 170.
338. Історія ВЛКСМ і Всесоюзної піонерської організації ім. В.І.Леніна. – 4-е вид. – К., 1979. – 320 с.
339. Історія Ленінської Комуністичної спілки молоді України. – К., 1979. – 774 с.
340. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. – К., 1967–1974.
341. Історія селянства Української РСР: У 2 т. – К., 1967. – Т. 2. – 534 с.
342. Історія України: У 8 т., 10 кн. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 7. – С. 356.
343. Історія України. Нове бачення: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 2. – С. 289.
344. Кабинова Т.Ф. Великая Отечественная война СССР в новейших исследованиях английских буржуазных историков. – Горький, 1983. – 320 с.
345. Каган Т. В боях за Донбасс: Сб. мат. – Сталино, 1949. – 128 с.
346. Калитко С.Л. партийное руководство восстановлением и деятельностью профсоюзов на освобожденной территории Украины (1943–1945): Дисс. ...канд. ист.наук. – К., 1980. – 215 с.
347. Камінський А. Вступ до міжнародних відносин. – Львів: ЛДУ, 1993. – С. 23, 24.
348. Каневський О. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. – Харків, 1947. – 38 с.
349. Каннеті Е. Маса і влада. – К., 2001. – 416 с.
350. Канун и начало войны. Док. и мат. / Сост.: Л.Н.Кришнер. – Ленинград, 1991. – 431 с.
351. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 68.
352. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – 201 с.

353. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. – К., 1999. – 201 с.
354. Кентій А.В. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941 – літо 1944 рр.) // Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 48.
355. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – 287 с.
356. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К., 1999. – 220 с.
357. Киричек Р.И. Деятельность Коммунистической партии Украины по восстановлению и организационно-политическому укреплению комсомольских организаций республики (декабрь 1942 – 1945): Дисс. ...канд. ист. наук. – Харьков, 1972. – 249 с.
358. Киричук Ю. Історіографія Української повстанської армії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА. – Дрогобич, 2002. – С. 93–94.
359. Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991. – 290 с.
360. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. – Львів, 2000. – 94 с.
361. Киричук Ю.А., Кондратюк К.К., Марсикевич Т.Г. Діяльність профспілок України на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни // Вісник Львівського університету. Серія «Історія». – 1985. – Вип. 21. – С. 19–23.
362. Кирсанов Н.А. Партийные мобилизации на фронт в годы Великой Отечественной войны. – М., 1972. – 187 с.
363. Клименко В.И. Ленинский комсомол – верный помощник партии в коммунистическом воспитании трудовых резервов в период Великой Отечественной войны Советского Союза: Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1953.
364. Клоков В. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине в годы Великой Отечественной войны. – С. 92 – 93.
365. Клоков В. Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск. – К., 1984. – 168 с.
366. Клоков В. Действия украинских партизан по нарушению работы железнодорожных коммуникаций в тылу немецко-фашистских захватчиков: Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1948.
367. Клоков В.И. О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). – Киев, 1994. – 75 с.
368. Клоков І.Т., Слинко І.І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1957. – 220 с.
369. Книга Скорботи України. Місто-герой Київ. – К., 2003. – 728 с.
370. Книш З. Бойові дії ОУН та ЗУЗ у першому десятилітті її заснування // ОУН. 29 – 1954. – На чужині. – 1955. – С. 89–102.

371. Книш З. Розбрат: Спогади і матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 рр. – Торонто, Б/р. – 431 с.
372. Книш З. Три джерела українського організованого націоналізму. – Торонто, 1970. – С. 152.
373. Ковалів Юрій. Блакитне небо мені світило... // ОУН: минуле і майбутнє. – С. 124, 125.
374. Ковалевський З. Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії // Україна – наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26–27. – С. 200–232.
375. Коваль М. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – Киев, 1979. – 135 с.
376. Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – Киев: Наукова думка, 1977. – С. 42.
377. Коваль М. Перебазування продуктивних сил УРСР на схід Радянської країни. 1941–1942 рр. // Укр. іст. журн. – 1970. – № 2. – С. 19 – 26.
378. Коваль М. У битві з фашизмом. Соціалістична культура – могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських загарбників. – К., 1964. – 144 с.
379. Коваль М.В. Визволення України від нацистських окупантів: погляд через півстоліття // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. – К., 1995. – С. 8.
380. Коваль М.В. Доля української культури за “нового порядку” (1941–1944) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 11 – 12. – С. 27.
381. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.). Історіософські нотатки. – К., 1999. – 75 с.
382. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам’ять // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 3 – 21; № 4. – С. 3 – 19.
383. Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни: знехтуваний урок історії // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. – К., 1999. – С. 4 – 21.
384. Коваль М.В. Другий фронт Великої Вітчизняної війни: (Рух Опору на Україні 1941 – 1944) // Армія України. – 1995. – 4 квіт.
385. Коваль М.В. ОУН–УПА: між третім рейхом і сталінським тоталітаризмом // Укр. іст. журн. – 1994. – № 2–3. – С. 94–101.
386. Коваль М.В. За ґратами “нового порядку” // Укр. іст. журн. – 1981. – № 5. – С. 120.
387. Коваль М.В. Історія пам’ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К., 1965. – 113 с.
388. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К.: Наукова думка, 1977. – 136 с.

389. Коваль М.В. ОУН – УПА і Німеччина // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940 – 1950 рр. / Матер. Всеукр. наук. конф. 25 – 26 серпня 1992 р.. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1992. – С. 201, 202.
390. Коваль М.В. ОУН-УПА і “третій рейх” // Політика і час. – 1991. – № 5. – С. 70–75.
391. Коваль М.В. Плечом к плечу в борьбе против фашизма. – 1980. – 48 с.
392. Коваль М.В. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр. – К., 1970. – 195 с.
393. Коваль М.В. У битві з фашизмом. Соціалістична культура – могутнє зняряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів. – К., 1964. – 144 с.
394. Коваль М.В. У горнилі війни (Співдружність українського народу з братніми народами СРСР в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945). – К., Наукова думка, 1972. – 155 с.
395. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 335 с.
396. Коваль М.В. Україна 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – 194 с.
397. Коваль М.В. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.): Спроба концептуального бачення. – К., 1994. – 58 с.
398. Коваль М., Ладивір І. Учені Радянської України – діючій армії // Вісник АН УРСР. – 1971. – № 6. – С. 12 – 18.
399. Ковалюк В.Р. Культурологічні та духовні аспекти “радянзації” Західної України (вересень 1939 – червень 1941 р.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2–3. – С. 7.; 3–17.
400. Ковпак С.А. Від Путивля до Карпат. – К., 1984. – 287 с.
401. Ковпак С. Походи в Карпати. – М., 1944. – 24 с.
402. Количев В.Г. ЦК ВКП(б) У 1938– 1941 рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 5. – С. 9.
403. Коломієць О. Правда історії. (Проти буржуазної фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни). – К., 1975. – 46 с.
404. Колыбанов А. Одесская партийная организация в дни обороны // Партийное строительство. – 1945. – № 9–10. – С. 34–43.
405. Комков Г.Д. На идеологическом фронте Великой Отечественной войны. – М., 1983. – 279 с.
406. Коммунистическая партия – организатор освобождения Советской Украины от нацистских захватчиков. Матер. респ. науч. конф., посвящ. 30-летию освоб. Советской Украины от фашист. захватчиков. – 25–26 окт. 1974 г.). – К., 1975. – 367 с.
407. Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны (июнь 1941г. – 1945 гг.): Док. и мат. – М., 1961. – 703 с.

408. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т. – К., 1976. – Т. 2. – 1083 с.
409. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях съездов, конференций, пленумов ЦК. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 6. – С. 19.
410. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К.: Політвидав України, 1976. – Т. 1.– С. 951.
411. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны / Д.Ф.Григорович, В.А.Замлинский, В.Н.Немятый. – Киев, 1980. – 335 с.
412. Комсомол в боях за Родину. – М., 1942. – 376 с.
413. Кондратенко Л. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине. Историограф. очерк. – Киев, 1980. – 106 с.
414. Кондуфор Ю., Клоков В. Деякі питання методології і завдання досліджування періоду Великої Вітчизняної війни // Вісник АН УРСР. – 1985. – № 5. – С. 14–19.
415. Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим століттям. – К.: Основи, 2003. – 377 с.
416. Косик В. Німеччина і українське питання /жовтень 1938-грудень 1941р./ //Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матер. міжнар. наук. конф. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 172.
417. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні: Пер. з франц. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 659 с.
418. Косик Володимир. Україна у Другій світовій війні у документах. – Львів, 1987. – Т.4. – 384 с.
419. Косик Володимир. Україна у Другій світовій війні у документах: Зб. нім. арх. мат. (1941–1942). – Львів, 1997. – Т. 1. – 384 с.
420. Косик Володимир. Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). – Львів, 1998. – Т. 2. – 384 с.
421. Костопільські вісті. – 1942. – 3 черв.
422. Костюк Григорій. Сталінізм в Україні. Генеза і наслідки. – К.: Смолоскип, 1995. – С. 370.
423. КПСС – вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войны. Историогр. очерк. – М., 1967. – 859 с.
424. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – 9-е изд., доп. и испр. – М., 1983 – 1986. – Т. 7. – 574 с.
425. Краківські вісті. – 1940. – 5 листоп.
426. Красюк А.И. Коммунистическая партия – организатор всенародной борьбы с фашистскими захватчиками на временно оккупированной территории Советского Союза (1941–1944 гг.): Историография проблемы: Дисс. ...докт. ист. наук. – К., 1986. – 411 с.
427. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернатива поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996. – С. 38.

428. Критика буржуазно-націоналістичних та ревізіоністських перекручень історії КПРС. – К., 1975. – 351 с.
429. Критика буржуазных фальсификаторов руководящей роли Коммунистической партии в Великой Отечественной войне. – М., 1985. – 55 с.
430. Кубійович В. Мені 70. – Париж, 1970. – 135 с.
431. Кубійович В. Мені 80. – Париж, 1985. – 137 с.
432. Кубійович В. Мені – 85. – Мюнхен: Молоде життя, 1985. – 308 с.
433. Кубійович В. Мої візити у митрополита Андрея Шептицького // Український історик. – 1989. – № 1–3. – С. 121–123.
434. Кубійович В. Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр. Відбитка з “Українського історика”. Ч. 1–2, 1973. – С. 5.
435. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. – С.32, 219.
436. Культурная жизнь в СССР, 1941–1950: Хроника. – М., 1977. – С. 19.
437. Культурне будівництво в Українській РСР: Зб. док. і мат. – К., 1989. – 574 с.
438. Культурне життя в Україні. Західні землі: Док. і мат.: У 2 т. – К., 1995. – Т. 1: 1939–1953. – 748 с.
439. Кучер В. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). – К., 1974. – 142 с.
440. Кучер В.І. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну. – К., 1997. – 104 с.
441. Кучер В., Дробот І. ОУН-УПА і українське питання: Погляд з сьогодення. – К., 1997. – 121 с.
442. Кучерепа Микола. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) // Україна – Польща: важкі питання. – С. 20.
443. Лавриненко Ю. Розстріляне відродження. – Париж, 1959. – С. 19.
444. Ладивір І. Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. – К.: Наукова думка, 1970. – 175 с.
445. Лауга С. Колхозное крестьянство Советской Украины в период Великой Отечественной войны: Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1951.
446. Лауга С. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965. – 208 с.
447. Лебедь М. Українська Повстанська армія: її генеза, ріст і дії. – Дрогобич, 1993. – 208 с.
448. Лебедь М. Організація протинімецького опору ОУН 1941–1943 рр. // Сучасність. – 1983. – № 1 – 2. – С. 148 – 155.
449. Ленин В.И. Дополнение к проекту вводного закона к уголовному кодексу РСФСР и письма Д.И. Курскому. – М.: Политиздат, 1964. – ПСС. – Т. 45. – С. 190.
450. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. – К., 1998. – 403 с.
451. Лисенко О.Є., Марущенко О.В. Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: Бібліограф. покажч. – К., 2002. – 198 с.

452. Литвин К. Массово-политическая работа в освобожденных районах Ворошиловградской и Харьковской областей Украины // Пропагандист. – 1943. – № 15 – 16. – С. 7 – 12.
453. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади / Лялька Я., Максимчук П., Патер І. та ін. – Львів, 1993. – Кн. 1. – 728 с.
454. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Львів, 1993. – Кн. 1. – 728 с.; 1997. – Кн. 2. – 664 с.
455. Літопис Української Повстанської Армії: У 32 т. / Відп. ред. Є.Штендера; Співред. П.Потічний – Торонто, 1977–2002. – Т.1: Волинь і Полісся: німецька окупація. – Кн. 1: Початки УПА. Док. і мат. – Торонто, 1989. – 256 с.; Т. 7: УПА в світлі німецьких документів. 1942–1945. – Кн. 2: Серпень 1944–1945. – Торонто, 1983. – 272 с.; Т.8: Українська Головна Визвольна Рада: Документи, офіційні публікації, матеріали. – Кн. 1: 1944–1945. – Торонто, 1980. – 320 с.; Т. 26: Українська Визвольна Рада. – Кн. 4: Документи, спогади і біографії. – Торонто, 1996. – 685 с.
456. Літопис УПА. Нова серія / Упоряд. О.Вовк, І.Павленко, П.Сохань та ін. – К. – Торонто, 1995. – Т.1: Видання Головного Командування УПА. – 723 с.; Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943 – 1944: Док. і мат. – К. – Торонто, 1999. – 724 с.; Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичне підпілля: директивні док. ЦК Компартії України. 1943 – 1959. – К. – Торонто, 2001. – 650 с.; Т.4: Боротьба проти УПА і націоналістичне підпілля: Інформ. док. ЦК КП(б)У, МДБ-КДБ. 1943–1959. – Кн. 1: 1943–1945. – К., Торонто, 2002. – 596 с.
457. Лукина М.М. Трудящиеся женщины Советской Украины в борьбе за восстановление народного хозяйства республики (1943 – 1945 гг.): Дисс. ...канд. іст. наук. – К., 1953.
458. Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Зб. док. і мат. – Львів, 1968. – С. 141 – 143.
459. Любченко А. Щоденник // Нові дні. – 1952. – Серпень. – С. 9 – 31.
460. Мазанько В. Шлях зради і шпигунства. – Ужгород, 1976. – 79 с.
461. Макаручук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов: Вища школа, 1983.– С.146 – 148.
462. Максудов С. Потери населения СССР. – Вепон, 1989. – С. 49.
463. Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. – К., 2002. – 317 с.
464. Маланчук В.Ю. Історія однієї зради. – Львів, 1958. – 71 с.
465. Мануїльський Д.З. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини. – К., 1945. – 24 с.
466. Манштейн Э. Утерянные победы. – М. – 1999. – 896 с.
467. Мариупольцы о Великой Отечественной войне: Воспоминания ветеранов. – Мариуполь, 1999. – 425 с.
468. Марунчак М. Українські політичні в'язні в нацистських таборах. – Вінніпег–Лондон–Нью-Йорк–Детройт–Чикаго, 1996. – 214 с.

469. Маршал Г.К. Жуков. Воспоминания и размышления: В 3 т. – М.: Изд-во АПН, 1974. – 10-е изд. доп. по рукоп. авт. – Т.2. – С.29.
470. Масловский В. В борьбе с врагами социализма. – Львов, 1984. – 187 с.
471. Масловський В. Дорога в безодню. – Львів, 1978.
472. Масловський В. Жовто-блакитна мафія. – Львів, 1976. – 143 с.
473. Масловський В. З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни. – М., 1999. – 272 с.
474. Медведев Дм. Сильные духом. – Донецк, 1990. – 423 с.
475. Медведев Дм. Это было под Ровно. – Челябинск, 1985. – 198 с.
476. Медведев Рой. Н.С.Хрущев. Политическая биография. – М., 1990. – 304 с.
477. Мельничук Л. Комсомол Украины – боевой помощник Коммунистической партии в мобилизации молодежи республики на героический труд в годы Великой Отечественной войны: Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1987. – 251 с.
478. Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории.– 1990.– № 7. – С. 91–93.
479. Мерцалов А.Н. Великая Отечественная война в историографии ФРГ. – М., 1989. – 290 с.
480. Мета. – 1939.– 12 лют.
481. Мечник С. Люди, роки, події. – Мюнхен, 1967. – 294 с.
482. Мечник С. Між трьома окупантами. – Мюнхен, 1967. – 240 с.
483. Мечник С. ОУН і розбудова Української держави. – Львів, 1992. – 99 с.
484. Мечник С. У вирі воєнного лихоліття. – Львів: Край, 1999. – С. 16.
485. Мигаль Т. Страх перед правдою. – Львів, 1978. – 136 с.
486. Микульчик В.В. Идеино-политическая работа Коммунистической партии на фронте в период освобождения Правобережной и Западной Украины от немецко-фашистских захватчиков. Октябрь 1943 – август 1944 (На материалах войск I Украинского фронта): Дисс. ...канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1966. – 217 с.
487. Минович І. Уніатська церква і український буржуазний націоналізм. – К., 1981.
488. Мироненко О.М., Римаренко Ю.І., Усенко І.Б., Чехович В.А. Українське державотворення /Невitreбуваний потенціал/. Словник-довідник. – К.: Либідь, 1997. – С. 248, 249.
489. Митрополит Іларіон. Ідеологія Української Церкви. – Холм, 1944. – С.24.
490. Михайлуца Н.И. Партия во главе патриотического движения в помощь фронту в годы Великой Отечественной войны (На материалах Украины): Дисс. ...канд. ист. наук. – Одесса, 1990. – 215 с.
491. Мірчук Петро. Українська Повстанська армія. 1942–1952: Док. і мат. – Мюнхен, 1953. – 448 с.
492. Молодая гвардия. – 1990. – № 5. – С. 252 – 256.
493. Морехина Г.Г.. Великая битва за металл (1941–1945 гг.). – М.: Профиздат, 1974.– С. 83, 85, 86.

494. Морехина Г.Г. Партийное строительство в период Великой Отечественной войны Советского Союза: 1941–1945. – М., 1986. – 392 с.
495. Мороз В.И. Ленинский комсомол – активный помощник Коммунистической партии в борьбе за социалистическое преобразование сельского хозяйства западных областей Украины (1944–1945 гг.): Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1955.
496. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1996. – 568 с.
497. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944 гг.): Пер. с нем. – М., 1974.
498. Нагірняк М. Радянський тоталітарний режим у боротьбі проти збройного підпілля ОУН і військових формувань УПА (1944–1953). – Львів, 2003. – 19 с.
499. Надимьянов В. Оружием правды. – Львов, 1985. – 167 с.
500. На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні: Зб. ст., спог. і док. – К.: Дніпро, 1993.
501. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) / Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелів С.Д. та ін. – Львів, 2001. – 296 с.
502. Нариси історії Київської міської та обласної комсомольської організації. – К., 1986. – 526 с.
503. Нариси історії Комуністичної партії України. – 4-е вид., доп. – К.: Політвидав України, 1977.– 762 с.
504. Нариси історії Комуністичної партії України. – 2-е вид., доп. – К., 1964. – 696 с.
505. Нариси історії Львівської обласної партійної організації. – Львів, 1980. – 386 с.
506. Нариси історії професійних спілок України. – К., 2002. – 732 с.
507. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. – К., 1994. – Кн. III. – 153 с.
508. Народ и война: 50 лет Великой Победы. – СПб., 1995. – 336 с.
509. Народная борьба в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1985. – Кн. 1: Борьба в подполье. – 399 с.; Кн. 2: Партизанская борьба. – 431 с. – Киев, 1985.
510. Наукові праці з історії КПРС. – К., 1965. – Вип. 3–4. – С. 90–91.
511. Наумов М. Западный рейд. – Киев, 1985. – 282 с.
512. Націоналізм як суспільний феномен: Енциклопедичний словник. – Донецьк, 1997. – 382 с.
513. Національні відносини в Україні у XX столітті / Упоряд. М.І.Панчук. – К., 1994. – 560 с.
514. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Док. і мат. Довідник: У 2 ч. / Упор. І.О.Кресіна та ін. – К., 1997. – 583 с.
515. Немятый В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии: Коммунистическая партия – организатор всенародной борьбы против хищнической политики германского империализма на

- окупированной территории Украины (1941 – 1944 гг.). – Киев, 1982. – 230 с.
516. Немятый В. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944 гг. – Киев, 1980. – 62 с.
517. Непоганий огонь віри. Збірник на пошану сл. п. Полковника Андрія Мельника. – Париж, 1975. – 763 с.
518. Нікольський В.М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. – К., 2001. – 178 с.
519. Німецько-фашистський режим на Україні: Зб. док. і мат. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – С.32–34.
520. Новиченко Л. Гітлерівська кріпаччина. – Саратов, 1942. – 20 с.
521. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. мат. – В 7 т. – М.: Изд-во юрид. лит., 1958. – Т. 3. – С. 416.
522. Обвиняет земля. Организация украинских националистов: Док. и мат. – М., 1991. – 157 с.
523. Огненные годы: Док. и материалы об участии комсомола в Великой Отечественной войне. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1971. – 654 с.
524. Озимчук О. Антифашистська боротьба ОУН-УПА в роки Другої світової війни (період 1941–1944 рр.) на матеріалах Волині: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Рівне, 1995. – 24 с.
525. Ольжич О. Незнаному воякові. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1994. – С. 392.
526. Омеляненко И. Коммунисты Донбасс в Великой Отечественной войне. – Сталино, 1959. – 72 с.
527. Онацький Євген. Портрети у профіль. – Чикаго, 1965. – 300 с.
528. Онацький Євген. У вічному місті: В 4 т. – Торонто, 1959. – Т. 1. – 210 с.; 1984. – Т. 2. – 632 с.; Т. 3. – 642 с.; 1989. – Т. 4. – 686 с.
529. Организационно-партийная работа: Из истории партийного строительства / Под ред. Н.А.Золотарева, П.И.Котельникова. – Вып. 1. – М., 1969. – С. 334; Вып. 2 – М., 1973. – С.375.
530. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. – Т.1: Накануне. – Кн. 1: ноябрь 1938 г. – декабрь 1949 г. – М., 1985. – 450 с.; Кн. 2: 1 января – 21 июня 1941 г. – М.: АО «Книга и бизнес», 1995. – 398 с.
531. Ордовська Г.М., Яцків П.М. IV з'їзд Комуністичної партії Західної України: До 30-річчя // Укр. іст. журн. – 1964.– № 6. – С. 126.
532. ОУН в світлі Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929 – 1953 рр. – Б/м, 1955. – 160 с.
533. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби. – 1929-1955. – Видання ЗЧОУН, 1955. – С. 240 – 242.
534. ОУН-УПА в роки війни: Док. і мат. / Упоряд. В.Сергійчук // Молодь України, 1992.

535. ОУН і УПА у Другій світовій війні / Упоряд. М.В.Коваль, В.А.Гриневич // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2. – С. 102 – 129; № 4. – С. 89 – 107.
536. Очерки истории Коммунистической партии Украины. – Киев, 1961. – 655 с.
537. Очерки истории Днепропетровской областной комсомольской организации. – К., 1987. – 263 с.
538. Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации. – Киев, 1987. – 295с.
539. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – Киев, 1983. – 663 с.
540. Очерки истории профсоюзов Харьковщины. – Харьков, 1999. – 400 с.
541. Павленко І.А. Архівні джерела про роль М. С. Хрущова в організації боротьби з українським національно-визвольним рухом у західних областях УРСР (1944–1949) // Архіви України. – 2001. – № 1 – 2. – С. 93.
542. Палладін О. Академія наук Української РСР (1919 – 1944). – К., 1944. – 107 с.
543. Памяти павших. Великая Отечественная война. 1941 – 1945. – М.: БСЭ, 1995. – С. 94.
544. Панчук М. Сталеві шляхи. (Про діяльність партійних, комсомольських та профспілкових організацій по відбудові залізничного транспорту Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1968. – 64 с.
545. Паньківський К. Від комітету до Державного Центру. – Нью-Йорк, Торонто, 1968. – 286 с.
546. Паньківський К. Роки німецької окупації, 1983. – 480 с.
547. Паротькін І. Визволення Західної України. – К., 1948. – 45 с.
548. Парсаданова В. Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. – № 6. – С. 26 – 44.
549. Партийная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). – Харьков, 1968. – 272 с.
550. Партийно-политическая работа в Вооруженных Силах СССР. 1918–1973 гг. / Под ред. А.А.Епишева. – М., 1974. – 366 с.
551. Партийно-политическая работа в Советских Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1945. – М., 1968. – 583 с.
552. Партия во главе народной борьбы в тылу врага. 1941 – 1944 гг. – М., 1976. – 325 с.
553. Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН (б) у 1940–1942 роках. – К., 2004. – 598 с.
554. Пащенко В.О. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 1. – Полтава, 1997. – 354 с.
555. Первые дни войны: эвакуация // Отечественные архивы. – 1995. – № 2. – С. 29.
556. Перехрест А.Г. Ленинский комсомол – активный помощник Коммунистической партии по мобилизации молодежи на отражение фашистской агрессии в первой половине Великой Отечественной войны (На материалах Украины): Дисс. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1976. – 206 с.
557. Першина Т.С. Господарська номенклатура в Україні. – К., 1997. – 114 с.

558. Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине. 1941-1944. – К.: Наукова думка, 1985. – 170 с.
559. Петляков П. Униатская церковь – орудие антикоммунизма и антисоветизма. – Львов, 1982. – 168 с.
560. Петрова Н.К. Антифашистские комитеты в СССР: 1941–1945 гг. – М.: Ин-т российской истории РАН, 1999. – 304 с.
561. Пихоя Р.Г. Советский Союз: История власти. – М., 1998. – 390 с.
562. Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна. – Вінніпег, 1954. – 288 с.
563. Підкова І.З., Шусть Р.М. Довідник з історії України. – К., 1993. – Т.1. – 240 с.
564. Погребінський М. Евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства України на початку Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журн. – 1959. – № 3.
565. Погребинский М. Трудящиеся Киева и Киевской области в обороне столицы Украинской ССР: Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1953.
566. Погребной Л.И. Время тяжелых испытаний // Советские профсоюзы в Великой Отечественной войне. 1941–1945. Сб. воспом. – М.: Профиздат, 1975. – С. 22.
567. Подвиг на віки: Книга Пам'яті України. Місто-герой Київ. – К., 2000. – 912 с.
568. Покальчук Ю. Бандера, Лебедь та інші: погляд на історію ОУН-УПА // Київ. – 1991. – № 1. – С.18–21.
569. Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация: В 2 т. – Т. 2. – М., 1996. – 720 с.
570. Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни // На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні: Зб. ст., спог. і док. – К.: Дніпро, 1993. – С. 468.
571. Поліковський Микола. Окупаційний сталінський режим у Західній Україні після вигнання німецьких загарбників // Розбудова держави. – 1994. – № 4. – С. 42 – 49.
572. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. – К., 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – 584 с.
573. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2002. – 950 с.
574. Полохов В. Партийная организация Сумской области в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – Сумы, 1963. – 148 с.
575. Полторацький О. Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу. – К., 1953. – 68 с.
576. Польша та Україна у тридцятих та сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Переселення поляків та українців. – Варшава-Київ, 2000. – С.136, 200.
577. Пономарев С.С. Антифашистский комитет советской молодежи: Дисс. ...канд. ист. наук. – М.: Гос. академия сферы быта и услуг, 1996. – 189 с.
578. Попов В.А. Комсомол – активный помощник Коммунистической партии в мобилизации молодежи на самоотверженный труд в первый период Великой Отечественной войны (На материалах Украины): Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1976. – 214 с.

579. Попудренко М. Щоденник. – К., 1949. – 156 с.
580. Постановления пленумов ВЦСПС (девятого созыва). – М., 1949. – 408 с.
581. Правда про унію: Зб. док. і мат. – 2-е вид., доп. – Львів: Каменяр, 1968. – С. 282.
582. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – М.: Политиздат, 1968. – 384 с.
583. Прилуцький В.І. Перші кроки М.С.Хрущова в Україні. 1938–1939 рр. // М.С.Хрущов і Україна. – К.: Інститут історії України, 1995. – С. 30 – 31.
584. Причинки до суспільного мислення: В 2 т.: Зб. ст. – Торонто, 1991. – Т.: 2: Більшовизм і визвольна боротьба. – 429 с.
585. Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка. – К., 2002. – 138 с.
586. Прокоп Мирослав. Генеза, історія і платформа УГВР // Сучасність. – 1974. – Ч. 4. – С. 95 – 106.
587. Профсоюзы в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму (1937–1952 гг.). – Киев, 1963. – 749 с.
588. Профсоюзы СССР: Док. и мат.: В 4 т. – М., 1963. – Т.3: Профсоюзы в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму (1937–1952 гг.). – 1963. – 749 с.
589. Пушкаренко Н.Г. Комсомол Украины – активный помощник Коммунистической партии по восстановлению социалистического сельского хозяйства республики и организации помощи фронту в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1943–1945): Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1970. – 213 с.
590. Расскази сыну своєму...: Воспоминания киевлян – ветеранов Великой Отечественной войны / Ред. И.М.Шайкин и др. – Киев, 1998. – 384 с.
591. Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов / Под общ. ред. А.Н. Яковлева. – М., 1991. – 460 с.
592. Ребет Дарія. До початків УГВР: Спогади, коментарі, рефлексії // Сучасність. – 1986. – Ч. 7 – 8. – С. 169–186.
593. Ребет Дарія. Про народження і не змарноване буття УГВР // Сучасність. – 1965. – Ч. 1. – С.71 – 79.
594. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. док. за 50 лет: В 4 т. – М., 1967. – Т. 3: 1941–1952 гг. – 751 с.
595. Римаренко Ю.І. Український буржуазний націоналізм – ворог інтернаціонального єднання трудящих. – К., 1970. – 159 с.
596. Розвиток української культури за роки Радянської влади. – К., 1967. – 367 с.
597. Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941 року. – Львів, 2002. – 428 с.
598. Россия в 1941–1945 гг.: проблемы истории и историографии: Межвуз. сб. науч. статей / Л.В.Храмов и др. – Самара, 1995. – 180 с.
599. Россия. XX век. 1941 год: В 2 кн. / Под ред. акад. А.Н. Яковлева. – М.: Международный фонд “Демократия”, 1998. – Кн. 1. – 749 с.
600. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1994. – 350 с.

601. Руднев С.В. Щоденники про карпатський рейд. – К., 1948. – 88 с.
602. Русначенко А.М. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К.: Пульсари, 2002.
603. Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. /Документы и фотоматериалы/. – М.: Библейско-Богословский ин-т Св. Апостола Андрея, 1996. – С. 298.
604. Русский архив: Великая Отечественная война / Под общ. ред. Золотарева В.А. – М., 1993. – Т. 20 (9): Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Док. и мат. / Сост.: А.С.Князьков и др. – 1999. – 672 с.; Т. 25 (14): Тыл Красной Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Док. и мат. / Сост.: П.И.Вещиков и др. – 1998. – 736 с.
605. Сабуров О.М. За лінією фронту. – Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1954. – С. 38.
606. Сабуров А.Н. На партизанской земле. – М., 1943. – 84 с.
607. Сабуров А.Н. Отвоєванная весна. – Устинов, 1986. – 630 с.
608. Савчук Борис. За українську церкву. – Івано-Франківськ: Лілея, 1997. – С. 101.
609. Саженьок С., Мавило В. Героїчний подвиг робітників України під час евакуації промисловості на Схід. 1941–1942 рр. // Вісник Київського університету. – 1968. – С.17 – 23.
610. Самчук Улас. На білому коні. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1965. – 235 с.
611. Сафонова Є., Данилюк М. Комуністична партія – натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні (червень 1941–1945 рр.). – К., 1958. – 150 с.
612. Секистов В.А. Война и политика. – М., 1989. – 453 с.
613. Селезнев К. Работа политорганов действующей армии среди населения // Партийное строительство. – 1944. – № 7–8. – С. 5–12.
614. Семененко Ю. Пам'яті В.А.Доленка. – Мюнхен, 1975. – С. 47.
615. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления. В годы второй мировой войны. – М., 2000. – 866 с.
616. Сенявская Е.С. Человек на войне. Историко-психологические очерки. – М., 1997.
617. Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: Исторический опыт России. – М., 1999. – 383 с.
618. Сергійчук Володимир. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках. Нові док. і мат. – К., 1998. – 942 с.
619. Сергійчук Володимир. ОУН-УПА в роки війни. Нові док. і мат. – К., 1996. – 494 с.
620. Симоненко Р. На утриманні реакції. – К., 1977. – 141 с.
621. Симоненко Р. Союз хреста і капіталу. – Львів, 1970. – 175 с.
622. Сеницын А.М. Всенародная помощь фронту: О патриот. движениях сов. народа в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – М.: Воениздат, 1975. – 326 с.

623. Скоробагатов А.В. ОУН у Харкові за часів окупації (1941–1943 рр.) // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 86.
624. Скорпуський М. Туди, де бій за волю. – К., 1992. – 351 с.
625. Сливка Ю. Реакційна роль унії в історії українського народу. – К., 1967. – 47 с.
626. Слинько І. Підпілля і партизанський рух на Україні. – К., 1970. – 173 с.
627. Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. – С. 40.
628. Слуцкий А. Сидоренко В. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября. – М.: Профиздат, 1961. – С.66.
629. Совершенно секретно. Только для командования. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Док. и мат. / Сост.: В.И.Дашичев. – М., 1972. – 752 с.
630. Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Пред. ред. комиссии Н.В.Огарков. – М., 1976–1980.
631. Советская историческая энциклопедия: В 16 т. – М., 1971.
632. Советская культура в годы Великой Отечественной войны. – М., 1976. – 271 с.
633. Советская молодежь в Отечественной войне. – М., 1945. – 240 с.
634. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Док. и мат.: В 3 т. – 2-е изд., доп. – Киев, 1985. – Т. 1: Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.). – 519 с.; Т. 2: Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г.– конец 1943 г.). – 512 с.; Т. 3: Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.). – 511 с.
635. Советская экономика в период Великой Отечественной войны. 1941–1945. – М., 1970. – 503 с.
636. Советский тыл в Великой Отечественной войны: В 2 кн. – М., 1974.
637. Советский тыл в первый период Великой Отечественной войны. – М.: Наука, 1988. – С. 309.
638. Советские профсоюзы в Великой Отечественной войне 1941–1945: Сб. Воском. – М., 1975. – 239 с.
639. Соколов Б. В. Оккупация. – М., 2002. – 347 с.
640. Софія-Ліда Скочиляс. Українське культурне і суспільно-громадське життя // Україна в Другій світовій війні: Зб. допов. – Балтімор, 1957. – С. 53.
641. Софронова Н.О. Уніатська церква і фашизм. – Львів, 1981. – 64 с.
642. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979: Зб. док. і мат. – К.: Наукова думка, 1980.– 547 с.
643. Сталин Й.В. О проекте Конституции Союза ССР /Доклад на Чрезвычайном VIII Всесоюзном съезде Советов 25 ноября 1936 г. // Й. Сталин. Вопросы ленинизма. – 11-е изд. – М.: ОГИЗ, 1945. – С. 525.
644. Сталин Й. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – М.: ОГИЗ, 1944. – С. 36 – 37.
645. Старинов В. У партизан. – М., 1942. – 735 с.

646. Старинов И.Г. На партизанской земле. – М., 1943. – С.40.
647. Стародубець Г. Місце і роль ОУН(Б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (кінець 1940 – серпень 1943 рр.): Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Чернівці, 2001. – 24 с.
648. Стародубець Г.М. ОУН(Б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.). – Тернопіль, 2002. – 144 с.
649. Старое, но грозное оружие // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 9. – С. 26 – 28.
650. Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони: повість мого життя. – К., 1995. – 318 с.
651. Строкач Т. Наш позивний – свобода. – Киев, 1975. – 415 с.
652. Строкач Т. Партизани України. – М., 1943. – 40 с.
653. Судебный процесс по делу верховного главнокомандования гитлеровского вермахта: Приговор пятого американского военного трибунала, вынесенного в Нюрнберге 28 октября 1948 г.: Пер. с нем. – М.: Изд-во юрид. лит-ра, 1964. – 360 с.
654. Судоплатов Павел. Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. – М., 1996. – 508 с.
655. Супрун И. Комсомол и молодежь Украины в партизанском движении Украины в годы Великой Отечественной войны. – Киев, 1948. – 312 с.
656. Супруненко М. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. – Киев, 1956. – 472 с.
657. Суровая драма народа / Ученые и публицисты о природе сталинизма. – М., 1989. – 512 с.
658. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: 36 док.: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 319 с.
659. Так это было. Национальные репрессии в СССР. 1919 – 1952 годы: В 3 т. – М., 1993. – 256 с.
660. Тарнавський Остап. Літературний Львів під час Другої світової війни // Сучасність. – 1987. – № 4. – С. 25.
661. Теодорович Н. Ліквідація Греко-католицької церкви в СРСР // Український збірник. – Мюнхен, 1960. – Кн. 17. – С. 79.
662. Тесленко М.П. Партійне керівництво створенням і діяльністю масових організацій трудящих у західних областях УРСР (вересень 1939 – червень 1941 рр.)// Укр. іст. журн. – 1978. – № 12. – С. 45–51.
663. Тис-Крохмалюк Юрій. Окупація і рух спротиву в щоденнику Ганса Франка // Вісті комбатанта. – 1978. – Ч. 5–6. – С. 71–77.
664. Ткаченко В.М. Україна: історіософія самоорганізації. – К., 1994. – 41 с.
665. Ткаченко В., Рент О. Україна: на межі цивілізацій. Історично-політичні розвідки. – К.: Інститут історії України, 1995. – С. 21–25.
666. Ткачук В.П. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954 рр.): Дис. ...канд. іст. наук. – Львів, 1998. – 198 с.

667. Толченев М.П. Американско-английские фальсификаторы истории второй мировой войны. – М., 1953. – 32 с.
668. Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20 – 80-ті роки: Матер. міжнар. наук. конфер. (15–16 вересня 1994 р.). – К., 1998. – 290 с.
669. Тронько П. Бессмертие юных. Из истории борьбы комсомольского подполья Украины в годы Великой Отечественной войны. – Киев, 1957. – 176 с.
670. Трофимович В.В. Історія військових формувань ОУН (1939–1942 рр.). – Львів, 1994.
671. Типпельскирх К. История второй мировой войны. – М., 1956. – 607 с.
672. Тыл Красной Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Док. и мат. /Сост.: П.И.Вещиков и др. – 1998. – 736 с.
673. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу у 1941–1945 рр.: У 3 т. – К., 1967–1969.
674. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3 т. – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 1. – С. 267.
675. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий / Отв. ред. В.И.Клоков. – К., 1985. – 618 с.
676. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.). / Авт.-упоряд. О.В.Бажан, А.В.Кентій, В.С.Лозицький. – К., 2001. – 320 с.
677. Українська Головна Визвольна Рада. / Матер. наук. конфер., присвяченої 50-річчю створення. – К., 1994. – С. 64–66.
678. Українська дивізія “Галичина”. Історико-публіцистичний збірник. – К., 1994. – С. 24.
679. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу у 1941–1945 рр.: У 3 т. – К., 1967–1969.
680. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 кн. – Киев, 1975.
681. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). – К., 1977. – 535 с.
682. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Док. і мат.: В 3 т. / Під ред. Т.Гунчак, Р.Сольчаник. – Нью-Йорк – Торонто – Париж, 1983. – Т. 3. – 381 с.
683. Український засів. – 1993. – № 5. – С. 103.
684. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. 1942–1950: У 2 т. – Мюнхен, 1957. – Т. 1. – 446 с.
685. Фальсификаторы истории. – М., 1948. – 96 с.
686. Федоров О.Ф. Підпільний обком діє. – К.: Політвидав України, 1981. – 830 с.
687. Федоров А. Подпольный обком действует. – М.: Воениздат, 1955. – 684 с.
688. Форостівський Леонтій. Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952.
689. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М., 1992. – С. 44, 45.
690. Фурман А. Під прапором Бандери. – Лондон, 1964. – 184 с.
691. Хавин А. Восстановление промышленности Донбасса в период Великой Отечественной войны // Вопросы истории. – 1956. – № 5.

692. Халепо Т. Трудовий героїзм у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1957. – 48 с.
693. Хвостенко С.П. Комсомол – активний помічник Коммунистической партії в боротьбі за відновлення і розвиток сільського господарства в 1943–1950 гг. (на матеріалах Української ССР): Дисс. ...канд. іст. наук. – К., 1954.
694. Хвостін М., Чапуга С., Шиш А. Народом осуджені: Боротьба Комуністичної партії Західної України проти українського буржуазного націоналізму, сїонїзму та клерикалізму. – Ужгород, 1975. – 111 с.
695. Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – М.: Республика, 1992. – С. 81–82.
696. Холодницький В.Ф. До питання політичних репресій на Буковині в 1940–1941 рр. // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Матер. міжнар. наук. конф., 15–16 вересня 1994 р. – К., 1998. – 290 с.
697. Хорошайлов Н. КП України – організатор відновлення і розвитку промисловості Донбасу (1943–1945 гг.). – Харків, 1967. – 172 с.
698. Хорьков А.Г. К вопросу о военнопленных // Военная мысль. – 1991. – № 6. – С 27.
699. Хрущев Н.С. Воспоминания. Избранное. Фрагменты. – М., 1997. – 510 с.
700. Хрущев Н.С. Время, люди, власть. Воспоминания: В 4 кн. – М., 1996. – Кн. 1. – 498 с.
701. Хрущев Н.С. О культе личности и его последствиях // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 140.
702. Хрущов М.С. і Україна: Матер. наук. семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова. – К., 1995. – 199 с.
703. Цымбал Е. КПСС – організатор трудових і ратних подвигів робітників водного транспорту в період Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 (На матеріалах України): Дисс. ...докт. іст. наук. – Одеса, 1970. – 418 с.
704. Чайковський А.С. Відлуння далеких сурм: Словом історика і публіциста. – К., 1995. – 172 с.
705. Чайковський А.С. За нами більша земля. – Київ, 1990. – 344 с.
706. Чайковський А.С. Невідома війна. – К.: Україна, 1994. – 255 с.
707. Чеканюк А. Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси. – М., 1943.
708. Червоний прапор. – 1940. – 1 берез.
709. Череватенко Л. Я камінь з Божої праці // Ольжич О. Незнаному воякові. – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1994. – С. 396, 397.
710. Чередниченко В.П. Анатомія зради. – К., 1978. – 334 с.
711. Чередниченко В. П. Націоналізм проти нації. – К., 1970. – 190 с.
712. Чернега П.М. Профсоюзи Української ССР в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). – К.: Вища школа, 1987. – 175 с.
713. Чернега П.М. Участь профспілок України в організації постачання трудящих продовольчими товарами в роки Другої світової війни // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2001. – № 3. – С. 189–198.
714. Чоповський Микола. Голгофа Західної України. 1920–1953. – Львів, 1996. – 141 с.

715. Чорний Михайло. Українці Холмщини і Підляшшя. – Львів, 1997. – С. 27.
716. Шаблій А.П. История профсоюзов Украины и ее освещение в научной литературе: Дисс. ...канд. ист. наук. – К., 1992. – 212 с.
717. Шанковський Л. Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914–1953. – Вінніпег, 1953; 2-е вид., доп. – К., 1991. – С.24.
718. Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – С. 45.
719. Шаповал Ю. Хрущев и Западная Украина // Свободная мысль. – 1996. – № 6. – С. 76 – 88.
720. Швагуляк М.М. Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. //Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 1.– К.: Наукова думка, 1992.– 280 с.
721. Шевцов В. Український буржуазний націоналізм у коричневій уніформі. – К., 1981. – 150 с.
722. Шевченко В. Минуле живе з нами // Радянська Україна. – 1990. – 28 черв.
723. Шелленберг В. Лабиринт. Мемуари гитлеровського розвідника. – Київ, 1993. – 303 с.
724. Шиш А., Хвостін М. Реакційна суть українського буржуазного націоналізму та уніатства. – Станіслав, 1958. – 63 с.
725. Шпеер Альберт. Воспоминания. – Смоленськ – Москва, 1997. – 695 с.
726. Штрассер О. Гитлер и я. – Ростов-на-Дону, 1999. – 381 с.
727. Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. – Львів, 1991 – С.44.
728. Щеглюк В. Як роса на сонці. Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л.С. Павлишина. – Львів, 1992. – С. 91.
729. Эшелоны идут на Восток. Из истории перебазирования производственных сил СССР в 1941–1942 гг.: Сб. ст. и воспом. – М.: Наука, 1966. – 263 с.
730. Юденков А.Ф. Партия во главе народной борьбы в тылу врага (1941–1944 гг.). – М., 1976. – 325 с.
731. Юрченко О. КП(б)У в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу // Більшовик України. – 1943. – № 9. – С. 5–13.
732. Ясперс Карл. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С. 174 – 175.
733. Яценко В.Д. Комсомольці України в партизанських лавах. 1941–1945. – Київ, 1969. – 159 с.